

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БУЧАСТА СВІТЛАНА ІВАНІВНА

УДК 94 (477.5) (711.4+725.16)''1817/1864''

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНФРАСТРУКТУРИ ВІЙСЬКОВОГО
ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ НА ТЕРИТОРІЇ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ
(ХАРКІВСЬКОЇ) ГУБЕРНІЇ У 1817–1864 РР.**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Бучаста С. І.

Науковий керівник: Коцур Віктор Петрович,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України

Переяслав – 2020

АНОТАЦІЯ

Бучаста С. І. Створення та розвиток інфраструктури військового поселення кавалерії на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії в 1817–1864 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» Міністерство освіти і науки України. – Переяслав, 2020.

Дисертація присвячена комплексному вивченню процесу створення та розвитку інфраструктури військового поселення кавалерії на території Харківської губернії як важливого чинника формування регіонального соціально-економічного простору першої половини ХІХ ст.

У дисертаційному дослідженні проаналізовано стан наукової розробки теми та виявлено, що вперше докладно питання створення інфраструктури військових поселень, як комплексу об'єктів і споруд, розглядалися представниками російської історіографії імперської доби. В радянський час досліджувана тема майже не розроблялась. Сучасними істориками ця проблема розглядалася лише в контексті вивчення економіки військових поселень. З'ясовано, що обрана тема не стала предметом спеціального дослідження. Існуюча історіографія є достатнім підґрунтям для наступного рівня розробки проблеми.

Проведений аналіз джерельної бази виявив, що основними та рівноцінними групами для нашого дослідження є письмові та графічні джерела. Переважна кількість письмових джерел являє собою одиниці внутрішнього документообігу військовопоселеної системи. Графічні джерела стосуються проєктної та фіксаційної діяльності щодо територіально-просторових перетворень, містобудування й окремих об'єктів і споруд інфраструктури. Переважна більшість цієї групи джерел виявлена та публікується вперше. Найбільш повна й системна інформація міститься в архівних фондах, що утворилися в результаті роботи центральних органів управління військовими поселеннями та відклалися у фондах Російського державного військово-історичного архіву (м. Москва) й Російського

державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург). При цьому документальний корпус місцевих органів управління, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), Державному архіві Одеської області (м. Одеса) та Державному архіві Харківської області (м. Харків), також є цілком репрезентативним.

Окреслено методологічну базу дослідження, яка характеризується міждисциплінарністю, бо порушує питання, які є об'єктом вивчення не тільки історії, а й соціально-економічної географії, містобудування та архітектури.

У дисертації проаналізовано вплив інфраструктурних перетворень на розвиток території військового поселення. Досліджено процес відбору українських земель для розселення кавалерії в Харківській губернії. Зауважено, що поселені округи формувалися як штучні автономні адміністративні утворення шляхом збирання винятково державних земель, викупу й обміну поміщицьких володінь. Встановлено, що в округах була утворена принципово нова система розселення, яка мала структуру й поділ, притаманний військовим поселенням підрозділам. Роль центрів різних рівнів відігравали селища, де розташовувалися штаби. Зміна системи розселення відбувалася через примусове знищення хуторів і малих сіл та регуляцію кількості мешканців шляхом часткового або повного переселення. Простежено спадковість поселенської мережі зазначеної території.

Дослідження планування й забудови населених пунктів військового поселення дозволило встановити, що процес перепланування був пов'язаний з формуванням поселенської мережі, йшов різними темпами в округах уланської та кірасирської дивізій. Планувальні структури у військових поселеннях розроблялися винятково на основі регулярних схем у відповідності до загальнодержавної містобудівної політики того часу. Доведено, що авторство нових містобудівних планів носило колективний характер. Усі без винятку населені пункти Українського військового поселення отримали нові плани, які в різній мірі змінювали традиційний устрій селищ. Виявлено високий рівень збереженості планувальних елементів досліджуваного періоду в сучасних

планувальних структурах міст та сіл Харківської й Луганської областей як перспективну проблему для подальших досліджень.

З'ясовано, що забудова велась за типовими проектами в стилі класицизму. Для економії коштів і прискорення темпів будівництва застосовувалося повторне будівництво. Об'єкти забудови поділялися на житлові та штабні, що відрізнялися висотністю й локалізацією на плані населеного пункту.

На підставі аналізу великої кількості статистичних даних про склад інфраструктури військових поселень протягом 1817–1857 років виявлено їх уніфікацію й запропоновано умовний поділ на вісім функціональних груп згідно з завданнями військових поселень. Схарактеризовано основні види будівель. Окремо подані зведені дані про культові споруди.

У дисертації розглянуто головні чинники й результати розбудови інфраструктури Українського військового поселення шляхом вивчення правових та організаційних засад, ресурсів і динаміки темпів будівництва.

Проаналізовано особливості процесу створення та використання нормативно-правової бази будівельної діяльності в округах військових поселень. Встановлено, що законотворчий процес тут мав ті ж загальні тенденції, що й у російському законодавстві того часу. Досить об'ємна і складна правова база занадто дрібно регламентувала будь-який процес. Виявлено, що за задумом організаторів військових поселень, принципово був обраний шлях поступового накопичення необхідних законодавчих актів, які уточнювали положення двох основних документів про засади організації та функціонування військових поселень піхоти й регулярної кавалерії 1817 року. Систематизовано законодавчу базу будівництва у докодифікаційний період, тобто з 1817 до 1832 року, за умовними групами застосування. З'ясовано, що головною ознакою будівельної регламентації у поселеннях була не регуляція суспільних зв'язків у сфері будівництва, а закріплення власної моделі розвитку округів та всебічний контроль за її реалізацією.

У дисертації простежено становлення системи управління будівництвом як комплексу обов'язків та повноважень керівних органів господарського розвитку

поселень на всіх рівнях, яке відбувалося поступово, висхідним порядком, згідно з практичними потребами. Розкриті структура та повноваження в галузі будівництва у військово-поселених округах як центральних, так і місцевих органів управління, виявлені взаємозв'язки між ними. Встановлено, що для вирішення найбільш важливих питань на всіх рівнях управління існували колегіальні органи.

Головною перевагою системи управління інфраструктурними перетвореннями в округах військового поселення названо її всеосяжність на певній території, що забезпечувало плановість, перспективність, послідовність та контрольованість процесу.

Досліджено склад і кваліфікацію трудових ресурсів будівництва об'єктів інфраструктури військових поселень кавалерії в Харківській губернії, зокрема майстрових кадрів спеціальних військово-робочих підрозділів. Установлено, що використання залученої ззовні робочої сили, як-от: солдат піхотних батальйонів і артилерійських рот – відбувалося задля інтенсифікації темпів робіт в округах і розвантаження місцевого населення. Підкреслено, що основний тягар натуральних повинностей з будівництва лягав на місцеве населення, але тенденція до звільнення селян від будь-яких обов'язків крім сільськогосподарських робіт поглиблювалася з часом. Виявлено, що потребу у спеціалістах-майстрових і керівниках нижчої ланки на будівництві вирішували через створення спеціальних військово-робочих підрозділів. Навчання кадрів відбувалося шляхом передачі досвіду на місці або стажування в центрах ремесел. Для підготовки керівних технічних кадрів середньої ланки в кавалерійських військових поселеннях були створені кондукторські школи.

Розглянуто особливості використання видаткової частини бюджету військових поселень на будівництво. Виявлено рівень забезпечення фінансовими ресурсами будівельних заходів із створення інфраструктури поселень. Відзначено, що незважаючи на значні суми, які щорічно виділялися на будівництво у Слобідсько–Українському (Українському) військовому поселенні

кавалерії, постійно застосовувався режим жорсткої економії. Нерівномірність фінансування в різні періоди впливала на темпи будівництва в округах.

Зроблено висновок, що нестача трудових ресурсів, відставання об'ємів фінансування від потреб округів, яке набуває значних масштабів у першій половині 1840-х років, сприяли створенню інфраструктури поселень переважно з некапітальних тимчасових споруд з нетривких матеріалів та за спрощеними технологіями.

У роботі на підставі великого обсягу зведених статистичних даних проаналізовано динаміку будівництва об'єктів інфраструктури за роками та полковими округами. Запропоновано періодизацію процесу розбудови інфраструктури Українського військового поселення. Встановлено, що перший або початковий етап тривав з 1817 до 1820 року, другий – між 1822 та 1832 роками, третій продовжувався з 1833 до середини 1840-х років, четвертий можна визначити в межах від середини 1840-х років до 1857 року, п'ятий або ліквідаційний продовжувався від 1857 до 1 січня 1864 року.

У висновках узагальнено результати роботи та здобутки дисертанта, а також сформульовано основні положення, які винесено на захист. Комплексний аналіз наявних відомостей про створення й розвиток інфраструктури військового поселення кавалерії на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії у 1817–1864 роках дозволив зробити загальні висновки, що цей процес, відбувався на декількох рівнях – геопланувальному, містобудівному та безпосередньо архітектурно-будівельному (об'єктному), мав значні відмінності в різних округах одного регіонального поселення, зазнавав значних часових трансформацій. Підкреслено, що процес створення інфраструктури в зазначеному вище регіональному поселенні можна вважати ефективним, бо програма будівництва була виконана щоправда з урахуванням некапітальних будов. Результати будівельних заходів щодо створення інфраструктури названо одними з головних чинників примусової зміни традиційного укладу життя на окремих територіях Харківської губернії, що стало найбільш глобальним наслідком існування військових поселень у першій половині XIX століття. Враховуючи всеосяжність

інфраструктурних перетворень та висновки сучасних досліджень щодо змін в агрокультурі, тваринництві, лісівництві, освіті, медичному обслуговуванні, транспортних комунікаціях тощо, можна говорити про створення нового культурного ландшафту на території військового поселення кавалерії в Харківській губернії у 1817–1864 роках.

Подальше вивчення теми має значні дослідницькі перспективи й резерви як в межах інших регіональних поселень, так і в суміжних дисциплінах містобудування, архітектури та охороні культурної спадщини.

Ключові слова: військове поселення, інфраструктура, будівництво, система розселення, планування, склад об'єктів, законодавча та нормативна база, система управління, трудові ресурси та кадри, особливості фінансування, динаміка створення.

ANNOTATION

Buchasta S. I. Creation and development of military settlement infrastructure of cavalry on the territory of the Slobidsko-Ukrainian (Kharkiv) province in 1817–1864. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a Candidate degree of historical sciences on a specialty 07.00.01 "History of Ukraine". – State Higher Educational Institution "Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University" Ministry of Education and Science of Ukraine. – Pereyaslav-Khmelnysky, 2020.

The dissertation is devoted to the complex study of military cavalry settlement infrastructure creation and development process on the territory of the Kharkiv province as an important factor in the formation of the regional social and economic space of the first half of the XIX century.

In the dissertation research the state of the scientific development of the topic is analyzed. It is found that for the first time the issue of creating military settlements infrastructure, as a complex of objects and buildings, was considered by representatives of Russian historiography of the imperial era.

In Soviet times, the research topic was hardly developed. Modern historians have considered this problem only in the context of studying the military settlements

economy. It was found that the chosen topic was not the subject of a special study. The existing historiography is a sufficient basis for the next level of the problem development.

The analysis of the source base revealed that the written and graphic sources are the main and equivalent groups for the study. The overwhelming majority of written sources are units of the internal document circulation of the military settlement system. Graphic sources relate to project and fixation activities for both territorial spatial transformations, urban planning, and individual infrastructure facilities and structures. The great majority of sources of the group was discovered and published for the first time. The most complete and systematic information is contained in the archive funds formed as a result of the work of the military settlements central authorities and reserved in the funds of the Russian State Military Historical Archive (Moscow) and the Russian State Historical Archive (St. Petersburg). At the same time, the documentary corpus of local authorities, which are stored in the Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv), the State Archives of Odessa region (Odessa) and the State Archives of Kharkiv region (Kharkiv), is also quite representative.

The methodological base of the study is determined. It is characterized by interdisciplinarity, because it raises issues that are the object of study not only of history but also socio-economic geography, urban planning and architecture.

The dissertation analyzes the influence of infrastructural transformations on the development of the military settlement territory. The process of Ukrainian lands selection for the cavalry settlement in the Kharkiv province is studied. It is noted that the settled districts were formed as artificial autonomous administrative formations by collecting only state lands, redemption and exchange of landed estates. It was established that a fundamentally new system of settlement was formed in the districts, which had the structure and division inherent in military settlements. The villages where the headquarters were located, played the role of different levels centers. The change in the resettlement system was due to the forced destruction of hamlets and small villages and the regulation of the number of inhabitants by partial or complete resettlement. The heredity of the settlement network of the specified territory is retraced.

The planning and development study of the military settlement inhabited localities revealed that the process of redevelopment was associated with the formation of the settlement network, was at different rates in the districts of the uhlan and cuirassier divisions. Planning structures in military settlements were developed exclusively on the basis of regular schemes in accordance with the national urban policy of the time. It is proved that the authorship of new town-planning plans was of a collective nature. All inhabited localities of the Ukrainian military settlement received new plans that changed the traditional structure of settlements to varying degrees. The high level of planning elements' preservation of the studied period in modern planning structures of cities and villages of Kharkiv, Luhansk and Donetsk oblasts as a perspective problem for further researches is revealed.

It was found that the construction was carried out according to the typical projects in the style of classicism. Reconstruction was used to save money and accelerate the pace of construction. Buildings were divided into residential and staff, which differed in height and location in the inhabited localities plan.

Based on the analysis of statistical data on the composition of the military settlements' infrastructure during 1817–1857, its unification was revealed and a conditional division into eight functional groups according to the tasks of military settlements was proposed. The main types of buildings are characterized. Summary data on religious buildings are presented separately.

The dissertation considers the main factors and results of the Ukrainian military settlement infrastructure development by studying the legal and organizational principles, resources and dynamics of construction.

The peculiarities of the creation process and normative-legal base use of construction activity in the districts of military settlements are analyzed. It is established that the legislative process here had the same general tendencies as in the Russian legislation of that time. The rather extensive and complex legal framework regulated any process extra fine. It was found that according to the plan of the military settlements' organizers, the way of gradual accumulation of legislative acts was chosen, which clarified the provisions of the two main documents on the organization and

functioning of military settlements of infantry and regular cavalry in 1817. The legislative base of construction in the pre-codification period, from 1817 to 1832, is systematized according to conditional groups of use. It was found that the main feature of building regulations in the settlements was not the regulation of public relations in the field of construction, but the consolidation of its own development model of districts and comprehensive control over its implementation.

The thesis traces the formation of the construction management system as a set of responsibilities and powers of the governing bodies of economic development of settlements at all levels, which took place gradually, in ascending order, according to practical needs. The structure and powers in the field of construction in the military-populated districts of both central and local governments and the interrelations between them are revealed. It was established that collegial bodies existed at all levels of government to address the most important issues.

The main advantage of the management system of infrastructural transformations in the districts of the military settlement is its comprehensiveness in a certain territory, which ensured the planning, perspective, consistency and controllability of the process.

The composition and qualification of labor resources construction of military settlements infrastructure facilities of the cavalry in the Kharkiv province, in particular, the master personnel of special military-labor units have been studied. It was established that the use of externally engaged labor force, such as soldiers of infantry battalions and artillery companies, took place in order to intensify the pace of work in the districts and unload the local population. It was emphasized that the main burden of in-kind construction duties was on the local population, but the tendency to relieve the peasants of any responsibilities other than agricultural work deepened over time. It was revealed that the need for master specialists and lower-level construction managers was solved through the creation of special military-labor units.

Staff training took place through the transfer of experience on site or internships in craft centers. Conductor schools were established in the cavalry military settlements to train middle management personnel.

Peculiarities of using the expenditure part of the military settlements' budget for construction are considered. The level of financial resources for construction activities to create the infrastructure of settlements has been identified. It is noted that despite the significant sums allocated annually for the construction of the cavalry in the Sloboda-Ukrainian (Ukrainian) military settlement, the austerity regime was constantly applied. Uneven funding in different periods affected the pace of construction in the districts.

It is concluded that the lack of manpower, the lag of funding from the needs of districts, which became significant in the first half of the 1840s, contributed to the creation of settlement infrastructure mainly from non-capital temporary structures of non-durable materials and simplified technologies.

Based on a large amount of consolidated statistical data, infrastructure facilities and regimental districts construction dynamics by years is analyzed. The periodization of the Ukrainian military settlement infrastructure development process is proposed.

It is established that the first or initial period lasted from 1817 to 1820, the second one between 1822 and 1832, the third one lasted from 1833 to the mid-1840s, the fourth one can be defined in the range from the mid-1840s to 1857, the fifth one or liquidation period lasted from 1857 to January 1, 1864.

In conclusion, the results of the work and achievements of the candidate are summarized and the main provisions for the defense are formulated.

An analysis of the available data on the creation and development of the military cavalry settlement infrastructure on the territory of the Slobidsko-Ukrainian (Kharkiv) province in 1817-1864 led to the conclusion that this process took place at several levels – geo planning, town-planning and directly architectural constructional (objectal), had significant differences in different districts of one regional settlement, experienced significant transformation over time and was effective.

It is emphasized that the process of creating infrastructure in the above-mentioned regional settlement can be considered effective, because the construction program was implemented, however, taking into account non-capital structures. The results of construction measures to create infrastructure are called one of the main factors in the forced change of traditional way of life in some areas of Kharkiv province, which was

the most global consequence of the military settlements existence in the first half of the XIX century.

Considering the comprehensiveness of infrastructural transformations and the findings of modern research on changes in agriculture, animal husbandry, forestry, education, health care, transport communications, we can talk about creating a new cultural landscape in the military settlement of cavalry in Kharkiv province in 1817–1864.

Further study of the topic has significant research prospects and reserves both in other regional military settlements, and in related disciplines of urban planning, architecture and cultural heritage protection.

Keywords: military settlement, infrastructure, construction, resettlement system, planning, structure of facilities, management system, legislative and regulatory framework, labor force and personnel, financing peculiarities, creation dynamics.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації у наукових фахових виданнях:

1. Початок створення інфраструктури міста Чугуєва як центру військового поселення (1817–1826 рр.). *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 28. С. 54–61.
2. Система розселення поселеної кавалерії у Слобідсько-Українській губернії у 1817–1822 роках. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Харків. 2013. № 1050: Сер. «Історія». Вип. 46. С. 278–288.
3. Склад інфраструктури Слобідсько-Українського (Українського) військового поселення кавалерії у 1817–1857 рр. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (Історичні науки. Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни)*. 2014. № 7. С. 104–117.
4. Особливості перепланування населених пунктів Слобідсько-Українського (Українського) військового поселення. 1817–1857 рр. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. Вип. 123. Чернігів: ЧНПУ, 2014. С. 94–100. (Серія: Історичні науки. № 10).
5. Законодавча база регулювання будівельного процесу у російських військових поселеннях першої половини ХІХ ст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія : Історичні науки. Вип. 134. Чернігів: ЧНПУ, 2015. С. 180–184.

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації у закордонних виданнях:

6. Система забезпечення робочою силою строительства інфраструктури Слободско-Украинского (Украинского) военного поселения кавалерии в первой половине ХІХ века. *Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова»: сборник научных трудов*. Витебск: УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2014. Т. 17. С. 90–94.

Публікації, що додатково відображають наукові результати дисертації

7. Становление системы управления строительством в Слободско-Украинском военном поселении кавалерии в 1817–1826 гг. / Російська імперія у ХІХ – на початку ХХ ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: збірник наукових статей / під ред. О. Стрілюк, О. Приходьон; автори передмови К. Ячменіхін, Л. Сеніна. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. С. 276–287.

8. Будівля торгових лавок військового поселення ХІХ сторіччя в Чугуєві: історія будівництва та існування. *Пам'яткознавчі погляди молодих вчених ХХІ ст. Зб. наук. ст. з пам'яткоохоронної роботи*. Харків: Курсор, 2013. Випуск 3. С. 33–39.

9. Шляховий палац у Чугуєві – пам'ятка історії Українського військового поселення першої половини ХІХ сторіччя. *Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр.* / Титова О. М. (гол. ред.), Акуленко В. І., Бєсова Л. М. та ін. Вип. 25. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. С. 222–234.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

10. Будинок-музей І. Ю. Рєпіна в Чугуєві в контексті історії військових поселень першої половини ХІХ ст. *Двадцяті Сумцовські читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій»* (м. Харків, 18 квітня 2014 р.). Харків: Майдан, 2014. С. 111–116.

11. Містобудівний досвід військових поселень І-ої половини ХІХ сторіччя у Харківській губернії (історичний аспект). *Історичний досвід і сучасні тенденції розвитку архітектури, дизайну, містобудування та образотворчого мистецтва: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнська наукова конференція молодих вчених, аспірантів та студентів* (м. Полтава, 19–21 травня 2014 р.). Полтава: ПолтГТУ, 2014. С. 3–6.

12. Джерела для дослідження пам'яток архітектури та містобудування військових поселень першої половини ХІХ сторіччя на території Харківщини та Луганщини. *Охорона культурної спадщини: аспекти соціокультурної взаємодії: матеріали науково-практичної конференції в Національній академії керівних*

кадрів культури і мистецтва (м. Київ, 5–6 червня 2014 р.). Київ: НАКККиМ, 2014. С. 174–178.

13. Військові поселення 1-ої половини ХІХ сторіччя як чинник містобудівного розвитку Харківської губернії. Тези доповідей 73-ї науково-технічної конференції Харківського національного університету будівництва та архітектури (м. Харків, 6–7 лютого 2018 р.). Харків: ХНУБА, 2018. С. 39–40.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ЗМІСТ	16
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	18
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	26
1.1. Історіографія проблеми	26
1.2. Аналіз джерельної бази дослідження.....	37
1.3. Методологія наукового пошуку.....	44
Висновки до розділу 1.....	49
РОЗДІЛ 2. ІНФРАСТРУКТУРА ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЇ ОКРУГІВ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО (УКРАЇНСЬКОГО) ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ.....	51
2.1. Особливості формування території та системи розселення	51
2.2. Планування та забудова населених пунктів	66
2.3. Склад, розподіл і характеристика основних об'єктів інфраструктури.....	81
Висновки до розділу 2.....	108
РОЗДІЛ 3. ГОЛОВНІ ЧИННИКИ Й РЕЗУЛЬТАТИ БУДІВНИЦТВА ОБ'ЄКТІВ ІНФРАСТРУКТУРИ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО (УКРАЇНСЬКОГО) ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ	110
3. 1. Правові та організаційні засади створення об'єктів інфраструктури.....	110
3. 1. 1. Законодавча база регулювання будівельного процесу.....	110
3. 1. 2. Система управління будівництвом об'єктів інфраструктури.....	121
3.2. Ресурси будівництва інфраструктури	141
3. 2. 1. Трудові ресурси та організація робочих підрозділів.....	141
3. 2. 2. Особливості фінансування будівництва та ремонту об'єктів інфраструктури	155
3.3. Динаміка темпів будівництва та періодизація процесу створення й розвитку інфраструктури.	169

Висновки до розділу 3.....	183
ВИСНОВКИ.....	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	194
ДОДАТОК 1. СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ	242
ДОДАТОК 2. АКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ	245

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

«Предположение о работах» – «Предположение о строительных работах ведомства Департамента военных поселений по округам Украинского военного поселения»

«Учреждение о в.п. пех.» – «Учреждение о военном поселении пехоты»

«Учреждение о в.п. рег.кав.» – «Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии»

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАХО – Державний архів Харківської області

Департамен в.п. – Департамент військових поселень

РДВІА – Російський державний військово-історичний архів (м. Москва)

РДІА – Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург)

Українське в. п. – Українське військове поселення

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України (м. Київ).

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена передусім недостатнім рівнем вивченості особливостей періоду існування військових поселень на землях сучасної України та їх наслідків для подальшого соціально-економічного розвитку територій. Крім того, віднесення матеріальних об'єктів інфраструктури поселень, які збереглися дотепер, до культурної спадщини України, використання їх у розвитку туристичної галузі неможливе через брак інформації. Термін «інфраструктура» вживається в дисертації у первинному, історичному значенні військової інфраструктури як системи стаціонарних і нестаціонарних об'єктів певної території для забезпечення, розміщення, навчання, розгортання військ.

Військові поселення Російської імперії першої половини XIX ст. стали основою для формування нової господарчої бази армії за рахунок тотальних змін у соціокультурному ландшафті тих територій, де вони розташовувались. Створення інфраструктури по суті було першим досвідом планового регіонального державного будівництва та найбільш затратною статтею економіки досліджуваного територіального утворення. Залучення значної кількості місцевих мешканців до будівельних робіт з одного боку відволікало їх від основних сільськогосподарських занять, але водночас надавало нових знань та компетенції, змінюючи ментальність населення великих територій.

Дослідження порушеної проблеми дозволило оцінити вплив об'єктів будівництва й благоустрою на розвиток територій розташування, проаналізувати кількісний та якісний склад об'єктів інфраструктури, оцінити її ефективність, розкрити особливості процесу будівництва в поселених округах. З огляду на уніфікованість військових поселень, дослідження проблеми на рівні окремого регіону дозволить глибше зрозуміти особливості реалізації інфраструктурних перетворень в інших округах, що розташовувались на території сучасної України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження узгоджена з планом науково-дослідної роботи кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» та підготовлена в межах

науково-дослідної теми «Суспільно-політичні трансформації в Україні XIX – початку XXI ст.» (номер державної реєстрації 0118U003849).

Мета дослідження полягає у з'ясуванні принципів планування і забудови, динаміки розвитку інфраструктури військового поселення кавалерії на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії у період з 1817 до 1864 рр. у правовому, фінансовому та ресурсному вимірах.

Досягнення окресленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки, джерельну базу та визначити методологічну основу дослідження;
- виявити вплив організації військових поселень на традиційну поселену мережу та систему територіального розселення;
- визначити принципи планування та забудови нових та перепланування існуючих населених пунктів;
- проаналізувати кількісний і якісний склад інфраструктури військового поселення на різних етапах його існування;
- простежити хід формування законодавчої та нормативної бази будівництва об'єктів інфраструктури;
- встановити зміни системи управління будівництвом інфраструктури в часі;
- з'ясувати склад робочої сили та вплив її кваліфікаційних характеристик на якість будівництва;
- проаналізувати принципи та об'єми фінансування будівництва об'єктів інфраструктури;
- простежити динаміку будівництва й виявити основні етапи процесу створення інфраструктури військового поселення;
- виявити вплив зміни інфраструктури військового поселення на подальший розвиток територій.

Об'єктом дисертаційного дослідження є військове поселення кавалерії на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії в першій половині XIX ст..

Предметом дослідження є нормативно-правові, фінансові, управлінські складники становлення і розвитку інфраструктури військового поселення кавалерії на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії в період з 1817 до 1864 рр. та його вплив на подальший розвиток території.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження охоплюють час від створення військового поселення в 1817 р. до його законодавчої ліквідації в 1857 р., а також включають період поступового реформування до 01.01.1865 р., коли військові будинки та особовий склад будівельної частини поселень були передані до інших відомств.

Територіальні межі дисертаційного дослідження охоплюють частину Харківської (до 1835 року – Слобідсько-Української) губернії у межах кордонів округу військового поселення кавалерії. Наразі це територія частково Донецької, Луганської та Харківської областей.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження склали базові принципи історичного пізнання: історизм, об'єктивність, системний, соціальний і регіональний підходи, науковий плюралізм. Обрані загальнонаукові та спеціально-історичні методи дозволили в повній мірі розкрити обрану для вивчення проблему та вирішити поставлені дослідницькі завдання, а також окреслити суть використаних в роботі понять, зокрема терміну «інфраструктура» в значенні «система стаціонарних і нестаціонарних об'єктів певної території для забезпечення, розміщення, навчання, розгортання військ», яке в історії військового поселення втратило ознаки ідеально-типового поняття та набуло нових якостей у соціально-територіальному вимірі.

Методом історіографічного аналізу й синтезу здійснено критичний розгляд стану дослідження поставленої наукової проблеми, ступеня її вивчення сучасними дослідниками та їх внеску в розробку певних аспектів.

Для виявлення складових процесу створення інфраструктури як елементів системної цілісності та їх специфічних якостей, визначення зв'язків, взаємовпливів між собою, був застосований універсальний інструмент пізнавальної діяльності – системний метод.

Історико-генетичний метод застосовано для виявлення передумов створення інфраструктури військових поселень.

Для розгляду проблемних питань системи розселення, планування й забудови населених місць використовувались поняття й окремі інструменти суміжних наукових дисциплін, як соціально-економічна географія, містобудування й історія архітектури. Метод історико-картографічного візуального аналізу дозволив встановити особливості створення нової системи розселення. Кількісний метод дав можливість оцінити наслідки її формування. Методом архітектурно-стильового аналізу підтверджено приналежність об'єктів до архітектурного напрямку – класицизму.

Матриця даних, створена на основі вивчення значного обсягу статистичних джерел щодо комплексу забудови кожного населеного пункту протягом існування поселення, дозволила встановити уніфікованість переліків інфраструктури та за допомогою історико-типологічного методу згрупувати об'єкти за функціональним призначенням. Методом математичної обробки даних матриці побудовано інтегральні динамічні ряди показників кількості збудованих об'єктів за роками та округами в графічному додатку та проаналізовано динаміку будівництва на їх підставі.

Методом типологізації проаналізовано та систематизовано за умовними групами застосування законодавчу базу будівництва інфраструктури у докодифікаційний період. Віднайдені документи докодифікаційного періоду (1817–1832 рр.) систематизовано за умовними групами застосування.

Структурно-функціональний метод використано для вивчення системи управління будівництвом інфраструктури у військових поселеннях, виявлення всіх її елементів та взаємозв'язків між ними. Метод статистичного аналізу був застосований для спостережень над особливостями фінансування будівництва.

Історико-діахронний та історико-синхронний методи дозволили здійснити періодизацію процесу. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що у вітчизняній і зарубіжній історіографії обрана тема не розглядалася у запропонованому ракурсі, а саме: вперше здійснено комплексний аналіз процесу створення і розвитку інфраструктури військових поселень кавалерії на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії у 1817–1864 рр.

У дисертаційному дослідженні вперше:

- виявлено і систематизовано інформація про всі населені пункти Слобідської України, що увійшли до складу військового поселення на зазначеній території;
- доведено, що створення інфраструктури військових поселень було пов'язане зі зміною системи територіального розселення частини Харківської губернії;
- встановлено уніфікований перелік основних об'єктів інфраструктури військового поселення та подано їх загальну характеристику;
- систематизовано й структуровано законодавчу базу будівельних і містобудівних перетворень у військовому поселенні;
- простежено динаміку будівництва та запропоновано періодизацію процесу створення й розвитку інфраструктури;
- виявлено та опубліковано великий обсяг картографічного матеріалу й архітектурної графіки з обраної теми

Удосконалено та поглиблено відомості щодо системи управління будівництвом у військовому поселенні, його фінансування, регіональних особливостей суспільно-політичних трансформацій у цій сфері першої половини XIX ст.

Набуло подальшого розвитку дослідження джерельної бази військових поселень Харківщини першої половини XIX ст.

Практичне значення отриманих результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані при підготовці наукових праць з історії України, історії архітектури та містобудування, підручників і навчальних посібників для студентів вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, створенні узагальнюючих праць з історії військових поселень першої половини XIX ст. Ураховуючи, що деякі будівлі й споруди, зведені в часи військових поселень, збереглися й мають статус пам'яток історії та архітектури, результати дослідження можуть бути використані для створення історичних довідок у складі науково-проектної документації щодо реставрації об'єктів та для розробки історико-архітектурних опорних планів у складі генеральних планів населених пунктів. Матеріал дисертації може бути корисним для розвитку пізнавального туризму.

Особистий внесок здобувача полягає в постановці наукової проблеми та самостійному її вирішенні. Наукові результати, викладені у дисертаційній роботі, здобуті автором самостійно. Усі публікації в наукових фахових збірниках і доповідях на конференціях є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й висновки дисертації обговорено на розширених засіданнях кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Загальну концепцію дослідження відображено в доповідях і повідомленнях на 5 наукових конференціях всеукраїнського та регіонального рівня: III Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини» (м. Харків, 28–29 жовтня 2012 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій» (м. Харків, 18 квітня 2014 р.); Всеукраїнській науковій конференції молодих учених, аспірантів і студентів «Історичний досвід і сучасні тенденції розвитку архітектури, дизайну, містобудування та образотворчого мистецтва» (м. Полтава, 19–21 травня 2014 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Охорона культурної спадщини в Україні: аспекти соціокультурної взаємодії» (м. Київ, 5–6 червня 2014 р.); 73-й науково-

технічній конференції Харківського національного університету будівництва та архітектури (м. Харків, 6–7 лютого 2018 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображені у 13 публікаціях, зокрема 1 – у зарубіжному науковому фаховому виданні, яке внесене до міжнародної наукометричної бази, 5 – у наукових фахових виданнях України, 7 – у наукових виданнях, що додатково відображають результати дослідження.

Структура та обсяг дисертації обумовлені окресленою метою й завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (449 найменувань на 48 сторінках) та додатків (2 позиції на 5 сторінках та 31 позиція на 154 сторінках окремого тому). Повний обсяг дисертації становить 246 сторінок (основна частина – 175 сторінок).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Розробка наукової проблеми військових поселень першої половини XIX ст. наразі набуває нових контекстів у світовій і вітчизняній історичній науці. Вона викликає інтерес дослідників у межах сучасної субдисципліни імперіології, а також у комплексній тематиці мілітарної історії України за часів Російської імперії. Багатовекторність робіт вітчизняних і закордонних учених, що досліджують проблемні питання впливу російської імператорської армії на соціально-економічні та політичні процеси на українських землях, значно розширює можливості ґрунтовного, системного наукового аналізу історії й еволюціонування військових поселень на землях Слобожанщини й Донбасу.

А. Ю. Скрипник [403; 404; 405; 406] дослідив вплив військового чинника на інкорпорацію Правобережної України до загальноімперського простору, показав згубний вплив військової інфраструктури на економічний та соціальний поступ регіону. О. І. Гуржій [356; 357], В. М. Орлик [356; 391; 436] розкрили наслідки перебування російської армії в тогочасному українському економічному просторі. В. В. Лапін [379; 380], С. Пчелінцев [397; 398] вивчили проблему квартирного розміщення військ, об'єктом дослідження проведеного Л. Є. Субботіною (Яковлевою) [410; 411] стали питання виконання цивільними особами постійної повинності. І. П. Кулакова [377] та Є. І. Юркевич [424] у своїх монографіях розкрили досвід будівництва спеціальних приміщень для військових у столичних містах імперії.

Обстоюючи теорію модернізації імперії, нові погляди на військові поселення як на державний соціальний експеримент висловили у своїх роботах Дж. Хоскінг та І. В. Герасимов зі співавторами. Британський історик вважає військові поселення невдалою спробою імператора Олександра I здійснити власний варіант суспільного устрою шляхом улаштування укладу життя селян за

військовим зразком [415]. Автори колективного видання «Новая имперская история Северной Евразии» [388] характеризують проєкт військових поселень як «соціальну інженерію»: формування елементів нового суспільного порядку із заданими якостями з метою осучаснення державного устрою. Вони вважають, що російські державницькі проєкти регулярної держави кінця XVIII – початку XIX ст., притаманне епосі розуміння прогресу як організації суспільства на більш раціональних основах, або формування нової людини в результаті виховання, походили з тогочасних ідей «європейськості».

Окремим сюжетом мілітарної та соціально-економічної історії постає тема військових поселень, до якої зверталися як історики XIX – початку XX ст., так і сучасні дослідники. В радянській історіографії досліджувана тема майже не розроблялась з початку 1990-х років українські та російські історики, застосувавши нові сучасні методи історичної науки, уперше критично проаналізували великий обсяг архівних матеріалів щодо військовопоселеної системи загалом та регіональних поселень зокрема.

Завдяки докладному аналізу історіографії загальної проблеми військових поселень, який уже є в роботах українських істориків О. О. Колєватова, Б. В. Лугового, В. Л. Цубенко, К. М. Ячменіхіна та закордонних дослідників Ю. А. Блашкова, Б. Б. Давидова, Т. М. Кандаурової, [434; 435; 416; 425; 429; 431; 433], у межах власного наукового дослідження вважаємо за доцільне не акцентувати увагу на детальному аналізі всіх робіт із зазначеної проблеми. Зупинимося на характеристиці лише тих студій, які корисні для розуміння питання інфраструктурного розвитку військових поселень.

Початок систематичних досліджень з історії військових поселень відносять до часу передодня реформ 1870-х років. У цей період тема ще не отримала окремого висвітлення, але була вміщена в узагальнюючі роботи з історії Росії першої половини XIX століття, біографічні праці про імператорів Олександра I та Миколу I, дослідження з історії російської армії, російського громадського руху. Також вона входила в окремі біографічні довідкові видання. Об'єктивний підхід до проблеми поселень був ускладнений стійким негативним ставленням

суспільства як до самої системи, так і до її керівника О. А. Аракчєєва. Робота з архівними джерелами авторів цього періоду дозволила їм уперше здійснити систематизацію інформації та розпочати її теоретичну обробку. Головними темами досліджень були пошук причин і прообразів поселень, їх вигідність, методи впровадження, особливості формування законодавства. Частковий аналіз господарсько-економічних складових військовопоселеної системи, у тому числі будівельних заходів щодо створення інфраструктури військових поселень, був проведений лише деякими авторами.

М. І. Богданович [335, с. 343–367; 336, с. 113–145] у межах узагальнюючої роботи з історії царювання Олександра I розглядав військові поселення як частину внутрішньої політики відповідного періоду. Транслюючи загальне переконання у філантропічних спонуканнях імператора щодо влаштування військових поселень, він розглядав зведення будинків як прагнення О. А. Аракчєєва «поліпшити долю солдата», але зазначав великі трудовитрати, низьку якість будівель і невідповідність житла традиційному побуту населення. Постійні ремонти, протипожежні заходи оцінювалися ним як додаткові витрати поселян. У державно-економічному відношенні М. І. Богданович вважав військові поселення шкідливим починанням, називаючи зовнішній вигляд селищ «витонченою декорацією». Однак, він уперше висвітлює порядок фінансування будівельних робіт, характеризує щорічний документ «Предположение о строительных работах» на наступний рік, дає коротку характеристику складу робочої сили та її кількості, зупиняється на видах заробітної плати у військових поселеннях. Головним негативом військовопоселеної системи історик називає позбавлення селян особистої свободи, особливо в побуті, можливості розпоряджатися власним майном, навантаження їх додатковими повинностями, зокрема щодо утримання об'єктів інфраструктури.

П. К. Щєбальський [422, с. 485–536] також намагався дослідити устрій, адміністративну структуру й побут військових поселень. Він уперше висловлює припущення про мету тотальної перебудови старих селищ та сіл. На його думку, нові селища, влаштовані за кількістю рот або ескадронів, були пристосовані для

нових цілей. Будівництво за особливими затвердженими планами певного переліку одноманітних об'єктів в одноманітних по плануванню населених пунктах цілком відповідало погляду автора на військове поселення як на величезні військово-робочі комуни, де «людина переставала належати собі й ставала річчю тієї колективної одиниці, яку Фур'є називав фаланстерою, а Аракчєєв – військовим поселенням». П. К. Щєбальський вважав, що О. А. Аракчєєв «зробив усе людськи можливе для задоволення матеріальних потреб людей», але при цьому застосував вкрай небезпечний принцип «принесення в жертву державним потребам особистих інтересів і приватних прав».

Найбільш значним внеском в історіографію військових поселень на початковому етапі її розвитку стала робота полковника Генерального штабу А. М. Петрова [393, с. 85–251]. Він уперше зазначив перевагу практичного введення військових поселень над розробкою теоретичної моделі, указав на стихійне складання законодавства за необхідності через височайше затвержені доповіді, зупинився на особливостях положення окремих соціальних груп селян. Докладно описав створення в Новгородській губернії поселень піхоти як «зразкових» для всієї системи щодо формування моделі управління, економічної та фінансової бази, підготовки власних фахівців у сфері господарського забезпечення поселень, уведення нових правил організації життя населення. Він помилково вважав, що до будівництва нових будівель О. А. Аракчєєва спонукала пожежа в с. Високому. Велике значення мав додаток до роботи, у якому автор упорядковано подав архівні документи з історії військових поселень.

А. М. Петров детально зупинився на особливостях організації будівництва в перші роки створення поселень, доповнивши свої висновки публікацією оригінальних документів. Говорячи про нову систему розселення, підкреслив, що вона ґрунтувалася на зневазі до приватної власності. Дослідник відзначав позитивні зміни у зовнішньому вигляді селищ, а саме: правильне планування, чистота, зразкова забудова, наявність хороших доріг, широкий функціональний набір об'єктів будівництва. Проте негативним, на думку А. М. Петрова, була дорожнеча будівництва, залучення великої кількості нижніх чинів армії як

дешевої робочої сили, низька якість будівель, що не відповідали традиційному побутові населення, дрібна регламентація управління, великі витрати селян на впорядкування будівель [399, с. 314–341].

Історичні дослідження розвитку інженерних військ О. І. Савельєва [360, с. 11–16, 50–51, 140], опубліковані 1879 року, безпосередньо стосувалися розвитку інфраструктури військових поселень після 1826 року, коли управління поселеннями переходить під юрисдикцію Військового міністерства. У роботі послідовно простежуються взаємини Інженерного Департаменту та Департаменту військових поселень після 1835 року. Автор зупиняється на устрої, кількості та структурі особового складу Корпусу інженерів військових поселень, наголошуючи на тому, що комплектування офіцерами відбувалося з випускників провідних технічних учбових закладів того часу – Головного інженерного училища та Інституту корпусу шляхів сполучення. Описуючи процес реформування, автор підкреслює існування паралельно двох незалежних одне від одного інженерних відомств у складі Військового міністерства, до об'єднання їх 1857 року в Інженерний департамент, з 1862 року перейменований в Головне інженерне управління.

1890 року з'явилася оригінальна за методичним підходом робота П. П. Карцова [372, с. 139–171; 373, с. 82–113; 374, с. 75–121]. Він уперше озвучив необхідність вивчення такого історичного явища, як військові поселення з позицій історизму та об'єктивності. Як і А. М. Петров, П. П. Карцов не мав доступу до документів, що підтверджують підготовчі роботи до проектування ротних селищ і будинків-зв'язків у Висоцькій волості, тому він робить помилковий висновок про те, що тільки пожежа в с. Високому змусила Аракчєєва до нового будівництва. Полкові штаби він характеризує як «чепуристо» влаштовані містечка, подає опис забудови центральної площі, зупиняється на темпах будівництва та міцності будівель, які вже 75 років служать без ремонту. Він детально зупиняється на устрої Новгородських військових поселень, досліджує структуру управління, зокрема будівництвом, обов'язки ротних, полкових комітетів і центрального Економічного комітету (на правах окремого

департаменту). Міркує про те, що відсутність нових будинків в Староруських військових поселеннях не завадила сформувати там, всі економічні складові системи. Докладно описує шляховий палац для імператора в селі «Княжий двір». Звертає увагу на відмінний стан доріг, мостів, канав тощо, цитує захоплені відгуки високих російських сановників та іноземців, що побували у військових поселеннях. «Військові поселення здавалися куточком з іншої держави», - писав П. П. Карцов [373, с. 86].

На початку ХХ століття дослідження з історії військових поселень І. Г. Фабриціуса, Г. С. Габаєва, В. В. Щепетильникова, С. П. Мельгунова, О. С. Ликошина були опубліковані у виданнях, присвячених ювілейним датам з нагоди сторіччя Військового міністерства, Вітчизняної війни 1812 року та п'ятдесятиріччя скасування кріпосного права в Росії [407, с. 497–598; 409, с. 93–119; 392, с. 209–221; 346, с. 86–106]. Однак, в цих роботах, як і в попередніх, основна увага зосереджувалась на військових поселеннях піхоти. Новим поглядом відрізнялася робота Ликошина О. С., який уперше розглядав існування військових поселень як системи після їх реформування аж до 1857 року, тоді як більшість істориків досліджували функціонування системи поселень лише до початку 30-х років ХІХ ст. Особлива увага військовим поселенням приділяється в нарисі І. Г. Фабриціуса. «Строительство и инженерные войска» [407, с. 497–598], вміщеному в ювілейному виданні «Столетие Военного министерства» 1912 року, в якому висвітлюється діяльність інженерного відомства. Автор виділив дуже важливу для армії проблему, розглядаючи організацію військових поселень, як особливий вид "казарменого будівництва" першої чверті ХІХ століття, порушивши питання соціально-економічного розвитку поселених округів військ. Проблема військових поселень висвітлюється і в тих розділах цього видання, в яких характеризується система комплектування армії в першій половині ХІХ століття. Автор підкреслює, що військові поселення не відносилися до інженерного відомства безпосередньо, але були близькі щодо будівельної діяльності. Глава про військові поселення не обмежується лише аналізом інженерних проблем. І. Г. Фабриціус подає багато нових відомостей про основні

риси організації поселень у цілому, залучаючи для цього великий комплекс раніше невідомих архівних документів. Розробляючи сюжет щодо прообразів устрою селищ у військових поселеннях, дослідник детально зупиняється на російському досвіді розквартирування армії від Петра I до Павла I. Фабриціус наголошує на спільних рисах між устроєм ротних та ескадронних селищ, оцінює створення інфраструктури поселень як велику будівельну програму, забезпечену спеціально розробленим автономним законодавством, органами управління різних рівнів, кваліфікованими архітектурними та інженерними кадрами, поміщає у виданні найцінніші графічні матеріали. Визнаючи всі негативні характеристики процесу територіального переулаштування військових поселень, автор стверджує, що надвірний порядок справді був дивовижний і йому надавалося першочергове значення.

С. П. Мельгунов порівнював устрій селищ військового поселення з правильно розпланованим табором. Уважав, що на цю пунктуальність і честолюбні задуми О. А. Аракчєєва було витрачено велику кількість коштів, понад 100 млн. рублів.

О. С. Ликошин описує устрій поселенської роти і будинків військових поселенців піхотних батальйонів, дає перелік будівель, зупиняється на сезонній організації будівельних робіт, перераховує робочі підрозділи та види виконуваних ними робіт. Головним достоїнством цього дослідження можна вважати те, що автор розглядає військові поселення аж до 1857 року.

До сторіччя введення військових поселень 1911 року в журналі «Русская старина» В. П. Федоров [414, с. 549–570] опублікував статтю, в якій детально зупинився на процесі законотворчості у військових поселеннях, підкреслюючи надзвичайну дріб'язковість у всіх питаннях, вторгнення в особисте життя селян, яке доходило до абсурду.

Радянська історична наука звертається до теми військових поселень у другій половині 20-х – на початку 40-х рр. ХХ ст. Ряд робіт С. Я. Гессена, А. А. Кункля мали популярний характер і розглядали поселення винятково як негативне явище [353; 377]. Пізніші роботи Г. О. Верещагіна, П. П. Євстафєєва

відповідали, насамперед, політичним завданням і були присвячені в основному питанням класової боротьби в поселеннях [347; 234].

У довоєнній історіографії роботи О. Д. Багалій-Татарінової [331; 332, с. 117–132] виділяються глибиною аналізу, відсутністю ідеологічно обумовлених категоричних оцінок, розробкою деяких сюжетів з економічної історії військових поселень, які, на її думку, були нагальними для фахових досліджень.

Маючи доступ до закордонних архівів, О. Д. Багалій-Татарінова ввела в науковий обіг невідомі до того свідчення іноземців про військові поселення, передусім їх враження про устрій селищ та умови проживання солдатів і офіцерів: «їм було продемонстровано те, що дійсно могло цілком задовольнити їхні західноєвропейські смаки й звички <...> всі ті будівлі й господарські установи, які являли собою дійсно сильну сторону військових поселень...» [331, с. 119–120]. Оцінюючи будівництво в поселеннях як особистий інтерес імператора й О. А. Аракчеєва, вона пише про їх високу вартість і незручне, тісне житло для поселян з постояльцями.

На початку 1980-х років з'являються дослідження, автори яких ставили за мету вивчення економічної історії серед інших проблем військових поселень. У роботі Л. П. Богданова [334], яка базувалася на опублікованих матеріалах, наводиться інформація про будівництво у військових поселеннях, трудові ресурси, окремі об'єкти інфраструктури. Однак, робота носить компілятивний характер і не містить нічого нового ні про поселення взагалі, ні про будівництво зокрема.

Т. Д. Липовська [382] одна з перших звернулася до дослідження історії військових поселень кавалерії в Україні, обравши окремий аспект соціально-економічного розвитку та правове становище селян. Вона підкреслює обтяжливість громадських безкоштовних робіт військових поселян і забезпечення продовольством піхотних батальйонів, що перебувають на роботах, досліджує становище селян у тимчасових робочих ротах, і ротах інвалідів, відзначає підрядну діяльність поселян у будівництві в 30-ті роки як позитивний момент розвитку підприємництва та джерело додаткового доходу, цитує архівні

документи з доповідями про вогкість і неміцність споруд у військових поселеннях.

Із середини 1980-х років починається новий етап у вивченні історії військових поселень. Оцінивши всю складність і обсяг теми, дослідники беруться за розробку сюжетів регіональних поселень, готуючи базу для великих узагальнюючих робіт. У своїх дисертаційних дослідженнях Ю. А. Блашков[429] та К. М. Ячменіхін [439] дають детальну картину розвитку поселень на окремих територіях Витебської, Могилівської та Новгородської губерній в їх динаміці та різних аспектах розвитку, розглядають їх місце в системі російської армії. Вивчення системи в цілому за весь період існування на рівні регіону стає головним сценарієм досліджень. Аналізуючи соціально-економічний розвиток, автори подають інформацію про будівництво, регіональні особливості устрою селищ, склад інфраструктури, робочу силу, розміри фінансування тощо. Результати таких студій дозволяють говорити про єдині принципи будівництва інфраструктури в різних поселеннях.

Дослідження 1990-х – 2010-х років значно змінили концептуальні підходи до проблеми військових поселень. На основі вивчення великої кількості архівних документів у цей період з'явилися монографії В. Л. Цубенко, К. М. Ячменіхіна, дисертаційні дослідження О. О. Колєватова, Т. М. Кандаурової, Б. В. Лугового [416; 425; 438; 434; 433; 435], у яких глибоко проаналізовано систему поселених військ, зокрема особливості територіальної організації та органів управління. Будівництво розглядається у цих роботах як складова частина економічного розвитку військових поселень.

О. О. Колєватов у своїх роботах з історії Слобідсько-Українських військових поселень докладно висвітлює цей процес, але в межах тільки першого періоду з 1817 до 1832 року [376; 434]. Однак, дослідник помиляється у твердженні про будівництво з цегли-сирцю і в твердженні про те, що в поселеннях кавалерії будували тільки найнеобхідніші об'єкти.

Роботи Т. М. Кандаурової і К. М. Ячменіхіна можна вважати найбільш значущими для обраної теми. Т. М. Кандаурова вперше подає великий фактичний

статистичний матеріал про склад інфраструктури різних міст і округів, застосовуючи у своїх дослідженнях кліометричні методи [371; 362]. Окремі статті присвячені формуванню господарської та соціокультурної інфраструктури [365; 367; 368; 369; 370]. Однак автор розглядає інфраструктуру не як систему матеріальних об'єктів, що забезпечують певний вид діяльності, а безпосередньо як саму систему діяльності установ, що створюють певний культурний продукт. Вона наводить низку важливих відомостей про рівні фінансування різних територіальних поселень.

К. М. Ячменіхін подає цінну інформацію про Новгородські військові поселення піхоти з їх широкомасштабною програмою будівництва, що відрізнялася від кавалерійських округів заснуванням нових селищ, будівництвом нового житла для селян і розробкою претензійних проєктів штабних мега-містечок, які об'єднували в одному об'ємі кілька великих будівель [425, с. 290–310]. Цікаві міркування про особисту зацікавленість імператора й О. А. Аракчєєва як прихильників ідеї модернізації суспільства через раціоналізацію простору, зразкові поселення, розумно влаштоване поміщицьке господарство [427].

Окремо треба сказати про нечисленні дослідження присвячені історії архітектури, які дають характеристики містобудівних та архітектурних практик військових поселень. Дуже вдалу спробу дослідити архітектурну спадщину Новгородських військових поселень зробив 1959 року В. І. Пілявський [394], який залучив багату архівну базу, опублікував літографовані та рукописні проєктні креслення, висвітлив принципи забудови штабних містечок піхотних полків, участь багатьох відомих архітекторів та інженерів у проєктуванні та будівництві військових поселень, зокрема В. П. Стасова. Дисертаційне дослідження Б. О. Бондаренко [430] 1959 року присвячено містобудуванню Харківщини XVII – першої половини XIX ст., в контексті якого був уперше проведений докладний аналіз планувальних структур чотирьох полкових центрів Українського військового поселення на підставі віднайдених та опублікованих графічних джерел і їх відображення в сучасних планах населених місць Харківщини.

Фотографії та малюнки пам'яток архітектури міста Чугуїв та селища Коробочкине, зроблені з натури 1949 року та розміщені в дисертації, можна вважати цінними візуальними джерелами.

Короткі відомості щодо архітектурної цінності збережених об'єктів інфраструктури військового поселення як пам'яток історії були опубліковані в багатотомному енциклопедичному ілюстрованому довіднику-каталозі «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» [441, с. 119–121].

Сучасна монографія К. Т. Черкасової [419, с. 31–36], присвячена архітектурній культурі Харківського регіону, містить найбільш системну спробу аналізу архітектурної спадщини військового поселення у м. Чугуїв. Робота стала результатом багаторічного опрацювання історико-архітектурного опорного плану міста та зон охорони пам'яток.

Таким чином, можна зробити висновок, що загалом тема історії військових поселень та зокрема проблема їхнього інфраструктурного забезпечення знайшла своє відображення в російській імперській, радянській, сучасній українській і закордонній історіографії. У XIX – поч. XX ст. була розпочата теоретична робота над низкою сюжетів історії військових поселень. Увага приділялась будівельній програмі створення й розвитку інфраструктури. Розглядалися цілі й завдання нового облаштування селищ, склад об'єктів інфраструктури, кількість ресурсів робочої сили й умови їх використання, вартість будівництва. В цілому, точки зору практично всіх авторів збігалися у визнанні будівництва занадто дорогим і таким, що утискає права населення й нижніх чинів армії, але всі без винятку визнавали результати архітектурно-містобудівних перетворень найкращим досягненням системи.

У радянській історіографії превалювали теми класової боротьби. Малочисельні дослідження економічної історії військових поселень у радянській час торкаються проблеми створення інфраструктури побіжно. Особливо активізувалися дослідження в 1990–2010-і роки. Однак, спеціального комплексного дослідження з проблеми створення й розвитку інфраструктури

військових поселень як у цілому, так і на рівні регіональних поселень, не проводилося. Незважаючи на те, що багато авторів порушують питання будівництва, благоустрою населених пунктів, проведення доріг тощо, в цілому вона потребує нового наукового дискурсу.

Дослідження інфраструктури військових поселень у розрізі таких наукових дисциплін як історія містобудування й архітектури, охорона культурної спадщини є вельми перспективною темою.

1.2. Аналіз джерельної бази дослідження

Джерельна база дослідження складається з комплексу письмових, зокрема документальних й наративних, і графічних джерел. Документальні джерела можна поділити на декілька груп, а саме: 1) законодавчі та нормативно-правові акти, 2) діловодна документація та 3) статистичні матеріали. До першої і третьої групи входять як неопубліковані, так і опубліковані джерела.

Найбільшу повноту мають документи фонду 405 Російського військово-історичного архіву в місті Москва, де зберігаються документи Департаменту військових поселень, що утворилися в результаті діяльності центрального органу управління поселеннями. Джерела представлені законодавчими актами, діловодними документами, статистичними матеріалами, діловим листуванням. Центральний державний історичний архів України в місті Київ зберігає фонди документації в кількості понад 6 тисяч одиниць збереження, що утворилися в процесі діяльності штабів різних рівнів регіональних військових поселень, розташованих на території України. До історії Українського військового поселення відносяться матеріали з фондів: 445 «Управління Києво-Подольськими військовими поселеннями», 1314 «Штаб 7-го кавалерійського округу Українського військового поселення», 1322 «Штаб 2-го кавалерійського округу Українського військового поселення», 1323 «Штаб 6-го кавалерійського округу Українського військового поселення», 1324 «Штаб 1-го військово-робочого батальйону Українського військового поселення», 1325 «Штаб 1-го кавалерійського округу Українського військового поселення», 1326 «Штаб 8-го

кавалерійського округу Українського військового поселення», 1351 «Штаб поселеної кірасирської дивізії Українського військового поселення», 1352 «Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення», 1353 «Штаб 8-ми округів Українського військового поселення», 1354 «Штаб 3-го кавалерійського округу Українського військового поселення», 1355 «Штаб 4-го кавалерійського округу Українського військового поселення», 1356 Штаб 5-го кавалерійського округу Українського військового поселення».

Документи останнього періоду існування поселень та періоду їх реформування зберігаються у фондах Державного архіву Одеської області (Фонд 7 «Штаб інспектора резервної кавалерії управління Головного начальника південних поселень. 1817–1866 рр.»), Центрального державного історичного архіву України в місті Київ (Фонд 1357 «Управління начальника Харківського поселення»), Російського військово-історичного архіву в місті Москва (Фонд 1073 «Управление Главного начальника Южных поселений. 1857–1866 гг.») та Російського державного історичного архіву в місті Санкт-Петербург (Фонд 386 «Временный распорядительный комитет по устройству южных поселений. 1839–1880 гг.)).

Законодавчі та нормативно-правові акти у сфері створення й розвитку інфраструктури військових поселень зосереджені у фондах РДВІА (Фонд 1 «Канцелярия Военного министерства», Фонд 405 «Департамент военных поселений») та у вище згадуваних фондах ЦДІАК України. Структуровано їх у збірнику з назвою «О военном поселении», 14 томів якого знаходяться в фондах Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург). Російська державна бібліотека (м. Москва) має у фондах 6 томів іншого формату, що вміщують інший склад документів. Для підготовки дисертації буди використані такі види законодавчих та нормативних актів, як: положення, правила, штатні призначення, інструкції, практичні описи будівництва. Вони стосуються широкого спектру питань, а саме структури й повноважень органів управління будівництвом, складу інфраструктури, містобудівних перетворень, діяльності піхотних батальйонів і власних будівельно-робочих підрозділів, організації виконання робіт, заготівлі та

застосування будівельних матеріалів і технологій, складання кошторисів, посадових обов'язків, складання звітності, протипожежних правил.

Деяка частина документів законодавчого характеру була опублікована та увійшла до «Полного собрания законов Российской империи» та «Свода военных постановлений». Серед опублікованих необхідно відзначити важливий акт «Положение о количестве материалов, какое назначать должно при составлении смет на постройку домов», затверджене 15 січня 1825 року. Це був перший уніфікований звід правил для складання кошторисів будівництва дерев'яних та кам'яних споруд, який нормував використання матеріалів та робочої сили. Пізніше головними нормативними документами виступали «Урочные положения на все вообще работы, производящиеся при крепостях, гидротехнических сооружениях и гражданских зданиях» 1832, 1839 та 1843 років [263; 264; 265].

Документи першої групи допомогли розкрити у рамках теми дисертації системність та закономірності розвитку інфраструктури військових поселень кавалерії та виявити засади створення інфраструктури військових поселень.

Найбільшу групу джерел становлять *документи діловодства* – листування, рапорти, журнали засідань полкових комітетів, проекти кошторисів та їх затверджені варіанти, накази, приписи командирів різних рівнів, наряди на роботу, припущення про будівельні роботи в округах на майбутній рік, будівельні та фінансові звіти.

Найбільш важливим для системного розуміння процесу розвитку інфраструктури військових поселень можна вважати «Предположение о строительных работах ведомства Департамента военных поселений по округам Украинского военного поселения» (далі «Предположение о работах») в округах на майбутній рік [44; 101; 108; 109; 135]. Це був окремий документ, який височайше затверджувався і служив своєрідним дозволом на виконання будівельних робіт на кожному конкретному згаданому в ньому об'єкті. Припущення складалося щодо кожного полкового округу. В ньому вказувалися назва об'єкта (робіт) за затвердженим планом, дозвільний документ про початок будівництва, виданий у поточному або попередньому роках, а також

розпорядження вищого або поселеного начальства, суми на виробництво будов, їх джерело, залишки коштів і розмір сум, які необхідно було вислати в округи.

Документи цієї групи містять достатню кількість фактичного матеріалу про всі сторони процесу створення й розвиток інфраструктури.

Наступну групу джерел становлять *статистичні матеріали*: описи територій, що ввійшли до складу поселених округів Слобідсько-Української губернії, річні звіти, статистичні атласи по полкових округах, переліки будівель, відомості про ремонт [94; 118], довідники військового та цивільного відомств, кошториси, акти прийому будівель на утримання Комітетами полкового управління.

Видані у 1820-ті роки невеликим накладом щорічні звіти містять переліки відбудованих у поточному році об'єктів інфраструктури за населеними пунктами та округами поселень [194, л. 84–111 об.; 229, с. 121–126; 230, с. 103–107]. Більш інформативними щодо розбудови інфраструктури є статистичні атласи поселень [224; 225; 226; 227; 228], які видавалися до кінця існування військових поселень. Крім текстового матеріалу атласи мають детальні графічні плани центрів полкових округів, які дозволяють простежити зміни у плануванні та етапність забудови цих населених пунктів.

Довідкові видання другої половини XIX сторіччя дають повні переліки населених пунктів Українського військового поселення кавалерії в період остаточного формування поселенської мережі та містять інформацію про будівлі, придатні для використання військами, за кожним окремим населеним пунктом [328, с. 12–127; 329, с. 142–295].

Група статистичних джерел допомагає простежити динаміку розвитку інфраструктури окремих округів та військових поселень у цілому, її склад на різних етапах існування поселення, плановість будівництва [92; 94; 108, арк. 534–574, 627–677].

Наративні джерела з історії військових поселень у цілому представлені великим обсягом письмових матеріалів особистого походження: мемуарів, листування, записок, публікацій тощо. Але дуже незначна частина з названого

стосується теми нашого дослідження, переважно це спогади, або дослідження сучасників.

Із відомих матеріалів авторів іноземного походження для вивчення обраної теми цікавою є записка барона Августа фон Гакстгаузена [232, с. 435–438] про відвідини міста Чугуїв у липні 1843 року, у якій подається перелік та короткі описи об'єктів інфраструктури центру Українського військового поселення.

Детальні щоденникові записи начальника резервних батальйонів Новгородського військового поселення генерала-лейтенанта О. Х. Ейлера [239, с. 372–399] дають уяву про різноманітність справ керівника робіт в окрузі поселення, посадові функції якого він фактично виконував з 1819 до 1830 року. За цими спогадами простежується тенденція вирішення проблем кадрового забезпечення будівельної діяльності у перші роки заснування поселень шляхом самоосвіти офіцерів і навчання нижчих чинів ремеслу у найнятих цивільних майстрів. Про це йдеться й у спогадах декількох інших офіцерів – учасників відбудови поселень [231, с. 40, 44; 236; 237, с. 555].

Нарис А. Я. Стороженка про його службу в штабі Херсонських військових поселень у 1820-і роки датований 1842 роком. У спогадах він підкреслює дорожнечу містобудівних та будівельних заходів у військових поселеннях з самого початку їх облаштування, яка призводила, на його думку, до перевищення витрат казни над заощадженнями від продовольства полку ресурсами округу. Автор відкрито дорікає начальнику поселень графу Віту щодо його захоплення надвірним облаштуванням населених пунктів, а не їх господарчою основою. А. Я. Стороженко відзначає користь розроблених О. А. Аракчєєвим правил будівництва та фінансового контролю за витраченими коштами [238, с. 454–455, 458–459, 468–472].

Опубліковані 1887 року краєзнавчі дослідження місцевого священика селища Вільшанки Єлисаветградського повіту Херсонської єпархії Володимира Лобачевського для нашого дослідження цікаві тим, що це перший опублікований докладний матеріал дослідника й одночасно очевидця про устрій селища Вільшанки як штабного центру 12 округу Новоросійського військового поселення

[235, с. 613–617]. Опис шляхів сполучення, перелік основних функціональних призначень будівель, характеристика їх розташування у плануванні селища, розгляд проблеми перезаселення та перепланування існуючих селищ, опис робіт поселян з благоустрою та будівництва надають цінний матеріал про загальні питання розвитку інфраструктури військових поселень кавалерії.

Графічні джерела для обраної теми дослідження носять не допоміжний, а основний характер для вивчення просторових, кількісних і якісних характеристик інфраструктури військових поселень. Топографічні плани поселених округів, карти й плани населених пунктів, плани-проекти перебудування окремих населених пунктів та їх частин, карти квартирного розташування військ Українського військового поселення зберігаються в Російському державному військово-історичному архіві в Москві (Фонд 411 Колекція «Военные поселения 1817–1857 рр.») в кількості понад 450 справ. Крім того, у фонді 846 «Военно-ученый архив» (опис 16) зберігаються плани й описи військових оглядів, навчань, маневрів, навчальних місць та місць проведення зборів, деякі з них мають у поясненнях назви будівель і споруд.

Картографічні матеріали, що частково повторюють матеріали з фондів РДВІА, виготовлялися й використовувалися на місцях, у полкових округах. Вони зберігаються у кількості 48 справ у фондах Державного архіву Харківської області (Фонд 25 опис 38 «Документи Українського військового поселення: карти, топографічні плани і карти земель і селищ 1–8 округів»). Переважно збереглися документи щодо 1–4 округів (кірасирської дивізії) та Харківського поселення (1862–1865 рр.). Окремі джерела цієї групи зберігаються в Центральному державному історичному архіві в місті Київ, але в дуже незначній кількості (Фонд 2194 «Колекція карт. 1768–1918 рр.»).

Усі матеріали рукописні, виконані у фарбах, переважно в масштабі 1:210000 (250 сажнів у дюймі – використовувались у Статистичних атласах) та 1:4200 (50 сажнів у дюймі). За метою створення вони поділяються на 1) карти розподілу території за полковими округами, 2) плани та карти лісів і шовковичних плантацій, 3) плани-проекти, що фіксують план селища на момент початку

перебудови з нанесеними проєктними лініями нового регулярного планування, дворовими ділянками та місцями розташування об'єктів інфраструктури, 4) плани перебудови населених пунктів з відміткою про височайше затвердження, 5) фіксаційні плани, що відтворюють зміни й розвиток забудови, з переліком існуючих та перспективних будівель. Слід відзначити високу точність і достовірність географічного змісту картографічних джерел військових поселень.

Професійна архітектурна графіка представлена двома основними жанрами проєктними та фіксаційними кресленнями, заснованими на правилах масштабного проєкційного креслення. Фіксаційні креслення є більш об'єктивними джерелами.

Переважна більшість такого роду джерел знаходяться у фондах Російського державного військово-історичного архіву в місті Москва (Фонд 349 «Главное инженерное управление»). Починаючи з 1828 року проєктні креслення об'єкту супроводжувалися генеральними планами розташування об'єкта на місцевості, які також зберігаються у цьому фонді. Окремі джерела групи зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у місті Київ, але у дуже незначній кількості у фонді 445 «Управління Києво-Подольским військовим поселенням».

Креслення, як образотворчі джерела, відіграють значну роль у базі дослідження. Якщо план як джерело дозволяє нам визначити просторову орієнтацію об'єкта, то креслення відображає будову візуально в різних ракурсах. Крім того, масштаб об'єкту на кресленні більш точний ніж на плані.

Переважна більшість використаних у нашому дослідженні графічних архівних документів уводиться в науковий обіг уперше. Вони потребують окремого дослідження у межах архітектурно-містобудівної теми.

Завершуючи огляд джерельної бази дослідження можна стверджувати, що виявлена та залучена до підготовки дисертації джерельна база є різноманітною й репрезентативною. Досліджувана тема забезпечена значною джерельною базою, яка складається як з письмових, так і з графічних джерел, що зберігаються в архівах України та Росії. Найбільш цінними для дослідження є діловодна та статистична документація відомства військових поселень. Графічні джерела для

обраної теми є не допоміжними, а основними. Переважна кількість графічних документів публікуються вперше.

Використані джерела дозволяють виявити головні чинники процесу створення й розвитку інфраструктури військових поселень кавалерії в Харківській губернії, оцінити масштаби просторових змін на території досліджуваного військового поселення, встановити кількісні та якісні характеристики об'єктів, простежити динаміку процесу будівництва.

1.3. Методологія наукового пошуку

Успішне розв'язання обраної наукової проблеми в сучасній історичній науці потребує застосування новітніх наукових принципів та методів пізнання. Ґрунтовний теоретико-методологічний базис є запорукою ефективного використання всього спектру засобів для дослідження такої суперечливої теми як російські військові поселення першої половини XIX ст. та їхній вплив на соціально-економічний розвиток окремих територій України. Нові підходи до вивчення процесів об'єктивної реальності, які стали можливими після виходу вітчизняної історичної науки з обмежених рамок марксистсько-ленінської філософії, обумовили критичне осмислення накопиченого обсягу знань і сприяли розробці низки нових сюжетів щодо економічної ефективності військових поселень, їхніх регіональних особливостей, соціально-економічних наслідків, ролі у модернізації територій тощо.

Дисертаційне дослідження продовжує вивчення теми у регіональному аспекті, поглиблюючи знання через комплексне розкриття особливостей створення та розвитку інфраструктури військового поселення, яке існувало в першій половині XIX ст. на території сучасних Харківської, Луганської й Донецької областей. Водночас, зважаючи на типовість процесів у всіх військовопоселених округах кавалерії, результати роботи можуть бути застосовані для дослідження регіональних утворень у межах інших українських регіонів.

Варто зупинитися на ключових поняттях роботи. Насамперед, зауважимо що в тексті дисертації термін «інфраструктура» вживається у значенні близькому до первинного, історичного поняття військової інфраструктури як системи стаціонарних і нестаціонарних об'єктів певної території для забезпечення, розміщення, навчання, розгортання військ [383, с. 23]. Але в історії військового поселення воно втрачає ознаки ідеально-типового поняття та набуває нових якостей у соціально-територіальному вимірі.

Деякі важливі будівельні терміни, які використано в тексті роботи, були залучені з архівних джерел. Загальноприйняті словникові визначення слів сучасної української мови: «кам'яний», «дерев'яний», «плотовий», «фахверковий», «лимпачевий» та «крейдяний» [443, с. 85; 446, с. 247; 444, с. 592; 445, с. 570; 443, с. 486; 443, с. 332], недостатньо пояснюють суть понять застосованих у документах та практиці військових поселень. Тому вважаємо за потрібне пояснити їх. Основні характеристики об'єктів інфраструктури, що вживаються разом з назвою, як правило, визначали в який спосіб було зведено огорожувальні конструкції споруди, тобто стіни. «Кам'яний» означало переважно те, що об'єкт було побудовано з обпаленої цегли, і тільки іноді йшлося дійсно про природний камінь. «Дерев'яні» офіцерські будинки виконувались як традиційний зруб, але ставились на фундаментах чи півповерхах, виконаних з бутового каменю [106; арк. 384–386]. Термін «плотові» вказує на застосування при будівництві житлових та господарчих споруд технології, яка була подібною до тієї, що застосовувалась при спорудженні традиційних українських хат-мазанок: дерев'яний каркас стін забирався кілками та заплітався соломою, а потім обмазувався глиною з обох боків [34; арк. 111–112]. «Фахверкові» об'єкти мали стіни зведені за тим же принципом, що й плотові, але дерев'яний каркас робився не з грубих жердин, а з обтесаних колод [106, арк. 253–254]. «Лимпачеві» будівлі зводились із сушеного необпаленого саману. Для зведення «крейдяних» об'єктів інфраструктури використовувались оброблені блоки з різновидів природного глинистого або кварцового вапнякового каменю місцевого видобування. Але для забезпечення конструктивної надійності фундамент, цоколь, обрамлення дверних

та віконних отворів, завершення стін у таких спорудах виконувалися з обпаленої цегли [95, арк. 4–30].

При перетворенні метрологічних одиниць Російської імперії досліджуваного періоду [294] у метричні були застосовані наступні значення довжини, площі та об'єму сипучих речовин: верста – 1,0668 км, сажень – 213,36 см, аршин – 71,12 см, вершок – 4,445 см, дюйм – 2,54 см, десятина – 1,09254 га або 0,010925 кв. км, четверть – 131,04 кг [442, с. 23, 25–29, 37].

Методологічні засади дисертаційного дослідження ґрунтуються на таких основних принципах, як: історизм, об'єктивність, системний, соціальний та регіональний підходи, науковий плюралізм.

Принцип історизму обумовлює вивчення досліджуваних явищ і процесів відповідно до конкретно-історичної обстановки в їх взаємозв'язку та передбачає як комплексне вивчення всіх аспектів процесу створення та розвитку інфраструктури військового поселення кавалерії, так і вивчення цього історичного явища в розвитку з метою глибокого розуміння причинно-наслідкових зв'язків. Принцип об'єктивності, як один із основних принципів історичного пізнання, передбачає отримання якнайбільш достовірної картини минулого, тобто відтворення об'єкта дослідження таким, як він є сам у собі, незалежно від суб'єкта дослідження.

Залучення як загальнонаукових (логіко-інтуїтивний аналіз, індуктивний та дедуктивний метод), так і спеціально-історичних методів дозволило розкрити обрану для вивчення проблему та вирішити поставлені дослідницькі завдання. Це стало можливим через широке використання архівних документальних і статистичних, картографічних і графічних матеріалів, опублікованих документів і критичного підходу до їхнього трактування. Методом історіографічного аналізу й синтезу здійснено розгляд стану дослідження поставленої наукової проблеми, ступеня її вивчення сучасними дослідниками та їхнього внеску у розробку певних аспектів.

Для виявлення складових процесу створення інфраструктури як елементів системної цілісності та їхніх специфічних якостей, визначення зв'язків,

взаємовпливів між собою, був застосований універсальний інструмент пізнавальної діяльності – системний метод. У його основі лежить категорія «система», під якою розуміють об'єктивно створену для досягнення певної мети, відносно стійку, самостійну та автономну структурно-упорядковану цілісну єдність, що складається із сукупності елементів, які перебувають між собою в тісних зв'язках і відносинах [449, с. 156].

Запропонований у дисертації варіант послідовності розташування матеріалу (розділів) дозволив спочатку розглянути умови й наслідки створення інфраструктури військового поселення на більш глобальному рівні геопланувальних та містобудівних перетворень, а вже потім перейти до детального викладення особливостей будівництва як засобу створення локальних комплексів і окремих об'єктів. У такий спосіб була реконструйована хронологічна послідовність інфраструктурних змін.

Історико-генетичний метод було застосовано для виявлення передумов створення інфраструктури військових поселень на конкретній території, спадковості формування поселенської мережі та адміністративного устрою. Порівняльний аналіз даних статистичних і картографічних джерел дозволив установити повний перелік усіх населених пунктів, зокрема зниклих, що були задіяні у створенні військового поселення, відстежити зміни їхніх назв, адміністративного статусу, кількості населення та показати численні зміни територіального устрою в структурованому вигляді у додатках.

Оскільки поняття «інфраструктура» в нашому дослідженні пов'язане з поняттям «території», у дисертації було акцентовано увагу на просторових аспектах життєдіяльності населення військового поселення. Для розгляду проблемних питань системи розселення, планування та забудови населених місць були використані поняття й окремі інструменти методів таких суміжних наукових дисциплін, як соціально-економічна географія, містобудування та історія архітектури [381].

Метод історико-картографічного візуального аналізу дозволив встановити особливості формування нової системи розселення із штучно визначеною

ієрархією. Використання історичних карт досліджуваної території, як просторово-часових моделей дійсності [350], допомогло виявити особливості формування планування та забудови, і показало спадковість сучасного та історичного планування більшості населених пунктів.

Кількісний метод був застосований для оцінки наслідків формування нової системи розселення на території Українського військового поселення у співставленні з рештою території Харківської губернії. Метод комп'ютерної графіки дав змогу показати ці наслідки у вигляді діаграм. На підставі кількісних даних були також зроблені висновки щодо динаміки темпів будівництва об'єктів інфраструктури.

Методом архітектурно-стильового аналізу графічних джерел та натурного обстеження збережених споруд було підтверджено приналежність об'єктів інфраструктури військового поселення до архітектурного напрямку – класицизму.

Матриця даних, створена на основі вивчення великого масиву статистичних джерел щодо комплексу забудови кожного населеного пункту протягом існування поселення, дозволила встановити уніфікованість назв, дату, матеріал і технологію будівництва, кількість будівель і споруд, а також провести, використовуючи історико-типологічний метод, згрупування об'єктів інфраструктури за функціональним призначенням за округами та роками.

Також методом типологізації було проаналізовано законодавчу базу будівництва інфраструктури з метою наукового розчленування хаотичного цілого і з'єднання виділених у ході аналізу елементів у наукову картину історичної дійсності. Віднайдені документи докодифікаційного періоду (1817–1832 рр.) систематизовано за умовними групами застосування.

Структурно-функціональний метод був використаний для вивчення системи управління будівництвом інфраструктури у військових поселеннях, виявлення всіх її елементів і взаємозв'язків між ними.

Метод статистичного аналізу був застосований для виявлення обсягів фінансування будівництва. Послідовне відтворення порядку організації

фінансового забезпечення дозволило виявити його особливості, які необхідно враховувати в сучасних дослідженнях для отримання об'єктивних результатів.

Метод математичної обробки фактичних відомостей вищезгаданої матриці дозволив побудувати інтегральні динамічні ряди показників кількості збудованих об'єктів за роками та округами у графічному додатку та проаналізувати динаміку будівництва на їх підставі.

Історико-діахронний та історико-синхронний методи дослідження, як сукупність теоретичних принципів, прийомів і процедур, спрямованих на вивчення «сутнісно-часових змін історичної реальності» [375, с. 97], дозволили провести періодизацію процесу створення та розвитку інфраструктури військового поселення кавалерії як у окремих округах, так і в цілому на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії в 1817–1864 роках.

Отже, дисертаційне дослідження ґрунтується на методологічній базі, яка покликана забезпечити максимальну об'єктивність і достовірність одержаних наукових результатів. У роботі застосовано міждисциплінарний системний підхід та використані три головні групи методів наукового пізнання: загальнонаукові, емпірично-теоретичні та спеціально-історичні, а також – низку принципів пізнання: історизм, об'єктивність, всебічність, наступність та ін. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом, що дозволяє всебічно розкрити поставлені завдання.

Висновки до розділу 1

Таким чином, залучена до дисертаційної роботи історіографічна та джерельна база є достатньо репрезентативною, дозволяє вирішити поставлені дослідницькі завдання, досягти поставленої мети та розкрити обрану тему. Її основу становить сукупність матеріалів, які дозволяють розглянути поставлену проблему об'єктивно.

Відзначимо, що російська історіографія другої половини XIX - початку XX ст. окреслила перелік проблемних питань, намітила канву майбутнього дослідження з історії розвитку військово-поселеної інфраструктури, але за

радянських часів ця проблематика не отримала продовження. Сучасні дослідження з історії військових поселень як в цілому, так і на рівні регіональних утворень, стосуються цих питань у загальному контексті економічного розвитку поселень. Існуюча історіографічна база є достатнім підґрунтям для наступного рівня розробки проблеми вивчення військовопоселеної системи, а саме окремого спеціального дослідження з питань розвитку інфраструктури.

Джерельна база дослідження складається як з письмових, так і з графічних джерел, які в даному випадку відіграють роль не допоміжних, а основних. Більшість архівних джерел публікуються вперше. Особливо цінними є картографічні матеріали та архітектурна графіка Українського військового поселення, які також вперше вводяться до наукового обігу та дозволяють візуалізувати об'єкти містобудування та архітектури. Обсяг та склад інформації достатні для розробки заявленої проблеми саме на рівні окремого регіонального військового поселення, що дозволить глибше окреслити закономірності та особливості процесу. Джерельна база дослідження має великий потенціал як основа для окремого історико-архітектурного дослідження.

Обрана методологія наукового дослідження дає можливість комплексного та динамічного вивчення проблеми створення й розвитку інфраструктури в зазначених хронологічних та територіальних межах. Поєднання згаданих підходів, принципів та методів дослідження сприятиме уникненню суб'єктивних оцінок, надасть змогу наблизити результати досліджень до максимальної наукової достовірності.

РОЗДІЛ 2

ІНФРАСТРУКТУРА ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЇ ОКРУГІВ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО (УКРАЇНСЬКОГО) ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ

2.1. Особливості формування території та системи розселення

Створення військових поселень у Російській імперії у першій половині XIX ст. потягнуло за собою вилучення великих територій із цивільного управління. У масштабах держави з 1816 до 1826 року округи військових поселень були територіально розміщені у Новгородській, Санкт-Петербурзькій, Могилівській, Слобідсько-Українській, Херсонській, Катеринославській губерніях. Територіальне розширення військових поселень продовжувалось після реформування поселеної системи на рубежі 1820–30-х років у Вітебській, Київській та Подільській губерніях.

Під час обговорення майбутньої системи поселеної організації регулярної армії військовий міністр О. А. Аракчєєв виступав її противником, насамперед побоюючись негативного впливу на боєздатність солдата його зайнятості в сільськогосподарських роботах [342, с. 105]. Він наполіг на створенні замкнутої територіальної одиниці у вигляді округу окремого піхотного або кавалерійського полку. Не зважаючи на те, що поселення кавалерії були створені за зміненою стараннями графа І. Й. Вітта програмою [363; 424, с. 43], їхня внутрішня організація залишалась надмірно регламентованою.

Перед новими територіальними утвореннями ставились нові не тільки стратегічні, а й економічні завдання. Головним чинником вибору території для поселення ставала наявність державного фонду земель та населених пунктів, де переважну кількість мешканців складали державні селяни. Використовуючи наявну феодально-кріпосницьку модель економіки, організатори поселень шляхом суворого регулювання та інтенсифікації господарювання планували досягти сталого економічного розвитку, що мав створити умови для

самозабезпечення війська від землі округу, квартирне розміщення окремих армійських частин, підготовку матеріальних та людських резервів для армії.

Згідно з проєктом «Учреждения о военном поселении пехоты» та «Учреждения о военном поселении регулярной кавалерии», виданих у 1817 році, для поселення полку призначався певний територіальний округ казенних земель з усіма корінними жителями. За розрахунком, затвердженим О. А. Аракчєєвим у 1820 році, для кожного поселеного полку надавалося не менше 30 тис. десятин землі (327, 75 кв. км), з 1822 р. – 40 тис. десятин (437,0 кв. км), з населенням не менше 7 тис. ревських душ [31, арк. 322 зв.]. Округ повністю виключався з цивільного відомства та переходив до безпосереднього військового управління, набуваючи ознак адміністративно-економічної закритої системи.

Основою для формування нової господарчої бази армії ставали людські, природні, матеріальні ресурси цих територій, в тому числі нерухомість та об'єкти комунікації [339, с. 54]. Новостворена військова інфраструктура території, як «сукупність інженерно-технічних споруд і об'єктів» [383], повинна була стати не лише важливою умовою здійснення процесу розміщення та підготовки військ, а і фактором територіальної організації економіки. Крім того, як стверджує Т. М. Кандаурова, «округи військових поселень, на думку імператора та представників верховної влади, повинні були стати своєрідними еталонними, або зразковими, утвореннями в плані розвитку сільських та малих міських поселень, організації господарського простору і соціокультурного ландшафту, у плані економічного і культурного освоєння нових територіальних зон, включених до складу округів поселених кавалерійських і піхотних полків» [366, с. 101]. В основу ідеальної моделі розселення, яка різними темпами реалізовувалась через губернську реформу з 1775 року, було покладено принцип рівномірного розподілу міст, як опорних пунктів державного порядку. Логічно було очікувати втілення основних принципів загальнодержавної програми просторової трансформації провінції і на територіях поселених округів.

У квітні 1817 року в населених пунктах Зміївського й Вовчанського повітів Слобідсько-Української губернії розпочалось розміщення Таганрозського

(Білгородського), Борисоглібського й Серпухівського полків 3-ої уланської дивізії, яку 1818 року було перейменовано у 2-гу, а з 1833 року змінено назву на 1-шу уланську дивізію [257, с. 114–116]. 19 грудня 1817 року, було видано наказ про поселення Чугуївського уланського полку [3, арк. 84 зв.] (*Додаток Б 1. Мал. 1*). Протягом наступних років територія округів постійно змінювалась за рахунок викупу або обміну земель у поміщиків задля формування більш компактного територіального утворення. Вирівнювалась також якість земельних угідь: площа орних полів, лісів, непридатних земель, сінокосів, вигонів, ділянок під поселеннями тощо. Повний перелік населених пунктів, що увійшли до полкових округів на 1823 рік, наведений у *Додатку А 2*.

У 1821–1823 роках активно розглядались різні територіальні варіанти поселення чотирьох (Катеринославського, Глухівського, Астраханського, Псковського) полків 2-ої кірасирської дивізії [182, л. 17 об.–18 об., 25 об., 37 об.–40 об.]. При виборі території вимагалось, щоб округи кірасирських полків мали хоча б в одному місці з'єднання з округами 2-ї уланської дивізії, а кожен полковий округ мав 60 тисяч десятин (655, 5 кв. км) землі та 5–6 тисяч душ, у довжину не перевищував 50 верст і був якнайменше поділений на окремі земельні ділянки [127, арк. 2 зв.–3]. Полки 2-ї кірасирської дивізії отримали полкові округи у селищах Куп'янського, Старобільського та Ізюмського повітів Слобідсько-Українській губернії [188, л. 158–158 об.] (*Додаток А 2; Додаток Б2. Мал. 1*).

Перший досвід господарювання дозволив точніше вирахувати кількість землі та населення необхідних для успішного виконання програми самозабезпечення округу продовольством та фуражем. Значне збільшення території зумовлювалося реформою військових поселень згідно з новим «Положением о военном поселении регулярной кавалерии» від 5 травня 1827 року, яка змінювала концепцію військових поселень. Для полегшення економічного навантаження на селянські господарства з утримання діючих частин з цього часу округи дивізій збільшувались територіально та за кількістю людності. Розмір полкового округу було визначено вже на рівні 70 тис. десятин (764, 75 кв. км) для полків легкої кавалерії, та 85 тисяч десятин (928, 63 кв. км) для

важкої. Кількість населення чоловічої статі повинна була дорівнювати 7 та 8 тисячам відповідно.

На виконання встановлених нових нормативів кількості землі та населення у 1828–1829 роках межі округів було розширено шляхом приєднання нових державних земель та населених пунктів. В якості полкових центрів кірасирської дивізії розглядалися селища та слободи Мартова, Масловка, Гнилиця, Пришиб, Савинці, а також місто Зміїв [19, арк. 123–123 зв.].

Існуючі округи Білгородського, Чугуївського та Борисоглібського полків 2-ї уланської дивізії отримали землі округу Серпухівського полку з додавання до них декількох населених пунктів Вовчанського повіту. Перелік селищ Борисоглібського полку поповнили нові населені пункти. Округ Серпухівського полку майже заново формувався на території Зміївського та Ізюмського повітів (*Додаток А 2; Додаток Б1. Мал. 2*).

На базі округів чотирьох кірасирських полків – Катеринославського, Глухівського (1832 року перейменовано в полк великого князя Михайла Павловича), Астраханського і Псковського – було утворено нові округи перших трьох полків з додаванням до них суміжних казенних селищ і хуторів Куп'янського та Старобільського повітів. Округ Псковського кірасирського полку було створено наново на базі казенних селищ і хуторів з обох сторін р. Айдар, вище м Старобільська. Найкоротша відстань між округами дивізій становила близько 50 верст, а між кірасирськими полковими округами від 9 до 30 верст (*Додаток Б2. Мал.2*).

Формування традиційної поселенської мережі на цих землях відбувалося з урахуванням як природних, так і фортифікаційних чинників. Загальною тенденцією початку колонізації краю Московською державою у другій третині XVII століття було зведення укріплених міст – дерев'яних фортець (в т. ч. Чугуїв, Печеніги, Балаклія) чи , навіть, ліній фортець, під захистом яких виникали групи поселень сільського типу [385, с. 54–55]. На початку XVIII ст. формується військово-інженерна система безперервних земляних оборонних укріплень – Українська лінія (в т. ч. земляні фортеці Михайлівська, Петрівська). Але

визначальну роль у складанні системи розселення на цій території відігравали особливості землекористування населення.

Православні вихідці з Речі Посполитої, чисельність яких значно збільшилась у другій половині XVII ст., намагалися відтворити на новому місці свої «черкаські обикності», тобто військово-адміністративну систему Гетьманщини. Центральний уряд, зацікавлений у залюдненні території, поступався у збереженні вольностей та привілеїв козацького стану. «Вільна заїмка» земельних ділянок викликала необмежене виникнення невеликих сіл та хуторів. Загалом, демократичні звичаї фронтиру (вільне переміщення населення, займанщинне землеволодіння, безмитна торгівля, індивідуалізм тощо) [402, с. 29] як рухливого прикордоння та контактної зони різних народів, сприяли формуванню дрібнодисперсної мережі населених пунктів на Слобожанщині. Виключення складали укріплені міста та слободи засновані або пізніше заселені російськими служилими людьми: Чугуїв, Кам'яна Яруга, Кочеток, Покровське, Велика Бабка, Піщане, Введеньське, Тернове, П'ятницьке, Тетлега, Зарожне [330, с. 250]. Право володіння землями у чугуївській окрузі було упорядковано записами у писцеві книги, що заважало оселенню тут нових селищ.

Формування у другій половині XVII століття на території Слобідської України Острогозького, Сумського, Охтирського, Харківського, Балаклійського (згодом приєднаний до Харківського), Ізюмського слобідських козацьких полків, які зберігали козацьке самоврядування та сотенний поділ, сприяло перетворенню колишніх міст-фортець у полкові центри, а найбільших сільських поселень у сотенні містечка. Розширення території слобідських полків продовжувалось на початку XVIII ст.. Слобода Сватова Лучка увійшла до складу Ізюмського полку, а селища Закотне, Осинове й Білолуцьк з 1732 року стали сотенними містечками Острогозького полку [387].

Склад інфраструктури території цього періоду включав перш за все оборонні споруди. Полкові міста мали певний набір адміністративних та суспільних будівель [339, с. 55–56].

Після скасування полкової автономії у другій половині XVIII ст. на землях Слобідської України починає остаточно встановлюватись загальноімперський адміністративний устрій. 1797 року утворюється Слобідсько-Українська губернія. Центри полкових округів зберігають значення як повітові міста (крім Чугуєва, який отримав статус позаштатного у складі Зміївського повіту), сотенні містечка здебільше перетворюються в центри волостей. Історичні відмінності у правовому статусі селян [402, с. 32] поділяють населені пункти майбутнього військового поселення на селища однодворців (Кочеток, П'ятницьке, Велика Бабка, Піщане, Зарожне, Кам'яна Яруга, Тетлега, Лаптева, Поди, Покровське) та військові слободи (Печеніги, Базаліївка, Малинова, Кицівка, Мохнач, Геніївка, Шелудьківка, Балаклія, Андріївка, Лиман).

Округ поселеного Чугуївського полку 1817 року було сформовано на частині земель колишнього Чугуївського козацького війська та однодворських селищ, які історично тяжіли до Чугуєва, як полкового центру. Території інших полкових округів 2-ї уланської дивізії було виділено на колишніх землях слобідських козацьких полків – Харківського та Ізюмського. Колишні сотенні, або пізніші комісарські містечка Печеніги, Балаклія, Андріївка, ставали полковими містами Таганрозького, Серпухівського та Борисоглібського уланських полків. Полки 2-ї кірасирської дивізії посіли частину земель Ізюмського та Острогозького полків, а також частину колишньої Воронежської губернії. Сотенне містечко Сватова Лучка стало полковим містом Катеринославського кірасирського полку, селища Кремінна, Новотроїцька та Закам'янка, які не мали раніше будь-якого значення як адміністративні центри, перетворено в центри округів відповідно Глухівського, Астраханського та Псковського кірасирських полків.

Новий адміністративно-територіальний розподіл округу військового поселення вибудовувався протягом всього періоду існування військового поселення. В округах поселеної кавалерії найвищим рівнем з 1829 року став округ корпусу, який поділявся на декілька округів дивізій. Кожен дивізійний округ поділявся на чотири полкових округи. Кожен полковий складався з трьох ескадронних округів (*Додаток Б 1. Мал. 3–6; Б 2. Мал. 3–6*).

Зміни назв з 1817 до 1864 року, дати виникнення та взаємозв'язки округів певного рівня досліджуваного військового поселення та їхніх адміністративних центрів (штабів) наведено у складеній автором схемі адміністративно-територіального поділу військового поселення (*Додаток А 1*).

Розглянемо більш детально процес створення нової системи розселення в округах на території Слобідсько-Української губернії. Пошук раціональної схеми розселення ескадронів 2-ї поселеної дивізії тривав з 1817 до 1821 року. Округи полків на той час мали нерівну кількість земель різного призначення. Крім того, необхідно було провести перерозподіл землі в середині самих полкових округів за поселеними ескадронами, призначити населені пункти для розташування полкових та ескадронних штабів, тобто створити поселенську мережу виділеної території.

Діюче на той час у округах кавалерії «Положение о выборе мест для построения полковых штабов и поселенных рот в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии» [39, арк. 17–23 зв.] передбачало побудову нових селищ в округах за прикладом Новгородських військових поселень. При виборі місця до уваги бралися достатня кількість води для людей та худоби, сприятливі природні умови, близькість орних ділянок та городів, можливість забезпечення будівельними матеріалами, відсутність природних перешкод у сполученні між полковим штабом, ескадронами та взводами [39, арк. 17–17 зв.; 340, с. 283]. Рівнинний характер місцевості був визначальним фактором.

Будівництво або перенесення будинків розпочиналося тільки після отримання нового проєктного плану, затвердженого Головним над військовими поселеннями начальником та видання Комітетом полкового управління¹ постанови про початок робіт [14, арк. 42 зв.]. До плану додавався докладний опис розташування полкового штабу і поселених ескадронів.

Комісія тимчасового управління військовим поселенням 3-ї уланської дивізії² у жовтні 1817 року запропонувала розселяти кожний ескадрон на чотири,

¹ Примітка. Докладно про Комітет полкового управління див. с. 123-124.

² Примітка. Докладно про Комісію тимчасового управління див. с. 124.

а полк на дванадцять селищ за кількістю взводів. У тринадцятому селищі розташовувався полковий штаб. Але при натурному обстеженні місць розселення командирам полків рекомендувалось не обмежуватись запропонованою схемою та фіксувати всі зручні для організації ескадронних селищ існуючі населені пункти як на землях військового поселення, так і на черезсмужних поміщицьких угіддях [31, арк. 324; 340, с. 282–283].

За результатами проведених оглядів виявилась недоцільність організації нових селищ у поселеннях кавалерії. У квітні 1818 року за наказом О. А. Аракчеєва було оголошено, що в окрузі 3-ї уланської дивізії селища переноситися не будуть, крім хуторів, які знаходились на землях, що відходили поміщикам – власникам черезсмужних угідь як компенсація [60, арк. 13–17]. Але практика показала дещо інший результат.

Протягом наступних років уточнювались складені посімейні списки поселенців різних соціальних категорій. Черезсмужні поміщицькі земельні ділянки обмінювались на інші за округом військового поселення. Уточнювався та вирівнювався кількісний склад полків та ескадронів. 24 жовтня 1822 року наказом О. А. Аракчеєва було затверджено запропоноване Комісією тимчасового управління нове положення про місця розміщення поселених ескадронів 2-ї уланської дивізії [39, арк. 50–71 зв.; 340, с. 283].

Нова система розселення, як територіально цілісна сукупність населених пунктів та усталених зв'язків між ними, всередині округів повинна була функціонально відповідати головним стратегічним та економічним цілям військового поселення регулярних кавалерійських полків. Головним принципом розселення поселених ескадронів вважалися зручність в обробці полів та близькість доставки хліба й сіна. Орні та сінокісні ділянки не мали бути віддаленими від селища більш ніж на 5 верст [31, арк. 324; 340, с. 282].

За розмірами селища повинні були забезпечувати проживання та квартирування всього особистого складу відповідного військового підрозділу. Діючі штати встановлювали склад поселеного кавалерійського полку з 3 поселених, 3 резервних та 6 діючих ескадронів. Поселені ескадрони формувалися

частково з солдат полку та переважно з корінних мешканців віком до 45 років з розряду державних селян або козаків [425, с. 59]. Зарахування поселенців до категорій поселених хазяїв, резервних чи діючих залежав від майнового становища, віку та стану здоров'я. До числа хазяїв зараховували поселенців до 45 років, які мали будинок та не менше двох пар волів. До резервних зараховували тих, хто мав будинок та одну пару волів. Всі поселенці долучалися у склад поселених та резервних ескадронів разом із всім своїм господарством – будинками, тягловою худобою, ділянкою землі, знаряддями праці [340, с. 280]. У кожному поселеному ескадроні налічувалось 16 унтерофіцерів, 3 сурмачі, 164 рядових, а всього 183 хазяїв-поселян, які отримували осілість та розселялися в селищі відповідно до затвердженої схеми (*Додаток А 4*). Число поселян-хазяїв у полку становило 549 і стільки ж резервних.

Кожному з них належало мати наділ орної землі, дім для проживання, господарчі споруди, знаряддя праці. У трьох резервних ескадронах оселялась така ж сама чисельність та склад чинів, які визначались як помічники хазяїв та складали з ними одне господарство (родину) [340, с. 281]. Первинною одиницею системи розселення ставали населені пункти, розмір яких (кількість дворів) визначався кількістю штатного числа господарств поселян-хазяїв поселеного підрозділу – ескадрону, взводу або їхніх частин.

Крім того, у кожному поселеному та резервному ескадроні перебувало по 16 нижчих чинів, які також потребували житла. Квартири без осілості також отримували 18 штаб та оберофіцерів поселених та резервних ескадронів [3, арк. 20–20 зв.].

До складу 6 діючих ескадронів, які розміщувались на квартирах у поселян–господарів та резервних, входило 1 080 рядових (по 180 у кожному ескадроні), 49 штабофіцерів та оберофіцерів, 108 унтерофіцерів, 19 сурмачів, 30 нестройових, 20 майстрових, 19 фурлейтерів. Усього 1 325 осіб. Понад те, в окрузі кожного полку перебував навчальний ескадрон з 200 кантоністів старшого віку та команди «служачих» та «неслужачих» інвалідів, кількість яких не обмежувалась [348, с. LVIII–LIX].

Кожне господарство хазяїна з резервним приймало на постій двох солдатів з діючих ескадронів, які в свою чергу у вільний від служби час надавали допомогу хазяїну по господарству. Таким чином, один поселений ескадрон приймав на постій два діючих ескадрони, або дивізіон. Для інших чинів необхідно було організувати квартири у селищах округу та необхідну матеріально-господарчу базу для несення служби.

При складанні списків поселенців в округах 2-ї уланської дивізії виявилось, що кількість міцних господарств місцевих жителів значно перевищує нормативну. Так у Таганрозькому полку нараховувалось 676 поселенців-хазяїв та 658 резервних, у Чугуївському – 659 та 761, у Борисоглібському – 758 та 758, у Серпухівському – 750 та 726 відповідно. Аби не втратити додаткову господарчу базу, було дозволено зараховувати всіх до надкомплектного числа, навіть якщо не буде вистачати чинів у діючих ескадронах [3, арк. 93–94; 57, арк. 6–12]. Дозволялось порушувати віковий ценз, переводити до престарілих отців-хазяїв синів з діючих ескадронів. Осілість отримували також інваліди за віком (після 45 років) та станом здоров'я, які виконували посильні їм функції в поселенні. Такі надкомплектні хазяї також приписувались до одного з господарств поселенців-хазяїв [340, с. 281–282]. За ствердженнями Т. М. Кандаурової, з'єднуючи декілька категорій поселенців в одному господарстві, уряд сприяв підвищенню його ефективності та стабільності. Диференціація військово-поселенських господарств зводилась до мінімуму. Поселенцям надавались відповідні економічні та соціальні гарантії, аби якнайскоріше досягти стабільності економічного розвитку поселень, але значно збільшувався перелік обов'язків [366, с. 101].

Зростання нормативної кількості землі округу кожного полку легкої кавалерії 1822 року з 30 до 40 тис. десятин спричинило збільшення кількості поселених хазяїв, яка тепер складала 549 у поселених ескадронах та 51 у фурштатській роті, що разом становило 600 в полку. Але майже у всіх ескадронах залишалось значне число надкомплектних хазяїв, які оселялися у селищах на окремих місцях або ставили свій дім на садибі, до якої були приписані [340, с. 283].

Розселення поселених ескадронів 2-ї уланської дивізії відбувалося як сукупно ескадронами, так і за півескадронами та взводами. Ділити ескадрони не рекомендувалось. Відстань ескадронних, півескадронних та взводних селищ від полкового штабу складала від 4 до 25,5 верст (від 4, 27 до 27,20 км), від ескадронних штабів – від 2 до 12 верст (від 2, 13 до 12, 80 км) [340, с. 284]. Між штабними та ескадронними селищами рекомендувалося мати не більше 10 верст (10, 67 км) [10, арк. 1–22 зв.; 39, арк. 50–59].

Але в більшості випадків існуючі населені пункти, обрані для організації ескадронного селища, не відповідали потребам нового плану розселення за чисельністю поселенців різних категорій. Тому за новою програмою розселення передбачалося переселення разом з будинками великої кількості поселенців з малих селищ та хуторів. У переселенні були задіяні в окрузі Таганрозького 44 хутори, 31 селище, 3 слободи, в окрузі Чугуївського полку – 4 селища, 1 слобода та 1 місто, в окрузі Борисоглібського – 3 хутори, 1 селище, 2 слободи, в окрузі Серпухівського – 27 хуторів, 23 селища, 3 слободи [340, с. 283–284]. В окрузі Таганрозького полку залишився в існуючих селищах 1 001 будинок, було перенесено 1 094. В окрузі Чугуївського полку відповідно – 977 та 551, Борисоглібського – 1 554 та 579, Серпухівського – 592 та 1 254, тобто перенесено було 3 478 об'єктів або 84 % від загального числа будинків військових поселенців [39, арк. 102 зв., 130–134, 163, 198]. Об'єкти інфраструктури, що були побудовані раніше затвердження остаточного плану розселення, у період з 1817 до 1822 року, також переносились у нові місця призначення.

Загалом у процесі створення нової системи розселення у окрузі Білгородського полку зникло 34 хутори та 24 села, в окрузі Чугуївського полку – 2 хутори, в окрузі Борисоглібського полку 1 хутір та 2 села, в окрузі Серпухівського полку – 35 хуторів та 16 сіл. Деякі хутори та малі села були збільшені та отримали нові статуси селищ або слобод. Динаміка змін території, людності та кількості населених пунктів свідчить про зменшення кількості хуторів та малих сіл на тлі розширення території (*Додаток А 3*).

В окремих випадках декілька населених пунктів об'єднували в один (Шелудьківка та Геніївка, Тетлега та Зарожне), або засновували їх на нових місцях (Новопокровське, Коробочкине, Юрченкове та ін.). [340, с. 284] Для розміщення інвалідів були призначені селища, в окрузі яких був дефіцит родючих земель, а саме: Кочеток, П'ятницьке та Покровське, пізніше Мохнач [10, арк. 39 зв.–40].

Процес вибудовування нової системи розселення в окрузі 2-ї уланської дивізії тривав до 1828 року, коли землі були поділені на ділянки за проєктом «Учреждение о в.п. рег.кав» у всіх 4 округах з фурштатськими ротами, проведені всі комунікаційні дороги й відділені степові сінокоси. Ліси були затвердженими розписами у всіх округах розподілені на 17 відділень, з яких нарізані особливі ділянки для зручнішого нагляду за збереженням лісів [193, л. 89 об.].

Реформування військових поселень 1827 року та додавання території запустили цей процес наново. Нова збільшена штатна кількість поселенців та резервних, які тепер стали йменуватися помічниками, потребували розширення існуючих населених пунктів та формування селищ на нових приєднаних територіях за новими нормативами. Поселений ескадрон у важкій кавалерії включав 402 поселенців-хазяїв і стільки ж помічників, в легкій кавалерії – 312 поселенців-хазяїв і стільки ж помічників. На практиці, коли почалася реорганізація округів поселення кавалерії, командування було змушене скоротити обліковий склад поселених ескадронів. У наказі начальника Головного штабу його імператорської величності по військовому поселенню в серпні 1829 року про розділення в поселених ескадронах хазяїв на взводи та десятки вказувалась чисельність 402 та 236 відповідно [194, л. 5–6 об.] (*Додаток А 5*).

За основу формування округів 2-ї кірасирської дивізії було взято модель поселення, запропоновану графом І. Й. Віттом, яка передбачала швидкий перехід на «самопродовольство» військ від округу. Діючі ескадрони полків цієї дивізії залишались у складі армії до повного облаштування поселення. 1826 року для поселення полків 2-ї кірасирської дивізії було призначено доволі компактний

округ, але процес створення нової інфраструктури не розпочався. У звіті 1828 року говорилось: «З причини непризначення місць для поселення ескадронів і взводів, невиводу з округів поміщиків, і не затвердження на нові селища планів, ніяких побудов не зроблено, а військові поселяни, господарі й резервні, та інші корінні жителі, які задіяні і у власному господарстві, живуть у колишніх будинках своїх» [189, л. 209; 193, л. 67–68].

З 1832 року в поселеннях кавалерії завершився процес, який розпочався ще з реформою 1827 року, по відокремленню діючої частини від поселеної. Резервні ескадрони, складені з селян, які працювали в одному господарстві з поселянами-хазяїнами, повертались до складу діючої частини та комплектувались за іншими принципами. Колишні резервні отримали назву помічників поселян-хазяїв, як воно й було за суттю. Поселена частина отримувала окреме управління, але зберігала структуру військових підрозділів – ескадронів, взводів, десятків. Розселення у населених пунктах також зберігало такий поділ. Але колишня відповідність поселених та діючих підрозділів, що квартирують у них, з цього часу втрачається в обох дивізіях. Тим більш що з 1833 року армійська кіннота отримала нові штати в складі 8 діючих ескадронів з одним резервним та нестройовою ротою. Надалі структура штатів діючих полків уже не мала впливу на систему розселення.

Станом на 1833 рік земля в округах кірасирської дивізії не тільки не була фактично розділеною, але навіть попередніх розрахунків не проводилось, тому що тривав викуп земель у поміщиків, до завершення якого такий розподіл був неможливим [80, арк. 567]. 1836 року колишні полкові округи отримали номери з 1 по 8, ескадронні округи були перейменовані у волості.

Принципи розподілу земель та формування поселенської мережі в окрузі 2-ї кірасирської дивізії були такими ж, як при поселенні 2-ї уланської дивізії. Колишні полкові, а тепер господарчі округи мали приблизно рівну площу земель різного призначення, з однаковою кількістю населення. Округ поділявся на три частини, у кожній розселявся один поселений ескадрон, до якого тепер входила однакова кількість хазяїв та помічників хазяїв (колишні резервні). Кількість дворів у

населених пунктах також визначалася штатною кількістю поселян-хазяїв у підрозділах, які утворювали з помічниками одне господарство (*Додаток А 6*).

Процес переселення та ліквідації малих населених пунктів в окрузі 2-ї кірасирської дивізії розпочався тільки після 1838 року, коли всі селища отримали нові плани забудови відповідно до нового статусу. До цього часу поселені ескадрони було розташовано нерівними частинами по наявних селищах. Довгий процес облаштування округів, введення колективного заорювання замість розподілу орних полів сприяли тому, що обсяги переселення та ліквідації селищ та хуторів у цьому окрузі були значно меншими, ніж в окрузі уланської дивізії (5–8 округи) (*Додаток А 3*). Загалом по округу кірасирської дивізії після 1837 року було переселено 11,8 відсотків населення. Під знищення потрапили хутори з чисельністю мешканців від 3 до 551 осіб [228, с. 4, 8, 12, 18; 226, с. 4, 9, 14, 19], тобто розмір хутора не завжди був вирішальним. Головним чинником лишалося його територіальне розташування.

За звітом 1845 року, загальна площа Українського військового поселення (назва з 1836 року) склала 758 444 десятин або 8 286 кв. км, що становило 15,7% площі Харківської губернії на той час [328, с. 8] (*Додаток Б. 3*).

Мережа населених пунктів (поселенська мережа) військового поселення в різні часи його існування складала різну кількість одиниць. На час ліквідації Українського в. п. 1857 року на території його восьми округів існувало 111 населених пунктів, у тому числі одне місто (*Додаток А 2*). Середня кількість населених пунктів на один з восьми округів становила 13,9 одиниць. Тобто початкову схему організації поселеної мережі полкового округу з 12–13 населених пунктів було реалізовано.

Наслідки зміни системи розселення у військових поселеннях вплинули на подальший розвиток регіону. Після відміни військових поселень, доля крупних селищ у загальній кількості населених пунктів у повітах Харківської губернії була значно більшою в тій частині, що належала до округів колишніх військових поселень, ніж у тій, що залишалась у цивільному управлінні [329, с. 1–295] (*Додаток А 7*). Лише 1857 року в ході практичної ліквідації системи поселень

було дано дозвіл на заснування хуторів поселянам, які переходили на оброчну повинність, але широкого розповсюдження на землях колишніх округів така практика не мала [136, арк. 2].

Цікаво відмітити, що спадковість у визначенні адміністративних центрів різних рівнів на цій території зберігається до сьогодні. Всі ескадронні та полкові селища після відміни військових поселень стали волосними центрами Харківської губернії. При поділі території на області та райони в радянський час шість з восьми полкових центрів стали центрами районів (*Додаток А 2*).

Підсумовуючи викладений матеріал, треба відзначити, що Слобідсько-Українське (Українське) військове поселення кавалерії на території Харківської губернії було сформовано як нове адміністративне утворення на землях колишніх слобідських полків та регулярного Чугуївського полку, де населення було звичне до несення військової служби, а також була сформована історично обумовлена ієрархія населених пунктів. Головною умовою утворення округів була наявність фонду державних земель та відповідно населених пунктів з переважно державними селянами серед населення. Тому усталені економічні та соціальні зв'язки в новій системі розселення не враховувались, поселений округ вибудовувався штучно як замкнута адміністративна одиниця. Розподіл земель та населення за полковими округами передбачав вирівнювання кількості та якості землі. Практичний досвід господарювання та реформування військових поселень 1827 року сприяли збільшенню території округів та чисельності населення.

Для вирівнювання економічних можливостей всіх поселенських господарств було вибудовано раціональну схему розселення на території округів, яка забезпечувала однаковий доступ до орних полів. Організатори військового поселення використали деякі традиційні місцеві особливості системи розселення, але тепер поселенська мережа набувала ознак чіткого ієрархічного устрою відповідно до структури поселеної частини полку. Роль центрів різних рівнів відігравали селища зі статусом ескадронних, полкових, дивізійних штабів, рівномірно розподілені на території.

Відбір селищ проводився з наявної мережі розселення з урахуванням вигідного природного положення, забезпеченості водою, будівельними матеріалами, транспортної доступності. Розмір селища чи слободи повинен був визначатися кількістю штатного числа господарств поселян-хазяїв розміщеного поселеного військового підрозділу, але практичний досвід змусив організаторів поселень враховувати надкомплектних жителів, що збільшувало щільність заселення, а, іноді, і число дворів.

На відміну від Новгородських військових поселень піхоти населені пункти на нових необжитих місцях засновували вкрай рідко. Зміна системи розселення відбувалася через примусове знищення хуторів і малих сіл та регуляцію кількості мешканців в існуючих населених пунктах шляхом примусового переселення.

Процес виділення території та зміни системи розселення поділявся на два періоди, з 1817 до 1828 і після 1828 року, та йшов різними темпами в округах поселення легкої та важкої кавалерії. В округах кірасирської дивізії інший сценарій процесу поселення та недостатність державних земель позбавляли можливості швидкої трансформації простору, яка розпочалась фактично тільки наприкінці 1830-х років.

Зміни системи розселення у військових поселеннях проявлялися в подальшому розвитку регіону як у демографічному плані, так і в збереженні спадковості адміністративно-територіального устрою.

2.2 Планування та забудова населених пунктів

Після сформування мережі поселень розпочався процес їхнього активного масового перепланування й забудови згідно з затвердженими проєктами, що цілком відповідало загальнодержавному процесу архітектурно-просторового перебудування провінції, який набув у Російській імперії у XVIII – на початку XIX ст. значних масштабів [338, с. 95]. Сотні губернських та повітових центрів, фортець, портів та промислових поселень отримали нове планування. Мистецтвознавець Д. О. Швидковський підкреслює всеосяжний масштаб таких намірів: «Такого регулярного образу керованого світу ще, здається, ніхто до внука

Катерини Великої не намагався створити. До цього треба додати розробку військових поселень як системи територіального планування в географічних масштабах» [420, с. 73–75].

Вимогам будівельної політики у цей період найбільше відповідало планове, регулярне будівництво, що дозволяло завчасно вирішувати питання планування й забудови міст і потім втілювати їх у життя за допомогою суворого будівельного законодавства. «Регулярність» сприймалася сучасниками як синонім цивілізованості та упорядкованості [338, с. 95; 436, с. 4]. Накопичений досвід у повній мірі мав бути застосований для виконання завдання в межах військових поселень, адже саме держава виконувала тут функції і головного регулятора, і замовника, і виконавця таких перетворень.

Маючи достатньо широкий перелік державних законодавчих актів минулого століття щодо регулярного перепланування [395, с. 32–70], керівництво військових поселень не вдавалось до видання детального регулятивного документу з цього приводу [338, с. 95]. Іменний указ управляючому міністерством поліції від 13 грудня 1817 року «Примечания о дорогах, деревнях и городах» [33, арк. 3–21], власноруч складений імператором Олександром I, містив загальноприйняті вимоги містобудівного характеру для губерній. Як доповнення до вказаного акту додавались складені управляючим міністерством поліції С. К. Вязмітиновим, О. А. Аракчєєвим та виконуючим посаду директора шляхів сполучення генерал-інженером Ф. П. де-Волантом детальні правила щодо улаштування доріг, затверджені 4 травня 1819 року. Ці законодавчі акти щодо містобудування були надіслані до Слобідсько-Українського військового поселення у 1818–1819 роках для точного виконання.

Також при організації нових населених пунктів рекомендувалось користуватися височайше затвердженим «Положением о выборе мест для построения полковых штабов и поселенных рот в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии» [39, арк. 16–20], яким визначалися вимоги щодо планування селищ. Дозволялася розробка проєктного плану у вигляді лінії, двох ліній або квадрата. Ширина вулиць мала бути від 6 (12, 80 м) до 8 сажнів (17, 07

м), бульвари, які окопувалися канавами для відведення води, - від 10,5 (22, 40 м) до 12,5 (26, 67м) сажнів. Ширина задніх вулиць становила 13 сажнів (27, 74 м), канава з боку полів, яка виконувала роль огорожі – 3 сажні (6, 40 м) [338, с. 95]. На місцевості план майбутнього селища фіксувався стовпами з написом про поселений підрозділ. Упорядкування планування пов'язувалось із благоустроєм, пожежною та екологічною безпекою поселення.

Первинною планувальною одиницею населених пунктів ставав двір військового поселянина-хазяїна. Але на відміну від традиційного устрою села, коли одним двором користувалась одна родина або декілька споріднених родин, устрій нових дворів скоріше виглядав як мікрогосподарство колективного типу. На одному дворі зводили два будинки («гніздо») для поселянина-господаря та його помічника із резервного ескадрону. У всіх населених пунктах садиба двох суміжних поселенських будинків займала в довжину 50 сажнів (106, 68 м), а в ширину по лінії вулиці 25 сажнів (53, 34 м) (*Додаток В 4. Мал. 2*). Земельна ділянка садиби дорівнювала 0, 57 га [213, л. 53–53 об.; 338, с. 95]. Відповідно забудова двору теж втрачала традиційний характер. Нові й перебудовані старі дерев'яні будинки вирівнювалися по «червоних лініях», тобто розташовувалися головним фасадом вздовж межі земельної ділянки та вулиці. Дворові господарські споруди (комори, навіси, хліви для птахів, свиней, власних і заводських коней, рогатої худоби, овець) також були окремими для господаря й резервного. Позаду двору на всю його ширину разом з садами були відведені місця для городу або хлібного току глибиною не більш 16 саж. (35,1 м). Двір загороджували плотом з лози і дрібного хмизу з ґратчастими воротами, повішеними на чотирикутних стовпах [34, арк. 8–22 зв.]. На садибах господарів з резервними дозволялося ставити дома приписним і надкомплектним жителям. Між кам'яними будинками споруждували цегляний паркан.

Солдати діючих ескадронів, які не мали своїх будинків, зобов'язані були жити в будинку господаря або резервного й працювати в його господарстві у вільний від служби час. Кожен будинок складався з сіней, комори й двох кімнат, одна з яких призначалася для квартирування солдата. Окремі будинки такого ж

зразка будувалися й для інвалідів. Тобто, об'єднані в одне економічне господарство чотири нижніх чини, при цьому мали свої окремі приміщення для проживання, у тому числі й для власних сімей. Таким чином ліквідувався найбільший недолік постійної повинності, а саме спільне проживання господарів і постояльців та нерівномірне навантаження на населення [425, с. 302].

Видане 1821 року «Положение о числе и разделении в поселенных эскадронах унтер-офицеров и рядовых на взводы и десятки, и о расположении оных по домам» остаточно закріплювало устрій та структуру ескадронних поселень [251, с. 4–13]. Як вже писалось вище, усього в ескадроні нараховувалось 183 таких двори з двома будинками.

Кожний хазяїн та його помічник мали один спільний номер у списках поселенців, який збігався з номером їхнього будинку (двору), ділянки землі в полях та городах. Цей же номер позначався на погонах та картах поселень. Рядові першого взводу кожного поселеного та резервного ескадрону займали садиби з номерами з 1 до 41, другого – з 46 до 86, третього – з 91 до 131, четвертого – з 136 до 176, поселені унтерофіцери та віцеунтерофіцери – 42, 43, 44, 87, 88, 89, 132, 133, 134, 177, 178, 179, молодші вахмістри – 45, 90, 135, 180. Для проживання сурмачів призначалися окремі двори за номерами 181, 182, 183 [340, с. 285] (*Додаток Б 4*).

Нумерація садиб розпочиналася з правого флангу головної вулиці ескадронного селища. На кожному дворі вивішували табличку визначеного кольору з написом звання та номера для швидкого оповіщення за допомогою посильних, обліку й контролю за господарствами [34, арк. 18–18 зв.; 338, с. 96].

У кожному ескадронному селищі, крім вищезначених 183-х дворів, мало знаходитись ще 7 будинків ескадронного штабу та ескадронний критий манеж на 2 вольти. Вольт – це специфічна одиниця виміру розмірів приміщення манежу, що відповідає діаметру кола, яке кінь описує, повертаючись навкруги себе.

Зазвичай цей комплекс розташовувався на площі визначеної форми посеред поселення ескадрону та виконував функції адміністративного центру. Штабні

будівлі за висотністю перевищували рядову житлову забудову та ставали висотними домінантами поселень [338, с. 96].

Такий устрій ескадронного селища стосувався сукупного поселення всього поселеного ескадрону. Допускалося також розселення ескадрону на два півескадрони, на півескадрон та два взводи окремо, або роздільно всі чотири взводи [339, с. 285]. У таких випадках кількість дворів в окремих населених пунктах установлювалась пропорційно, але порядкова нумерація зберігалась. Кількість та призначення штабних будинків різнилася в залежності від статусу поселення в ієрархії системи розселення, про що буде сказано далі [34, арк. 227; 254, с. 1–4]. Полкові центри отримали розширений перелік суспільних та штабних будівель [35, арк. 202–203 зв.]. Тобто розмір населеного пункту та його планувальна структура визначалися складом поселеного тут підрозділу та кількістю призначених адміністративних будівель.

Протягом 1823–25 років було розроблено та затверджено проектні плани селищ 2-ї уланської дивізії – Артемівське, Юрченкове, Василенкове, Бурлуцьке, Новопокровське, Коробочкине, Борисоглібськ, Скрипаї, Мосьпанове, Вербівка, Борщова, Бригадирівка, Яковенкове, Волохове та міста Чугуїв [69, арк. 47–48; 338, с. 97]. За новими планами 1827 року були перебудовані селища Базаліївка й Василенкове, 1828 року – Малинівка та Вербівка [213, арк. 87 об.], 1829 року – Велика Бабка, Зарожне, Піщане, Кам'яна Яруга. В останніх нові проектні плани передбачали знищення садів поселенців без компенсації, тому командир Чугуївського полку пропонував переглянути проекти, аби зберегти власність жителів [73, арк. 130–137].

Статистичні дані 1847 року свідчать, що процес перебудови населених пунктів за новими планами було практично закінчено до цього часу в 44 селищах 5–8 округів Українського в. п. [338, с. 97–98].

В окрузі 1-ї кірасирської дивізії цей процес розпочався значно пізніше з причини тривалого формування території. У 1833–36 роках були зняті топографічні плани всіх населених пунктів, призначених до збереження та перебудови у цих округах. Височайше затвердження нових планів затяглося

майже на рік. Однією датою затверджувались усі плани селищ певного округу: 1-го округу – 24 грудня 1838 року, 2-го округу – 13 травня 1839 року, 3-го округу – 5 серпня 1839 року та 4-го округу – 18 листопада 1839 року. Вочевидь реалізація проєктів в округах кірасирської дивізії проходила досить повільно, бо до 1847 року тут були перебудовані лише 10 з 61 селища [417, с. 74–75].

Тобто в окрузі 2-ї кірасирської дивізії ситуація з розселенням та переплануванням була дещо іншою. На нашу думку, цьому перш за все сприяла наявність колективного заорювання, що взагалі знімало питання наближення поселень до орних земельних ділянок. Крім того, процес розселення кірасирської дивізії виявився досить затяжним. Остаточні межі цих округів були визначені лише на початку 1830-х років, коли відділення діючої частини від господарчої остаточно зняло необхідність жорсткої регламентації розмірів та планування населених пунктів [338, с. 98].

Планувальна структура оновлених селищ засновувалась на принципах регулярності. Мережа вулиць набувала геометричного характеру. Кварталам з декількох садиб надавалась прямокутна або квадратна форма (Ново-Білгород, Гончарівка, Михайлівка та ін) (*Додаток Б 4. Мал. 6, 8, 11*). Центром поселення виступала спеціально організована площа прямокутної або суміщеної форми з штабними, культовими будівлями та житловими будинками для вищого керівництва. У великих населених пунктах організувались ще декілька підцентрів – площ (Чугуїв, Ново-Борисоглібськ, Ново-Катеринославль та ін.) (*Додаток Б 4. Мал. 1, 2, 3, 4*). Як правило, для цього використовувались існуючі суспільні простори з розташованими на них церквами. На планах селищ та сіл привертають до себе увагу великі розміри площ навіть невеликих населених пунктів – від 2,5 до 4,5 га. Це можна пояснити специфікою їхнього призначення для проведення зборів, парадів та оглядів кавалерії. Пропорції сторін площ звичайно 1: 1 або близькі до 1: 2. Деякі села площ не мали. Ширина головних вулиць дорівнювала від 30 до 40 м, а другорядних – від 20 до 25 м. [430, с. 188–191]. Площа та під'їзні дороги обсаджувалась алеями з дерев сорту італійської

(пірамідальної) тополі. На вулицях також висаджувались дерева в проміжках між будинками.

При складанні проєктних планів окреслювалось і функціональне призначення забудови окремих вулиць та районів поселень, яке інколи відображалось навіть у назвах вулиць. У селищах 2-ї кірасирської дивізії центральні площі отримували назву, як правило, відповідно до назви церкви, розташованої на них. Вулиці-дороги до сусідніх населених пунктів називали за напрямком: Чугуївська, Єпифанівська, Шульгинська тощо. Дуже часто за назву вулиці слугувало прізвище самих жителів: Скрипниченкова, Дорошенкова, Смолянинівська, Каблуківська, Алефірнівська, Ковалівська тощо [142, арк. 5; 143, арк. 1, 5; 144, арк. 3, 6].

Планування населених пунктів із складним рельєфом або з особливими гідрологічними умовами відступало від жорсткої прямокутної схеми «регулярності» та розроблялось із врахуванням цих чинників (Зарожне, Тетлега, Єпифанівка, Тимонове, Шульгинка, Ново-Псков та ін.) (*Додаток Б 4. Мал. 6 д, 9 а*). Поряд з регулярною використовувалась радіально-полігональна схема розташування вулиць (Ново-Борисоглібськ). Інколи трасування нових вулиць відбувалося зі збереженням напрямків старих (Попівка на р. Красній, Климівка, Михайлівка, Осінова, Чугуїв та ін.) (*Додаток Б 4. Мал. 11*), інколи нове планування цілком перекроювало населений пункт (Ново-Борова, Нижня Покровка, Мілуватка, Ново-Розсош та ін.) (*Додаток Б 4. Мал. 9 б*). Зазвичай, селище залишалось в існуючих межах або навіть зменшувалось, ставало більш компактним, з чіткими комунікаційними зв'язками. Принаймі, досягалась мета зробити його зручним для швидкого збору війська.

Селища Юрченкове, Василенкове, Бурлуцьке, Коробочкине, Мосьпанове, Вербівка, Борщова, Бригадирівка, Яковенкове закладали фактично наново, адже кількість збережених тут будинків була значно меншою, ніж кількість перенесених з інших місць. Селище Новопокровське взагалі утворювалось на новому місці з трьох старих селищ: Лаптева, Стара Покровка та Поди. Головним завданням планувальників у цьому випадку, як і у випадку села Катрухіна (Ново-

Нікольське) було перенесення будинків на узвищення аби запобігти підтопленню та знищенню забудови. Планувальники ігнорували у таких випадках усталені громадські центри та історичні планувальні особливості існуючого села [338, с. 97–99].

Рівнинний ландшафт сприяв вибору лінійних планувань нових селищ, які призводили до їх розтягнутості, але надавали можливість кожній поселеній садибі мати велику присадибну земельну ділянку (Новоборова, Юрченкове, Василенкове, Мосьпанове, Бригадирівка тощо). Яскравим прикладом такого планування є півескадронне селище Коробочкине, забудову якого було здійснено повністю [209, арк. 1; 338, с. 97] (*Додаток Б 4. Мал. 7*).

Аналіз планування населених пунктів колишнього Українського в. п. за допомогою супутникових інтерактивних мап онлайн (Google Maps) свідчить про збереження значної долі планувальних елементів досліджуваного періоду в сучасних планувальних структурах міст та сіл Харківської та Луганської областей (*Додаток Б 4. Мал. 1 г, 2 в, 3 б, 4 г та ін.*). На нашу думку, це питання потребує спеціального дослідження геопланувального, архітектурно-містобудівного та пам'яткоохоронного спрямування.

Питання авторства проєктних планів слід розглядати в контексті загальноновстановленої практики містобудування другої половини XVIII – початку XIX сторіч. З цього приводу дуже переконливим є дослідження Р. М. Гаряєва [351], у якому на підставі аналізу багатьох джерел доводиться, що планування міста в цей час розумілося як «землемеріє», і саме з цієї причини воно перебувало здебільшого в компетенції землемірів, а не архітекторів. Переважну кількість планів було складено на місці, а до центру відсилали для погодження та затвердження. Цю тезу підтверджують і графічні джерела військових поселень. Обов'язки землеміра, який складав план селища, були встановлені правилами під назвою «Замечания, что нужно наблюдать при составлении семейных списков поселенных эскадронов и при устройстве селений» [34, арк. 14–18 зв.].

Опрацювання нових планів проводилось, як правило, колегіально спеціально призначеними комісіями з командирів різних рівнів, або Межовою

комісією військового поселення, яка була створена 6 квітня 1817 року для розмежування поміщицьких і державних володінь та вирішення всіх земельних питань. До складу комісії входили, окрім інших, квартирмейстер та губернські й повітові землеміри [31, арк. 19 зв.; 39, арк. 29–30; 338, с. 95–96]. З метою економії сил і часу комітет Чугуївського уланського полку пропонував у нових поселеннях не зводити нових будинків за зразковими планами, а перенести ті, в яких жили селяни, але розташовувати їх на нових лініях вулиць згідно із затвердженими планами.

Після обстеження населених пунктів чинами квартирмейстерської частини або землемірами Межової комісії військового поселення складались досить детальні топографічні плани (зйомка) рельєфу та існуючої планувальної структури в масштабі 50 сажнів (106, 68 м) у англійському дюймі (2, 54 см), тобто в метричній системі 1: 42 000. Ці креслення слугували підсоновами для складання брульйонів (чернеток) з нанесеними новими проектними лініями та об'єктами забудови (*Додаток Б 4. Мал. 2 а, 4 а, 5 а, 10 а, 11 а*). Реалізовувався тільки план, затверджений імператором або Головним над військовими поселеннями начальником О. А. Аракчеєвим. [34, арк. 2–2 зв.; 338, с. 97].

Планувальні проектні та фіксаційні креслення селищ Українського в. п. підписувались корпусним квартирмейстером. Згідно з положенням частина квартирмейстера штабу Окремого корпусу військових поселень, аналогічно до дивізійних та корпусних штабів, займалась геодезичними зйомками місцевості, складанням планів населених пунктів і округів, вибором місць для побудови полкових та ескадронних селищ, прив'язкою окремих будівель і споруд до місцевості, призначенням доріг і мостів в окрузі та ін. [268, с. 29–33; 338, с. 98].

Посаду корпусного квартирмейстера з 1818 до 1831 року обіймав офіцер Генерального штабу Данненберг 4-й, який ще в травні 1817 року в чині капітана Свити його імператорської величності по частині квартирмейстера ввійшов до складу особливої Межової комісії при Комісії тимчасового управління округом дивізії. Він брав участь у складанні першого плану міста Чугуєва 1824 року.

Данненбергом 4-м підписані нові плани багатьох населених пунктів округу 2-й уланської дивізії, складені в цей період [31, арк. 19 зв.; 127, арк. 17–18].

1832 року квартирмейстером став полковник Сахацький. У 1840-і роки посаду обіймали полковники О. Г. Розаліон-Сошальський, Брунов, С. П. Бутурлін-3-й, з 1852 року – полковник О. Я. Дуброво [78, арк. 5; 95, арк. 7, 54, 65, 72; 114, арк. 551 зв.]. План Чугуєва 1824 року підписав капітан Є. Ф. фон-Брадке. Рівень професійної підготовки квартирмейстерів на той час був на вельми високому рівні [354].

Після відповідних узгоджень проєктні плани надсилали до Штабу окремого корпусу військових поселень (згодом до Департаменту в. п.), де обов'язково розглядали за участю професіоналів в дорадчих органах (у Раді Головного над військовими поселеннями начальника або у загальному присутстві) та затверджували на вищому рівні [338, с. 98]. Після цього план надсилали в поселення для обов'язкового виконання.

До складу дорадчих органів у різні часи входили відомі російські архітектори з великим досвідом створення містобудівних ансамблів, перш за все архітектори В. П. Стасов та О. Є. Штауберт. Тому планування у військових поселеннях можна вважати результатом колективної праці місцевих та столичних фахівців [338, с. 98].

Але не можна сказати, що процес створення нових планів був простим, про це свідчить листування щодо пошуку раціонального варіанту, яке стосовно міста Чугуїв велось майже чотири роки. У середині 1818 року на підставі проведених переписів було закінчено розподіл постійних жителів на поселені і резервні ескадрони. За межі округу військового поселення виселили купців та міщан, відставних офіцерів Чугуївського полку, вдів, чиновників колишнього Чугуївського війська [339, с. 55; 355, с. 139, 144]. Частина жителів, яка увійшла до інших ескадронів, разом з будинками переселилась в сусіднє селище Коробочкине. 14 травня 1820 року Чугуїв отримав затверджений план [207, арк. 1] (*Додаток Б 4. Мал. 1 а*), складений для визначення «чиновників і різночинців, що підлягають виселенню за межі міста». Детальний опис домоволодінь було

викладено в окремій відомості за підписом губерньського землеміра. План відображав існуюче розташування садиб господарів, резервних, діючих, інвалідів та таких, що не увійшли до складу ескадронів. Нове пролягання вулиць було позначено пунктиром [339, с. 55]. Передбачалося вирівнювання вуличної сітки, формування житлових кварталів та площ, встановлення нових червоних ліній забудови. Біля існуючих слобідських церков залишалися різні за розміром та конфігурацією площі.

У листопаді 1821 року в зв'язку з остаточним розселенням поселених військ в окрузі 2-ї уланської дивізії і виведенням з округу зайвих 401 сімейства з Чугуївського полку [280], виникла необхідність в удосконаленні плану. У квітні 1823 року план був розглянутий О. А. Аракчєєвим і отримав декілька серйозних зауважень щодо неможливості при новому призначенні вулиць «вводити скарбницю в зайві витрати» [127, арк. 16–16 зв.]. Тільки 23 квітня 1824 року план був затверджений Олександром I (*Додаток Б 4. Мал. 1 б*) та надісланий до Чугуєва з приписом зберігати та чітко дотримуватись цього плану [339, с. 56]. Забудову рекомендувалось здійснювати цілими вулицями.

Нова планувальна структура частково враховувала середньовічний малюнок вуличної мережі. У межах старих фортечних укріплень була організована площа, периметр якої з півночі мав зайняти кам'яний триповерховий будинок для проживання навчального ескадрону військових кантоністів старшого віку, з заходу – соборна церква, зі сходу і півдня – існуючі дерев'яні будинки для приїзду начальників, будинок для дивізійного командира, дивізійне чергування, готель, будинок бригадного командира [339, с. 56].

Дві головні містобудівні вісі (вул. Комітетська (Велика Офіцерська) та Харківська) випрямлювались та подовжувались до передмістя Осинівки. Зберігалась багатоцентричність міста шляхом утворення нових різних за соціальними функціями площ на місцях колишніх слобідських – Торгова, Палацова, Манежна.

Мережа вулиць, які утворювали каркас планувальної системи, мала певний характер забудови, який відповідав значенню вулиці у загальній композиції

міського плану. Це призвело до зонування міста за соціальними ознаками та, як наслідок, за висотністю та якістю будівель, які збільшувались до центру. Забудова велась за принципами ансамблевості, тобто, як вказує дослідник архітектури В. О. Шкваріков, вибудовувалась «на основі співставлення протяжних ритмічних рядів житлових будинків військових поселенців з невеликим числом архітектурних домінант у вигляді вертикалей церков, великих громадських споруд та зелених масивів садів» [421, с. 208–212]. Візуальні перспективи головних вулиць розкривалися на найбільш важливі будівлі.

Особливого значення набуває благоустрій, використання водних та озелених просторів у місті. Великий масив приватних фруктових садів у заплаві ріки Сіверський Донець в місті Чугуїв, які надійшли до казни після введення військового поселення, отримали назву «Казенний сад» [174, л. 966]. Автором плану парку був дворянин Київської губернії Ф. Ф. де Вітт [342, с. 224]. З 1823 до 1826 року садівником імператорського саду працював іноземець Краузе, наступні два роки – уродженець Королівства Пруського І. М. Нейбургер [187, л. 6а–15; 342, с. 225]. У лютому 1857 року «чугуївський імператорський сад» було передано в управління Чугуївської школи сільського господарства [55, арк. 97–98 зв.].

Аналізуючи картографічні джерела 1820–1850-х років, можна стверджувати, що так званий казенний сад було створено в стилі англійського пейзажного парку із властивими йому елементами: вільне розташування доріжок, що повторюють природний рельєф місцевості, оглядові галявини, великий «масляний» луг, природні струмки та осушувальні канали з містками через них, штучні руїни, печери та гроти [342, с. 225] (*Додаток Б 4. Мал. 12*).

В полкових та дивізійних центрах обов'язково облаштовувались зелені зони, які врівноважували масиви забудованих та вільних місцин. Так, план-проект перебудови слободи Ново-Катеринославль (Сватова Лучка), як дивізійного штабу, було складено 1837 року [205, л. 1]. На планах 1844 року [129, арк. 1] та 1852 року можна бачити регулярно сплановані паркові зони біля двох центральних площ. Проблему заболочення території тут вирішили, з'єднавши каналами всі

водоймища та спрямувавши їх через яри до русла ріки (*Додаток Б 4. Мал. 3 а*). Безумовно, детальне дослідження стилістичних особливостей та дендрологічного складу цих зниклих пам'яток садово-паркового мистецтва у військових поселеннях має цікаві перспективи [342, с. 225].

У якості вуличного покриття використовувався перепалений цегляний брак з місцевих заводів та пісковик, які втрамбовувались у ґрунт та забезпечували твердість покриття у будь-яку пору року. Центральні вулиці полкових центрів вкривалися бруківкою.

Одночасно з плануванням було розроблено типові фасади та плани будівель військового поселення. У вересні 1818 року командир 2-ї уланської поселеної дивізії Г. І. Лісаневич отримав план і докладний опис дерев'яного будинку для військових поселенців-хазяїв з резервними, а в лютому 1819 року до дивізії надійшли уточнений план і кошторис, аби «вони служили неодмінним вже правилом у разі зведення нових або перебудови старих будівель» [339, с. 56; 34, арк. 8–22 зв.; 35, арк. 92]. 26 серпня 1819 року були отримані височайше затверджені плани та фасади будівель встановлені для кавалерійського поселеного полку [35, арк. 202–203 зв.]: корпусу для навчального ескадрону військових кантоністів старшого віку, шпиталю, будинку для командира поселених ескадронів в полку, скарбника, квартирмейстера, аудитора, полкового комітету, казначейства та архіву, будинку для проживання офіцерів зі стайнями, коморами та під'їздами екіпажів, взводної стайні та кінського лазарету, манежу з казармою на 90 осіб та стайнею на 70 коней з кухнями, пральнями та коморами, полкової гауптвахти, полкового цейхгаузу, будинку священника і церковнослужителів, будинку для коновала з учнями, будинку для розміщення школи, каплиці, ескадронного комітету, при ньому караульні з майстернею та кухнею (для кожного поселеного ескадрону), будинкам для бригадного та полкового командирів, флігелю для ад'ютанта та канцелярії, казармам непоселених унтерофіцерів та сурмачів [339, с. 59].

За прикладом атласів зразкових проєктів, що видавалися на початку ХІХ сторіччя для приватного та громадського будівництва, у військових поселеннях

також був складений загальний атлас. У 1820-х роках в округах поселення у Слобідсько-Українській губернії зводилися типові будівлі за проєктами, які увійшли до атласу. У документах того часу згадуються під № 10 «кам'яна гауптвахта» [185, л. 659], під № № 4 та 14 «дерев'яний будинок для проживання 8-ми офіцерів» [201, л. 27 об.], під № 15 «кам'яна школа, сполучена з ескадронним комітетом», під № 16 «кам'яна казарма з майстернею для непоселених унтерофіцерів та унтервіцеофіцерів» [27, арк. 21–22], під № 19 «кам'яна взводна стайня, з караульнею і двома фуражними магазинами» [201, л. 19 об.]. Окремі зразкові креслення виконувались як літографії [147, л. 1].

На жаль, нам поки не вдалося виявити згаданий атлас в архівних матеріалах, однак можна припустити, що графічні матеріали в ньому були досить докладними для складання кошторисів. Ймовірно, що атлас включав проєкти усіх штабних будівель, про склад яких буде сказано нижче. Малі архітектурні форми також отримували зразкові проєкти, як то плац-форми, колодязі, паркани, верстові стовпи, кордонні піраміди та ін.

Проєкти мали не рекомендаційний, а обов'язковий характер. Але інколи до їх удосконалення залучалося місцеве керівництво. 1821 року начальник 2-ї уланської дивізії генерал-майор Д. М. Юзефович запропонував для розгляду свій новий план шпиталю [177, л. 1а–2]. Зразкові проєкти, видані окремим альбомом, у кожному випадку опрацьовувалися для потреб конкретного селища. Проєктні креслення фасадів, планів та розрізів будівель розглядалися у штабі Окремого корпусу військових поселень та затверджувались на найвищому рівні.

Для будівництва кам'яних церковних будівель 1824 року за вказівкою імператора було видано «Собрание планов, фасадов и профилей для строения каменных церквей» [260].

Принципи типізації та повторності застосовувались у російському містобудуванні у XVIII–XIX ст. дуже широко. Як вказують дослідники забудови російських міст цього періоду С. С. Ожегов, О. О. Білецька, В. І. Пілявський та інші [389, с. 28–43; 390, с. 93–98], використання зразкових проєктів для повторного будівництва однакових за призначенням будівель зменшувало витрати та час, що,

на нашу думку, для розбудови інфраструктури у військових поселеннях було визначальним фактором. Важко не погодитися з думкою історика архітектури С. С. Ожегова, який вважав, що в казенному (казарменому) будівництві, на відміну від житлового приватного будівництва, завдання естетики поступалися завданням економічним та організаційним [390, с. 35]. Зразкові фасади вирішувались у стилі класицизму, що панував у тогочасній архітектурі.

Перевагами типової забудови на регулярній основі були пожежна безпека та економічність в проєктуванні та будівництві, що було важливим в умовах низької кадрової забезпеченості. У військових поселеннях скоріше можна говорити навіть не про застосування типової забудови, а про повторне будівництво, яке використовувало один і той же проєкт у різних населених пунктах.

Підсумовуючи проведений аналіз, можемо стверджувати, що процес перепланування був тісно пов'язаний з формуванням системи розселення. Він йшов різними темпами в округах уланської та кірасирської дивізій, де існувало колективне заорювання, що нівелювало проблему наближення поселень до орних земельних ділянок.

Нове планування населених пунктів Слодїбсько–Українського (Українського) військового поселення здійснювалось відповідно до загальнодержавної політики регулярного містобудування. Особливості місцевого ландшафту іноді змушували відступати від прийнятого порядку.

Планувальна структура, житлова та адміністративна забудова визначались рівнем селища, слободи, міста в ієрархії поселенської мережі округу військового поселення. Проєктне планування розроблялось місцевими фахівцями, розглядалися в дорадчих органах місцевих та центральних органів управління військовими поселеннями за участі найкращих російських архітекторів та інженерів, затверджувалися на найвищому рівні.

Первинною планувально-структурною одиницею був двір військового поселення-хазяїна, забудова якого втрачала традиційний характер через організацію селянського господарства як колективного. Планування у населених пунктах нижчого рівня відрізнялося більш жорсткою функціональною схемою.

Нові плани населених місць, де планувалось розташувати полкові та дивізійні штаби виконувались більш творчо та індивідуально. У більшості випадків планування докорінно змінювало традиційне і слугувало якнайповнішою задоволенню потреб військової організації життя населеного пункту.

Забудова населених пунктів військового поселення велась за спеціально розробленими зразковими проектами в пануючому на той час архітектурному стилі класицизму, які на відміну від цивільного будівництва носили не рекомендаційний, а обов'язковий характер. Для економії коштів та прискорення темпів будівництва застосовували повторне будівництво. Житлова забудова для різних соціальних груп населення відрізнялась висотністю та локалізацією на плані населеного пункту, що призводило до зонування населеного пункту за соціальними ознаками. Штабні будівлі та будинки для вищих офіцерських чинів розташовувались у центрі, їх зведення супроводжувалось організацією великих садово-паркових масивів.

Збереження значної долі планувальних елементів досліджуваного періоду у сучасних планувальних структурах міст та сіл Харківської і Луганської областей дає багату перспективу в подальшому міждисциплінарному вивченні проблеми.

2.3 Склад, розподіл і характеристика основних об'єктів інфраструктури

Створення військових поселень у першій третині XIX століття стало логічним продовженням вирішення проблеми розміщення армії в мирний час серед цивільного населення, пошуку форм постою, оптимальних для підтримання боєздатності армії. Оскільки це був новий вид територіального розквартирування військ, перелік будівель за функціональним призначенням, насамперед, мав успадкувати склад полкових слобід та казармених комплексів XVIII сторіччя [341, с. 105].

Будівництво полкових слобод, як населених пунктів сільського типу, задумане за Петра I, було реалізовано його послідовниками тільки для гвардійських полків. На вулицях таких селищ розташовувалися житлові будинки-зв'язки (світлиці) для нижніх чинів (по 2–4 сім'ї або 4–12 солдатів у кожній),

офіцерські будинки, у центрі - полковий двір (штаб), церква, госпіталі, вартові, полкова школа, цейхгаузи, швальні. Лазні, стайні, кузні, слюсарні, комори виносились за межі житлової території. До селища прилягали городи, випаси та інші угіддя [341, с. 105; 413, с. 42–50]. У другій половині XVIII століття з міркувань пожежної безпеки та задля більш тривалої експлуатації дерев'яні будівлі поступово замінялися кам'яними [341, с. 105].

Імператор Павло I віддав перевагу будівництву казарм, оскільки вважав поєднання військових та господарських занять згубним для військової дисципліни та стройової підготовки військ [341, с. 105; 407, с. 447]. У переліку будівель у цей час виникають окремо виділені екзерциргаузи (будинки для вправ) або манежі.

Отже, наведені факти свідчать про те, що створення окремих населених пунктів для квартирування військ з визначеним функціональним переліком будівель був спадковим досвідом на землях Російської імперії у XVIII–XIX ст.ст.

У проєкті «Учреждения о в. п. рег. кав.» 1817 року [3, арк. 19–49 зв.] обумовлювалося будівництво за рахунок державної скарбниці житлових будинків для поселення-господарів, в яких квартирували і солдати діючого складу, стаєнь для власної худоби і заводських коней, екзерциргаузів для навчання військ, спеціального приміщення для навчального ескадрону кантоністів, кінських заводів для поповнення числа та заміни полкових коней, запасних хлібних магазинів для зберігання продовольства. Більш докладно перелік об'єктів інфраструктури населених пунктів військового поселення кавалерії було визначено 1821 року спеціальним «Положением о числе и разделении в поселенных эскадронах унтер-офицеров и рядовых на взводы и десятки, и о расположении оных по домам» [251, с. 4–13; 341, с. 105–106]. Кількість і функціональне призначення будівель у селищі залежало від того, який військовий підрозділ поселявся у ньому – ескадрон, півескадрон чи взвод (*Додаток А 8*). Ескадронний штаб та ескадронний комітет завжди знаходились при першому взводі. Облаштування фурштатських рот визначалося таким же порядком, як і поселених ескадронів [34, с. 221].

Адміністративні будинки мали багатофункціональне призначення, яке змінювалось залежно від варіанту розселення ескадрону. Житлові будинки носили характер гуртожитків. Всього у вищезгаданому документі оговорювалось розміщення 17 функціональних варіантів будівель. За умови роздільного розселення кількість будівель у ескадроні загалом зростала від 7 до 14, тому поділу поселеного ескадрону на чотири взводи рекомендувалось уникати як незручного [35, арк. 202–203 зв.]. Реалізація нормативних положень щодо складу об'єктів інфраструктури у певних типах штабних поселень призвела до спрощення їх переліків порівняно з нормативними вимогами.

Слід зазначити, що начальник військових поселень І. Й. Вітт, який розробив більш економний варіант створення поселень, в записці «О поселении 3-й кирасирской дивизии» у листопаді 1821 року пропонував по суті той же функціональний перелік будівель [341, с. 111; 364, с. 337–338]. Але їх чисельність була меншою та розподіл по населених пунктах був іншим.

У затвердженому для військового поселення піхоти «Положении о разделении в поселенной роте унтер-офицеров и рядовых на отделения и десятки, и расположении оных по домам» [242, с. 77–79] було визначено практично той же перелік ротних штабних будівель. Тому твердження, яке зустрічається в науковій літературі, що в поселеннях кавалерії було вирішено будувати тільки найнеобхідніші будівлі, є неслухним. Законодавчо було визначено однаковий склад будівель для ротних та ескадронних штабних селищ [341, с. 111].

Населені пункти, які відігравали роль полкового штабу, отримували додатковий перелік будівель, фасади та плани яких були затверджені імператором та надіслані О. А. Аракчєєвим до округів у серпні 1819 року для використання. У переліку бачимо: «корпус для проживання навчального ескадрону з 200 військових кантоністів старшого віку, шпиталь, будинок для командира поселених ескадронів у полку, скарбника, квартирмейстера, аудитора, полкового комітету, казначейства й архіву, при якому стайні, комори та під'їзди екіпажів, будинок для проживання офіцерів зі стайнями, коморами та під'їздами екіпажів, кінський лазарет, манеж з казармою на 90 осіб та стайнею на 70 коней, при якому

кухні, пральні та комори, полкова гауптвахта, полковий цейхгауз, будинок священника і церковнослужителів, будинок коновала з учнями, будинки бригадного і полкового командирів з флігелями для ад'ютантів і канцелярій, при яких стайні, комори та під'їзди екіпажів, казарма непоселених унтерофіцерів та сурмачів, взводна стайня» [35, арк. 202–203 зв.]. Зважаючи на те, що полкова штаб-квартира, як правило, розміщувалась в одному населеному пункті з першим ескадроном чи півескадроном, перелік будівель у них включав ще й об'єкти ескадронного штабу, як дві останні позиції вищенаведеного списку. Понад перелічене ставилися будинки для тимчасового проживання вищих осіб держави – імператора, його свити та членів імператорської родини.

Реформа та подальші зміни у військовопоселеній системі внесли певні корективи у визначений склад та розподіл об'єктів інфраструктури. В «Положении о военном поселении регулярной кавалерии» 1827 року встановлювався остаточний список «будов, необхідних для первинного облаштування діючих ескадронів» [83, с. 111–112; 244, с. 38–39] у складі: будинки для проживання офіцерів, будинки для непоселених чинів, ескадронні комітети, ескадронні манежі і стайні, хлібні запасні магазини. У полковому штабі зводили: будинок для полкового командира, будинок для комітету полкового управління і для розміщення командира поселених ескадронів, шпиталь, манеж, полковий цейхгауз, стайні для офіцерських коней. Крім того, в положенні обумовлювалося існування в кожному окрузі ескадронних шкіл для навчання кантоністів середнього та старшого віку, хлібних запасних магазинів, будинків для нестройових класних чинів. Важливо, що житло для поселян тепер не входило в перелік об'єктів інфраструктури поселень.

Викликане реформою збільшення числа поселян–господарів в ескадронах і подальше за цим збільшення території округів кавалерії 1829 року [192, 4 об.–5] та числа населених пунктів викликало деякі зміни в системі створення необхідної інфраструктури. Відокремлення 1832 року поселеної частини від діючої і створення 1836 року восьми господарських округів замість полкових призвело до збільшення числа об'єктів для забезпечення нових управлінських структур,

окремого житла для штабофіцерів та оберофіцерів, господарської частини. Нова потреба частково вирішувалась за рахунок зміни функціонального призначення деяких будівель первинної інфраструктури.

Для потреб непоселених частин за межами округів, в селищах цивільного відомства будувалися необхідні споруди – плотові та земляні манежі й порохові погребі, плотові стайні на 45 коней з амунічниками, плотові сараї для обозу і парку, плотові караульні [99, арк. 22–23, 59–60 зв.; 341, с. 112].

За вказівкою інспектора резервної кавалерії 1841 року складаються форми про наявні об'єкти інфраструктури та потребу у будівництві таких. У документі наведено новий перелік та розподіл об'єктів інфраструктури за округами Українського в. п. (*Додаток А 9*). Звертає на себе увагу той факт, що перелік не містить багатьох назв первинної інфраструктури ескадронних селищ. Додатково з'являються будинки для штабів, чергувань та канцелярій всіх рівнів як діючої, так і поселеної частини. Будинки для поселян не входили вже до обов'язкового списку. Будинки для офіцерів передбачалися як індивідуальне житло, а не гуртожитки. Шпитали за новим положенням будувались у кожному полковому окрузі. В обов'язковому переліку з'являються додаткові господарчі та виробничі комплекси: ділові двори військово-робочих підрозділів, клуні та землянки на громадських токах у 1–4-х округах (колишні кірасирської дивізії), транспортні гужові парки тощо.

Уніфікованість назв дозволила встановити загальний перелік об'єктів інфраструктури, наявний у всіх округах, та згрупувати їх у 8 функціональних груп за функціональною ознакою згідно з основними завданнями військових поселень (*Додаток А 11*). Відмітимо, що такий поділ є дещо умовним. Так, комплекси будівель, такі як шпитали, полкові двори, комплекси військово-робочих батальйонів та тимчасових рот включали будівлі різного призначення, але всі вони віднесені нами за головною ознакою відповідності комплексу окремому завданню військових поселень. Загальна кількість найменувань становить 142 позиції. З них 48 назв будівель, які будувались за кошти загального капіталу військових поселень, були включені до переліку 1841 року. Найбільші групи

складають об'єкти, які забезпечували господарчий розвиток та виробничу діяльність, утримання та підготовку кінного складу кавалерійських полків та квартирування офіцерів і унтерофіцерів. Важливо відмітити, що найменший збіг найменувань об'єктів з переліком 1841 року спостерігається у групі господарчих, виробничих будівель та будівель з охорони здоров'я і соціального піклування. Тоді як найменування об'єктів для військово-адміністративного управління, охорони громадського порядку та пожежної безпеки, квартирування офіцерів та унтерофіцерів тотожні майже на 100 % (Додатки А. 9 та А. 11). Тобто можна сказати, що будівництво об'єктів для громадських потреб було менш регульованим, ніж зведення будівель та споруд для забезпечення діючих армійських структур та підрозділів. Кількісний склад об'єктів інфраструктури за округами досліджено у підрозділі 3.3.

Розгляньмо більш детально характеристики окремих об'єктів інфраструктури військового поселення.

Будівлі з функцією охорони здоров'я, підтримання гігієни та соціального піклування з'являються у військових поселеннях у перші ж роки їх заснування. Згідно з затвердженою імператором 7 березня 1819 року доповіддю О. А. Аракчєєва [8, арк. 312–313] про устрій *шпиталів* у військових поселеннях кавалерії медичне обслуговування організовувалось подібно до округів поселених піхотних полків шляхом реформування полкових лазаретів. Збільшення потужностей медичних закладів було викликане перш за все тим, що їх послугами в поселених округах тепер користувались не тільки чини діючої, а й поселеної частини та місцеві мешканці, що не увійшли до складу округів. Поселена дивізія повинна була мати два госпіталі 1-го класу, кожний з яких опікувався пацієнтами двох полкових округів. Округу виділялося 75 місць для хворих. За цим же документом шпиталь 1-го класу на 150 хворих, який обслуговував округи Чугуївського та Таганрозького полків, знаходився в Чугуєві. Для двох інших округів такий же слід було заснувати додатково. За реформою військових поселень 1827 року нормативи залишилися незмінними, але напівшпиталі мали з'явитися у кожному полковому центрі [341, с. 110].

Ознаки класності шпиталю, перелік госпітальних будов та їх устрій був детально окреслений у сформованому з існуючих положень у 1828 році «Уставе о непременных военных госпиталях» [287]. Зміна класності залежала від кількості військ, розташованих в околиці. 1828 року були затверджені «Правила для руководства в устройстве военных госпиталей 2-й уланской дивизии» [72, арк. 1–13]. Кожний полковий округ мав тепер шпиталь першого класу на 150 місць, у Чугуєві шпиталь належав до другого класу та був розрахований на 375 осіб.

Шпиталі являли собою цілий комплекс будівель де, окрім головного лікувального корпусу, було близько десяти будинків: житлові будинки для медперсоналу, аптеки, караульні, контори, лабораторії, майстерні, пральні, стайні, льохи, комори [94, арк. 267 зв.–268; 174, л. 291, 841; 341, с. 110] (*Додаток В 1. Мал. 1–4*). Для будівництва шпиталів використовували обпалену цеглу чи дерево, або ж їх зводили як плотові та фахверкові.

Головний корпус шпиталю у місті Чугуїв мав розміри $49 \frac{1}{3}$ сажнів (105, 27 м) на $9 \frac{2}{3}$ сажнів (20, 62 м), парадний фасад було прикрашено шістьма колонами, у ньому було 19 палат, церква, водогрійна, амунічник, відхожі місця (*Додаток В 1. Мал. 1*). Крім того, до госпітального комплексу входили 4 кам'яні флігелі та лазні, арештантська, гауптвахта та плац-форма [118, арк. 194–198].

Всі шпиталі Українського в. п. було скасовано 1857 року, окрім Чугуївського [317]. Будівлі продавалися на злам або використовувались за іншим призначенням, як у Ново-Борисоглібську та Ново-Білгороді – для облаштування в'язниці [233, с. 172, 177], у тому числі досить відомих каторжних централів.

Для лікування природно-мінеральними водами офіцерського складу, кантоністів та нижчих чинів неподалік солоних озер міста Слов'янськ 1836 року було відбудовано *військовий шпиталь* (*Додаток В 1. Мал. 3*).

Лазні були обов'язковими спорудами в складі всіх комплексів. Будували їх для окремих чинів – рядових, офіцерів, кантоністів тощо. Війська, які тимчасово знаходились у військових поселеннях на оглядах та роботах, також забезпечувались достатньою кількістю лазень. У плані будівлі мали набір

приміщень, характерний для російської лазні: сіни, мильне відділення, парильню, водогрійну (*Додаток В 1. Мал. 5*).

Положення про утримання в спеціальних будинках-богадільнях неспроможних поселян було затверджено 30 грудня 1819 року. Наступного року було розроблено план та кошторис богадільні на 9 жіночих та 9 чоловічих сімейств. Кожному полковому округу відводився один інвалідний дім (богадільня) [58, арк. 1–3].

Наприкінці 1840-х років одночасно у всіх округах було зведено *будинки для мнимовмерлих на кладовищах*. Поява таких об'єктів, ймовірно була викликана широким розповсюдженням у тогочасному суспільстві ідеї К. В. Гуфеланда, лейбмедика прусського короля Фрідріха Вільгельма III, про точність встановлення смерті тільки через появу ознак тління [333].

Будівлі, які забезпечували функціонування військово-адміністративного управління, громадський порядок та пожежну безпеку, були нечисленні. Поєднання приміщень штабів з приміщеннями іншого призначення зберігалось і надалі при розміщенні штабів усіх рівнів (*Додаток В 6. Мал. 1–2*). Після 1827 року органи управління часто розташовувались в пристосованих приміщеннях, які втратили своє призначення після реформи (*Додаток В 3. Мал. 1–2*). Найбільш видатною спорудою цієї групи в Українському в. п. можна вважати будівлю *штабів військових поселень* в місті Чугуїв (1831) [184, л. 370–371; 190, л. 1–21; 195, л. 1; 202, л. 17 а] (*Додаток В 2. Мал. 1–4*).

Будівлі для лавок з пожежною командою були зведені лише в округах 2-ї уланської дивізії (*Додаток В 3. Мал. 1–2*). До сьогодні збереглися дві кам'яні споруди зведені у 1824–1826 роках в місті Чугуїв та селищі Коробочкине, які були побудовані у за різними проектами, але однаковими за розмірами – довжиною 12 (25, 60 м), шириною 5 сажнів (10, 67 м), висотою 6 аршинів (4, 23 м) [118, арк. 164, 201 зв.]. Крім ескадронних лавок в них також були відведені житлові кімнати для орендаря крамниць та інших нестройових чинів діючих ескадронів, майстра-слюсаря з учнями, у завідуванні якого знаходились ескадронні пожежні інструменти, а також ескадронного сажотруса і чергових при пожежних конях. У

надвірній споруді, яка відрізнялась за розміром лише завширшки – 3 ½ сажні (7, 47 м), зберігалися пожежні інструменти і розміщувалися стайні для пожежних коней [341, с. 108]. У подальшому подібні будівлі змінили своє призначення, бо майже кожен населений пункт округів був забезпечений окремими спорудами для розміщення пожежної команди, коней та інструментів.

Для охорони найбільш важливих об'єктів і підтримання громадського порядку на в'їзді до населеного пункту будувалися *гауптвахти*, *кордегардії*, *будки для нічних сторожів (будочників)* і *плац-форми для караулів* відповідно до правил про устрій міст і селищ, затверджених наказом імператора 13 грудня 1817 року [272; 285] (*Додаток В 3. Мал. 3–4*).

Житлове будівництво у військових поселеннях було представлено великим спектром назв об'єктів. Основним типом житла для нижніх чинів як поселеної, так і діючої частини відповідно до основної ідеї введення військових поселень визначалися *будинки для поселян-хазяїв та резервних*, які зводились за селянським зразком [341, с. 106].

Для дотримання пропорцій фасадів встановлювалися висоти фундаменту, стін, розміри вікон і дверей, звисів покрівлі. Вся будова встановлювалась на стовпах, фундамент обносився дерев'яними пластинами або кругляками. Солом'яний дах, покривався снопами в глині «в гладь» [339, с. 57]. Більші за розмірами будинки дозволено було при переносі не зменшувати, але пропорції фасаду, розміри вікон та дверей, внутрішнє планування повинно було відповідати проектному. Менші будинки збільшувались до розміру за проектом. Якщо хазяїн та резервний мали один дім, то інший будувався повністю з нового матеріалу.

Плани будинків також узгоджувалися й затверджувалися Головним над військовими поселеннями начальником. З опису будинку видно, що планування й технологія були близькі до традицій народного будівництва України. Застосовувалась розповсюджена схема житла "хата + сіни + комора" [400; 401, с. 13, 14]. Організація основного приміщення народного житла передбачала використання того ж набору інтер'єру: стіл, лави і настил для сання – піл. Основна будівля споруджувалась за рахунок скарбниці, господарські – силами

самих селян з казенного лісу. Дві кімнати, що призначалися для військового поселенина-господаря з одним діючим постояльцем, мали скромну обстановку: «лави, стіл, лава для горщиків та іншого дріб'язку, полик для спання, ослін, лава для опари». Із сіней був хід до комори для речей та хліба, у якій містилася амуніція господаря та діючого. Вхід до будинку оформлявся ганком [34, арк. 8–22 зв.; 339, с. 56–57]. Будинок резервною повністю повторював склад кімнат і обстановку будинку господаря. Тобто типізація стосувалася не тільки фасадів, але й планувального вирішення будівель та інтер'єрів.

Однак, низькі експлуатаційні властивості дерев'яних будинків в Новгородському військовому поселенні незабаром змусили прийти до рішення у вигляді загального правила для всіх поселень будувати частину поселенських будинків з обпаленої цегли, а тесові дахи замінити на залізні [339, с. 57; 407, с. 497–598]. 1823 року було складено проекти кам'яниць для військових поселян у Чугуєві, будівництво яких почалося наступного року (*Додаток В 4. Мал. 2*).

Право купувати землю, сади та угіддя поселянам повернули у 1827–1829 роках, але проекти планів на власні дома все-таки затверджувались начальником робіт. Аби надати зразок поселянам для реконструкції власних будинків, а також випробувати проектні рішення у округах зводились спеціальні пробні об'єкти.[117]. Спорудження нижніми чинами власних будинків було дозволено з 1839 року.

У кожному полковому окрузі або поблизу місць табірної збору військ для тимчасового проживання вищого керівництва (начальників) під час інспекційних поїздок до округів військового поселення або проведення навчальних маневрів військ зводилися спеціально призначені будівлі під назвою *будинки для приїзду начальників* (*Додаток В 4. Мал. 1*). Як стверджував В. І. Пілявський, проектування подібних об'єктів вимагало «найбільш високого архітектурного мистецтва» [394, с. 136].

У поселеннях кавалерії будинки для приїзду начальників зводилися у полкових та ескадронних штабах та на великих поштових дорогах. Кам'яні будинки для приїзду імператора на початку 1850-х років існували в

Новоросійському (Херсонському) військовому поселенні в м. Вознесенськ, селищах Лиса Гора й Ольшанка. Навколо таких імператорських резиденцій розбивалися сади (парки) [342, с. 223].

Згідно з переліками об'єктів інфраструктури, складеними у жовтні 1841 року, будинки для приїзду начальників мали бути у кожному полковому (окружному) центрі, всього 9 [94, арк. 332–338]. Будинок для приїзду імператора призначався тільки один – у Чугуєві. Але за фактом з 1817 до 1852 року було побудовано 13 будинків для приїзду начальників (в т.ч. для приїзду імператора – 1). З них 1 кам'яний, 1 дерев'яний на кам'яному цокольному поверсі, 1 дерев'яний з мезоніном, 9 дерев'яних, 1 лимпачевий були побудовані у 1, 5, 6, 7, 8 округах, 2 плотових були зведені за межами округів поблизу соляних озер у м. Слов'янськ.

Зведення будинків для приїзду начальників у Чугуєві було розпочато 1819 року на новоутвореній центральній площі міста, на ділянці високого берега надзаплавної тераси р. Сіверський Донець (*Додаток В 4. Мал. 1*).

Збережена будівля палацу одноповерхова, прямокутна за формою, на високому фундаменті, який у північній частині будівлі переходить у цокольний поверх. Сучасні габаритні розміри об'єкта: ширина – 12,7 м, довжина – 18,7 м, висота – 6,74 м. тобто площа складає 237,5 м. кв. Напівпідвал влаштовано під частиною будівлі [342, с. 226–227]. Інтер'єр було прикрашено розписами стель та ліпними карнизами.

До палацу прилягав великий масив Казенного саду в стилі англійського ландшафтного парку з облаштованим штучним гротом та оглядовим майданчиком. Загальна площа саду 1857 року з будівлями складала 15 десятин 1018 кв. сажнів, тобто близько 17 гектарів [342, с. 227].

План будинку для приїзду начальників 1836 року (*Додаток В 4. Мал. 2*) повністю повторює шляховий палац, що свідчить на користь застосування типових проєктів, але рішення фасаду більш архітектурно опрацьовано.

Розміщення в будинках для квартирування офіцерів визначалося особливим положенням [175, л. 17–19]. У полковому штабі «в спеціально збудованих для

цього будинках» проживали 28 штабофіцерів і оберофіцерів, у кожному поселеному ескадроні розміщувалися 16 офіцерів. Будівлі 1-го поселеного ескадрону зазвичай розташовувалися поряд зі штабом, отже, всі офіцери вважалися розміщеними в полковому штабі [341, с. 107–108]. Нерідко під офіцерські квартири займалися відбудовані за казенний кошт будинки для поселян. Житлова забудова для офіцерів відрізнялась не тільки за плануванням та розмірами, але й за технологію будівництва та ступенем капітальності.

У переліку штабних будівель зустрічається декілька різновидів житлових будинків для офіцерів. Такі об'єкти як «Будинок для 8-ми офіцерів» та «Будинок для 4-х офіцерів» вочевидь були житлом типу гуртожитку та призначалися для неодружених офіцерів. З опису «Будинку для 8-ми офіцерів», який було побудовано у слободі Ново-Борисоглібську видно, що рублена дерев'яна будівля зводилась на кам'яному фундаменті та покривалась двосхилим дахом з околотів соломи. Стіни тинькувалися й білилися вапном. Фронтони з напівкруглими вікнами, якими завершувались поперечні стіни будівлі, та тиньковані поверхні стін надавали будівлі ознак класицизму. Вхід до будинку було оформлено ганком з чотирма сходами. При офіцерському домі зводилась надвірна будова, у якій розміщувались стайня, два каретних сараї та два цейхгаузи. Технологія будівництва та стиль фасадів відповідали основній будівлі [4, арк. 38–46 зв.]. У Чугуєві було споруджено 15 дерев'яних будинків для офіцерів (*Додаток В 4. Мал. 3*).

З початку 1830-х років в округах починають відбудовувати житлові будинки для кількох сімей одружених офіцерів у різних варіаціях. Для вищого командного складу будувались персональні оселі. Розмір житлової площі залежав від вагомості чину. Якщо одружені оберофіцери могли розраховувати лише на 2–4 кімнати, то штабофіцер отримував будинок на 7 кімнат. Родина командира полку мешкала у 9 приміщеннях. При будівництві житла для вищих офіцерів переважно застосовувались цегла та черепиця. Фасади оздоблювались більш парадно. До будинку прибудовувались великі ганки чи балкони. Споруджені у 1833–1834 роках будинки для полкового та окружного командирів у м. Чугуєві мали по 2

поверхи, площа жилого поверху у кожному складала 70 кв. саж. (318, 66 кв. м) та 77 кв. саж. (350, 52 кв. м) відповідно [118, арк. 154 зв.–155].

Зведений 1831 року дерев'яний будинок для корпусного командира мав загальну площу 353,6 кв.м. З шістнадцяти кімнат будинку три були зарезервовані для приїзду начальників, а решта використовувалися родиною корпусного командира (*Додаток В 4. Мал. 4.*). Оселя бригадного командира, збудована 1839 року загальною площею 515,8 кв. м. мала житловий поверх у 263,5 кв. м, на якому розташовувались передня, зал, вітальня, два кабінети, спальня, дитяча та дівоча (*Додаток В 4. Мал. 5.*).

Для офіцерів нижчих чинів, чиновників, які служили при штабі, у шпиталі, для священників відбудовувались кам'яні та дерев'яні будинки загальною площею близько 120 кв. м. (*Додаток В. 4 Мал. 6, 9,11.*).

У 1840–1850-х роках у Чугуєві будувались кам'яні будинки для двох одружених офіцерів, де на одну родину відводилось 150 кв. м на двох поверхах з урахуванням господарчих приміщень. 1842 року було змуровано кам'яницю для проживання 2-х одружених і 4-х неодружених оберофіцерів. (*Додаток В 4. Мал. 7.*).

Для офіцерських квартир пристосовували будівлі, що втрачали своє функціональне призначення після реформування військових поселень. Так у селищі Коробочкине кам'яний будинок ескадронних лавок та пожежної команди площею 60 кв. саж. (273, 13 кв.м) був перебудований 1834 року для проживання одного одруженого штабофіцеру [153, л. 1].

У 1850-ті роки стали активно будувати окреме житло для неодружених офіцерів. Загальна площа такої квартири становила 61 кв. м, з яких житловими були 40,5 кв. м. (*Додаток В 4. Мал. 8.*). Будинок мав парадний вхід із загальними сіньми й бічні виходи з кожної квартири окремо. Для здешевлення робіт була застосована передова для того часу будівельна технологія за методом генерал-майора А. І. Герарда, при якій зовнішні стіни споруджувались порожнистими та засипалися золою [352].

Слід особливо відмітити, що житлові будинки всіх типів зводили в комплексі з надвірними господарчими будовами, які використовувались як стайні, сараї, кухні, льодовики, льохи тощо (*Додаток В 4. Мал. 10*).

Розміри двох будинків для непоселених унтерофіцерів за планом 1821 року були розраховані для проживання 64 унтерофіцерів з поселеного, резервного і двох діючих ескадронів, по 32 в кожному будинку. У разі одруження унтерофіцер мав право оселитися в окремому покої або побудувати окремий будинок у визначеному місці за затвердженим планом і фасадом [341, с. 108].

Будинки для непоселених унтерофіцерів в округах Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії повинні були зводитися у двох різновидах – на 32 і на 16 осіб, які відрізнялись тільки розмірами. Надвірна будова призначалась для майстерні та стайні. Огорожа між будинком та майстернею утворювала великий вільний двір.

У сл. Ново-Борисоглібськ, як в ескадронному селищі суцільно поселеного ескадрону, будинок для непоселених унтерофіцерів планувався на 32 мешканці. Прямокутна в плані, дерев'яна будівля розміром 20 сажнів (42,67 м) на 4 $\frac{1}{3}$ сажня (9,25 м), на кам'яному фундаменті під солом'яним дахом. Планування будівлі було просте: поперечний коридор поділяв внутрішній простір на дві рівні кімнати. У коридорі розташовувались сходи на горище. Зовні та в середині приміщення були тиньковані та побілені. На фасадах поперечних стін влаштовані фронтони з півкруглими вікнами на 16 шибок.

Інший варіант будівель було запроваджено у місті Чугуїв. У полковому штабі розмір двох однакових кам'яних будинків для проживання та для майстерні складав 12 (25,60 м) на 5 сажнів (10,67 м), при висоті у 6 аршинів (4,27 м).

При плануванні подібної споруди у селищі Коробочкине враховувалося, що мешканцями цих будинків стануть сімейні унтерофіцери з досить великою кількістю дітей. Тому місцеве начальство виклопотало дозвіл на два будинки для мешкання 16-ти унтерофіцерів кожний, щоб «уникати тісноти і дотримувати чистоту». Периметр огороженого двору складав 13 $\frac{1}{2}$ на 12 $\frac{3}{4}$ сажня (28,80 на

27, 20 м) (Додаток В 4. Мал. 12). Всі побудовані у 5–8 округах будинки для непоселених унтерофіцерів змінили своє призначення після 1828 року.

Функцію утримання та підготовки кінного складу виконували *стайні, манежі, кінні заводи та лазарети, амунічники, фуражні магазини* (Додаток В 5. Мал. 1–8). В округах військових поселень було призначено будувати *кавалерійські манежі* трьох видів відповідно до статусу селища, де він будувався: на один вольт, на два вольти та на чотири вольти.

Велика кількість манежів в інфраструктурі військових поселень обумовлювалася тогочасною методою підготовки кавалеристів, про яку писав історик російської армії С. П. Міхеєв: «Коні витримувались в теплих стайнях і для збереження круглого тіла не зазнавали великих робіт; зате процвітала манежна їзда і вимоги щодо останньої перевершували міру корисності: засоби для початкового навчання вершника і виїжджування коня, манежна їзда стала метою. Польова їзда була в повному нехтуванні» [386, с. 11].

Манежі закриті являли собою тимчасову чи капітальну будівлю з однією великою залогою, в якій навчання верховій їзді або виїжджування молодого коня можна було проводити в негоду та при штучному освітленні. Зазвичай, закриті манежі мали вигляд прямокутної в плані споруди з парадно оформленим фасадом і складним інженерним вирішенням перекриття над манежним залом. *Відкриті манежі* були по суті вирівняною площадкою зі спеціально підготовленим ґрунтовим покриттям, яка огорожувалась по периметру міцним бар'єром.

До 1823 року у процесі експлуатації будівель було доведено недоцільність будівництва *манежів на один вольт*, що, як писав начальник 2-ї уланської дивізії генерал-майор В. В. Єшин, «дозволяє тільки ганяти коней по корді, але для навчання людей верховій їзді за тіснотою мало приносить користі» [180, л. 1080 об.]. Він наполягав на будівництві в окрузі дивізії півескадронних і взводних манежів розміром не менше, ніж на 2 вольти. У квітні 1823 року це питання було оперативно розглянуто у Штабі окремого корпусу військових поселень директором робіт генерал-майором Вороновим і архітектором Л. А. Дюбю. Проєкт затвердили з деякими поправками.

Розміри манежів, які нам вдалося знайти в архівних матеріалах, різняться та не дають змоги встановити, яку саме усталену одиницю міри будівельники вважали вольтом. Але той факт, що всі манежі майже однакові по ширині, дає право вважати, що вольти вимірювались по довжині будівлі. Крім того, ширина приміщення манежу, який не повинен був мати внутрішні перегородки, обмежувалась ще й з огляду на складність облаштування перекриття стелі та кроквяної системи крівлі. Для її створення необхідні були дерев'яні колоди довжиною понад 10 метрів, придбати які у Слобідсько-Українській губернії було важко.

Раннім типом будівель манежів у поселеннях в 1819–1821 роках були споруди, каркас стін яких для міцності будувався як кам'яні чи дерев'яні стовпи, але площа стін була плетеною з хмизу. Покрівлі таких споруд покривались соломною чи очеретом, стіни мазались глиною та білились. Подібна технологія використовувалась для тимчасових споруд протягом всього існування військових поселень (*Додаток В 5. Мал. 3*).

Земляні манежі були найбільш економним типом будівель подібного роду. Заглиблення у ґрунтовому масиві саме й утворювало манеж. Надземна частина являла собою високу двоскатну покрівлю, крокви якої обпиралися на стовпи, вкопані по периметру заглиблення (*Додаток В 5. Мал. 4*).

Одним із перших за затвердженим планом 1823 року був зведений *кам'яний манеж на 2 вольти* у селищі Коробочкине. Його довжина становила $14 \frac{2}{3}$ саж. (31, 29 м), ширина $7 \frac{1}{3}$ саж. (15, 65 м), висота $7 \frac{3}{4}$ арш. (5, 51 м). Подовжній фасад у стилі класицизму було прикрашено пілястрами та напівкруглими вікнами, нижче яких розташовувались прямокутні ніші. Висока естетика фасадів змусила організаторів поселень переглянути план забудови і розташувати манеж на центральній площі селища замість околиці [150, л. 1; 180, л. 1076–1077 об.] (*Додаток В 5. Мал. 1*).

Розміри побудованого 1841 року в Чугуєві кам'яного манежу на 2 вольти складала $16 \frac{1}{3}$ саж. (34, 85 м) завдовжки, $5 \frac{1}{3}$ саж. (11, 38 м) шириною. Але у цьому проєкті на коротких сторонах будівлі розташовувались приміщення для

амунічника та фуражного магазину, тобто довжина безпосередньо манежу складала 12 саж. (25, 60 м) [157, л. 1] (*Додаток В 5. Мал. 2*).

Перебудований 1843 року з провіантського магазину кам'яний манеж у Ново-Катеринославі мав нетиповий розмір *на 3 вольти*, а саме довжина його складала $27\frac{2}{3}$ саж. (55, 42 м), ширина $8\frac{1}{3}$ сажня (17, 78 м) [109, арк. 150].

Найбільш цікавий проєкт манежу було розроблено для полкових міст, у ньому корпус *манежу на 4 вольти* з'єднувався з двома корпусами казарми на 90 осіб та стайні на 75 коней. У плані така будівля, розмір якої складав 43 на 82 метри, утворювала літеру «Н» з манежем у поперечній частині [430, с. 209].

Стайні мали найбільше варіантів втілення: взводна стайня на 45 стройових коней, піввзводна стайня, ескадронна стайня, стайня для 30 коней кантоністського ескадрону, стайня для 15 коней кантоністського ескадрону, стайня для казенних коней, стайня з амунічником та магазином для фурштатських коней, стайня для 42-х офіцерських коней, стайня для коней кінно-робочої команди, стайня для пожежних коней, стайня «для коней сідла государя імператора» з амунічниками, караульнями й магазинами (комплекс будівель) (*Додаток В 5. Мал. 5–8*). Магазины для зберігання вівса та амунічники будувалися як окремо, так і об'єднувалися в одну будівлю зі стайнею.

Для розміщення 314 стройових коней двох діючих ескадронів у кожному взводі будували дві стайні, всього в ескадронному поселенні – 8. Ще одна стайня для 50 стройових коней резервного ескадрону також будувалася в поселенні. План і опис цих стаєнь було направлено до уланської дивізії у вересні 1819 для того, щоб побудувати їх вже в жовтні того ж року [5, арк. 347–348 зв.; 341, с. 108]. Кількість стаєнь чітко не встановлювалася і віддавалася на розсуд дивізійного командира [179, л. 422]. Кожна стайня повинна була мати караульню для днювальних і магазин для фуражу. Головною вимогою до їхнього розташування в поселенні була близькість до взводів [39, арк. 17; 341, с. 108].

У плотовій стайні під солом'яною стріхою для одного взводу на 45 коней довжиною 35 аршинів (24, 89 м) і шириною 12 аршинів (8, 53 м) для кожного коня належало стійло завширшки $1\frac{1}{2}$ аршина (1, 07 м) і в довжину 4 аршини (2, 85 м) з

яслами. Прохід між стійлами також складав 4 аршини. Для збереження тепла стіни стайні робилися в два тини, у середині набивалися соломною, а зовні змащувалися глиною. Підлога в стійлах вимощувалися дерев'яними пластинами або тесаними кругляками. Прохід утрамбовувався піском зі щебенем або диким каменем. Уздовж проходу влаштовувалися для стоку води невеликі поздовжні канали [34, арк. 23]. У будівництві стаєнь також використовувалась технологія плоту в стовпах, яка була описана в частині про манежі [4, арк. 3–4 зв.].

Поступово плотові споруди замінювались кам'яними. У селищі Ново-Покровському було зведено 3 взводні кам'яні стайні, довжина кожної з яких складала $25 \frac{5}{6}$ (55, 12 м), ширина $6 \frac{3}{4}$ сажня (14, 40 м), висота – $4 \frac{1}{2}$ арш. (3, 20 м). У селищі Кам'яна Яруга параметри стайні вимірювались по довжині $44 \frac{2}{3}$ (95, 30 м), ширині $6 \frac{1}{3}$ сажнів (13, 51 м), висоті – 6 арш. (4, 27 м) [118, арк. 200 зв.]. Кам'яна взводна стайня з амунічником та магазином у слободі Ново-Білгороді (колишні – Печеніги) з'явилася 1849 року [104, арк. 386].

Кінські заводи було створено для оновлення кінного складу діючих ескадронів. У кожному полку на момент заснування поселення завод становив 27 жеребців і 345 кобил. Згідно з «Положением о конском заводе в округах военного поселения легкой регулярной кавалерии» 1821 року для розміщення при кожному ескадроні визначеного числа коней передбачався комплекс будівель: стайня тепла зі стійлами для жеребців, дві стайні з загонами й навісами для кобил, стайня для однорічних лошат з загonom, стайня для дворічних і трирічних лошат, стайня для лошат, призначених на заміну коням діючих ескадронів, лазарет (стайня) для хворих коней, будинок для проживання офіцера, відповідального за завод і команди, суміщений з аптекою, кузня [65, арк. 27 зв.–29; 341, с. 109–110]. Усі будівлі зводилися відповідно до височайше затверджених планів. Розташовувалися вони на косогорах для забезпечення стоку нечистот та поблизу колодязів або джерел для водопою тварин. За указом 1828 року кінські заводи у всіх полках 2-ї уланської дивізії було ліквідовано. У 2-й кірасирській дивізії завод залишили з обмеженою кількістю коней [192, л. 7 об.–8; 341, с. 109–110]. Споруди

ліквідованих заводів згодом пристосовували під ферми мериносових овець або лазарети для тварин.

Освіта та підготовка військових кадрів та резервів також забезпечувалась спеціальними видами будівель (*Додаток В 6. Мал. 1–2*).

Вимоги до *будівель для ескадронних шкіл кантоністів* було викладено у шостій частині проєкту «Учреждения о в. п. рег. кав.» та опубліковані 1819 року. У цьому документі під назвою «Руководство к учреждению школ для кантонистов среднего возраста по методе взаимного обучения и к управлению оными» [267, с. 5–6] вказувалось, що в кожному поселеному ескадроні будинок для школи розміром 10 на 4 сажні суміщається з ескадронною каплицею. У дворі розташовується ще один будинок для майстерні розмірами 10 на 3 сажні, який складається з зали для майстерні та суміжних с нею невеликих приміщень кухні ліворуч та сторожової кімнати праворуч. Будівля власне школи складалась з сіней, двох навчальних залів, розрахованих на 80 учнів, каплиці, вартової. Кімната для проживання вчителів розташовувалась на горищі. Приміщення каплиці мало трое засклених дверей, які відкривались у суміжні навчальні приміщеннями та сіни, розширюючи її простір у разі необхідності. Такий же принцип суміщення для збільшення площі церкви ми бачимо у проєктах грандіозних полкових штабних комплексів у Новгородських військових поселеннях піхоти, які були розроблені відомим архітектором В. П. Стасовим [394, с. 134].

Варіанти суміщення приміщень ескадронних шкіл залежали від сукупного чи роздільного поселення ескадронів, про яке згадувалось вище. У різних населених пунктах до школи додавався ескадронний комітет або вартівня, або каплиці з'єднуються в одному будинку з цими двома приміщеннями. З'єднання школи з чергуванням не практикувалось.

Проєкт шкільної будівлі, який реалізовувався в округах військового поселення 2-ї уланської дивізії, втілювався з урахуванням основних вимог згаданого вище інструктивного документу. Розмір такої будівлі в Чугуєві складав 12 сажнів (25, 60 м) у довжину та 5 сажів (10, 67 м) завширшки, висота становила 6 аршинів (4, 27 м). Приміщення займали також каплиця, ескадронна

караульня і кімната для навчання військових кантоністів ремеслам. На відкритому дворі знаходилася ще одна будівля тієї ж довжини, яка у ширину мала 3 ½ сажня (7, 47 м) та 5 аршин (3, 56 м) у висоту. У ній було влаштовано посередині велике приміщення для ескадронної кравецької майстерні та інших майстрових. Бічні кімнати займали кухня і кімната для сторожів (*Додаток В б. Мал. 1*).

В селищі Коробочкине шкільна будівля з майстернею зводились за аналогічним проєктом. Дві навчальні зали мали у розмірі 4 ½ сажня (9, 60 м) на 3 ⅔ сажня (7, 82 м) та 4 ½ сажня (9, 60 м) на 3 сажня (6, 40 м) [152, л. 1] (*Додаток В б. Мал. 2*). Для проживання кантоністів будувалися дерев'яні казарми (*Додаток В б. Мал. 3*).

Між тим, у більшості селищ ці об'єкти було споруджено як тимчасові, або перебудовано чи пристосовано із старих будівель. Будинок для ескадронної школи кантоністів у слободі Ново-Борисоглібськ було зведено 1822 року [4, арк. 15–15 зв.]. Дерев'яний з очеретяним дахом будинок мав 3 кімнати з сіннями. Зовні стіни було оклинцьовано й обмазано глиною.

Після втрати необхідності в ескадронних школах будинки стали переробляти у квартири для офіцерів, волосні комітети, полкові канцелярії тощо.

У полкових центрах мали будуватися *корпуси для проживання навчального ескадрону з 200 військових кантоністів старшого віку*, які на відміну від молодших не просто відвідували школу, а перебували на казарменому положенні. Подібні будівлі зводилися з сирцевої цегли та покривалися тесом за височайше затвердженням 1820 року загальним планом. Але 1825 року було призначено будівництво в Чугуєві кам'яного корпусу з залізним дахом. Реформування 1827 року призвело до зміни призначення об'єкту про що було сказано вище.

Для підготовки у волостях і селищах досвідчених у сільському господарстві старших і молодших вахмістрів і ефрейторів, які могли б бути корисними керівниками військових поселенців з усіх галузей сільського господарства відповідно до клімату й властивостей місцевості 1842 року в Чугуєві при штабі 5–8-х округів було створено *землеробську школу* [341, с. 112–113; 418, с. 39]. Крім підготовки фахівців, метою створення школи було також забезпечення військових

поселян «зразками поліпшеного землеробства та розведення кращого насіння хлібів і трав» [53, арк. 17–60, 80–81]. Комплекс школи включав 13 будівель: фахверкову казарму на 32 вихованці, два дерев'яні будинки для проживання командира школи та агронома, фахверкову кухню з похідним льохом і зрубом для криниці, два ледники й дві фахверкові зв'язки, одна з яких призначена була для нижніх чинів та вихованців з військових поселенців, які прибули на літо, фахверковий навіс для зберігання землеробських знарядь і сарай на 18 пар волів, два фахверкових сараї для дрібної худоби і птиці, молотильний сарай і кам'яну кузню із слюсарнею [80, арк. 157 зв.–158; 341, с. 112–113].

Найбільша функціональна група будівель у військових поселеннях обслуговувала потреби господарчого розвитку округів (*Додаток В 7. Мал. 1–10*). Першочерговими об'єктами інфраструктури в ескадронних селищах були *запасні хлібні магазини*. Формування запасів хліба, борошна, круп та вівса для стабілізації господарств у неврожайні роки входило в обов'язки самих поселенців. Запасні хлібні магазини будувалися з розрахунку зберігання в них річної норми провіанту для всіх ескадронів і чотиримісячної норми вівса для заводських і робочих коней. Магазини поділялися на запасні й допоміжні, з яких видавалися позики поселенцям у натуральній формі [189, л. 58]. З 1825 року в округах 2-ї уланської дивізії норму провіанту зменшили до восьмимісячної потреби [245, с. 10]. Запасні хлібні магазини поділялися на три частини відповідно до кількості поселених ескадронів і називалися відділеннями запасного хлібного магазину. Зерно зберігалось в них насипом в рівних за обсягом засіках для зручності обліку. Магазини будували з дерева, сирі і обпаленої цегли силами самих поселенців. Розташовувалися вони зазвичай в зручному сухому місці на відстані від житлової забудови, щоб уникнути загрози у випадку пожежі [341, с. 109]. Розміри магазинів у селищах 2-ї уланської дивізії склали довжиною 20 сажнів (42, 67 м), шириною 4 сажні (8, 53 м), висотою – 5 аршинів (3, 56 м) [118, арк. 205 зв.; 184, л. 264 об.–265].

З 1818 до 1821 року в округах 2-х уланської дивізії було побудовано 14 провіантських «побічних» (додаткових) магазинів [61, арк. 5–119] (*Додаток В 7. Мал. 1*). Плетньові тимчасові будівлі магазинів для збереження провіанту й вівса

були довжиною 30 сажнів (64, 00 м), шириною 4 сажня (8, 53 м), висотою від помосту до даху 4 аршини (2, 85 м) У кожному корпусі вміщувалось 3432 кулі хліба (близько 520 т зерна). Причому зберігалась можливість обходу довкола між лантухами і стінами. Кошти на будівництво в розмірі 44 490 руб. було виділено Провіантським департаментом. Рішення будувати тимчасові, тобто некапітальні, споруди було ухвалено з огляду на економію коштів, бо кам'яні склади обійшлися б казні в суму, більше за 1,5 млн. рублів.

Кірасирські округи, де практикувалось колективне заорювання та обробка зібраного збіжжя на громадських токах, мали запасні магазини у складі комплексів, до яких входили *клуні, землянки для молотників, сушильні для зерна, караульні* (Додаток В 7. Мал. 2, 3).

Для підтримки виробничої діяльності створювалися багатофункціональні *комплекси під назвою «ділові двори»*, до складу яких зазвичай входило кілька майстерень, казарми, амунічники, лазні, сараї для обозу, будови для молотильної машини й крупорушки [94, арк. 281 зв.–282, 293 зв.–294, 307 зв.–308; 341, с. 110] та ін. (Додаток В 8. Мал. 1–6).

Волові парки і кінно-робочі команди, створювані для забезпечення потреби в транспорті для перевезення сільськогосподарської продукції та будівельних матеріалів, також забезпечувалися будівлями для функціонування [341, с. 110] (Додаток В 7. Мал. 4).

Цегельні створювалися для забезпечення будівництва власним матеріалом. Їхній устрій визначала спеціальна інструкція [240]. Будівлі заводу були тимчасовими й знаходилися поблизу кар'єрів з придатною глиною. На території заводу визначалися місця для видобування глини, її складування, формування цегли-сирцю, для розташування сараїв-навісів для її просушування і кам'яних напільних печей для випалу [341, с. 110]. В 40-і роки процес приготування цегли було частково механізовано, встановлено глином'ятні машини. Також створювалися вапняні, черепичні заводи, діяли каменоломні.

Млини у військових поселеннях існували вітряні та водяні (Додаток В 7. Мал. 5). Вони відносились до переліку «економічних закладів», дохід від

діяльності яких надходив до скарбниці військових поселень. Переважна частина цих споруд перейшла до військового відомства від приватних власників, але поступово вони вимагали заміни та нового будівництва. У той же час до удосконалення млинарних механізмів старих та створення нових млинів залучалися іноземні фахівці [82, арк. 8, 280–281; 100, арк. 207–237]. Наприкінці 1830–1840-х років в Українському в. п. нараховувалося 31 водяних та 22 вітряних млинів [425, с. 279].

Колодязі в населених пунктах влаштовувалися так, щоб внутрішня й зовнішня частина зрубу становила не менше людського зросту. Для напування коней та худоби біля кожного з них влаштовувалася дерев'яна колода з цвяхом для випуску нечистої води. У разі нестачі дерева на споруду зрубів цямрину дозволялося виготовляти у вигляді хворостяних тинів [6, арк. 175 зв.–176; 341, с. 111]. Традиційні високі стовпи з колодами для підняття води повинні були замінюватися в міру зношування на більш технологічні, на думку керівництва, металеві колеса з валом. Вся конструкція накривалася дахом на стовпах [196, л. 1; 272, с. 910; 341, с. 111] (*Додаток В 7. Мал. 6*).

Культові будівлі (церкви, дзвіниці, молитовні будинки) не входили до переліків обов'язкових будівель в округах, але їх будівництво регламентувалось. Культові будівлі було майже рівномірно розподілено між округами військових поселень. Згідно з «Положением о церквах, священниках и их пречете в округах военного поселения кавалерии», затвердженим у травні 1823 року, в кожному окрузі зводилися такі церкви: головна й цвинтарна церква в місці розташування полкового штабу і 1-го поселеного ескадрону, по одній церкві при ескадронних штабах 2-го і 3-го поселених ескадронів. Кількість каплиць визначалась числом півескадронів і взводних селищ, що розташовувалися окремо від ескадронних штабів та мали школи [45, арк. 8–15; 68, арк. 1–45; 341, с. 110]. Більшість об'єктів надійшли до військових поселень з цивільного відомства під час утворення округів. Найчастіше дерев'яні церкви, що залишалися від часів цивільного управління, перебудовувалися і переносилися [341, с. 110]. Старі будівлі періодично ремонтувалися.

У жовтні 1835 року було наказано мати церкви при шпиталях, використовуючи для цього полкові церкви скасованих полків [84, арк. 5]. Священники та церковнослужителі мали право на казенні житлові будинки.

У всіх округах в період з 1817 до 1857 року налічувалось 94 культові будівлі, з яких дерев'яних 62, кам'яних 32. З них за рахунок військового поселення було побудовано чи перебудовано 43, в тому числі 34 дерев'яних та 9 кам'яних, з яких 5 розташовувались у полкових центрах (*Додаток А 12*). Зведення нових культових будівель спостерігається переважно протягом 1830–40-х років. Будувалися вони, як правило, за ініціативою та на гроші поселян, при частковому фінансуванні з коштів військового поселення.

Дороги та штучні інженерні споруди на них були окремим видом об'єктів інфраструктури поселень, яким приділялось багато уваги. Вони з'єднували опорні центри різного ієрархічного рівня – полкові, ескадронні, взводні селища, забезпечуючи необхідну цілісність простору. Рівень комунікації між ескадронними селищами визначав швидкість мобілізації військ у разі необхідності. Дороги в окрузі дивізії поділялись на державні, великі проїзні та комунікаційні, що вели від ескадронних штабів до сіл, приналежних даному ескадрону, з'єднували ескадронні селища між собою та з полковим штабом [340, с. 286]. Прокладені через округи раніше державні поштові дороги зі своєю інфраструктурою у вигляді поштових дворів, станцій, застав, переправ, верстових стовпів залишались у віданні Управління шляхів сполучення. Частину старих поштових трактів було передано поселенню. Вони отримали назву великих проїзних доріг і вели через округ в інші губернії [341, с. 113].

Будівництво доріг визначалося правилами від 13 грудня 1817 року та 4 травня 1819 року [275]. Для проведення робіт ділянки доріг ділилися між взводами та ескадронами відповідно до місця квартирування. Параметри та технологія прокладання дороги визначалися її статусом, про що йшлося вище (*Додаток В 9. Мал. 1, 2*).

Ширина проїзної дороги становила 30 сажнів (64,00 м), в які входив безпосередньо сам проїзд, канами обабіч для стоку води, алеї дерев, узбіччя для

складування будматеріалів, організації об'їзду, прогону худоби. Полотно дороги вирівнювалося з невеликим підвищенням у центрі й утрамбовувалося. Ширина самого проїзду встановлювалася від 5 сажнів (10, 67 м) на сухому і твердому ґрунті до 10 сажнів (21, 34 м) на м'якому глинистому і чорноземі. Ширина мостів, гребель і загат складала 4 сажні (8, 53 м). Настил мостів виготовляли з тесаних колод. Перевози влаштовувалися на човнах, барках або плотах, але обов'язково з настиланням всієї поверхні. Для прокладання доріг через яри іноді яри засипали землею з попереднім прокладанням на його дні так званої «сухої труби», або дощової каналізації у вигляді цегляної галереї [341, с. 113].

Ширина канав варіювалася від 1,5 аршина (1, 07 м) до 2 ½ сажня (5, 33 м) в залежності від щільності ґрунту і його вологості. Для спуску води з канав вздовж дороги рилися поперечні бокові рівчаки. Через усі ці заглиблення за необхідності робили містки.

Для алей вибиралися липа, осика, береза й інші дерева з ближнього лісу. У степових районах використовувалася верба, звана лозою. Перше дерево знаходилося в 1,5 сажня (3, 20 м) від зовнішнього борту канави, а інший ряд у 2 сажнях (4, 27 м) від першого, щоб повітря вільно циркулювало і дорога не надто була затемнена. У безлісих місцях для вказування дороги в зимовий час влаштовувалися через кожні 100 сажнів (213, 6 м) кам'яні або глиняні знаки, іноді насипалися піраміди з землі з обкладкою дерном [341, с. 113].

Ширина полотна комунікаційних доріг, що з'єднували полкові та ескадронні населені пункти, становила від 8 до 10 сажнів (від 17, 07 до 21, 34 м). З обох сторін дорога обкопувалася двома канавами шириною 2 аршини (1, 42 м), відстань між ними становила 5 аршинів (3, 56 м). У цьому проміжку висаджувалися дерева на відстані 5 сажнів (10, 67 м) один від одного [57, арк. 13; 341, с. 113]. За своїми характеристикам комунікаційні дороги не поступалися поштовим й іноді змінювали свій статус і передавалися в земське управління. Багато мандрівників воліли їхати не великими поштовими, а дорогами військового поселення, тим більше що проїзд ними коштував дешевше. У

листопаді 1819 року О. А. Аракчєєв настояв на зрівнянні плати за проїзд [341, с. 113].

Полюві дороги до лісів та полів залишалися в існуючому стані для проїзду на робочому возі [341, с. 114]. Так, тільки в окрузі Таганрогського полку нараховувалось 24 мости довжиною від 3 до 10 сажнів (від 6, 40 до 21, 34м) для сполучення з орними полями та сінокосами [3, арк. 41 зв.–42 зв.; 10, арк. 10, 19–20 зв.].

Дороги між полковими центрами 2-ї кірасирської дивізії протяжністю більш ніж 186 верст було нарізано лише у травні 1830 року. Вимоги до облаштування доріг на цей час дещо спростилися [74, арк. 5–20].

До об'єктів, що забезпечували розвиток шляхів сполучення та комунікацій можна віднести *поштові станції (експедиції), заїжджі двори з надвірними будівлями, дорожні знаки.*

У якості показчиків відстані між поштовими станціями, перехресть напрямків, населених пунктів, меж округів і губерній встановлювалися вздовж доріг *кам'яні й дерев'яні стовпи* [341, с. 114; 112] (*Додаток В 9. Мал. 3, 4*).

Заїжджі двори являли собою будинки та спеціально облаштовані дворові ділянки військових поселенців, які отримували дозвіл на торгівлю та утриманням заїжджого двору.

Таким чином, відмітивши спадковість досвіду створення окремих населених пунктів для квартирування військ з певним функціональним набором будівель, можна зробити висновок, що склад інфраструктури військових поселень та її розподіл встановлювався законодавчо в переліку, який забезпечував виконання завдань, поставлених перед військовими поселеннями.

Склад та розподіл об'єктів інфраструктури військового поселення було законодавчо встановлено 1821 року та змінено 1827 року у зв'язку з реформою поселеної системи. Уніфіковані залежно від статусу населеного пункту як штабу відповідного рівня, такі переліки в основному збігалися як у поселеннях піхоти, так і в поселеннях кавалерії. Поділ на штабні та житлові будівлі перш за все окреслював джерела фінансування та відповідальність за відбудову. Першими

опікувалась адміністрація поселень за рахунок державних коштів, а другі були обов'язком самих поселенців з невеликою допомогою з боку казни.

Звертає на себе увагу багатофункціональність штабних будівель інфраструктури до 1821 року та тенденція до вузької спеціалізації адміністративних, суспільних будівель та індивідуалізації будинків для квартирування офіцерів у подальші роки.

Загальний список об'єктів інфраструктури в Українському в.п. за весь період існування налічує понад 140 найменувань, які можна поділити за декількома функціональними групами відповідно до основних завдань розвитку військового поселення. Послуги з охорони здоров'я, гігієни та соціального піклування поселенцям надавали шпиталі, богадільні, лазні. Для здійснення функцій управління поселеними, резервними та діючими ескадронами зводились будинки корпусного, дивізійного, полкових та ескадронних штабів, ескадронних та полкових комітетів, полкових та ескадронних чергувань. Для здійснення поліцейських функцій з охорони порядку будувались пожежні команди, караульні, гауптвахти, кордегардії, будки та плац-форми караулів. Для проживання та квартирування зводили житлові будинки для солдатів та офіцерів, чиновників та священників, казарми, будинки для приїзду начальників. Утримання, підготовка та оновлення кінного складу полку відбувалось з використанням стаєнь, кінських заводів, кінських лазаретів, амунічників, фуражних магазинів. Освіту та підготовку військових кадрів та резервів здійснювали у школах, манежах або екзерцицгаузах, музикантських. Забезпеченню господарчої та виробничої діяльності поселеної та діючої частин слугували цейхгаузи, амунічники, майстерні, кухні, лазні, пекарні, пральні, торгові лавки, фуражні та хлібні магазини, провіантські магазини, комори, кошари, колодязі, волові парки, сараї, льохи, цегельні, вапнякові, черепичні заводи. Всі селища забезпечувались культовими будівлями.

Транспортна інфраструктура округів включала проїзні, комунікаційні та польові дороги, штучні інженерні споруди (мости, загати, греблі), дорожні вказівники та виконувала важливі комунікаційні функції.

Реформування поселень призводило до зміни призначень будівель. Найменш регульованою групою були будівлі для господарчого розвитку та виробничої діяльності, що визначило більш різноманітний склад даної групи та вільний розподіл за економічною необхідністю.

Висновки до розділу 2

Підбиваючи підсумки викладеного у другому розділі, варто зазначити, що створення інфраструктури Слобідсько-Українського (Українського) військового поселення можна розглядати як фактор просторового перевлаштування території округів на всіх рівнях. Будівництво об'єктів інфраструктури було тісно пов'язане з процесом містобудування в його широкому розумінні на рівні формування територіальних систем розселення та у вузькому – на рівні планування окремих населених пунктів. Створення замкнутих в економічному відношенні округів військових поселень означало, насправді, перетворення інфраструктури території в цілому.

Особливостями формування території та поселенської мережі було штучне виділення земель державного фонду та відмова організаторів поселень від досвіду створення нових населених пунктів. Протягом існування поселень спостерігалась тенденція до збільшення території округів шляхом викупу або обміну суміжних земельних ділянок у поміщиків, та, як наслідок цього – приєднання нових населених пунктів. Слід зазначити, що організаторам військових поселень вдалося сформувати відносно цілісні та компактні територіальні утворення.

Раціональна організація території округів полягала у пристосуванні системи місцевого розселення, комунікацій та способу відтворення ресурсів до нових вимог. Історичні ролі селищ в ієрархії населених пунктів регіону частково зберігались. Трансформація поселенської мережі відбувалася за рахунок зміни їхнього статусу відповідно до розміщеного військового підрозділу, що в свою чергу ставало підґрунтям для призначення певного уніфікованого складу об'єктів інфраструктури та прокладання відповідних шляхів комунікації. Головною метою такого перерозподілу населення було забезпечення стабільного економічного

розвитку населених пунктів, забезпечення військ квартирами та необхідними будинками й спорудами. Укрупнення селищ, вирівнювання їхньої економічної розвиненості, транспортної доступності, уніфікація інфраструктури повинні були стати головними інструментами в досягненні мети. Вирівнювання економічної розвиненості окремих господарств ліквідувало негативний момент постійної повинності – нерівномірне навантаження на населення.

Окремим інструментом упорядкування виступило тотальне перепланування населених пунктів за принципами регулярності. Проекти забудов розроблялися задля цілковитого задоволення потреб військової організації життя населення. Прості, чіткі планувальні структури, найчастіше лінійні, поділяли населений пункт на адміністративний центр та житлову забудову для різних соціальних груп. Забудова за типовими та повторними проектами значно зменшувала час і вартість будівництва. Збереження значної долі планувальних елементів досліджуваного періоду в сучасних планувальних структурах міст і сіл Харківської та Луганської областей має перспективу міждисциплінарного наукового дослідження.

До складу інфраструктури поселень були внесені будівлі та споруди, що мали забезпечити виконання головних завдань щодо самозабезпечення поселених тут армійських частин, відновлення їхніх матеріальних та людських ресурсів, здійснення необхідних соціальних послуг населенню, підготовку резервних кадрів, адміністративного управління, охорони громадського порядку.

На автономній території поселення була створена окрема мережа комунікацій між населеними пунктами, яка забезпечувалась набором технічних споруд та шляхових будівель.

Зміна цілісної картини життєвого середовища у всіх без винятку населених пунктах Українського військового поселення стала підсумком державної політики розвитку їхньої території як поселених округів.

РОЗДІЛ 3

ГОЛОВНІ ЧИННИКИ Й РЕЗУЛЬТАТИ БУДІВНИЦТВА ОБ'ЄКТІВ ІНФРАСТРУКТУРИ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО (УКРАЇНСЬКОГО) ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ

3. 1. Правові та організаційні засади створення об'єктів інфраструктури

3. 1. 1. Законодавча база регулювання будівельного процесу

Організація військових поселень як автономних територіально-адміністративних одиниць з власним соціально-економічним укладом викликала необхідність розробки окремої законодавчої бази. Сучасні дослідники відзначають велику кількість і різноманітність таких нормативно-правових актів та їхнє недостатнє вивчення. Законодавство військових поселень налічувало понад 700 актів [425, с. 98].

Наукові дослідження щодо проблем формування будівельного права Російської імперії говорять про те, що в так званий докодифікаційний період (до 1832 року) потік законотворчості формувався стихійно, за необхідністю [349, с. 150–162; 395; 412, с. 226–239; 432]. Діючі механізми регулювання будівельних процесів визначалися відсутністю єдиного галузевого законодавства, жорстким контролем з боку держави та відомчим розмежуванням.

Особливістю військових поселень стало відокремлене від військового відомства створення спеціальної законодавчої бази. Розроблене 1814 року «Положение поселяемому батальону Елецкого пехотного полка» [335, с. 61–67 приложения] вже мало ряд положень про облаштування округу в будівельному відношенні. Перші законодавчі акти часто містили поряд з описом обов'язків і повноважень також і нормативні статті про застосування технологій, матеріалів, послідовність виконання робіт тощо. Законодавство було загальним і окремим для кожного округу. Приміром, для Староруського військового поселення, крім загальних актів з будівельної частини, були видані спеціальні положення [241, с. 227].

Практикувалася розробка місцевими начальниками округів кавалерії законодавчих актів за зразками документів для поселень піхоти. [31, арк. 319; 32, арк. 1; 43, арк. 79]. Акти піхотних полків, які не дублювалися, були дійсними на територіях інших військових поселень.

1822 року була зроблена спроба впорядкувати законодавство військових поселень. Видані положення з влаштування військових поселень із самого початку їх організації розсилалися в загони й дивізії поселених військ окремими друкованими екземплярами. Визнаючи необхідність об'єднання значної кількості таких актів у спеціальних збірниках, О. А. Аракчєєв в наказі № 122 по Окремому корпусу військових поселень від 19 червня 1822 року опублікував спеціальні правила від 25 травня, згідно з якими весь існуючий перелік виданих до 1 червня поточного року документів законодавчого та нормативного порядку склав 18 книг [64, арк. 151, 211]. Весь комплект книг з описом їх змісту і правилами складання збірників повинен був зберігатися у дивізійних і бригадних командирів, а також у кожному Комітеті полкового управління. У серпні того ж року «для найближчого відома та керівництва військових поселенців» ескадронні комітети також зобов'язані були придбати 1-у та 2-у книги, а ротні комітети – 8-у, 9-у і 12-у. Цікаво відзначити, що у комітети тих рот, де зводилися будинки для військових поселенців з мезонінами, необхідно було ще додатково придбати 13-у книгу, а туди, де споруджувалися будинки в один поверх – 14-у «з належними до них планами й фасадами».

На жаль, нам не вдалося розшукати книги зі згаданого вище видання, однак факт їхнього існування підтверджується пізнішими посиланнями в архівних документах. Так в «Положении о порядке наблюдения за постройкой ротных строений в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии», затвердженому О. А. Аракчєєвим 24 жовтня 1823 року, правильність робіт при зведенні ротних будов визначалася точним виконанням «всього того, що наказано в Практичних описах і що призначено в належних до них кресленнях, надрукованих у 13, 14, 15, 16, 17 і 18-ій книгах і в додаткових до них постановках, які і видаються виконавцям робіт для керування в роботі» [248, с. 16].

Враховуючи складність роботи з кодифікації настільки об'ємного матеріалу, 24 січня 1823 року імператор Олександр I розпорядився створити Комісію складання проєкту установлення про військові поселення і Особливий комітет. До складу Комісії увійшли: член Ради головного над військовими поселеннями начальника інженер-генерал-майор Ф. Є. Бухмейєр, керуючий другим відділенням чергування штабу Окремого корпусу військових поселень статський радник І. Ф. Самбурський і інженер-майор Г. С. Батеньков. Завданням комісії було зібрати і систематизувати весь комплекс документів. У міру готовності матеріал попередньо розглядався Особливим комітетом, в який входили О. А. Аракчєєв, М. М. Сперанський і П. А. Клейнміхель, а потім подавався на височайше затвердження.

Як впливає з пояснення самого О. А. Аракчєєва в «Кратком обзореии законодательства военных поселений», розміщеному у щорічному звіті про військові поселення за 1824 рік, формування законодавчої бази відбувалося частинами: «Військові поселення, на прийнятих засадах, представляють зовсім новий державний устрій, якому не було зразків ні в Росії, ні в інших володіннях. При найперших міркуваннях було визнано, що частина ця вимагає особливого законодавства; але неможливо було в той же час обійняти і накреслити повну систему такого: бо, за новизною предмета, належало всього чекати від досвіду і спостереження. У міру того, як розкривалися потреби, складались на кожен предмет особливі положення. Положення оці <...> після височайшого затвердження видавалися, нарешті, у вигляді проєктів установлення про військове поселення кавалерії і піхоти» [229, с. 80–81]. Акцентуємо увагу на тому, що О. А. Аракчєєв називає всі видані частини проєктами. Очевидно, що складання остаточного документа, з цих перевірених дослідним шляхом проєктів, було заплановано на майбутнє. У цьому, можливо, і полягала причина того, що 1817 року були видані тільки перші частини «Учреждения о военном поселении пехоты» й «Учреждения о военном поселении регулярной кавалери», і вони не затверджувалися імператором. Без виданих пізніше додаткових актів вони не були

всеосяжними за дією документами, хоча і регулювали основи створення й розвитку військовопоселеної системи.

В історичній літературі поширена думка про те, що Комісія складання проекту установалення про військові поселення не залишила практичних результатів своєї роботи, крім «Введения к учреждению о военных поселениях», написаного М. М. Сперанським і виданого з пропагандистською метою 1825 року окремою брошурою під назвою «О военных поселениях» [396, с. 263–270; 425, с. 98–100]. Однак, багатотомне зібрання різних законодавчих положень з назвою на корінцях томів «О военном поселении», практично залишене без уваги дослідниками, змушує переглянути це питання. Датувати видання, мабуть, можна не раніше ніж 1826 роком. Про це свідчать як датування включених до нього документів з 1817 по 1826 рік, так і загальний зміст усіх книг зібрання, випущеного окремою книгою 1826 року. Книги містять всі частини проєктів «Учреждения о военном поселении пехоты» та «Учреждения о военном поселении регулярной кавалери» з безліччю додаткових документів, що доповнюють або пояснюють основну частину. Крім того, як з'ясувалося, всі вміщені в зібранні законодавчі акти були видані окремими брошурами у зазначений період, згідно з «Реестром печатным постановлениям и другим книгам, изданным для военных поселений с начала учреждения оных с 1817 по 1845 год включительно» [204, л. 1–56].

Усього в цьому виданні 14 книг більшого формату «у чверть аркуша» і 6 книг меншого формату – «у восьму частку аркуша». Наскрізної нумерації сторінок у книгах немає. Пронумеровані сторінки тільки в окремих брошурах-документах, зшитих у ці книги. Систематизація документів здійснена за частинами проєктів «Учреждения о в. п. пехоты» та «Учреждения о в. п. рег. кав.», тому в одному й тому самому томі опубліковано документи більш раннього й пізнішого часу. Зауважимо, що в спогадах сенатора А. Я. Стороженка [238, с. 468] взагалі згадуються «27 книг законоположень для військових поселень», виданих графом О. А. Аракчєєвим.

Основними документами в книгах є окремі проєкти «Учреждения о в. п. пехоты» та «Учреждения о в. п. рег. кав.». Їхні перші частини були видані в 1817 році. Далі кожний з цих документів доповнювався кількома частинами. «Учреждение о в. п. рег. кав» отримало три частини. Для «Учреждения о в. п. пехоты» були видані дванадцять частин. Більшість із них являють собою досить змістовні документи, які уточнюють, доповнюють, на основі накопиченого практичного досвіду, і глибше розкривають зміст окремих підрозділів першої частини, виданої 1817 року. Таким чином, кожна частина вбирала в себе крім уже існуючих, нові норми і була фактично новою редакцією фрагменту первісного документа. Деякі частини стосувалися питань, що не розглядалися раніше в першій частині. До кожної з них додавалися докладні правила у вигляді окремих положень з роз'ясненням норм окремих параграфів. До таких положень також видавалося безліч додаткових і пояснювальних правил. Уміщені в текстах посилання до інших документів дозволяють робити певні висновки про структуру законодавства військових поселень.

Підсумовуючи питання про спроби кодифікації законодавства військових поселень, можна зробити висновок, що впорядкування законодавчих актів військового поселення все ж було проведено, причому на основі тих принципів формування остаточних варіантів головних документів про установавання військових поселень, які були закладені з самого початку їхньої розробки.

Повертаючись до аналізу законодавчої бази, слід зазначити, що спеціального будівельного законодавства у військових поселеннях не існувало. Положення і норми, що застосовувались, входили частинами в документи загального характеру, або видавалися окремими документами щодо різних за значимістю питань будівництва. Тому для зручності аналізу спробуймо розділити існуючі акти на умовні групи застосування щодо: управління, складу інфраструктури, питань містобудівних перетворень, діяльності піхотних батальйонів та власних будівельно-робочих підрозділів, правил виконання робіт, заготівлі будматеріалів, застосування матеріалів і технологій, складання кошторисів, посадових інструкцій, звітності, протипожежних правил. Умовність

поділу полягає в тому, що самі документи того часу рідко містили один предмет регулювання. Як правило вони стосувалися різних сфер діяльності, розглядали безліч практичних питань (*Додаток А 13*).

Оскільки органи управління будівництвом створювалися в структурі загального управління, ця частина регулювалася законодавчими актами про створення таких органів управління військових поселень як Економічний комітет, штаб Окремого корпусу військових поселень, штаб поселеної дивізії, штаб загону поселених військ, штаб поселеного Резервного кавалерійського корпусу та їх підрозділів, Рада Головного над військовими поселеннями начальника, Будівельні комітети, Корпус інженерів військових поселень та ін.

Одним з найважливіших питань для розуміння процесу формування інфраструктури військових поселень є питання законодавчого визначення її складу. Треба сказати, що окремого документа щодо цього немає, але існує безліч актів, які поряд з регулюванням певних сторін життя поселень тут же обумовлюють склад і устрій будівель і споруд для їхніх потреб. Повторимося, що документи, розроблені для поселень піхоти, часто використовувалися в поселеннях кавалерії.

Первісним для освоєння території округу в будівельному відношенні можна назвати «Положение о выборе мест для построения полковых штабов и поселенных рот в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии» [39, арк. 17–17 зв.], отриманий командуванням 2-ї уланської дивізії для використання в грудні 1820 року. Документ обумовлював склад виконавців заходів щодо вибору місця для нового будівництва, визначав основні вимоги до вибору ділянки, необхідний перелік картографічних підоснов, можливі форми планувань ротних селищ, порядок виносу планів «в натуру» (розбивка), основні правила проведення доріг між селищами, порядок складання та затвердження проектних планів. Графічний матеріал доповнювався докладним словесним описом згідно з формою «Местное расположение полкового штаба и поселенных рот» [39, арк. 21–23 зв.], прикладеної до положення. Незважаючи на те, що нових селищ у округах військового поселення в Слобідсько-Українській губернії майже не будували,

прийняте Положення застосовувалося під час аналізу вигідності місця розташування існуючих селищ.

Наступним документом установлювався устрій самого селища. «Положение о разделении в поселенной роте унтер-офицеров и рядовых на отделения и десятки, и расположении оных по домам» [242.] для піхоти і «Положение о числе и разделении в поселенных эскадронах унтер-офицеров и рядовых на взводы и десятки, и о расположении оных по домам» [251] для кавалерії були затвержені 1821 року. Встановлювалась кількість штабних та житлових будівель у ротних і ескадронних селищах, принципи їх розміщення на вулицях і площах, планування садіб і окремих видів будівель згідно з їхнім функціональним призначенням. 1824 року ці документи були доповнені «Правилами о разделении эскадронных штабных строений в различных видах поселения эскадронов, кроме совокупного» [254], які пояснювали кількість і види штабних будівель в залежності від розміщення ескадрону в одному або кількох селищах. Розміщення офіцерів у будинках, для них призначених, встановлювалось додатковим «Положением о размещении действующих эскадронов квартирами у военных поселян своего поселения» [175, л. 17–19] до параграфу 23 проекту «Учреждения о военном поселении регулярной кавалерии».

Устрій селищ був тісно пов'язаний із загальними правилами, викладеними в Положеннях V-му «О дежурстве в поселенном эскадронах и о разных по полицейской части устройствах», і в VIII-му «О военном учении в эскадронах поселенного кавалерийского полка». Вимоги до будівель для спеціальних «економічних» установ (запасних хлібних магазинів, цегельних заводів, кінних заводів) регулювалися документами про заснування даних закладів [189, л. 58; 240; 245].

Госпіталі, як лікувальні установи, утворювалися відповідно до положень доповіді О. А. Аракчєєва, затвердженої 7 березня 1819 року [8, арк. 312–313 зв.].

«Положением о церквах, священниках и их причете в округах военного поселения кавалерии», затвердженим у травні 1823 року відповідно організовувалися культові об'єкти [68].

Способи ремонту доріг встановлювалися в параграфах 223–226 проєкту «Учреждения о в. п. рег. кав.» та в додатковому положенні «О содержании в исправности дорог в округах военного поселения кавалерии», що пояснювало параграф 226 та було видано 1824 року [253].

У першій третині ХІХ ст. типове проєктування отримало офіційне оформлення. Були створені «зразкові» проєкти майже всіх видів казенних будівель і споруд і, на відміну від попередніх «зразкових» проєктів, випущені цілі серії «зразкових» фасадів житлових будинків. 1804 року з'явилися височайше затвердені «нормальні» креслення полкових споруд для одного піхотного, гренадерського або мушкетерського полку, одного кірасирського, одного гусарського, одного пішого артилерійського батальйону, для однієї роти артилерійського кінного батальйону і для однієї понтонної роти [269].

Військові поселення не стали винятком із правил. Тут були створені альбоми типових проєктів і типові кошториси, про які йдеться в другому підрозділі другого розділу. Будь-який відступ від креслень вважався несправністю. Переробка здійснювалася за рахунок відповідальної особи. Будь-які зміни дозволялися тільки після затвердження комісією з огляду будівель [248, с. 16–19].

Практичні описи були третім після планів і кошторисів документом, який містив покрокову інструкцію щодо здійснення будівництва із описом послідовності й технології всіх робіт [176, л. 1–733]. За наказом імператора 1824 року всі начальники повинні були зберігати в себе вірні плани й фасади казенних будівель, які перебували в іншому віданні [183, л. 671].

Організація у військових поселеннях військово-робочих підрозділів і залучення зовнішніх ресурсів робочої сили у вигляді других (згодом перейменованих на треті) батальйонів піхотних полків для зведення об'єктів інфраструктури у військових поселеннях спричинила появу законодавчих актів з провадження робіт, винагороди за роботу, заготівлі матеріалів, матеріального забезпечення тощо.

Нормативна література, що використовувалась у будівництві на початку ХІХ століття, являла собою Урочні реєстри різних відомств [265; 266], які регламентували тільки кількість робітників на будівництві споруд. Тому 1823 року було розроблено окреме «Положение о количестве красильных материалов, потребных на окрашивание в жилых покаях каменных стен, деревянных полов и железа листового на крышах». Однак, призначення матеріалів і опис правил будівельного мистецтва з'являється лише в січні 1825 року в «Положении о количестве материалов, какое назначать должно при составлении смет на постройку домов» [246]. Положення це за наказом генерал-інспектора з інженерної частини було прийнято для робіт по інженерному відомству в тому числі. Воно дозволяло точно вираховувати матеріали, робочу силу, час і гроші, що призводило до скорочення витрат на будівництво. У Положенні описувались прийоми, які застосовувались при проведенні будівельних робіт, досить докладно перераховувались різні потреби на приладдя. Дріб'язковість вказівок характеризує цей документ так само як і все законодавство військових поселень.

Нормування для кошторисних обчислень супроводжувалось розробкою окремих інструктивних документів з підготовки звітів про використані матеріали, інструменти, проведені роботи та витрачені кошти [337, с. 182].

Зважаючи на переважно дерев'яну забудову міст та селищ, у військових поселеннях неабияку увагу приділяли протипожежним заходам. Були видані правила з утримання та придбання пожежних інструментів, з організації догляду та ліквідації загрози пожеж, з безпечного будівництва. Такі інструкції також писалися як загалом для всіх поселень, так і для окремих округів та розсилалися на місця для бездоганного виконання [186, л. 397].

Хронологічно основна маса законодавства з будівництва у військових поселеннях була створена до 1827 року. Пізніше видавалися лише окремі документи пов'язані з діяльністю Будівельного комітету Головного штабу з військових поселень та Корпусу інженерів в. п., а також перевидавалися вже існуючі. З доступних нам джерел відомо, що такі перевидання відбувалися принаймні до 1834 року, що фактично підтверджує використання існуючої

законодавчої бази до видання «Свода военных постановлений» 1838 року [204, л. 50–56].

Наприкінці 1830-х років у значно зміненій системі військових поселень виникла нагальна потреба упорядкування та уточнення законодавчої бази. В Українському в. п. 1838 року місцевим начальством під керівництвом інспектора резервної кавалерії О. П. Нікітіна були розроблені проекти управління округами [42, арк. 2]. Проект був розроблений на основі існуючого законодавства та мав посилання на параграфи «Положения о военном поселении регулярной кавалерии» 1827 року.

Видане 1835 року «Положение о преобразовании Департамента военных поселений Военного Министерства» містило всі основні регуляторні моменти будівництва у військових поселеннях, які на той час застосовувались і були актуальними, але без дріб'язкової деталізації [292].

У межах процесу кодифікації всього російського законодавства військові поселення отримали 1838 року зведене діюче законодавство у вигляді «Свода военных постановлений», яке закріплювало їхнє положення як органічної структури російської армії. Використання окремих положень розроблених для автономних військових поселень припинилося. В «Своде» подавалася вся система управління військовими поселеннями після реформи 1832 року: схема центрального та місцевого управління, здебільше обов'язки полкових та окружних комітетів, командирів, штабу; названі також всі обов'язки поселенців тощо. До розділу п'ятого «О постройках по военному ведомству» цієї ж книги увійшли загальні положення з будівельної частини громадянського відомства стосовно казенних будівель, інженерного відомства, а також вищезгаданого «Положения о преобразовании Департамента военных поселений Военного Министерства» 1835 року [259, с. 211–260].

У наказі № 18 по 1-му Резервному кавалерійському корпусу і округах Українського в. п. від 11 лютого 1841 року зазначалося, що «всі будови, що перебувають в округах Українського військового поселення <...> щодо господарського порядку мають утримуватися та зберігатися згідно зі Зведенням

військових постанов, тому 10-го (3-я та 4-а книга частини IV) підрозділу третього від 574 до 606 статті включно » [92, арк. 188].

У питаннях нормування основними джерелами після зробленої кодифікації були варіанти чинного до 1917 року Будівельного статуту, точніше, двох його редакцій – 1832 та 1842 років з додатками та доповненнями до них. Будівельний статут був законодавчим актом, що регулював будівництво та суміжні питання (містобудування, архітектурну практику, державний нагляд у даній сфері). Однак будівельне нормування все ж не мало своїм джерелом єдиний правовий акт, хоча законодавець, очевидно, прагнув до цього. Основою регулювання служив статут, але деякий нормативний матеріал був розпорошений і в цивільних законах, і в різних спеціальних статутах – лікарському, пожежному та ін.

Зважаючи на складність та недостатнє вивчення питання, здійснений огляд законодавчої бази будівництва та створення інфраструктури у військових поселеннях не може бути всеосяжним, але дозволяє зробити деякі висновки щодо порушеної проблеми.

Отже, підбиваючи підсумки, зазначимо, що законотворчий процес у військових поселеннях у 1817–1832 роках мав ті ж загальні тенденції, що і в російському законодавстві того часу, але обслуговував, насамперед, ідею автономності військових поселень. Законодавчі й нормативні документи створювалися на потребу дня, запозичувалися з різних сфер, зокрема з інших регіональних поселень та цивільного відомства, не були тематично розподілені, переобтяжувалися подробицями, дублювали один одного тощо. Окремого будівельного законодавства у військових поселеннях не існувало. Положення щодо будівництва були внесені до багатьох документів з організації поселень, які занадто дрібно регламентували будь-який процес. Особливістю законотворчого процесу у військових поселеннях була його незавершеність. Воно створювалося поступово на підставі практичного досвіду втілення положень двох основних установлень про поселення піхоти й кавалерії 1817 року та внесення до них виправлень і уточнень у вигляді окремих частин чи положень. У цьому, можливо, і полягала причина того, що установлення залишалися у формі проєктів і не

затверджувалися імператором. Без пізніших, перевірених емпіричним шляхом, додатків вони не були дієвими всеохоплюючими документами, хоча й регулювали основи створення військовопоселеної системи. Накопичені документи були впорядковані в багатотомній збірці законодавчих актів 1826 року, яка не видавалась тиражем.

Проведена систематизація віднайдені законодавчої бази будівництва у докодифікаційний період, тобто з 1817 до 1832 року, дозволила виявити декілька умовних груп застосування щодо: 1) управління будівельною діяльністю, 2) складу інфраструктури, 3) питань містобудівних перетворень, 4) діяльності піхотних батальйонів, 5) будівельно-робочих підрозділів, 6) правил виконання робіт, 7) заготівлі будматеріалів, 8) застосування будівельних матеріалів і технологій, 9) практичних описів зведення окремих об'єктів, 10) складання кошторисів, 11) посадових інструкцій, 12) правил складання звітності, 13) протипожежних правил.

У межах процесу кодифікації всього російського законодавства військові поселення отримали 1838 року загальне діюче законодавство у вигляді «Свода военных постановлений», яке закріплювало їх становище як органічної структури російської армії.

3. 1. 2. Система управління будівництвом об'єктів інфраструктури

Створення інфраструктури військових поселень, як системи споруд і комунікацій для розміщення й обслуговування поселених військ, було найскладнішим організаційним процесом економічного перетворення територій. Сучасники та дослідники історії військових поселень відзначають, що на першому етапі існування зразкова забудова й благоустрій селищ, типовість і чистота будинків, ідеальні дороги та мости були свідченням порядку й успішності самої ідеї військових поселень, що мало навіть ідеологічне значення [345, с. 276; 425, с. 291]. Усе це відбувалось на тлі наслідків повного занепаду управління будівництвом, старіння державного фонду будівель і споруд у губерніях, створених згідно адміністративній реформі в 1775 році [270].

Відсутність єдиного будівельного законодавства й жорсткий контроль з боку держави визначали тенденції формування системи управління будівельною справою в Росії першої третини XIX століття [359, с. 10]. Керівництво сферою будівництва в цей період було розподілене між міністерствами та відомствами, створеними внаслідок реформи 1802 року, зокрема такі обов'язки мали п'ять з семи департаментів Військового міністерства: артилерійський, інспекторський, комісаріатський, провіантський та інженерний. Останньому належала провідна роль.

Оскільки, як відмічає К. М. Ячменіхін, організаційна структура військових поселень на перших етапах їх історії була, практично, ідентична загальноармійській [425, с. 113], створення замкнутих в господарському відношенні територій-округів повинно було призвести до виникнення в структурі управління разом з оперативно-стратегічними господарських органів. Експериментальність шляхів створення військовопоселеної системи в цілому визначала виникнення спочатку місцевих, а згодом центральних органів управління.

Внаслідок розвитку поселень піхоти протягом 1810-х років 1818 року був утворений Економічний комітет військових поселень як «осередок усіх справ і розпоряджень з господарського влаштування всіх взагалі військових поселень» [256, с. 15]. Він підпорядковувався Головному над військовими поселеннями начальнику графу Аракчєєву О. А. й був автономним щодо Військового Міністерства й інших державних відомств. Комітет об'єднав у собі управління планомірним будівництвом під керівництвом Директора робіт й освоєння державних коштів на облаштування поселень у цілому. Можна сказати, що основним мотивом створення перших особливих управлінських структур військових поселень була саме необхідність управління великими обсягами будівельних робіт в округах.

Комітет складався з присутствія, у складі голови й кількох постійних членів, і канцелярії. Директор робіт запрошувався для участі в засіданнях «за важливістю справи». Канцелярія була розділена на три столи, перший з яких відав збором

законодавчих актів, а також планів і кошторисів будов, визначав загальні обсяги асигнувань, зокрема потреби на будівництво.

Другий стіл займався питаннями заготівлі будівельних матеріалів та інструментів шляхом використання внутрішніх резервів поселень або закупівлі (підряду), аналізом цін і фактичною передачею реманенту до округів поселень. Укладенню підрядів обов'язково передували відкриті торги. Економічний комітет самостійно укладав підряди на суму до 25 тис. руб., тоді як дивізіонні начальники були обмежені 15 тисячами. Більші розміри фінансування, вимагали найвищого затвердження. При виконанні робіт селянами або солдатами спеціальних ремісних («майстрових») батальйонів передбачалася відрядна і поденна плата, яку використовували для поліпшення харчування в артілях. Перелік таких робіт і плата за них теж узгоджувалися в Економічному комітеті.

Третій стіл збирав регіональні й складав загальні звіти про будівництво у військових поселеннях, про потребу в матеріалах та інструментах, а також звіти про стан економічних закладів – полкових кінських заводів, офіцерського допоміжного й позикового фінансового капіталу, хлібних магазинів тощо. Фінансові операції враховувалися в спеціальних шнурових книгах.

Списання, ремонт і заміна інструментів проводилися виключно Економічним комітетом. На збудовані споруди складалися особливі чотири відомості, які в сукупності давали можливість перевірити витрачені матеріали. Всі перераховані операції підлягали Державному контролю.

Економічний комітет запобігав порушенню затверджених термінів та обсягів заготівель і постачання матеріалів та інструментів, витрачання зайвих коштів, контролював відповідність виготовлених предметів замовленим зразкам. Окрім того, відповідав за всі недоліки в розвитку господарської частини, «які можна було бачити з доставлених відомостей» [256, с. 33].

Основними органами управління будівництвом на місцях ставали Комітети полкового управління, нагляд за діяльністю яких здійснював Економічний комітет. Їхня взаємодія відбувалася через дивізійного начальника. Від Комітетів полкового управління Економічний комітет отримував проєктні плани та

кошториси, щомісячні звіти про використання асигнованих сум, заявки на фінансування будівництва, закупівлю матеріалів та інструментів наступного року, щомісячні звіти про використання асигнованих сум.

Створення нової системи управління на землях, призначених для поселення 3-ї (перейменованої згодом у 2-гу) уланської дивізії, почалося із заснування, згідно з указом імператора від 6 квітня 1817 року, спеціального тимчасового органу для проведення необхідних заходів перехідного періоду – Комісії тимчасового управління округом військового поселення кавалерії [257, с. 64–65]. Комісія підпорядковувалася начальнику дивізії Г.І. Лісаневичу й очолювалася командиром 1-ї бригади І. Я. Александровим. Відповідно до обов'язків, члени комісії мали приймати відведені під поселення населені пункти, складати докладний опис майна кожного селянина, дотримуватися закону та правопорядку на дорученій території, збирати державні податки для облаштування округу, розглядати суперечки місцевого населення, виконувати функції поліцейських, наглядати за межуванням землі округів.

У полках дивізії були створені тимчасові полкові комітети в обмеженому складі, які взяли у своє управління всі казенні та громадські споруди й склали докладні описи житла поселенців, розділивши їх за категоріями якості [3, арк. 71–76; 5, арк. 3–4 зв.].

Після отримання полками 3-ї уланської дивізії Грамот на поселення, почали утворюватися постійні Комітети полкового управління. 11 вересня 1817 року запрацювали Комітети полкового управління Борисоглібського і Серпухівського полків [28, арк. 1]. 7 січня 1818 року полкове управління набуло чинності в Чугуївському уланському полку [6, арк. 1]. До складу комітету входили: командир полку, командир поселених і резервних ескадронів, командири трьох поселених ескадронів і полковий священник. Комітет Чугуївського полку мав у складі ще двох офіцерів на посадах скарбника поселених ескадронів і квартирмейстера [3, арк. 95]. Відповідно до припису Головного над військовими поселеннями начальника в травні 1817 року до складу комітетів полкового

управління були введені старші священники округів для участі в обговоренні питань добробуту мешканців округу [6, арк. 234–234 зв.].

На засіданнях Комітету полкового управління Чугуївського уланського полку в 1818–1825 роках розглядалися питання щодо утримання відбудованих споруд, розбивки доріг і насадження уздовж них дерев, ремонту мостів і загат, заготівлі будівельного матеріалу, розподілу нарядів військових поселян на будівельні роботи. Комітетом затверджувалися плани й кошториси, наймалися майстри цегельної справи для мурування печей, затверджувалися суми надходжень коштів на будівництво й залишків за результатами року [6, арк. 3 зв., 173 зв., 344, 397 зв.; 7, арк. 63, 65, 220–220 зв., 323; 9, арк. 91]. Одним з найважливіших було щорічне рішення про початок будівельних робіт в окрузі [9, арк. 153 зв.–161 зв.]. Комітети полкового управління кавалерійських полків були нижчою ланкою управління будівництвом в поселеннях кавалерії. Створені пізніше (після формування поселених і резервних ескадронів) ескадронні комітети повноважень в цій сфері не мали.

На дивізійному рівні до 1821 року органом управління господарською частиною залишалася Комісія тимчасового управління округом військового поселення кавалерії. З 1819 року у відрядженні при комісії перебували інженери, які складали креслення та плани різних споруд, розраховували кошториси, наглядали за виконанням робіт, проводили топографічні зйомки [37, арк. 343].

У комісію надходили кошториси від комітетів полкового управління та начальників дивізій, плани будівель від Головного над військовими поселеннями начальника й приписи Економічного комітету, збиралася інформація про дороги, чисельність населення, розглядалися нові плани поселень, затверджувалися місця розташування об'єктів будівництва, відводилися лісові угіддя для заготівлі будівельного матеріалу [39, арк. 2–2 зв.; 58, арк. 1–3]. Виходячи з переліку повноважень цієї Комісії з будівництва, можна стверджувати, що вона виконувала функції економічної частини Штабу поселеної дивізії, створеної лише 1821 року. Час від часу для вирішення складних питань господарського устрою округу дивізії

засновувалися колегіальні тимчасові органи при начальнику дивізії [38, арк. 144–146; 39, арк. 4–6].

3 лютого 1821 року всі війська, підлеглі О. А. Аракчєєву, отримали найменування Окремого Корпусу військових поселень, а 25 березня того ж року було затверджено положення «Образование Штаба отдельного корпуса военных поселений» [268]. Цей орган уперше об'єднав у собі управління як стройовою, так і господарською частинами військових поселень. Питаннями облаштування округів займалася економічна частина штабу, яка поділялася на два відділення – будівельне й економічне.

Будівельне відділення мало два столи. Перший збирав інформацію про всі будівлі в округах, розглядав річні пропозиції щодо будівництва, попередньо переглядав плани й перевіряв кошториси, складав практичні описи спорудження об'єктів як інструкції для виконавців робіт, упорядковував зберігання планів, їх виправлення відповідно до проведених змін, попередньо розглядав проекти, складав різні положення й інструкцій, форми звітності.

Другий стіл складав наряди на роботи, контролював забезпечення інструментом, переймався станом доріг, вулиць, мостів, піклувався ремонтом будівель, збирав інформацію про офіцерів, архітекторів і майстрів.

До обов'язків директора робіт належали: контроль за дотриманням термінів подання пропозицій про будівництво в округах на майбутній рік, виправлення представлених з місць планів і кошторисів, розробка розкладу військ, що залучались до будівельних робіт в округах, та спостереження за його дотриманням, нагляд за складанням відомостей про інструменти, будівлі, аналіз цін на будівельні матеріали та інструменти. З отриманих відомостей директор робіт складав загальний річний звіт і надавав його Головному над військовими поселеннями начальнику.

Економічний комітет діяв паралельно і продовжував виконувати свої функції переважно з фінансової частини [425, с. 107]. Готівкові гроші на будівельні заходи направлялися кур'єрами відповідно до затверджених

кошторисів з Економічного комітету в Комітети полкового управління, які видавали квитанції про отримання грошей [17, арк. 5 зв.–6; 44, арк. 136].

6 жовтня 1821 року було затверджено положення «Образование дивизионного штаба поселенной дивизии» [279]. Склад дивізійного штабу розширювався за рахунок додаткових посад для управління поселеною частиною: начальника робіт, старшого ад'ютанта, офіцера Свити його величності з частини квартирмейстера, аудитора, бухгалтера і його помічника. Управління будівельними роботами в округах дивізії здійснював начальник робіт, що очолював економічну частину, яка ділилася на два столи – будівельний та економічний, тобто бухгалтерський. Розподіл службових обов'язків між частинами Штабу поселеної дивізії був аналогічним Штабу окремого Корпусу військових поселень [261, с. 82–86].

Для управління й нагляду за будівництвом призначався виконувач робіт в окрузі або на будівництві окремого об'єкту [47, арк. 358 зв.–359]. Він забезпечував точне виконання креслень і Практичних описів, складених у Штабі окремого корпусу військових поселень і надрукованих в окремих книгах і додаткових до них постановах. У здійсненні нагляду за будівництвом також брав участь командир військово-робочого батальйону. Виконавцеві робіт, який був водночас і начальником цегельного заводу [43, арк. 24 зв.], підпорядковувалися всі підрозділи, що перебували на роботах в окрузі поселення згідно з затвердженим порядком [248, с. 6–9].

Окрему роль у створенні інфраструктури поселень відігравала частина квартирмейстера штабу, яка займалася геодезичними зйомками місцевості, складанням планів населених пунктів та округів, вибором місць для будівництва нових та розширення вже існуючих селищ, прив'язкою окремих будівель і споруд до плану місцевості, визначенням напрямків доріг і потреби у мостах по округу тощо. [268, с. 29–33].

26 березня 1821 року імператор Олександр I затвердив створення Ради Головного над військовими поселеннями начальника для розгляду питань розвитку військових поселень, які вимагали колективного обговорення на

найбільш високому професійному рівні [243]. До Ради входили начальник Штабу окремого корпусу військових поселень, голова Економічного комітету, директор робіт, дивізійні та загонові начальники поселених військ (за необхідності). На засідання Ради могли бути запрошені видатні архітектори, художники та інші фахівці. Створення Ради завершило формування системи управління військовими поселеннями в першій (аракчєєвський) період в цілому, і системи управління будівництвом зокрема.

Сформована структура органів управління військовими поселеннями зазнала змін після приходу до влади Миколи І. Військові поселення, у рамках загальної тенденції зосередження військового управління у Військовому міністерстві, поступово втрачали свою автономність. Передусім зміни відбулися в центральних органах управління.

1 листопада 1826 року Штаб окремого корпусу військових поселень і Економічний комітет були приєднані на правах департаменту до Головного штабу його імператорської величності, отримавши назву Головний штаб його імператорської величності з військового поселення. Рада Головного над військовими поселеннями начальника стала діяти як Рада керуючого штабом. Законодавча основа їх устрою і функціонування залишалася попередньою [286]. Територіальні поселення військ за структурою стали відповідати армійським корпусам.

При Головному штабі з військового поселення за зразком цивільних відомств 1830 року був створений Будівельний комітет, якому доручалося складання й перевірка кошторисів на всі будови і роботи у військових поселеннях [286; 440, с. 222–223]. Згідно з Положенням про Будівельний Комітет [133, арк. 1–7], склад і порядок розроблення проектно-кошторисної документації на будівництво й ремонти уніфікувалися для всіх інстанцій. Це прискорювало прийняття рішень. Подібні комітети опрацьовували загальні правила будівництва, встановлювали ступінь відповідальності кожної ланки, залучали до своєї роботи досвідчених архітекторів, підвищуючи якість будівництва у провінціях. Крім

того, члени будівельних комітетів постійно інспектували реалізацію будівельних програм на місцях.

Вагомим кроком у процесі професіоналізації управління будівництвом у військових поселеннях стало створення 1831 року Корпусу інженерів в. п. [288, с. 285]. Головною метою створення корпусу було формування у військових поселеннях власного складу офіцерів, здатних керувати будівельними й ремонтними роботами. До складу корпусу могли входити представники спеціалізованих інженерних корпусів, перерахованих вище, які мали достатню фахову підготовку.

Корпус складався з Головного управління й трьох округів, другий з яких обслуговував поселення 2-го резервного кавалерійського корпусу у Слобідсько-Українській губернії. Окружні управління складали визначені штатом корпусні та дивізійні начальники робіт, перейменовані в інженерів, а також бригадні інженери, в обов'язки яких входили, як управлінські функції у відповідних штабах, так і керівництво будівельним виробництвом в округах. Як керівники будівельних робіт інженери складали проекти й кошториси [133, арк. 1–7], були поінформовані про хід і ступінь реалізації загального проекту облаштування інфраструктури округу та про способи виконання призначених робіт, посвідчували об'єкти на різних стадіях готовності [248, с. 9–10], спостерігали за заготівлею місцевих матеріалів, знаходили можливості економного будівництва, складали загальний розклад кількості робітників, кількості транспорту й матеріалів, обліковували залишки й складали звіти.

З 1832 року за новим положенням Військове міністерство ставало єдиним органом вищого управління військово-сухопутними силами в країні [289]. Головний штаб його імператорської величності з військового поселення й Економічний комітет до повної ліквідації останнього ставали Тимчасовим департаментом військових поселень того ж міністерства.

10 червня 1835 року було видано нове «Положение о преобразовании Департамента Военных поселений Военного Министерства» [292]. Всі раніше створені вищі органи управління військовими поселеннями скасовувалися.

Департамент в. п. стосовно підпорядкування був поставлений в однакові умови з іншими господарськими департаментами Військового міністерства. Його повноваження значно розширювалися. До нього передали головне управління всіма допоміжними військово-сухопутними частинами, зокрема й округами військових поселень і орних солдатів, іррегулярними військами, військово-навчальними закладами.

Департамент в. п. очолювався директором і ділився на дві частини, керовані віцедиректорами. З чотирьох відділень першої частини два мали відношення до будівельної діяльності у військових поселеннях. Безпосередньо питаннями будівництва займалися обидва відділення другої частини Департаменту в.п.. Перший стіл Рукотворного (рос. Искусственного) відділення складав, перевіряв, виправляв, зберігав та представляв на затвердження проєктні плани. Другий стіл складав і перевіряв кошториси на роботи, матеріали, інструменти, опалення та освітлення будівель [262].

Виконавче відділення [258, ст.106, 107] поділялося на чотири столи та опікувалося зібранням відомостей про всі будівлі у веденні Департаменту в. п., спостереженням за утриманням цих будинків, складанням річних «Предположений о работах» та звітами з будівництва, терміновими справами з питань будівництва, підрядами, заготівлею матеріалів, інформацією про рух інструментів та робочого одягу, розробкою нових нормативних документів з будівельної частини. Тут здійснювалось керування Корпусом інженерів в. п., військово-робочими батальйонами й ротами відомства і транспортними засобами; розподілом військ та інженерів, штаб і оберофіцерів й архітекторів на будівельне виробництво; складанням річних звітів; збиранням відомостей про цегельні, гончарні і лісопильні заводи, каменоломні, майстерні та їх діяльність; провадженням слідчих справ щодо будівельної частини.

Для нарад з найважливіших питань Департамент в. п. мав Загальне присутствіє, що складалося з штатних чиновників (обов'язкові члени) і запрошених фахівців (члени за особливим призначенням). У Загальному присутствії розглядалися проєктні плани і кошториси, річні пропозиції про

роботи, річні кошториси витрат, вирішувались спірні питання, складались умови підрядів, торгів й контрактів, розглядалися справи про неспроможність підрядників, слідчі справи по будівельній частині, оцінювалась ефективність витрат на будівництво.

Про важливість фахового кадрового підбору свідчить той факт, що призначення на посаду директора, віцедиректорів і членів загального присутствія робилися імператорськими наказами. Частини Департаменту в. п. очолили дійсний статський радник І. Ф. Самбурський та інженер-генерал-майор Ф. І. Рерберг. До загального присутствія увійшли таємний радник О. І. Персидський, архітектори О. Є. Штауберт і В. П. Стасов та інженер-полковник О. М. Вадбольський. Дещо пізніше до його складу були введені: директор Санкт-Петербурзького Олександрівського заводу оберберг-гауптман 4-го класу М. Кларк, професори архітектури К. А. Тон та О. П. Брюллов, артилерії генерал-майор М. О. Аммосов і деякі інші. Директором в. п. був призначений П. А. Клейнміхель.

За новим Положенням 1835 року Корпус інженерів військових поселень включався в штатний склад департаменту [293]. Комплектування Корпусу офіцерами передбачалося з випускників Інженерного училища та Інституту шляхів сполучення. Головне управління, як і раніше, залишалось при Департаменті в. п.. Кількість округів збільшувалася до чотирьох, а з 1840 року - до п'яти [302]. Округ військового поселення 1-го (до 1833 року – 2-го) Резервного кавалерійського корпусу, військові будівлі Слобідсько-Української, Тамбовської й Саратовської губерній відносились до 3-го округу. Окружна квартира знаходилась в місті Чугуїв. Начальник третього округу Корпусу був корпусним інженером 1-го Резервного кавалерійського корпусу.

Протягом наступних років Департамент в. п. продовжував розширювати свої повноваження [299; 300; 301]. У травні 1843 року було видано нове «Образование Департамента военных поселений» [306], за яким Корпус інженерів військових поселень замість п'яти округів став поділятися на сім [305]. П'ятий округ утворили замість третього. До сфери його діяльності входили військові

будівлі, які перебували на території Харківської, Воронежської, Полтавської та Катеринославської губерній, у 8-ми округах Українського в. п., в землях Азовського козачого війська, а також гідротехнічні споруди на Шосткінському пороховому заводі. Окружна квартира п'ятого округу знаходилася в Харкові. Будівельні комітети були скасовані.

Одночасно зі змінами центральних органів управління реформувалися місцеві. Після ліквідації 1826 року Окремого корпусу поселених військ військовопоселені частини у Новгородській, Херсонській та Катеринославській губерніях продовжили існування зведеними в корпуси – найвищі тактичні одиниці російської армії того часу [425, с. 109]. Дві дивізії поселені у Слобідсько-Українській губернії та треті батальйони піхотних дивізій, які знаходились в округах на роботі, були зведені в окремий загін. Управління будівництвом у загоні не відрізнялося від рівня поселеної дивізії.

Під час російсько-турецької війни 1828–1829 років на базі військових поселень були сформовані резервні війська. Розміщені у Слобідсько-Українській губернії 2-а уланська та 2-а кірасирська дивізії об'єдналися у 2-й резервний корпус з відповідним штабом. Начальник поселеного корпусу мав повноваження у господарській частині розвитку округів. Управління будівельними заходами на рівні корпусу здійснював корпусний начальник робіт, який поєднував посаду корпусного інженера та начальника місцевого округу Корпусу інженерів в. п.. На дивізійному та полковому рівні воно залишалося в існуючому стані.

Реформа армії 1833 року завершила формування вертикалі управління на місцевому рівні. Керівництво поселеною кавалерією, округами військових поселень, усіма відрядженими для виконання робіт частинами, військово-робочими батальйонами зосереджувалося в руках Інспектора всієї поселеної кавалерії (з 1838 року – Інспектор резервної кавалерії) [291; 298].

Інспектор підпорядковувався безпосередньо Військовому міністру й мав штаб, у складі якого перебував інженерний офіцер і кондуктор. Він мав повноваження з господарської частини поселення: повідомивши Департамент в. п., дозволяв будівництво або ремонт казенних будівель вартістю

до 3 000 рублів із коштів, призначених для влаштування округів, надавав Військовому міністру пропозиції корпусних командирів про роботи в округах військового поселення кавалерії зі своїм висновком, отримував дозвіл та видавав наказ про початок виконання робіт в корпусних округах. В інших питаннях взаємовідносини Департаменту в. п. та корпусних командирів не змінювались.

З цього часу будівництво в округах велося як «поселеним» так і «інженерним» відомствами. Під «поселеним» розумілося ведення робіт окружними (до 1836 року полковими) комітетами або «місцевим начальством поселень» за попередньо виділені кошти або «економічним способом» з відшкодуванням коштів з Департаменту в. п. після надання всього необхідного пакету звітів. Ведення робіт безпосередньо місцевим окружним управлінням Корпусу інженерів в. п. значилося за «інженерним відомством».

8 серпня 1836 року управління округів військового поселення кавалерії було перетворене [296]. Це стало результатом процесу відділення поселеної частини від діючої, розпочатого практично з 1827 року. Поселена частина округів, залишаючись під командуванням корпусного командира, була відокремлена від діючої частини й виведена з управління полкових, бригадних командирів і начальників дивізій. Для управління кожними 4-ма округами поселень кавалерії, що відповідало 4-м полковим округам або одному дивізійному округу, призначався особливий генерал або полковник на правах начальника дивізії в корпусах. При ньому створювалося чергування, куди передавалися всі відповідні посади з дивізійного штабу, а пізніше створювався окремий штаб. Полкові округи поселення кавалерії в Харківській губернії отримали цифрове позначення (кірасирські – 1, 2, 3, 4; уланські – 5, 6, 7, 8) і стали називатися 1–8 округами Українського військового поселення (*Додаток А 1*). Відповідно очолювали їх начальник перших чотирьох (1–4) округів та начальник других чотирьох (5–8) округів. Комітети полкових управлінь були замінені на окружні комітети. Кавалерійські округи, як і округи орних солдатів, були розділені на волості, управління яких було аналогічно державному селу. Штаби начальників округів та

окружні комітети перебрали на себе управління будівництвом в межах колишніх штабів поселених дивізій та Комітетів полкового управління відповідно.

З 1835 року нові правила складання, перевірки й затвердження планів і кошторисів визначили порядок проходження проектно-кошторисної документації інстанціями [292, с.723–726], за яким участі окружних комітетів у зазначеному процесі не передбачалося. Проектні плани й кошториси тепер складалися у військових поселеннях інженерами за завданням місцевого начальства або за розпорядженням Департаменту в. п.. Інженери подавали складені документи дивізійному виконавцю робіт, який, перевіривши і підписавши їх, передавав корпусному командирю. Корпусний командир забезпечував перевірку документів корпусним інженером і через інспектора резервної кавалерії передавав їх в Департамент в. п.. Плани й кошториси надавалися один раз на рік до 1 червня.

Військових поселенців допустили до підрядів та поставок на загальних законодавчо встановлених засадах 1836 року, але за умови отримання дозволів на вказаний вид діяльності [295].

З цього часу значно зростає самостійність місцевих органів управління у справах будівництва в округах [107, арк. 83–149]. У «Предположении о работах» на 1847 рік Департамент в.п. пояснював, що за розпорядженням поселеного начальства, можуть зводитись не тільки господарські будівлі, але й капітальні, а також проводяться ремонтні виправлення будинків для квартирування офіцерів, волосних комітетів і взводних стаєнь, крім тих, які розташовані в окружних штабах і повинні будуватися за височайше затвердженими нормальними кресленнями [107, арк. 78–78 зв.].

6 липня 1848 року було височайше дозволено Інспектору резервної кавалерії затверджувати плани й фасади на приватні споруди в містах та інших населених пунктах округів військових поселень згідно з існуючими правилами [106, арк. 180; 309]. Для забезпечення інженерного супроводу будівництва в округах військових поселень кавалерії з 1849 року був розширений штат місцевих окружних управлінь Корпусу інженерів в. п. та штабів поселених частин [310].

3 лютого 1850 року для безпосереднього управління 8-ма округами Українського в. п. призначався особливий начальник в чині генерал-майора або генерал-лейтенанта [311]. Йому давався окремий штаб, у який переводились всі чиновники з поселеної частини. Корпусним рівнем завершилось відділення поселеної частини від діючої, зокрема й управління будівництвом.

Наступний етап суттєвих перетворень у структурі управління будівництвом у поселеннях пов'язаний з їх ліквідацією. Офіційно цей процес розпочався влітку 1857 року. Але ще в лютому того ж року будівельна частина Департаменту в. п. перейшла до Інженерного департаменту на п'ять років в експериментальному порядку [314].

Корпус інженерів військових поселень був з'єднаний з Інженерним корпусом, який замість 9 тепер складався з 12 округів. До них входили 6 дистанцій Тимчасового Кременчуцького інженерного округу, що опікувався колишніми кавалерійськими поселеними округами.

Чугуївська дистанція 1-го класу займалася будівлями 5, 6, 7, 8 округів Українського в. п., будівлями в містах Чугуїв і Харків, а Старобільська дистанція 2-го класу - будівлями 1, 2, 3, 4 округів Українського в. п. та будівлями в містах Слов'янськ, Таганрог, Ростов-на-Дону. Уся інша діяльність проводилася згідно з вимогами Інженерного департаменту.

4 червня 1857 року розпочався процес поступової ліквідації системи військових поселень кавалерії й переходу поселених територій під загальнодержавну юрисдикцію [315]. Кожен із трьох визначених періодів (04.06.–31.12. 1857 року, 01. 01.–31.12. 1858 року, з 1.01. 1859 року до закінчення процесу) передбачав необхідні трансформації в усіх сферах життя поселення, зокрема в будівництві та ремонті об'єктів інфраструктури та їх передачу в управління різних відомств.

На початку липня 1857 року був затверджений Тимчасовий розпорядчий комітет із влаштування Південних поселень (назва з 01. 01. 1858 року). Комітет перебував в особистому управлінні військового міністра, а з 01.01.1859 року передавався міністру державного майна [316]. Всі частини з провадження справ

військового поселення кавалерії і весь штатний розпис чинів з Департаменту в. п. передавалися в безпосереднє ведення Тимчасового розпорядчого комітету. 16 грудня 1857 року Департамент в. п. був скасований [318].

Вплив на процес будівництва й подальшого використання об'єктів інфраструктури залишився у двох органів – Головного управління Південних поселень в особі Головного начальника й Губернських управлінь поселеннями, в нашому випадку, в особі губернського начальника Харківського поселення.

Обов'язки Головного начальника полягали в піклуванні про утримання в належному стані і ремонтування всіх казенних будівель у поселеннях, складанні кошторисів та звітуванні про проведені ремонтно-будівельні роботи й витрачені кошти. Архітектор Головного управління з помічником завідували справами з будівельної частини, складали й перевіряли технічну звітність, здійснювали загальний нагляд за будівельними роботами. У відділенні архітектора Губернського управління займалися будівництвом і утриманням у належному стані церковних споруд, спостереженням за всіма будовами, зайнятими військовими квартирами, описами всього майна в казенних будинках, листуванням та звітністю щодо всіх казенних будівель у Харківському поселенні. Тут же спільно з землеміром здійснювали попередній розгляд отриманих від окружних комітетів або управлінь проєктів облаштування селищ за новими планами [130, арк. 6 зв.].

У перший період перетворень Головний начальник надавав пропозиції щодо поділу будівель на категорії та організації торгів. Передача будинків покупцям повинна була відбутися не раніше 1 березня 1858 року.

7 березня 1860 року Головне управління, як і посада Головного начальника Південного поселення, були скасовані за винятком будівельної й лісової частини, які отримували нову організаційну структуру [320]. Розпорядчий комітет зменшувався, виконання обов'язків поєднувалося. Для опікування казенними й громадськими будівлями та продовження необхідних робіт будівельну частину ліквідованого Головного управління залишили у безпосередньому

підпорядкуванні Розпорядчого комітету як окрему структурну одиницю [1, арк. 2–4].

Для передачі справ з Головного управління в різні місця за належністю, для розбирання архіву, а також для закінчення справ і звітності, що залежали виключно від Головного Управління південних поселень, при будівельній частині була заснована Тимчасова Комісія. Місце перебування будівельної частини з тимчасовою комісією залишалося в місті Кременчуці.

19 грудня 1860 року місто Чугуїв було передане до Міністерства внутрішніх справ [321]. 24 січня 1863 року в безпосереднє завідування єпархіального начальства були передані церкви та духовенство південних поселень [322].

З 1 січня 1864 року управління двох округів Харківського поселення були зведені в одне управління під керівництвом Розпорядчого комітету [323]. Назви округів і номери волостей були знищені, волості прийняли назву тих селищ, де знаходилися волосні розправи.

У червні 1863 року було видане розпорядження про приймання з 1 січня 1864 року у відання Військового міністерства всіх військових будівель, що залишалися у військових поселеннях, та всього особистого складу будівельної частини колишніх Південних поселень. Перехідним періодом визначався весь 1864 рік, після чого всі будинки переходили під керівництво Головного інженерного управління. Для цього утворили 5 інженерних дистанцій 1-го класу в різних військових округах [324]. 1 січня 1867 року управління Південними поселеннями вичерпало свої повноваження й було ліквідоване [325]. Існування військових поселень стало історією.

Таким чином, автономність військових поселень призвела до формування особливої централізованої системи органів управління, які поєднували керівництво й контроль як в суто військовій сфері, так і в сфері розвитку господарства. Будівництво й суміжні питання були віднесені до функцій останніх.

На вищому рівні з 1818 року існував окремий орган Економічний комітет, який вирішував усі питання господарського облаштування поселень, зокрема об'єднував безпосереднє практичне керівництво будівельними роботами через

Директора робіт військових поселень і освоєння грошових асигнувань на самі роботи й на забезпечення безперервності будівельного процесу (проведення торгів, заготівлю матеріалів, інструментів, забезпечення робочою силою, організацію транспортних підрозділів тощо).

Господарче керівництва на місцях, враховуючи створення інфраструктури, доручалося Комітетам полкового управління. Через них здійснювалось фінансування будівництва. Члени комітетів несли персональну фінансову відповідальність за якість відбудованих об'єктів. Зв'язок із центральним органом управління відбувався через рівень бригадного й дивізійного командування, але для оперативності вирішення проблем дозволялась пряма взаємодія.

Поступове законодавче оформлення діяльності штабів різного рівня: Окремого корпусу військових поселень, поселених дивізій, бригад і корпусів сприяло вибудовуванню вертикалі управлінських структур. Економічний комітет зберігав за собою функцію головного розпорядника коштів до 1826 року. На рівні дивізій практичне керівництво роботами почали здійснювати Начальники робіт. Кожний окремий об'єкт будівництва отримував спеціаліста на посаді виробника робіт. Безумовно, такі зміни сприяли кращій координації гілок управління, повнішій поінформованості щодо потреб округів, залученню більшої кількості інженерних фахівців, підвищували контроль за результатами.

Для вирішення найважливіших питань на всіх рівнях управління існували колегіальні органи, до діяльності яких залучалися досвідчені архітектори, інженери, механіки, що сприяло покращенню якості об'єктів у технічному та естетичному вимірах.

Зміни, що відбулися наприкінці 1820-х – на початку 1830-х років у зв'язку з загальним реформуванням військовопоселеної системи, знаменувалися, перш за все, ліквідацією автономності військових поселень. Однією з найважливіших подій стало законодавче закріплення за військовими поселеннями всіх тимчасово залучених фахівців та об'єднання їх 1831 року Корпусу інженерів в. п. Організація поселених дивізій у корпуси викликала появу нового рівня управління

будівництвом, який очолював корпусний інженер, він же начальник окружного управління Корпусу інженерів в. п..

Остаточне закріплення 1832 року за Військовим міністерством функції єдиного органу вищого керівництва військово-сухопутними силами в країні призвело до зосередження центрального управління військовими поселеннями в Департаменті в. п. того ж міністерства. Почався поступовий розподіл місцевого управління військовими й господарчими підрозділами поселень. Сфера відповідальності Департаменту в. п. протягом 1830–1840-х років розширилася щодо всіх допоміжних частин військово-сухопутного управління. На нашу думку, це свідчило про сталість та дієвість системи управління. Корпус інженерів військових поселень включався в штатний склад Департаменту. Крім головного управління, число територіальних округів Корпусу зросло від трьох до семи.

Реформа армії 1833 року завершила формування вертикалі управління на місцевому рівні. Керівництво поселеною кавалерією, округами військових поселень, усіма відрядженими для виконання робіт частинами, військово-робочими батальйонами зосереджувалося в руках Інспектор резервної кавалерії.

Із цього часу будівництво в округах відбувалося паралельно за двома організаційними схемами – «поселеним» і «інженерним» відомствами. Перша передбачала, що будівництво організовувалось окружними (колишніми полковими) комітетами за рішенням місцевого поселеного начальства за рахунок власних надходжень, з використанням попередньо виділених коштів або «економічним способом» з відшкодуванням коштів з Департаменту в. п. після надання всього необхідного пакету звітів. Друга – ведення робіт безпосередньо місцевим окружним управлінням Корпусу інженерів в. п. виключно за кошти загального капіталу. У 1830–1850-х роках значно зростає самостійність місцевих органів управління у справах будівництва в округах.

Ліквідація системи управління будівництвом у військових поселеннях проходила поступово з 1857 до 1864 року. Всі функції щодо залишених у Військовому міністерстві об'єктів були передані до Інженерного Департаменту. Непотрібні армії будівлі були розпродані з торгів або передані до інших відомств.

* * *

Отже, підсумовуючи викладений у підрозділі матеріал, зазначимо, що правові та організаційні засади створення об'єктів інфраструктури в Слобідсько-Українському (Українському) військовому поселенні були представлені численною законодавчо-нормативною базою та розгалуженою системою управління всіх рівнів.

Для функціонування військових поселень був створений досить об'ємний перелік норм і правил, без посилань на загальноросійське законодавство, хоча з певним наслідуванням. Законодавство вибудовувалось автономно на основі проєктів двох основних законів про утворення військових поселень шляхом поступової розробки низки додаткових уточнювальних положень як підзаконних актів. Практичне напрацювання матеріалів було заздалегідь сплановано організаторами військових поселень.

Окремого законодавства щодо створення інфраструктури не існувало, але цю сферу діяльності обслуговувало понад 120 документів різного рівня деталізації, які можна умовно розподілити за 11 групами застосування щодо: управління, складу інфраструктури, питань містобудівних перетворень, діяльності піхотних батальйонів та власних будівельно-робочих підрозділів, правил виконання робіт, заготівлі будматеріалів, застосування технологій, складання кошторисів, посадових інструкцій, звітності, протипожежних правил. Будівельна регламентація ґрунтувалася на залежному підневільному становищі суб'єктів процесу, на використанні умовних цін, безкоштовної роботи тощо та не допускала будь-якої необов'язковості або варіативності застосування. Кодифікація права 1830-х років, учасником якої став М. М. Сперанський, призвела до залучення багатьох норм поселень до загального військового законодавства. Деякі нормативні положення згодом стали використовуватися в цивільному будівництві.

Успішність будівництва, як багатофакторного процесу, забезпечувалася перш за все наявністю розгалуженої системи управління, як у період автономності до 1826 року, так і у пореформений час. Вона утворювалась у структурі керівних

органів військових поселень поступово, починаючи з нижчих ланок, разом із формуванням військово-поселеної адміністрації та набула чіткої вертикальної побудови на рівнях полків, бригад, дивізій, корпусів та центрального органу управління всіма військовими поселеннями. Крім того, починаючи з Економічного комітету, управління поділялося на окремі частини, які займалися забезпеченням будівництва та безпосереднім керівництвом будівельними роботами. Поступово відбувалася трансформація в бік збільшення впливу професійних інженерних кадрів у системі управління будівництвом. Створення окремого підрозділу Корпусу інженерів в. п. та його окружних управлінь можна було прирівняти до створення окремого інженерного департаменту в системі військових поселень, якому передавались головні повноваження з організації та контролю будівництва. Керівники округів Корпусу інженерів в. п. суміщали посади корпусних інженерів. У міру комплектування регіональних управлінь Корпусу професійними виконавцями, уніфікації шляхів проходження проектно-кошторисної документації, налагодження процесу контролю за будівництвом, розробки практичних керівництв для нього, великі повноваження щодо будівництва за рахунок власних надходжень передавались місцевим органам управління, особливо активно після створення рівня управління інспектора всією резервною кавалерією. Між тим прийняття рішень щодо будівництва або відшкодування за проведені роботи з казенних коштів, залишалося у віданні центрального органу – Департаменту в. п.. Загалом для досліджуваної системи управління будівництвом були характерні оперативність, точність та суворая ієрархічність. Вона поєднувала принципи єдиноначальності й колегіальності.

3.2. Ресурси будівництва інфраструктури

3. 2. 1. Трудові ресурси та організація робочих підрозділів

Найбільш типовим методом забезпечення державного будівництва робочою силою для кріпосницької держави було використання натуральної трудової повинності населення. До того ж, сама ідея створення військових поселень була заснована на необхідності тотальної економії державних коштів. «Учреждение о

военном поселении регулярной кавалерии» 1817 року передбачало виконання таких повинностей військовими поселянами – місцевим населенням округу військового поселення. Реформа 1827 року також закріплювала обов'язки поселян: заготівля будівельних матеріалів для облаштування округу, зведення і ремонт громадських споруд, доріг, мостів, загат, перевозів та інших будов «замість вигод», які їм були надані. Види та обсяги робіт визначалися соціальним статусом військового поселянина. Так військові поселяни-господарі та їх помічники, головним заняттям яких були землеробські роботи для забезпечення продовольством та фуражем діючих частин, залучалися до робіт обмежено. З 1 квітня по 1 жовтня використовувати поселян на громадських роботах було заборонено, проте, часто це правило порушувалось [343, с. 91].

Найбільш обтяжливими були громадські підряди з підводами для перевезення будівельних матеріалів та інших вантажів (дров для випалювання цегли й вапна, саджанців для облаштування доріг, землі тощо). Обов'язковість таких робіт була затверджена 26 листопада 1819 року «Положением о работах в округах военного поселения пехоты», яка наказом О. А. Аракчєєва 1820 року поширювалась на всі округи військових поселень. Для обліку нарядів видавалися спеціальні квитки та робилась фіксація в відповідному журналі [255, с. 101–102]. Норми встановлювалися наказом начальника дивізії на підставі загального по дивізії розрахунку й становили до 3 днів на тиждень, з яких 1 день по 2 підводи і 2 дні по 4 парні волів підводи [38, арк. 144–146 а].

Іншою не менш важкою повинністю для поселян-господарів та членів їх господарств були валові роботи на будівництві. Перепланування селищ і масове переселення жителів для вирівнювання економічного потенціалу населених пунктів приводили до тотального переносу й часткової перебудови існуючого житла поселян. Зазвичай перебудова і перевезення житлової споруди на нове місце вважалось безоплатним обов'язком самих військових поселян, але в окремих випадках цього ресурсу не вистачало. Крім того, роботи проводилися в літній час і відволікали від польових робіт. Так, за кошторисом 1819 року на будівництво двох дерев'яних будинків для господаря і резервного на одному дворі

залучалися 89 валових робітників, для зведення плотових надвірних будов, огорож і воріт для обох будинків – 247, всього 336 осіб. 1823 року командир 2-ї уланської дивізії В. В. Єшин звернувся до О. А. Аракчєєва з проханням використовувати для цих робіт солдатів непоселених батальйонів. Рада Головного над військовими поселеннями начальника розглянула це питання й дозволила використовувати піхотних солдатів, але з умовою: за спорудження будинків платити з казни, а за надвірні споруди з позикового капіталу [180, л. 1205–1210 об.].

Дороги в поселеннях будувалися й обслуговувалися теж силами військовими поселянами. Для облаштування поштових доріг залучалися також жителі прилеглих казенних селищ.

Під час огляду 1828 року начальником штабу військових поселень округів 2-ї уланської дивізії зазначалося, що кількість громадських нарядів зменшилася, і селяни стали виходити з бідності. Пропонувалося скасувати повинність поселян з перевезення будівельних матеріалів і заснувати спеціальні волові парки [41, арк. 17]. Але остаточно повинності з виконання суспільних робіт поселянами були скасовані лише 1857 року з ліквідацією військових поселень.

Слід зазначити, що досвід залучення нижніх чинів до будівельних робіт почав широко застосовуватися після французько-російської війни 1812 року [408, с. 554–555]. Значні обсяги земляних і будівельних робіт на першому етапі розвитку військових поселень призвели до необхідності використовувати додатково як робочу силу для валових робіт солдат 14 піхотних батальйонів, які для цього з 1819 року за височайшим повелінням вводилися на територію військового поселення 2-ї уланської дивізії, але осілості не отримували [37, арк. 258; 43, арк. 16, 19; 198, л. 28 об.].

Із листування начальників головного штабу 2-ї Армії і 2-ї уланської дивізії 1819 року видно, що ще до офіційного введення батальйонів піхотних полків до округу роботи тут уже велися за допомогою Нижегородського піхотного, 5-го і 18-го Єгерських полків [37, арк. 522]. Восени 1819 року очікувалося прибуття других батальйонів Тамбовського, Саратовського, Старооскільського піхотних та

12-го егерського полків зі складу 2-ї Армії.

Вимоги до особистих і професійних якостей людей піхотних батальйонів висувалися згідно з правилами, затвердженими для поселеного батальйону 8 травня 1817 року. Перевага віддавалася одруженим, фізично здоровим, дисциплінованим солдатам, які народилися в губернії та мали досвід у сільськогосподарській праці. Батальйони вважалися у відрядженні й не виходили зі складу своїх полків. З серпня 1821 року піхотні батальйони й роти, що перебували у складі Окремого корпусу військових поселень, іменувалися бригадами тих корпусів, до яких вони належали. У березні 1824 року другі батальйони були перейменовані в треті [203, л. 183; 271, с. 279; 273; 282, с. 233].

Правила виконання робіт і складання річних рапортів про роботи були встановлені спеціальними положеннями. Багато уваги приділялося організації дисципліни, охорони здоров'я. За всі порушення і втрати офіцери несли відповідальність власними грошима й майном. Роботи велися 5 днів на тиждень, крім суботи, призначеної для ротних навчань, і неділі – для церковних парадів до обіду та відпочинку після обіду. Згідно з інструкцією, роботи тривали 13 годин на добу [425, с. 295].

Поперемінно одна з рот залишалася в таборі для навчання, не виходячи в цей день на роботу. Щоденні наряди визначалися виробниками робіт, які й розпоряджалися солдатами на роботах. Піхотним батальйонам було суворо заборонено допомагати поселянам у їхніх заняттях (сіяти, косити тощо), якщо солдати не стояли у них постояльцями [63, арк. 90].

Будівельні інструменти закуплялися або виготовлялися у військово-робочих батальйонах за рахунок скарбниці і видавалися після прибуття батальйонів на роботи, а здавалися в кінці сезону Комітетові полкового управління за квитанцією. Закупівля, виготовлення, видача та облік реманенту строго регламентувалися спеціальними положеннями [64, арк. 168; 252]. Зайві інструменти здавалися до комісаріатських комісій, а дрібний ремонт під час робіт виконувався самим солдатами.

Зароблені гроші перераховувалися в артільні суми на поліпшення

харчування нижніх чинів. Плата за роботу солдат була відрядна й валова [13, арк. 35, 47]. Перед переходом на зимові квартири командири батальйонів й артилерійських рот надавали в чергування рапорти зі звітом про виконані роботи.

Переважна більшість будівельних матеріалів вироблялася солдатами, інші закупувалися через підряди. 1824 року купували в Харкові залізо, цвяхи, залізні й чавунні прилади [12, арк. 63].

Протягом одного робочого дня на госпітальному цегельному заводі в Чугуєві були задіяні 3 738 осіб. На місяць було 22 робочих дні, а вихідних – 9. Кожні дві людини («цегельник» і той, що м'яв глину) виготовляли 500 одиниць сирцю за місяць [12, арк. 79]. Всього протягом місяця в 6 печах обпалювалося 530 тис. цеглин, за що виплачувалася відрядна плата [198, л. 28 об., 79].

З 1819 до 1829 року в округах військового поселення у Слобідсько-Українській губернії перебувало від 14 до 18 батальйонів і 3 артилерійські резервні роти. Загальна кількість робітників і майстрових наприкінці 1825 року становила близько 8,5 тис. осіб. Із них солдати фурштатських рот склали 2,2%, батальйонів піхотних полків – 67,8%, резервних батареїних рот артилерійських бригад – 8,6%, тимчасових робочих рот – 10,1%, військово-робочого батальйону – 11,3% [408, Додаток СШ]. Сума, асигнована 1826 року на плату нижнім чинам склала 29 645,2 рублів [16, арк. 5.]. Таким чином, солдати піхотних батальйонів були головною робочою силою на валових роботах.

Після виведення з округів піхотних полків з 1829 року загальне кількість робітників зменшилася до 2,5–3 тисяч. Коливання чисельності відбувалося за рахунок зміни кількості тимчасових робочих рот і залучення до будівельних робіт інвалідних рот. Найкраще були забезпечені Новгородські військові поселення. Ситуація в Херсонських військових поселеннях була така ж як у Слобідсько-Українських. Робота батальйонів в округах знижувала їх бойову підготовку.

У грудні 1828 року були значно скорочені обсяги будівельного виробництва на 1829 рік в округах у зв'язку з призначенням третіх батальйонів 5-го піхотного корпусу, зайнятих на щорічній роботі у військовому поселенні Слобідсько-Української губернії, для формування резервів з укомплектування 2-го піхотного

корпусу [191, л. 44]. Наказувалося здійснити тільки ті роботи, які можна було виконати силами військово-робочого батальйону № 7 і тимчасових робочих рот. В основному це стосувалося закінчення робіт попереднього року.

Пізніше залучення піхотних батальйонів було відновлене та використовувалось у всіх округах практично до кінця існування військових поселень. 1841 року у восьми округах Українського в. п. на роботах були зайняті 7 460 нижніх чинів та 132 офіцери дванадцяти батальйонів піхотних полків 3-го піхотного корпусу [92, арк. 254–254 зв.].

Відсутність майстрів, здатних очолити і виконати складні роботи спричинило необхідність залучати вільних майстрів, тобто незалежних від поселення фахівців, які працювали на договірних, платних засадах [201, л. 192].

Поступово в структурі військового поселення з'являлися підрозділи, що склалися з майстрів різної кваліфікації й рівня та мали фахівців з організації будівництва. Для створення майстрових підрозділів залучалися велика кількість рекрутів або місцевих жителів, які не увійшли до складу ескадронів. У вересні 1818 року в окрузі Чугуївського уланського полку нездатних до служби у віці до 45 років було 764 особи [57, арк. 11].

Певну участь в облаштуванні округів військових поселень брали солдати фурштатських рот, створених замість полкових обозів у кожному поселеному полку. Діяльність цих підрозділів регулювалася «Положением о поселенных фурштатских ротах для поселенных пехотных полков» 1820 року видання, а з 1825 року «Положением о поселенных фурштатских ротах для поселенных кавалерийских полков» [276; 249]. Особливістю організації фурштату у поселених частинах було те, що під час війни роти виконували функції обозних команд діючих частин, але в мирний час могли використовуватись для загальних робіт із заготівлі будівельних матеріалів у поселених округах. Фурштатські роти 1820 року утворили фурштатські батальйони при корпусах. Бригадна квартира перебувала в Чугуєві [277; 278; 448, с. 417; 447, с. 711].

Із листування 1823 року начальника 2-ї уланської дивізії В. В. Єшина та О. А. Аракчеева видно, що 108 коней фурштатського батальйону, які перебували

на казенному утриманні, використовувалися для перевезення будівельних матеріалів до об'єктів будівництва, щоб «зменшити тим наряди поселянам» [180, л. 1215–1216]. 1826 року в Чугуєві були засновані кузня та слюсарня з 30 осіб майстрових фурштатської поселеної роти. Тут виконувалися такі казенні роботи, як кування коней, ремонт збройових речей, заготівля деталей для казенних будівель і ремонт робочого інструменту [16, арк. 256–256 зв.].

Надкомплектні нижні чини діючих ескадронів, які були нездатні до стройової служби у складі ескадронів або фурштатських рот і не мали родичів, в чиєму господарстві змогли б працювати, повнолітні кантоністи нездатні до стройової служби збиралися в тимчасові робочі роти, положення про які було прийнято 14 березня 1825 року [46, арк. 3–12 зв.]. Люди зараховувалися в діючі ескадрони як надкомплектні, і вважалися у відрядженні. Їх кількість узгоджувалася начальником дивізії з О. А. Аракчєєвим.

Роти використовувалися чотири дні на тиждень в роботах з перебудови старих та спорудження нових будинків для військових поселян. До будівництва кам'яних будинків чини тимчасових рот допускалися тільки за наказом начальника дивізії. Наказом Головного над військовими поселеннями начальника у вересні 1821 року було суворо заборонено використовувати нижніх чинів військово-робочих рот на інших роботах. За розпорядженням начальника дивізії для навчання людей у цих ротах відряджалися майстри з військово-робочого батальйону № 7 терміном на один рік. Дерев'яний інструмент для роти виготовляли у тому ж таки військово-робочому батальйоні, іноді за кошти з позикового грошового капіталу військових поселян. Решта інструментів заготовлювалася Економічним комітетом згідно з затвердженим там же табелем [43, арк. 28–29, 54].

Нижні чини, повернені в кінці 1824 року із заслання в Оренбурзький корпус за участь у повстанні 1819 року, були включені до складу тимчасової роти «для посилення успіху робіт», за вказівкою О. А. Аракчєєва [40, арк. 1].

У червні 1825 року за узгодженням з Головним над військовими поселеннями начальником у 2-ій уланській дивізії було створено ще 5 рот (у

кожному полку по одній і дві в Чугуївському полку) через велику кількість надкомплектних поселян. Усього по дивізії 863 людини [46, арк. 27–28]. Очевидно, що кількісний склад рот не був постійним, адже в серпні 1845 року лише в 1-й поселеній волості 6-го округу (колишній округ Чугуївського полку) до їхнього складу входило 534 особи [23, арк. 149 зв.].

Кожна рота повинна була мати у своєму складі 45 теслярів, 32 пильщики, 10 столярів, 60 мулярів, 15 пічників, а всього – 162 людини. У цю роту збиралися всі, хто володів навичками в ремеслах ліжника, столяра, теслі, збройового учня, токаря, коновальського учня, коваля, сідляра, палітурника, ювеліра, друкаря, кравця [18, арк. 1–84]. Для навчання майстерності солдатів посилали в Москву. На місці вони також освоювали нові вміння [27, арк. 60; 111, арк. 3–4].

Зі свого боку добре підготовлені та досвідчені майстри тимчасових робочих рот та військово-робочого батальйону здійснювали навчання нових кадрів майстрових. 1843 року четверо рядових передавали вихованцям Чугуївської школи сільського господарства майстерність коваля, теслі, шевця, кравця, та бондаря [53, арк. 17–60]. Будівельна спеціальність пічника освоювалася за моделями в Чугуївській землеробській школі з 1850 року. Поширення серед населення навичок будівництва російських (пекарних, поварених) і голландських (опалювальних) печей сприяло зменшенню кількості пожеж у селищах. Узагалі, головним завданням школи була не тільки підготовка фахівців у сільському господарстві, а й розповсюдження знань серед населення [54, арк. 16–164 зв.; 120, арк. 29–32].

Роти існували до скасування військових поселень [30, арк. 497 зв.–498 зв.; 312].

Для навчання керівних технічних кадрів для тимчасових робочих рот у кавалерійських військових поселеннях створювалися кондукторські школи в містах Чугуєві, Єлисаветграді і Вознесенську. 1855 року дві останні також були переведені в Чугуїв [417, с. 47]. У «Положении о кондукторских школах в округах военных поселений», виданому 1847 року, визначалися основні завдання шкіл, їх грошове утримання, зміст навчальної програми тощо [247, с. 10–18]. У кожній зі

шкіл навчалоя 16 учнів, обраних серед найкращих кантоністів у віці від 14 до 16 років. З навчальної частини школи підпорядковувалися окружним управлінням V і VI округів Корпусу інженерів в. п., інженери та кондуктори якого викладали в школах [105, арк. 19].

Для вступу до школи достатньо було знати основи християнського вчення, уміти читати й писати російською та знати чотири початкові правила арифметики. Чотири роки навчання розподілялися порівну на навчання в нижньому й верхньому класах. До курсу входило теоретичне навчання закону Божому, краснопісусу, граматиці, малюванню й кресленню, арифметиці, алгебрі до загальної теорії рівняння, геометрії, стислої програми геодезії, будівельному мистецтву, архітектурі, складанню проєктів, кошторисів і технічних звітів. У навчальну програму також входили правила рекрутської школи та військові артикули. Практична частина навчання полягала в розподілі кантоністів у літній час по роботах, де вони навчалися нагляду за майстровими, прийманню матеріалів, веденню технічних журналів, складанню проєктів, кошторисів і технічних звітів. Крім того, кожен кантоніст освоював одну з будівельних спеціальностей. Після успішної складання іспитів випускники шкіл зараховувалися молодшими кондукторами в тимчасові робочі роти в округах Українського, Новоросійського, Києво-Подільського військових поселень і розподілялися до виконання робіт. Після вислуги 10 років кондуктор мав право на звання майстра у військово-робочих батальйонах, а після 20 років служби – отримати чин колезького реєстратора. Утримувалися школи за рахунок коштів військових поселень. За 9 років існування всі три школи прийняли на навчання 169 осіб, серед яких 70 були випущені по закінченню курсу, 51 – померли, або вибули як нездатні, 48 – значилися в навчанні 1856 року [417, с. 48–49]. Як бачимо, ефективність такої школи була нижчою, ніж 50%.

Перший військово-робочий батальйон для військових поселень під № 5 був створений 1818 року для будівництва в Новгородських поселеннях піхоти [274, с. 444–445]. Батальйон складався з чотирьох рот, перші дві з яких призначалися для будівництва полкових штабних будівель, а інші – для спорудження будинків

військових поселенців-господарів. Серед спеціальностей майстрових бачимо каменотесів, цеглярів, мулярів, штукатурів, пічників, теслярів, пильщиків, столярів, малярів, склярів, ковалів, слюсарів, покрівельників. Для управління майстровими під час роботи в штаті значилися архітекторські помічники, старші та молодші майстри, цейхвартери забезпечували зберігання й використання інструментів. Усього в батальйоні перебувало 1 035 осіб.

1818 року був створений військово-робочий батальйон № 8, дві роти якого були задіяні в Херсонському військовому поселенні й дві – в Слобідсько-Українській губернії. 20 жовтня 1820 року командиром цього батальйону був призначений майор Ерінг. Огляд батальйону виявив низький рівень кваліфікації, тому для навчання нижніх чинів ремеслам були залучені досвідчені солдати з піхотних батальйонів.

7 червня 1823 року вийшов указ про формування в кожному з загонів військового поселення по одному повному робочому батальйону у зв'язку з необхідністю збільшити кількість військових робітників у поселеннях Херсонської, Катеринославської і Слобідсько-Української губерній [281]. Для формування цих батальйонів призначалося 1 000 осіб (по 500 осіб у загін) з 2-ї Армії нездатних до польової служби, які підлягали виключенню з кадру. Наказувалося вибирати тих, хто знає ремесла. На місці батальйони формувалися до штатного числа.

Повний військово-робочий батальйон у Слобідсько-Українській губернії отримав № 7. Дві роти призначалися для зведення будівель полкового штабу, а дві – для спорудження будинків військових поселенців-господарів.

За час свого існування військово-робочий батальйон в округах поселення кавалерії в Слобідсько-Українській (Харківській) губернії кілька разів змінював номер. З 1833 року він носив № 5, з 1842 – № 4, з 1843 року – № 2. У 1853 році в Українському в. п. значилися військово-робочі батальйони № 2 і 3. З квітня 1855 року скасували військово-робочий батальйон № 1, і колишній 2-й став 1-м, колишній третій – 2-м [290; 304; 307; 313].

У «Положении о приеме на укомплектование мастеровых батальонов» [250]

говорилося про те, якими ремеслами, і в якому обсязі повинні були володіти кадри даних батальйонів. Каменотеси мали вміти колоти й тесати дикий камінь і плиту на цоколь і сходи, штукатурки – працювати як на кам'яних, так і на дерев'яних стінах, а також витягувати карнизи. Складати печі не тільки з цегли, але і з кахлю різного роду вимагалось від пічників. Муляр досконало повинен був володіти кладкою. Від теслі були потрібні не тільки прості селянські вміння зрубати хату, а й навички вирубувати різні кути, дверні та віконні лутки. Столяр, крім іншого, був зобов'язаний вміти виготовити прості меблі, маляр – виготовити фарбу. Майстер із виготовлення вікон мав бути здатним працювати зі склом і шпаклівкою.

У 1818–1819 роках з округів поселення 3-ї (згодом 2-ї) уланської дивізії були відправлені кантоністи старшого віку, нездатні до стройової служби, для навчання ремесел сідельника, басонника, шпалерника, маляра, лакувальника, покрівельника, паяльщика, лимаря, слюсаря, коваля до Москви, слюсаря і коваля – до Тули, столяра – до Харкова. Кравці, шевці й теслі, токарі, мідники навчалися в полку [32, арк. 3; 36, арк. 215–216]. Таким чином, готувалися майстри не тільки будівельних спеціальностей, а й для обслуговування господарства військових поселень.

За нарядами на роботи 1823 року майстрові роти батальйону в округах 2-ї уланської дивізії виготовляли дерев'яний інструмент, будували шпиталь, стайні за річкою Дінцем для заводських коней, займалися розпилюванням деревини, оздобленням побудованих у селищі Коробочкине для військових поселенців будинків, влаштуванням обпалювальної печі для цегли [43, арк. 40–41].

У жовтні 1844 року був виданий указ про способи комплектування військово-робочих батальйонів і рот відомства військових поселень. Військова рада ухвалила рішення аби дітей нижніх чинів цих батальйонів і рот після 14 років не відправляли до закладів військових кантоністів, а залишали при батальйонах і ротах для навчання ремеслу й зараховували їх до цих батальйонів і рот з 20 років на дійсну службу [308].

З часом військово-робочий батальйон став поліфункціональним

виробничим комплексом, де виготовлялися традиційні землеробські знаряддя й складні молотильні сільгоспмашини, ручні борошномельні млини й крупорушки гречаних і вівсяних круп, віялки й арфи, а також музичні труби й пожежні інструменти. Тут були представлені такі ремесла, як столярство, токарство, слюсарство, ковальство, гончарство, різьбярство, а також живопис, іконопис, виготовлення меблів, канатів, музичних й пожежних інструментів [343; с. 93].

Комплекси казарм, майстерень, складів військово-робочих батальйонів отримували назву ділового двору, очевидно, за аналогією з інженерними дворами у фортецях. Крім того, утворювалися полкові ділові двори. Тимчасові робочі роти також мали подібні виробничі комплекси.

Наприкінці 1840-х років у Чугуєві до складу ділового двору входили землебитні теслярня, малярня, шорня, слюсарня, шевська й кравецька майстерні, кузня, стайні для коней і обозів фурштатської роти й кінно-робочої команди, цейхгаузи для зброї, амуніції та вартових, кухня, льохи. Тут виробляли шкіри й дубили овчини.

1831 року на діловому дворі військово-робочого батальйону № 7 в Чугуєві був відкритий завод для виготовлення черепиці й білих поливних кахлів [77, арк. 4, 21]. 1837 року на діловому дворі військово-робочого батальйону № 5 виготовлялися інструменти для каменоломні, цегляного, штукатурного, теслярського, столярного, ковальського, слюсарного виробництва, а також залізні прилади до воріт, дверей, вікон, різні замки, набори для влаштування дахів і печей, пожежна труба [88, арк. 8–17]. Майстровими військово-робочого батальйону № 5 писалися вівтарні ікони, виготовлялися хрести з позолотою й живописом і храмові меблі [21, арк. 9–9 зв.; 26, арк. 112; 116, арк. 592; 121, арк. 3, 15].

Для участі у виставці сільськогосподарських творів Вільного Економічного товариства 1850 року в Санкт-Петербурзі військово-робочий батальйон № 2 надав ікони, ризи, портрети, канделябри, замки, інструменти, меблі й зменшену модель дерев'яної машини із залізним приладом для розмотування шовковичних коконів [110, арк. 32–36 зв.].

У зв'язку з розміщенням дивізійного штабу 2-ї кірасирської дивізії в Чугуєві у квітні 1827 року квартири військово-робочому батальйону № 7 були призначені в нових місцях поза межами округів [70, арк. 32].

Майстрові робочих підрозділів володіли найновішими на той час технологіями будівництва, наприклад, кладкою стін за методом Герарда [81]. Їх використовували для реалізації таких складних інженерних проєктів, як укріплення зсувів берегової лінії ріки Сіверського Дінця та улаштування водопідйомних машин [59, арк. 1 зв., 5].

Для організації підвезення будівельних матеріалів створювалися волові парки та кінно-робочі команди. Згідно з «Положением о сформировании при 2-й уланской дивизии конно-рабочей команды для работ, которые производятся в округах поселения этой дивизии», затвердженим 1822 року, такий підрозділ формувалася при трьох артилерійських резервних батареїних ротах 13-ої, 14-ої, 15-ої артилерійських бригад [178, л. 706–723 об.]. При кожній роті було по 66, а всього 198 робочих коней. За підрахунками організаторів створення кінно-робочої команди з нуля з урахуванням упряжі та обозу обійшлося б у 42 585 рублів, а при використанні коней артилерійських рот лише 18 168 рублів [43, арк. 124].

Люди в команду призначалися з рот на постійній основі. Призначав на об'єкти начальник робіт. У зимовий час команда займалася перевезенням колод, а влітку підвозила до місця будов вапно, дошки та інші матеріали понад ту кількість, яка повинна була вивозитися військовими селянами.

У обозі кінно-робочої команди перебувало в кожній роті близько ста одиниць гужового транспорту. Обоз будувався казенними майстровими з державного лісу, купували тільки залізо й фарбу. Ремонт робився також максимально з місцевих ресурсів.

У 1830-і роки кінно-робочі команди стали формуватися в кожному полковому окрузі поселення в тій же кількості 66 коней [81, арк. 252–253 зв.]. Оновленню в рік підлягало не більше восьмої частини комплекту коней [98, арк. 14 зв.].

Для вирішення транспортних питань з 1 липня 1820 року в Чугуївському уланському полку також був утворений воловий парк чисельністю 60 пар волів з обозом. Купівля волів обійшлася в 7 367 рублів. До кожної пари був призначений погонич із жителів, що не увійшли до складу ескадронів. Ця ініціатива не знайшла схвалення з боку О. А. Аракчеєва, оскільки, на його думку, обсяг будівництва в окрузі не був значним [12, арк. 23–27 зв.]. Однак, досвід виявився успішним, і в листопаді 1821 року було височайше затверджено «Положение о подвижном воловом парке при 3-й уланской дивизии». Такі ж транспортні підрозділи почали створюватися в інших полкових округах [81, арк. 252–253 зв.].

Таким чином, приведені вище дані, свідчать, що для будівництва об'єктів інфраструктури військових поселень кавалерії в Слобідсько-Українській (Харківській) губернії використовувалася як некваліфікована праця робітників, в основному місцевого населення, так і праця спеціально підготовлених майстрів. Головним джерелом комплектування було місцеве населення округів, з якої-небудь причини не зайняті в землеробських роботах, або на службі в діючих ескадронах. Використання залученої ззовні робочої сили, а саме, солдат піхотних батальйонів і артилерійських рот, відбувалося задля інтенсифікацій темпів робіт в округах та розвантаження місцевого населення. З розвитком військових поселень спостерігалася тенденція до звільнення поселян-господарів від повинностей з будівництва за рахунок використання зовнішніх і внутрішніх трудових ресурсів, а також організації транспортних підрозділів.

Відсутність майстрів, здатних очолити проведення робіт і виконати складні роботи, привела на перших порах до необхідності залучення вільних майстрів на договірних, платних засадах. Поступово в структурі військового поселення з'являються підрозділи, що складаються з майстрів різної кваліфікації і рівня, а також мають фахівців з організації будівництва: військово-робочі батальйони, тимчасові робочі роти, фурштатські роти та ін.. Поступово військово-робочі батальйони перетворювалися на виробничі підрозділи, які повністю покривали потреби округів в інженерних і будівельних спеціальностях, що можна розглядати як прояв натуральності господарства, головною метою якого було скорочення

витрат скарбниці.

Навчання кадрів відбувалося шляхом передачі досвіду на місці або на виїзді в центрах ремесел. Підготовку технічних керівників для тимчасових робочих рот в кавалерійських військових поселеннях здійснювали кондукторські школи.

Дослідження особового складу, рівня освіти та кваліфікації офіцерських інженерних кадрів є перспективним напрямом для подальшого вивчення проблеми.

3. 2. 2. Особливості фінансування будівництва та ремонту об'єктів інфраструктури

Проблема фінансування військових поселень у цілому недостатньо досліджена у вітчизняній і зарубіжній історіографії, незважаючи на наявність певних напрацювань щодо джерел наповнення бюджету військових поселень, його поділу за статтями видатків, нюансів використання тощо [361; 425, с. 187–206; 428]. Відповідно до теми цієї дисертації, будуть розглянуті особливості використання видаткової частини бюджету військових поселень на будівництво для глибшого розуміння динаміки інфраструктурних перетворень територій. Принципи складання кошторисів, асигнування, фінансування та звітності будівельного процесу також вимагають особливого розгляду. Проте в деяких випадках дані виявлених джерел не дають можливості скласти загальну картину фінансування витрат на будівництво за роками.

Слід зазначити, що в перші роки існування військових поселень розподіл фінансових засобів повною мірою залежав від волі Головного над військовими поселеннями начальника О. А. Аракчєєва, який, користуючись довірою імператора, мав великі повноваження в цій сфері. Він писав, що новизна справи і необхідність проведення великих обсягів робіт призводили до відступу від загальних правил звітів про витрати, адже «не дозволяли втрачати час на традиційний облік витрат, проведення торгів, закупівель і підрядів» [62, арк. 3]. До 1821 року щодо цього питання не було видано жодного спеціального законодавчого або інструктивного документа.

Дані про суми фінансування Слобідсько-Українських військових поселень, в тому числі витрат на будівництво, з 1817 до 1822 року не виявлені. Нам вдалося знайти лише деякі відомості. Загальна сума на утримання взагалі всіх військових поселень 1820 року становила 2 422 291 рубель 47 копійок. Частка військового поселення 2-ї уланської дивізії від загальних витрат складала близько 10% та дорівнювала 247 931 рубель 04 копійки. [66, арк. 40–41].

У кошторисі 1821 року на будівельні роботи було заплановано 72 538 рублів 60 копійок при тому, що за статтями штатних витрат та витрат за вищим розпорядженням виділялось лише 204 363 рублі [198, Л 44–45 об., 52–57].

Невизначеність порядку використання коштів призводила до зловживань. Однак ініційована О. А. Аракчєєвим перевірка витрат на облаштування всіх військових поселень в імперії до 1820 року показала, що при загальній сумі витрат у розмірі 3 947 828 рублів 36 копійок нестача становила всього 834 рублі 71 копійка. Імператор залишив суму нестачі без стягнень.

1821 року були складені особливі, схвалені Державним контролем, правила з додатком форм настільних книг бухгалтерії дивізійного і загонового штабів [66, арк. 15]. На початку 1822 року правила були надіслані до 2-ї уланської дивізії з приписом про використання з 1 січня поточного року.

Згідно з новими правилами, первинні локальні кошториси витрат на утримання округів військового поселення складалися комітетами полкового управління. Дивізійний командир, розглянувши отримані від полків кошториси, складав загальний кошторис у двох частинах: перша враховувала витрати по дивізії взагалі, друга – за кожним полковим округом окремо. Загальний кошторис командир дивізії передавав до Економічного комітету. Кошторис витрат містив чотири основні статті: 1-а) штатні витрати, 2-а) витрати за особливими височайше затвердженими постановами, 3-я) витрати на будівництво, 4-а) відшкодування коштів, витрачених понад річний план. Структура кожної статті докладно висвітлена в дослідженнях К. М. Ячменіхіна [425, с. 187–207; 428]. Зазначимо, що зміст кожної статті міг змінюватися в залежності від потреб конкретного року.

Витрати, щодо будівництва, опосередковано включалися в кожну статтю, наприклад, платня інженерам, кондукторам, архітекторам, утримання військово-робочого батальйону, заготівля інструментів, ремонт волового парку, ремонт коней кінно-робочих команд, ремонтні суми на будови та ін. Але основні суми на виконання будівельних робіт затверджувалися у третій статті кошторису.

Кошториси разом зі звітом за попередній рік розглядалися й схвалювалися в центральному органі управління військовими поселеннями [76, арк. 408]. Після розгляду та затвердження кошторису усі грошові суми, що асигнувалися на витрати по дивізії, Економічний комітет (пізніше – Департамент в. п.) кур'єрами доставляв тільки до командира дивізії (з 1829 року – командира корпусу), який розподіляв їх у комітети полкового управління (з 1836 року – окружні комітети) згідно з призначенням на першу та другу половину року. Про отримання грошей видавалася квитанція. Суми записувалися в шнуровані прибутково-видаткові книги й зберігалися в полкових казенних ящиках. З метою контролю виписки з книг щомісячно надавалися до дивізійних командирів, які складали місячну відомість і надавали її до Економічного комітету, який, у свою чергу затверджував її в імператора. В кінці поточного року складався річний звіт, без його розгляду й визнання правильності, проекти кошторисів на наступний рік не розглядалися.

Після створення 2-го резервного кавалерійського корпусу 1829 року проект загального кошторису складався в корпусному штабі і містив три відділення: витрати по корпусу взагалі, витрати по округах уланської дивізії й витрати по округах кірасирської дивізії. Перше відділення містило суми з урахуванням витрат корпусним штабом, друге й третє показували витрати коштів дивізійними штабами і Комітетами полкового управління (з 1836 року – окружними комітетами). Витрати на будівництво були заплановані у всіх трьох відділеннях кошторису.

Витрати корпусного штабу були обмежені певними видами робіт, що обслуговували все будівництво в поселенні, виплатами додаткової платні нижнім чинам за роботи, за виготовлення цегли й черепиці, заготівлю інструментів.

Кошториси дивізійних штабів з року в рік включали витрати на вирубку лісу, заготівлю та ремонт інструментів, утримання волів, зайнятих на перевезенні матеріалів, овес для прокорму 264-х коней кінно-робочої команди тощо. Часто сюди ж включалися суми на виготовлення та ремонт меблів для казенних квартир. Кошториси полкових округів склалися з сум вартості будівництва окремих конкретних будівель і споруд з урахуванням заготівлі матеріалів і відрядної плати за майбутні роботи. Типове будівництво дозволяло користуватися при складанні кошторисних запитів типовими кошторисами щодо конкретних об'єктів інфраструктури, особливо на перших етапах створення в умовах низької кадрової забезпеченості. Під час розробки типових кошторисів їх обов'язковий розгляд у штабі Окремого корпусу військових поселень закінчувався зазвичай скороченням суми витрат на будівництво [183, л. 44 об.].

Важливо підкреслити, що суми на будівництво, затверджені в кошторисах часто асигнувалися неповністю в поточному році в розрахунку на те, що реальні ціни на будівельні матеріали й роботи виявляться нижче довідкових, на підставі яких складався кошторис. Також враховувалися реальні можливості округу щодо освоєння коштів.

Крім того, значні суми на будівництво великих будівель у полкових штабах, яке тривало по декілька років, затверджувалися за кошторисом загальною сумою на все будівництво, далі висилалися для зберігання в комітет і зберігалися там до завершення всіх робіт, але практично у кожному році освоювалась певна сума згідно з наявними можливостями округу. Із тимчасово вільних сум за дозволом зводилися інші необхідні об'єкти, а потім у статті відшкодування гроші поповнювали виділену суму. Отже, навіть при нульовому асигнуванні поточного року в окрузі могли проводитися великі обсяги робіт, як це відбувалося у окрузі Чугуївського полку 1829 року [128, арк. 66].

Вищезгадана система кошторисного фінансування не дає повної картини процесу будівництва тільки на підставі аналізу щорічних кошторисів. Більш інформативними для цієї мети з усього комплексу джерел є «Предположения о работах» на майбутній рік, будівельні та фінансові звіти.

Виділення сум у кошторисі на об'єкт, не включений до «Предположения о работах», було неможливо. З причини браку грошових коштів асигнованих сум не вистачало на будівництво в поточному році усіх затверджених об'єктів, і вони зводилися пізніше з посиланням на їх включення в список роком або навіть кількома роками раніше. «Предположения о работах» на відміну від річних кошторисів показують весь обсяг запланованих робіт з урахуванням оплати їх як із сум нинішнього фінансового року, так і із залишків минулих років, із зазначенням джерела фінансування. У перелік вносилися всі об'єкти незалежно від того, з якого капіталу здійснювалися витрати на їх будівництво.

З початку 1830-х років обов'язки з розробки проектно-кошторисної документації в округах покладаються виключно на інженерно-архітектурні кадри [292, с. 723, ст. 74]. Складання «Предположений о работах» на наступний рік починалося в березні місяці попереднього року. Місцеве поселене начальство готувало запити щодо потреб у будівництві в окрузі, на підставі яких щодо нових будівель в Управлінні V-го округу Корпусу інженерів в. п. складались проекти кошторисів. Нариси щодо ремонтів передавали прямо виробникам робіт для огляду будівель і складання кошторисних розрахунків. Свої пропозиції також надавали Інспектор резервної кавалерії та начальник 8-ми округів Українського в. п. (з 1850 року). Складений на підставі цих документів проект «Предположения о работах» погоджувався командиром корпусу та затверджувався в Департаменті в. п..

1844 року Департамент в. п. вніс істотні зміни до системи фінансового забезпечення будівництва в поселеннях. Інженерне управління почало відігравати провідну роль у будівництві об'єктів інфраструктури. З кошторисних запитів на облаштування округів військових поселень, які складались на місцях, виключили витрати на виробництво будівель і проведення робіт в округах, залишивши тільки штатні та господарські витрати. Будівельні суми в загальний кошторис Українського в. п. записував сам Департамент на підставі складеного Управлінням V-го округу «Предположения о строительных работах ведомства

Департамента военных поселений в округах Украинского военного поселения» [96, арк. 34–35].

Гроші на весь комплекс робіт, включаючи закупівлю будматеріалів за відкритими цінами, передавалися Управлінню V-го округу Корпусу інженерів в. п.. Усі роботи, виконані в округах військово-робочим батальйоном, вважалися у веденні та відповідальності того ж Управління. Окружні комітети отримували від Управління тільки ту частину грошових коштів, яка була призначена на ремонт і будівництво об'єктів сфери їхньої відповідальності. Для визначення переліку підвідомчих місцевому поселеному начальству робіт складалися відомості будов, зведення яких поселене начальство приймало на себе [118, арк. 424–425].

Будівництво в поселеннях здійснювалось в основному за кошти загального капіталу військових поселень. Використовувалися також і внутрішні капітали поселення (капітал кінських заводів, капітал оброчних статей, позиковий грошовий капітал військових поселян, церковний капітал), але їхня частка становила не більше 10 % [128, арк. 10–12; 201, л. 225]. Часто церкви будувалися за кошти зібрані самими військовими поселянами. Іноді гроші для розрахунку з піхотними батальйонами за виконані роботи запозичувалися з допоміжного офіцерського або позикового капіталу військових поселян [11, арк. 3].

Частина будівельних сум покривалася з капіталів різних департаментів Військового міністерства. Провіантські магазини будувалися за рахунок Провіантського департаменту, Комісаріатський департамент оплачував будівництво магазинів для недоторканих запасів свого відомства. У вересні 1818 року Медичний департамент перевів гроші в Чугуїв на спорудження шпиталю [56, арк. 370].

Як правило, височайше затверджені «Предположения о работах» містили лише малу частину об'єктів з того списку, що подавався в запиті з округів. Кошторисні ж асигнування, в свою чергу, щорічно покривали будівництво тільки частини об'єктів із затвердженого списку. Можна зробити висновок, що з року в рік будівництво певної кількості необхідних об'єктів інфраструктури не

реалізовувалось через відсутність дозволу на будівництво або відмову у фінансуванні.

Спробуємо розібратися в тому, наскільки така ситуація була критичною для процесу створення інфраструктури в окремих округах і в Українському в. п. в цілому. Перш за все, проаналізуємо співвідношення сум на будівництво в кошторисних запитах і в затверджених кошторисах або щорічних «Предположениях о работах».

У 1820-і роки відсоток виконання заявок на будівництво з округів був досить високий, на рівні 50–70%. (Додаток А 14). Це твердження здебільшого стосується округів 2-ї уланської дивізії, адже, по суті, до 1829 року будівництво в округах 2-ї кірасирської дивізії не велося. Про це свідчить і перелік об'єктів дореформеної інфраструктури, який був реалізований практично повністю в округах уланських полків.

Переломним став 1829 рік. Здійснення реформи військових поселень 1827 року і створення резервних військ значно скоротило робочу силу піхотних батальйонів і, як наслідок, обсяги будівництва в округах кавалерії в Слобідсько-Українській губернії зменшилися. З «Предположения о работах» цього року виключається більше двох третин об'єктів. В окрузі 2-ї уланської дивізії залишаються не використаними тільки у 1829 році 30 291 рубель 24 копійки [128, арк. 3].

Співвідношення асигнування будівництва до кошторисного запиту в Українському в. п. в цілому в 1830-і роки коливається від 19, 8 до 31, 9 відсотків. У 1831–1844 роках перевагу у фінансуванні утримували 5–8 округи (колишні округи 2-ї уланської дивізії) як в абсолютних цифрах, так і у відсотках задоволення заявки на будівництво. За грошовими сумами практично протягом усіх років існування військового поселення лідирує округ Чугуївського уланського полку (з 1836 року – 6-й округ), що пояснюється статусом міста Чугуїв як полкової, бригадної, дивізійної та корпусної штаб-квартири. Такий статус передбачав більший перелік об'єктів, а також будівництво в місті якісних архітектурних об'єктів підвищеної вартості. У Чугуєві за рахунок коштів

загального капіталу поселень зводилися навіть кам'яні паркани між будинками для військових поселян і між будинками для офіцерів, робилися дерев'яні ворота і хвіртки в них [17, арк. 200 зв.–201 зв.].

До 1841 року ситуація стала критичною. Потреби на будівництво покривалися на рівні приблизно 10 %. У 1841 році в запиті зазначаються об'єкти уже затверджені в період з 1833 по 1840 рік, з яких в «Предположение о работах» на 1841 рік потрапили тільки ті, суми на які вже зберігалися в окружних комітетах. Нових будівель порівняно із запитом майже не було заплановано [92, арк 118, 124, 129, 138, 147, 150, 318–323]. Такий дисонанс між запитом з округів і виділеними коштами змусив здійснити спроби впорядкувати процес фінансування будівництва в округах Українського в. п.. В січні 1841 року за участі керівництва 1-го Резервного кавалерійського корпусу були складені уніфіковані переліки всіх необхідних будівель для приведення округів «до повного облаштування в будівельному відношенні» [94, арк. 121] (*Додаток А 9*). В документі надавалися відомості про наявність та потребу в будівлях, а також про ступінь їхньої капітальності. В результаті, до списку перспективного будівництва увійшло 565 об'єктів, з яких 259 існуючих тимчасових, що підлягали заміні на капітальні та 306 нових. З 1840 року обрахування кошторисних сум переводять з рубля асигнаціям на рубль сріблом, співвідношення яких становило 3,5 до 1. Вартість перспективного будівництва становила 5 512 500 рублів асигнаціями або 1 575 000 рублів сріблом (*Додаток А 15*).

Вже наступного 1842 року відсоток задоволених запитів на будівництво виростає до 40,3%, однак, якщо врахувати, що цифри в поданих з округів кошторисних запитах були значно зменшені при складанні загального кошторисного запиту по Українському в. п., то ситуація майже не змінилася [93, арк. 28 зв., 30, 34, 58, 59 зв.] (*Додаток А 14*).

Розглядаючи структуру витрат, запланованих у «Предположении о работах» на 1844 рік, бачимо, що загальна сума на будівництво становила 35 920 рублів сріблом, з яких перші чотири округи повинні були отримати 1 140, а другі чотири округи – 23 376 рублів сріблом [96, арк. 96–118]. Причому, в 1–4 округах частка

коштів на побудову об'єктів минулих років становила 75,9% від загальної суми на будівництво в цих округах, в тому числі 28,4% – на не розпочаті в минулі роки об'єкти, 47,5% – на продовження будівництва розпочатих об'єктів. В 5–8 округах частка коштів на об'єкти минулих років становила 64,5% від загальної суми на будівництво в цих округах, в тому числі 20,5% на не розпочаті в минулі роки об'єкти, а 44,0% – на продовження.

Але вже за пропозиціями до «Предположения о работах» на 1847 рік, складеними в окружних комітетах Українського в. п., було потрібно всього 173 353 рублі. Зокрема, витрати на нові будови повинні були скласти 67,1% від загальної суми, на продовження і завершення затверджених робіт минулих років – 9,4%, на ремонт – 21%, в повернення за вироблені споруди – 1,1%, на заготовку робочих інструментів – 1,4% [108, арк. 224–225]. Отже, наведені цифри свідчать про переважання в першій половині 1840-х років будівництва за рахунок коштів основного капіталу об'єктів, які не були реалізовані в 1830-і роки. Заборгованість у планових об'ємах будівництва за «Предположениями о работах» минулих років була значно скорочена.

Військова Рада, при розгляді представленого Департаментом в.п. кошторису доходів і витрат на 1846 рік по округах орних солдатів і військових поселень, наказала: «З нагоди значного збільшення витрат з капіталу військових поселень, забезпечення яких не залишає вільної суми, яку можна було б використати в разі потреби <...> здійснювані нині витрати наскільки можливо скоротити» [101, арк. 16]. «Предположения о работах» на 1846 рік затвердили у розмірі лише 40 тисяч рублів сріблом, включивши найнеобхідніші споруди. У наступні роки фінансовий кошторис Департаменту в. п. визначав щорічно на будівельні роботи в Українському в. п. не більше 35 тисяч рублів сріблом, що дорівнювало 122 500 рублів асигнаціями. У 1850-і роки ця сума зменшилася до 30 000 рублів сріблом. При таких обсягах щорічного фінансування програма повного облаштування військового поселення в будівельному відношенні, прорахована в 1841 році в розмірі 1 575 000 рублів сріблом, могла бути реалізована тільки за півстоліття.

В наступні роки тенденція відставання у будівництві зберігається. У проєкті «Предположения о работах» на 1855 рік 7 915 рублів (26,4 %) планувалося витратити на продовження і закінчення об'єктів, затверджених раніше, 9 000 (30,0 %) – на ремонт, 2 200 (7,3 %) – на заготівлю інструментів, 685 (2,3 %) – на заготівлю смоли і тільки 10 205 (34,0 %) було вільно для нових об'єктів. Однак, Управління V-го округу Корпусу інженерів в. п. пропонувало внести торішні 10 об'єктів, які не увійшли до «Предположения о работах» і не були профінансовані через обмеженість коштів [118, арк. 442–446].

Недостатнє фінансування у 1840–50-х роках сприяло активному будівництву в округах так званим господарським чином, тобто без витрат від казни. Кількість таких об'єктів значно перевищувала затверджений в припущенні обсяг, проте в більшості своїй це були другорядні за значенням господарські будівлі: паркани, ворота, кухні, вартівні, погребі, лазні, кузні, амунічники, стайні тощо. [108, арк. 826–923; 109, арк. 342–441]. Матеріали та технології, які застосовувались у подібних будівлях, свідчать про їх тимчасовий характер. Крім того, місцевими засобами виконувався великий обсяг робіт з перебудови існуючих будівель, зведенню всіляких надбудов і прибудов до них. Але іноді, в таких переліках траплялися капітальні кам'яні будинки житлового та громадського призначення.

Великі суми, що вимагалися щорічно на ремонт, змусили Департамент в. п. припустити, що це походить від нерегулярності ремонтних робіт, тому 1847 року були складені списки всіх казенних будівель по округах із зазначенням суми необхідної щорічно. У результаті була встановлена потрібна сума в Українському в. п., яка становила біля 9 000 рублів сріблом [108, арк. 677].

Завершальний етап існування військових поселень вніс деякі нові риси у фінансове забезпечення будівництва. До літнього сезону робіт 1856 року окружне управління Корпусу інженерів в. п., посилаючись на постанову Військової Ради і припис Департаменту в. п., видало розпорядження про здійснення всіх робіт в один рік, що забороняло залишати грошові кошти в округах для освоєння в наступному році [134, арк. 16]. Значне зменшення кількості майстрових

військово-робочого батальйону викликало нову статтю витрат – на наймання вільних майстрів [134, арк. 15, 62–63].

Підготовка до складання «Предположения о работах» на 1857 рік пройшла у встановлені терміни. Було запропоновано розпочати та продовжити будівництво 20 об'єктів на суму 19 465 рублів сріблом, що разом з витратами на заготівлю матеріалів, інструментів, поверненням витрат попередніх років становило 36 355 рублів 67 копійок сріблом. Як бачимо, річна сума з бюджету військового поселення зоставалась незмінною навіть в останній рік існування поселень. Але з урахуванням того, що в жовтні 1856 року зведення нових будівель в округах військових поселень було заборонено, витрати скоротили вдвічі до 16 883 рублі 48 копійок сріблом, в тому числі для відшкодування вже витрачених коштів обсягом 3 173 рублі 98 копійок сріблом. Кошти на нерозпочаті будівництвом об'єкти були повернені з окружних комітетів [135, арк. 177 179, 235].

Закупівля інструментів була скасована у зв'язку з ліквідацією військово-робочих батальйонів і тимчасових рот. У липні 1857 року все будівництво, крім закінчення кам'яних стаєнь, манежів, мостів і дріб'язкового ремонту, було припинено. У вересні 1857 року Управління інженерного округу повідомило, що ніяких робіт із тих, що ввійшли до «Предположения о работах» на 1857 рік здійснено не було, а тільки закінчували споруди розпочаті раніше [135, арк. 224, 234].

У період ліквідації військових поселень з 1857 по 1864 рік нове будівництво не проводилося. Існуючі об'єкти розділили на 7 категорій. Загальний капітал військових поселень був трансформований у господарський капітал Південних поселень. За рахунок скарбниці продовжували утримуватися тільки перша, друга і третя категорії будівель: для окружних і сільських управлінь, штабні та капітальні кам'яні споруди, необхідні для військ (шпиталі, стайні, манежі, артилерійські і обозні сараї тощо.). З шпиталів в Українському в. п. зберегли тільки один – Чугуївський. Щорічно на ремонт виділялася фіксована сума, яка була визначена виходячи із середньої сукупної суми щорічного ремонту кожної будівлі з 1847 по 1857 рік. Головний начальник Південних військових поселень ніс

відповідальність за складання «Предположения о работах» з кошторисами й планами, яке надавав на затвердження вищого начальства. Після отримання дозволу, виконання будівельних робіт велося господарським чином, тому що всі робочі підрозділи були ліквідовані.

Решта будов була передана або громадським сільським управлінням для їх потреб, або під квартири військ, або орендарям. Тепер вони утримувалися за рахунок користувача. Поселенські двори й будинки переходили на утримання самих господарів. Церкви до особливого розпорядження залишалися на існуючих правилах, для чого церковні капітали були передані у ведення Головного начальника Південних поселень. Долю господарських установ вирішував Головний начальник. Для визнаних потрібними належало знайти джерело утримання.

Решта не затребуваних будівель, а також житлові будинки продавалися на відкритих торгах. Виручені кошти поповнювали так званий будівельний капітал, який грав роль допоміжних засобів для підтримання об'єктів інфраструктури в округах та складався також із щорічних залишків із суми, визначеної на утримання й ремонт казенних будівель. Невикористані будівельні матеріали, інструменти й худобу продавали на користь будівельного капіталу [315, с. 483]. Витратити будівельний капітал можна було на капітальні виправлення казенних будівель у поселеннях або на їх перебудову в разі крайньої в тому необхідності [138, арк. 66].

Церкви в округах ремонтувалися за рахунок прихожан, казенні будівлі для проживання начальницьких осіб, чиновників і духовенства утримувалися за рахунок самих мешканців, оскільки тепер офіцерам виплачувалися квартирні гроші.

Проаналізувавши вищевикладені факти й цифри, можна зробити кілька висновків щодо принципів фінансового забезпечення будівельних заходів із створення інфраструктури поселень. Незважаючи на значні суми в абсолютних показниках та у відсотковому відношенні (від 35 до 72 % до загальних витрат у поселенні), які щорічно виділялися на будівництво у Слобідсько–Українському

(Українському) військовому поселенні кавалерії, постійно застосовувався режим жорсткої економії. Процес фінансування на етапах планування, затвердження, виконання кошторисів та звітів був чітко структурований, починаючи з 1822 року. Головними документами вважалися щорічні кошториси та «Предположения о работах» на наступний рік, які склалися на місцях та затверджувались у центральному органі управління. З розвитком військовопоселеної організації повноваження в цій сфері місцевих органів загальновійськового управління поступово переходили до фахівців інженерних підрозділів. Для фінансування будівництва та ремонту об'єктів інфраструктури використовувались кошти не лише загального капіталу військових поселень, а також отримані з місцевих оброчних статей, місцевих суспільних капіталів і бюджетів інших департаментів Військового міністерства. Але відставання обсягів фінансування від потреб округів, яке набуває значних розмірів у першій половині 1840-х років, стає головною ознакою фінансового забезпечення процесу створення інфраструктури Українського в. п. аж до його ліквідації у 1857 році. З 1846–1847 років щорічні суми на будівництво та ремонт стають фіксованими. Вони витрачались здебільшого на капітальні будови, необхідні тимчасові споруди зводились так званим економним «господарчим» способом. Нерівномірність фінансування округів впливала на темпи будівництва.

* * *

Отже, розглядаючи ресурси будівництва інфраструктури в конкретному поселенні, ми спинилися на двох, з нашого погляду, головних видах – це трудові ресурси й фінанси. Зважаючи на натуральний характер будівельного виробництва, такий фактор як наявність будівельних матеріалів більшою мірою залежали від можливостей самого поселення, а не від торгівельних зв'язків і зовнішніх умов. Хоча, безумовно, це питання необхідно розробляти надалі поза обмеженими обсягами дисертаційного дослідження.

Сама ідея військових поселень була заснована на використанні безоплатної чи низькооплачуваної праці залежних верств населення. Прагнення до

здешевлення утримання армії призводило до використання натуральних форм господарювання, зокрема в заготівлі матеріалів та інструментів, будівельних роботах, транспортуванні будматеріалів тощо. Підготовка власних кваліфікованих ремісників (майстрових) та організація їх у військово-робочі підрозділи теж заощаджувала кошти, тим більше, що людських ресурсів у округах було з надлишком. З одного боку, навчання ремісництву надавало нових умінь місцевому населенню, але залежний стан не давав можливості більшій частині поселян приймати участь у підрядних форм виконання будівельних робіт, використовуючи свої вміння для заробітку та збагачення. Між тим треба зазначити, що керівництво постійно намагалося впроваджувати в поселеннях західноєвропейські зразки господарювання й технології, а також достатньо широкий асортимент та високий рівень продукції та робіт, які виконувалися солдатами-майстрами військово-робочих батальйонів.

Проведене дослідження не мало на меті встановлення рівня підготовки інженерно-архітектурних кадрів, задіяних на будівництві у військових поселеннях, що є цілком перспективним напрямком для подальшої роботи.

Проаналізувавши принципи складання кошторисів, асигнування, фінансування та звітності щодо інфраструктурного облаштування Українського військового поселення можемо відзначити, що це була найбільш витратна сфера економіки поселення. Навіть при частці у 50–70% від загальних витрат на поселення, будівництво за затвердженою після 1827 року програмою за загальною вартістю було нездійсненим.

Проаналізувавши трудові резерви та обсяги фінансування будівництва інфраструктури можна стверджувати, що загальною тенденцією була їхня постійна недостатність, особливо після реформи 1827 року. Така ситуація призводила до значного запізнення у виконанні програми створення інфраструктури та переважання в переліку зведених об'єктів невисокої кошторисної вартості, виконаних з нетривких будівельних матеріалів.

3.3. Динаміка темпів будівництва та періодизація процесу створення й розвитку інфраструктури.

Як було вказано вище, процес створення та розбудови інфраструктури військового поселення на території Слобідсько-Української (з 1835 року–Харківської) губернії мав значні часові та територіальні відмінності навіть всередині одного регіонального утворення. Полкові та дивізійні округи уланської та кірасирської дивізій забудовувались с різною інтенсивністю, що було викликано нерівномірними темпами переходу земель та населених пунктів під юрисдикцію поселень, зміною програми перетворень під час реформування військових поселень, відмінностями у землекористуванні, наявністю різних обсягів залучених трудових ресурсів тощо. Найбільш об'єктивною характеристикою розвитку цього процесу, на нашу думку, є порівняльний аналіз даних про кількісний та функціональний склад побудованих об'єктів, темпи будівництва на підставі обробки та аналізу історико-статистичної інформації (*Додатки А 16, 17, 18*).

Базою для проведення статистичних вимірювань стали зведені відомості, складені на підставі великого масиву документів. Найбільш повні вихідні дані були виявлені у складених навесні – влітку 1847 року відомостях про всі існуючі казенні будови в округах Українського в. п. з розподілом об'єктів за кожним конкретним населеним пунктом [108, арк. 534–574, 628–676]. Для цього дослідження визначальним стала наявність у джерелах відомостей про функціональне призначення, дату, матеріал (іноді навіть конструкцію) будівництва кожного окремого об'єкта. Але за нашими спостереженнями, відомості 1847 року щодо 5–8 округів не мають інформації про деякі об'єкти раннього періоду будівництва, які були перебудовані ще до 1826 року, або змінили своє функціональне призначення. Пошук таких даних проводився за різними архівними документами.

Додаткові відомості щодо періоду з 1847 до 1857 року були віднайдені у звітах про будівельні роботи в округах, актах прийому-передавання округів при

зміні командирів, статистичних описах та статистичних атласах різних років тощо. Вони дещо поступаються за повнотою даних щодо попереднього періоду, але є цілком репрезентативними.

Вирішуючи завдання простежити саме динаміку будівництва, ми взяли за одиницю статистичного спостереження факт будівництва (створення) об'єкту інфраструктури, а не факт його існування. Тому перебудовані будівлі увійшли до статистичних даних як два окремих об'єкти.

Відомості про житло наведені без урахування перебудови власних дерев'яних будинків військових поселенців з огляду на те, що такі роботи проводились переважно самими поселенцями без значних витрат коштів поселення. За статистичними даними 1855 року в Українському в. п. нараховувалось 30 306 житлових будинків поселенців. Тотальність перебудови та перенесення таких будинків не викликає сумніву, адже 1855 року змінених будинків нараховувалось 28084, а таких що потребують перебудови – 2222 (7%). Причому переважна більшість не перебудованих об'єктів розташовувалась у 1–4-му округах – 1982 [119, арк. 234–234 зв., 280 зв.].

Мости, гаті та греблі, які становили частину успадкованої інфраструктури території, зайнятої військовим поселенням, перебудовувались тільки в разі повної зношеності. На жаль, знайти повні й систематичні статистичні дані саме про будівництво споруд шляхів сполучення не вдалося.

Отже, опираючись на відомості віднайдених джерел, ураховуючи вищевикладені результати проведеного дослідження та зведені статистичні дані, спробуємо описати особливості й динаміку будівництва в округах Українського в. п. кавалерії за весь період їх існування.

Можна сказати, що будівництво в окрузі 3-ї уланської дивізії починається відразу після оголошення про поселення військ 1817 року. Більшість дерев'яних будівель спочатку зводилися як тимчасові, без затвердженого плану, з використанням будівельних матеріалів від розбирання переданих до військового поселення поміщицьких і громадських будівель (збірні хати, ратуші, комори, казенні питні будинки) [5, арк. 105]. Нерідко будівлі пристосовували до нових

потреб без перебудови. Цьому сприяв тривалий, до 1821 року, процес поділу земель за полковими округами й відсутність заготовлених будівельних матеріалів [174, л. 793–805 об.]. Важливо зазначити, що здебільшого такі будівлі в ескадронних і півескадронних центрах перебудовувалися тільки в 1830–40-х роках лише через давність [23, арк.158 зв.].

Використання будівельного матеріалу з розібраних старих будов застосовувалося протягом усього функціонування поселень [15, арк. 309]. Така максимальна заощадливість на початковому етапі створення інфраструктури була обумовлена невизначеністю сценарію створення просторової структури поселень, труднощами у вирішенні земельних питань, нестачею матеріальних і людських місцевих ресурсів. Проте й надалі надмірна економія казенних коштів змушувала використовувати вторинні ресурси.

Першочерговою та найбільш чисельною групою об'єктів на першому етапі формування інфраструктури були стайні, що пояснювалося необхідністю збереження в зимовий час кінного складу кавалерійських полків [5, арк. 347–348 зв.; 179, л. 422; 341, с. 108]. Манежі, що забезпечували продовження стройової підготовки для збереження боєздатності військ, також будувались першочергово. Але за матеріалом і технологією будівництва переважно ці споруди були плотові, тобто тимчасові.

Дуже важливими об'єктами були провіантські та запасні хлібні магазини для забезпечення запасу зерна на випадок неврожаю [5, арк. 307]. З 1823 року будівництво хлібних магазинів велось за новими планами, які передбачали подвійну довжину будівлі до зразка 1819 року для зберігання 1500 четвертей хліба (близько 197 т) [180, л. 1213]. У звіті за 1811–1832 рік, складеному генерал-ад'ютантом П. А. Клейнміхелем було сказано: «Хлібні запасні магазини влаштовані у всіх округах військового поселення» [197, л. 30 об.].

Одними з перших інфраструктурних об'єктів у поселених округах були затверджені шпитали. 1819 року були складені фасад і план шпиталю в Чугуєві [174, л. 853], розпочались підготовчі роботи та фактичне будівництво розгорнулося тільки на початку 1820-х років.

Для нарощування темпів будівництва велика увага приділялася в цей період заготівлі будівельних матеріалів, спорудженню цегельних та вапнякових заводів, заготівлі лісового матеріалу, бутового каменю, гонту, соломи й очерету для покрівель. Цегельні заводи влаштувалися в 1819–1820 роках у кожному полковому окрузі [229, с. 90–107]. Для потреб будівництва 1821 року передбачалося заготовити та випалити по 320 тис. цегли [198, л. 44–45 об.].

Багато зусиль з 1818 по 1821 рік, крім заготівлі будівельних матеріалів, вимагали інженерно-геодезичні вишукування з улаштування нових доріг та перепланування існуючих селищ, які супроводжувалися великими обсягами земляних робіт. Зруйновані бурями, пожежами, повеннями та іншими стихійними лихами будівлі відновлювалися постійно.

Розпочинається перенесення та перебудова власних будинків поселян. Наприклад, у перелік робіт в окрузі 2-ї уланської дивізії 1821 року передбачалося внести обов'язкові для ескадронних і взводних селищ ідентичні будівлі: 120 будинків для військових поселян-господарів з резервними, 4 відділення для кінських заводів, 16 тимчасових ескадронних манежів, 28 взводних стаєнь з амунічниками [198, л. 44–45 об.].

Вище викладені відомості підтверджуються зведеними статистичними даними, які свідчать, що найбільш системним у 1817–1821 роках було будівництво об'єктів функціональних груп: забезпечення господарчого розвитку та підтримки виробничої діяльності (запасні хлібні магазин, заводи будівельних матеріалів); утримання кінного складу кавалерійських полків (стайні); освіти й підготовки військових кадрів і резервів (манежі) (*Додаток А 16*).

Завершення процесу формування нової системи розселення, затвердження меж округів 2-ї уланської дивізії, складу та розподілу об'єктів інфраструктури 1821 року стає точкою відліку для початку системного будівництва в населених пунктах Слобідсько-Українського військового поселення. Частина вже збудованих тимчасових об'єктів переноситься в інші селища або на проєктні місця в тих же населених пунктах [39, арк. 226–229 зв.]. Перенесення об'єктів також було поширеним наслідком розширення округів 1829 року.

Після 1821 року також продовжувалось будівництво тимчасових об'єктів із використаного матеріалу [23, арк. 159–160, 436]. Використовувалося колишнє майно поміщиків і різночинців [16, арк. 110–113]. Без змін залишалися мости, млини, гаті.

Відмінними рисами будівельних робіт стають плановість і послідовність. Спочатку об'єкти зводились начорно, наступного року бралися до оздоблювальних робіт. Комплекс споруд або забудова вулиці чи селища виконувалися одночасно. Тільки після повного завершення робіт переходили до наступного місця [9, арк. 154]. Найбільш активні темпи будівництва нової інфраструктури, безумовно, спостерігалися в дивізійних і полкових штабах.

Нарощування потужності цегельних заводів, організація додаткової робочої сили з числа солдатів піхотних батальйонів і місцевих військово-робітничих підрозділів дозволило з 1824 року почати активне будівництво капітальних штабних будівель з випаленої цегли не тільки в полкових, але і в ескадронних і півескадронних центрах. Тимчасові будівлі з нетривких матеріалів повинні були поступово замінюватися на капітальні, виконані з цегли.

У «Предположении о работах» на 1823 рік в округах військового поселення 2-ї уланської дивізії на Головній вулиці в місті Чугуїв було заплановано перебудувати 90 дерев'яних будинків військових поселян-господарів з резервними [44, арк. 122 зв.–125]. Але 1824 року в Чугуєві було вирішено відмовитись від дерева на користь цегли [230, с. 105; 407, с. 267]. Всього таких будинків у Чугуєві з'явилося 166, проте на інші населені пункти цей досвід поширено не було. На нашу думку, цьому сприяло не тільки прагнення зменшити витрати, але й проблеми з використанням таких будинків як службових квартир. Утрачаючи звання хазяїна поселянин фактично був змушений покинути кам'яний будинок і залишався без житла, бо його дерев'яний дім вже був зруйнований [75, арк. 393–394].

Будівництво об'єктів інфраструктури в округах кірасирської дивізії розпочалося лише з 1825 року із затримкою «з причини невизначення місць для поселеної осілости». Купівля землі у поміщиків дуже гальмувала цей процес [189,

л. 209–214]. 1826 року було споруджено по одному запасному хлібному магазину на 1500 четвертей (близько 197 т) зерна в кожному полковому окрузі цієї дивізії. Але вже з 1827 року темпи будівництва поступово нарастають. Початковому етапу в округах кірасирської дивізії також було властиве будівництво переважно запасних хлібних магазинів, стаєнь та манежів.

Спад будівельної активності посилювався 1829 року у зв'язку з виведенням піхотних батальйонів з округів. «Предположение о работах» на 1829 рік для 1-ї кірасирської дивізії було написано з однаковим переліком будівель і обсягів виробництва будівельних матеріалів у кожному з чотирьох полкових округів [191, л. 2–19]. Перелік об'єктів інфраструктури, черговість їх зведення були тими ж, що і в уланській дивізії.

Розпочаті в попередньому періоді шпиталі в округах 2-ї уланської дивізії в цей час здавалися в експлуатацію. Достатня кількість будівельних матеріалів дозволила збудувати у 1824–1825 роках запланований ще 1819 року кам'яний корпус шпиталю в Чугуєві. Шпиталі у полкових селищах Печеніги (Ново-Белгород), Андріївка (Ново-Борисоглібськ), Балаклея (Ново-Серпухів) зводяться в 1824–1826 роках, але як тимчасові фахверкові, плотові чи дерев'яні споруди. У полкових округах 2-ї кірасирської дивізії будівництво фахверкових тимчасових напівшпиталів відбулось одночасно у 1828–1829 роках. Крім того, у воєнний час організовувалися тимчасові шпиталі для прийому поранених і хворих. Інколи для них будували нові приміщення, але частіше використовували наявні. Кількісні показники будівництва групи споруд з охорони здоров'я та соціального піклування цього періоду у обох дивізіях значно перевищують попередні 46 (18 та 28 об'єктів) проти 1 об'єкту. (Додаток А 16).

У кінці 1820-х – на початку 1830-х років починають будуватися комплекси для військово-робочих підрозділів, а саме: ділові двори, казарми, майстерні тимчасових робочих рот і стайні транспортних підрозділів для гужового скота. Прагнення до здешевлення будівельних робіт у військових поселеннях призводило до розвитку власного виробництва будівельних матеріалів, окремих елементів екстер'єрів та інтер'єрів будинків, предметів обстановки, меблів,

транспортних засобів, що викликало необхідність створення комплексів різноманітних майстерень, казарм, складів, спеціальних приміщень. Це відображається в зростанні кількісних показників групи будівель підтримки виробничої діяльності з 10 до 34 (9 та 15) об'єктів. (*Додаток А 16*).

Поступово пріоритетним в округах уланської дивізії стає спорудження житлових будинків для офіцерів (119 об'єктів) на тлі збереження темпів будівництва об'єктів для утримання кінного складу (101 об'єкт) та забезпечення господарського розвитку території (66 об'єктів) (*Додаток А 16*). Кількість зведених об'єктів цих груп динамічно зростає у всіх округах та значно перевищує показники інших.

Але при цьому спостерігається значний обсяг будівництва в кожній функціональній групі, що підтверджує практично повне формування в цей період в округах уланської дивізії складу інфраструктури варіанту 1821 року, а саме: так званих, штабних будівель – домів гуртожиткового типу для офіцерів та непоселених чинів, шкіл для кантоністів, ескадронних комітетів суміщених з каплицями чт окремих, ескадронних лавок з пожежною командою, манежів та стаєнь [224].

До 1828 року були відбудовані всі комунікаційні дороги в округах 2-ї уланської дивізії [193, л. 89 об.; 33, арк. 3–21, 266].

Зростання чисельності військ призводить до втрати колишньої кратності між діючими й поселеними частинами та прив'язки до складу інфраструктури [80, арк. 562–566]. Тепер розселення відбувається як ескадронами, так і їх частинами, навіть частинами взводів.

Відокремлення 1832 року поселеної частини від діючої і створення 1836 року восьми господарських округів Українського військового поселення сприяли збільшенню числа об'єктів будівництва саме для забезпечення господарської частини, і так само до зміни функціонального призначення деяких будівель. Ескадронні комітети перетворювалися на волосні, кінські заводи використовувались як вівчарські ферми, ескадронні лавки скасували у зв'язку з

розвитком мережі приватних, для яких будували торгові ряди. Ремонтувалися отримані від цивільного відомства й будувалися нові млини [341, с. 112].

З 1835 року відновлюється будівництво в полкових округах Українського в. п. шкіл, казарм і допоміжних будівель для кантоністів кавалерійських навчальних ескадронів і артилерійських батареї, сформованих на підставі височайше затвердженого про них положення для комплектування полків резервних корпусів унтерофіцерами і артилерійських батареї – феєрверкерами [341, с. 112]. 1836 року були знову створені навчальні ескадрони й батареї кантоністів [297]. У статистиці бачимо інтенсифікацію будівництва об'єктів з функцією освіта та підготовка військових кадрів і резервів у 1833–1844 роках у порівнянні з 1820-ми роками (18 та 43 об'єкти порівняно з 46 та 62) (*Додаток А 16*).

Для шкіл кантоністів було розроблено 7 планів і 19 кошторисів, а також проекти кам'яних і крейдяних будівель для постійного розміщення кантоністів навчальних ескадронів на казарменому положенні на 150 осіб [83, арк. 142–143]. Проте, в деяких округах використовували старі відремонтовані й пристосовані приміщення і навіть розглядали питання про розміщення кантоністів по квартирах у поселенців за певну плату.

Як було сказано вище, 1841 року за вказівкою інспектора резервної кавалерії складаються форми, які показували скільки і яких саме казенних об'єктів потрібно мати в округах для приведення їх «в повний устрій в будівельному відношенні», скільки з них (капітальних і тимчасових) є в наявності та скільки ще треба звести (*Додаток А 9*). До цього переліку буди внесени шпиталі, запасні хлібні магазини, клуні, стайні з цейхгаузами, будинки для квартирування генералів, штабофіцерів і оберофіцерів, полкові ділові двори та інші будівлі. Після складання подібних відомостей внесення об'єктів у «Предположение о работах» на наступний рік можливо було тільки зі списку неіснуючих в округах об'єктів [94, арк. 121–121 зв.].

Перепис усіх наявних і потрібних капітальних будівель, здійснений в округах 1841 року, показав, що забезпеченість капітальними будівлями в

Українському в. п. становила 67,1%. Але з урахуванням використання тимчасових будівель була цілком задовільною та складала 90,6%. (*Додаток А 10*). Тобто, з початку 1840-х років, не стільки розбудовували інфраструктуру, скільки її модифікували, замінюючи тимчасові будівлі на капітальні.

Задля об'єктивності, треба звернути увагу на те, що нормативний склад об'єктів інфраструктури 1841 року значно менший, ніж реально необхідний, і визначений він був тільки для будівництва за рахунок загального капіталу військових поселень. Господарські споруди, які у великій кількості стали необхідні після переходу округів на нову форму господарювання, в цьому переліку не враховувалися. Отже, відсоток забезпечення округів об'єктами інфраструктури був дещо меншим.

1841 року ліквідація резервних ескадронів і введення в округи на їх місце непоселених військових частин [99, арк. 40] призвело до зміни функціонального призначення деяких будівель, збільшення кількості амунічників, лазень, кухонь, пекарень тощо, але основний функціональний перелік будівель поселених частин залишався незмінним. Для потреб непоселених частин військового поселення як у межах своїх територій, так і в селищах цивільного відомства, будувало необхідні споруди: плотові та земляні манежі, порохові погребі, плотові стайні на 45 коней з амунічниками, плотові сараї для обозу й парку, плотові караульні тощо [99, арк. 22–23, 59–60 зв.; 341, с. 112].

Введення в колишніх округах кірасирської дивізії (1–4-й округи Українського в. п.) колективного заорювання сприяло будівництву службових споруд при спільних токах: вартівень, комор, прибудов для молотильної машини. Як наслідок, кількість побудованих тут споруд господарчої групи у цей період (164 об'єкти) значно перевищила показники у колишніх округах уланської дивізії (5–8-й округи Українського в. п.) (46 об'єктів) та темпи її зростання мали більш інтенсивний характер (*Додаток А 16*).

Крім того, у 1840–1841 роках Українське в. п. вело будівельні роботи поза межею власних округів. У місті Слов'янськ був створений комплекс сезонного

«військово-тимчасового» шпиталю для лікування мінеральними водами та грязями в літній період [108, арк. 548 зв.].

Як згадувалось у підрозділі про фінансування будівництва, 1844 року Департамент в. п. вніс істотні зміни до системи фінансового забезпечення будівництва в поселеннях. Інженерне управління почало відігравати провідну роль у будівництві об'єктів інфраструктури, комітети управління округів втрачають можливість замовлення необхідних будівель. Водночас спостерігається тенденція збільшення будівництва за розпорядженням місцевого начальства після проведених оглядів округів. Можна сказати, що відмежування поселеної частини від діючої фактично відбулося вже будівельній галузі, розпочавши новий етап її розвитку.

З 1846–1847 років щорічні суми на будівництво та ремонт стають фіксованими. За кошти загального капіталу військових поселень зводяться тільки капітальні або кам'яні будівлі. Тому для створення необхідних об'єктів місцевому керівництву дозволяють витратити кошти з місцевого капіталу. Повернення коштів з казни відбувалося лише за умови надання повного пакету проектно-кошторисної документації та підтвердження правильності розрахунків та закупівельних цін. Щорічно округи оглядали корпусний командир або інспектор резервної кавалерії. Зауваження щодо ремонту існуючих або зведення необхідних будівель були керівництвом до дії та планування на наступний рік, а також дозволом на будівництво господарським способом [50, арк. 1–15; 98, арк. 13–15]. Ознакою часу стає зведення у всіх без винятку населених пунктах поселення протягом 1–2-х років таких однотипних об'єктів, як лазні, будинки на кладовищах для мнимовмерлих, будівлі для пожежної команди, коней та інструментів тощо. Особливо така плановість та повторність будівництва була притаманна 1–4-у округам, що дає кількісний показник групи будівель охорони здоров'я та соціального піклування (112 об'єктів) втричі вищий ніж за попередній період (41 об'єкт), а група будівель охорони громадського порядку збільшується в 4 рази (з 14 до 62 об'єктів) (*Додаток А 16*).

У 1840–50-і роки продовжується оновлення об'єктів інфраструктури, зокрема зведення кам'яних будинків замість застарілих дерев'яних, плотових чи фахверкових. Згідно з «Предположением о работах» на 1847 рік було дозволено зводити й ремонтувати не тільки господарські, а й капітальні споруди за розпорядженням поселеного начальства. Це стосувалося будинків для квартирування офіцерів, волосних комітетів і взводних стаєнь, крім тих, які знаходяться в окружних штабах і повинні будуватися за височайше затвердженими «нормальними «кресленнями [107, арк. 78–78 зв.]. Найчастіше до такого варіанту будівництва економічним способом вдавалися у випадках, коли необхідні будівлі з року в рік не вносилися до плану, старі споруди занепадали, і виникала загроза їх повного руйнування. Іноді дозволені в «Предположениях о работах» будівлі не зводились роками.

З 1853 року стрімко падає кількість збудованих об'єктів, що було пов'язано з економічною кризою та початком Східної (Кримської) війни 1853–1856 року. Фактично ці роки стають останніми роками активного будівництва в округах, яке велося як за розпорядженням інженерного відомства, так і поселеного начальства. За кількісними показниками обсяг збудованих з 1845 до 1851 року об'єктів визначається на рівні 70 % у 1–4-х округах та 83 % у 5–8 округах від загального обсягу будівництва з 1845 до 1857 року (*Додаток А 16*).

Уже 1856 року, до ухвалення офіційного рішення про ліквідацію військових поселень були проведені ремонти у всіх округах з метою передачі об'єктів військового поселення у відання Інженерного департаменту. Височайшим повелінням, оголошеним у приписі військового міністра від 6 жовтня 1856 року було суворо заборонено здійснювати нове будівництво без особливого на те дозволу та пояснення причин, які доводять необхідність у таких об'єктах [135, арк. 177]. З 20 об'єктів запланованих у «Предположении о работах» на 1857 рік Управління V округу Корпуса інженерів в. п. у восьми округах планувало побудувати лише 2 нових об'єкта [135, арк. 99–115, 169, 175 зв.].

4 червня 1857 року положенням про новий устрій військового поселення кавалерії було оголошено про поступову ліквідацію такого. У 1858–1859 роках

житлові будинки для офіцерів і поселян були продані у зв'язку з ліквідацією військових поселень [137; арк. 12–15, 34, 40]. Всі військово-робочі підрозділи скасовувалися. Масове будівництво в поселеннях більше не здійснювалось.

Загалом в Українському в. п. за весь час його існування було збудовано орієнтовно 3067 об'єктів. Розподіл за функціональними групами та питома вага кількості збудованих об'єктів наведені у *Додатку А 18*.

Підсумовуючи матеріал, викладений у даному підрозділі, спираючись на зведені статистичні дані та враховуючи висновки всіх попередніх підрозділів можемо констатувати, що процес створення та розвитку інфраструктури у військовому поселенні кавалерії на території Харківської губернії у 1817–1864 роках за динамікою темпів та результатами може бути поділений на етапи (*Додаток А 16 та А 17*).

Перший етап з 1817 до 1821 року ми вважаємо *підготовчим*, тому що будівництво характеризується активним кураторством з центру, невеликими обсягами через відсутність професійної робочої сили, розвитком мережі заводів з виготовлення будматеріалів, розробкою місць видобутку будівельних матеріалів, регуляцією використання лісового матеріалу, будівництвом комунікаційних доріг, спорудженням першочергових будівель, які гарантують безпеку життя (шпиталі, хлібні та продовольчі магазини) і боєздатність (манежі, стайні, амунічники). Також зводяться в невеликій кількості тимчасове житло для офіцерів, будинки для приїзду начальників, школи кантоністів. Оселі військових поселян перебудовуються за затвердженими планами у зв'язку з переносом на проєктовані лінії забудови в населених пунктах. Всі будівельні заходи відбуваються лише на території уланської дивізії.

Просторова трансформація округів, формування нової системи розселення, розробка нових планувань та формування переліків інфраструктури визначили характер будівництва за нагальними потребами. У перший період переважно зводяться об'єкти тимчасові, невисокої кошторисної вартості.

Другий етап окреслено 1822–1832 роками. Варто зазначити, що динаміка будівництва в цей період значно нижча в округах кірасирської дивізії в порівнянні

з уланською (162 та 398 об'єктів відповідно). Загалом картина перетворень у кірасирській дивізії повторює результат попереднього періоду в сусідніх уланських округах. Навпаки, в округах уланської дивізії відбувається активне переплануванням селищ з великою кількістю перенесених і побудованих житлових будинків військових поселенців. Однотипне планове будівництво об'єктів, призначених для селища певного статусу ведеться поетапно, планово та поступово. Зводяться перші великі будівлі з обпаленої цегли, збільшується обсяг будівництва за рахунок використання на роботах солдат піхотних батальйонів та підготовки власних майстрових кадрів. В той же час будівництво житла для офіцерського складу різко зростає. Однак зведення приміщень для утримання кінного складу та господарчих споруд переважає. Будуються важливі соціальні об'єкти: шпиталі та школи, споруди для забезпечення громадського порядку та пожежної безпеки. Після реформи 1827 року деякий час будівельна сфера рухається за інерцією, але 1829 року відбувається різке зменшення обсягів будівництва, і багато об'єктів інфраструктури втрачають своє первинне призначення. До 1832 року в округах уланської дивізії практично повністю реалізується затверджена 1821 року програма створення інфраструктури для всіх населених пунктів відповідно до їх статусу.

Третій етап процесу створення інфраструктури тривав з 1833 до середини 1840-х років та характеризувався значною активізацією будівництва як у 1–4-х, так і в 5–8-х округах (751 та 538 об'єктів відповідно). З 1831 до 1839 року щорічна кількість збудованих об'єктів у перших чотирьох округах стабільно перевищує кількість в останніх, що характеризує прагнення наздогнати час, втрачений на земельне облаштування округів кірасирської дивізії. Стимулюючим фактором також було надання інспектору резервної кавалерії та командирі корпусу дозвільних функцій на будівництво разом з правом фінансування з місцевих капіталів.

Від початку 1830-х років в округах значно активізувалось будівництво об'єктів житла – будинків для офіцерів та чиновників з допоміжними надвірними будовами до них. Друге місце за кількістю посідають майстерні, полкові двори,

кошари, запасні магазини. Зростання долі об'єктів житлового та господарського призначення пов'язано як з господарчим розвитком округів, так і з розміщенням в округах значної кількості непоселених військ. Розвиток ветеринарної справи забезпечується лазаретами для стройових коней і для свійської худоби поселян. Нові управлінські, житлові та господарчі будівлі забезпечують діяльність шовківництва й лісового господарства військових поселень. Зростає кількість будівництва об'єктів призначених для розміщення управлінських штабних структур. Здійснюється перепрофілювання функціонального призначення об'єктів інфраструктури згідно пореформених завдань військових поселень. Тимчасові некапітальні споруди замінюються на капітальні.

Четвертий етап будівельної історії Українського військового поселення визначаємо в межах від середини 1840-х років до 1857 року. Головною тенденцією у цей час стає зменшення та фіксоване визначення щорічного об'єму будівництва за кошти загального капіталу військових поселень. Інженерне управління набуває провідної ролі в капітальному будівництві. Великі повноваження у виборі актуальних об'єктів передаються поселеному начальству, що призводить до збільшення кількості об'єктів соціального та господарського призначення у всіх округах. Темпи будівництва витримуються на рівні попереднього періоду. Продовжується перебудування об'єктів та масове зведення типових споруд за окремими постановами. Але економічна криза та наміри керівництва держави ліквідувати систему військових поселень позначаються на темпах будівництва у 1850-х роках. З 1851 року обсяги робіт значно скорочуються у всіх округах.

П'ятий етап з 1857 до 1864 року вважаємо ліквідаційним. Об'єкти інфраструктури виставляються на торги або передаються до різних відомств. Виходячи з того, що багато великих будівель купувалися на злам, житлові офіцерські будинки були занадто дорогі для покупки, заводи будівельних матеріалів не затребувались орендарями, оскільки в округах не було достатнього обсягу будівництва, можна говорити про штучність інфраструктури для укладу життя, досвіду й традицій місцевого населення, навіть після сорока років існування військових поселень.

Висновки до розділу 3

Отже, дослідницькі матеріали, викладені в третьому розділі, дозволили проаналізувати головні чинники й результати процесу будівництва об'єктів інфраструктури Слобідсько-Українського (Українського) військового поселення кавалерії у 1817–1857 роках.

Законодавству військових поселень було притаманне як наслідування тенденціям загальнодержавної законотворчої діяльності докодифікаційного періоду так і автономність. Окремого будівельного законодавства у військових поселеннях не існувало. Положення щодо будівництва були внесені до багатьох документів з організації поселень, які створювались протягом декількох років на підставі практичних напрацювань як додаткові пояснювальні частини перших установлень про заснування військових поселень. Регуляційні документи, створені з 1817 до 1832 року, стосувалися питань управління будівельною діяльністю, складу інфраструктури, містобудівних перетворень, діяльності піхотних батальйонів і власних будівельно-робочих підрозділів, правил виконання робіт, заготівлі будматеріалів, застосування будівельних матеріалів і технологій, практичних питань побудови окремих об'єктів, правил складання кошторисів і звітності, посадових інструкцій, протипожежних правил. При всій складності та широті законодавчо-нормативна база будівництва у військових поселеннях була детально розроблена та всебічно обслуговувала процес будівництва. В межах кодифікації всього російського законодавства багато положень були внесені 1838 року до «Свода военных постановлений» і продовжували діяти. Особлива роль в упорядкуванні законодавства військових поселень належала Сперанському М. М. [358; 396]

Система управління військовими поселеннями, зокрема будівництвом інфраструктури, вибудовувалась відповідно до організаційної структури поселень, яка збігалася з полковим, бригадним, дивізійним і корпусним поділом армії. Функції керування будівництвом виконували органи військового управління, які мали повноваження у сфері господарського розвитку поселення.

Вони формувалися автономно, але в контексті загальних тенденцій державотворення того часу та характеризувалися багаторівневою структурою, жорсткою ієрархією, чітким розподілом повноважень і відповідальності. Вертикальні зв'язки між різними рівнями управління будівництвом були спрямовані на уніфікацію будівельної діяльності в поселеннях.

Центральні органи перебрали на себе більшу частину обов'язків існуючих департаментів Військового міністерства та цивільних міністерств щодо благоустрою й будівництва на виділеній території, що, безумовно, дозволило уніфікувати процес створення інфраструктури в округах військових поселень, надати йому плановий характер і здійснювати дієвий контроль.

Суміщення функцій забезпечення будівництва та безпосереднього керівництва будівельними роботами надавало системі управління будівництвом дієвості. Створення власного інженерного підрозділу на рівні корпусу забезпечило участь в управлінні фахівців будівельної справи.

Постійна трансформація з метою удосконалення дозволила створити достатню законодавчо-нормативну основу та дієву систему управління галуззю будівництва у військових поселеннях про що свідчать приклади використання законодавства військових поселень у загальнодержавному вимірі і тенденція до розширення повноважень Департаменту в.п. щодо керування будівництвом об'єктів інших відомств.

Будівництво як галузь матеріального виробництва потребувала певних людських (кадрових) і фінансових ресурсів, обсяги яких насамперед визначали темпи створення нової інфраструктури. У самій ідеї військових поселень та документах про їх заснування була закладена думка про зменшення витрат на утримання армії, в тому числі за рахунок використання безоплатної праці. Як робочу силу в округах планувалося використовувати некваліфіковану працю місцевого населення та солдатів піхотних батальйонів. Для складних робіт готували майстрів, що мали відповідні вміння й навички і об'єднувалися у військово-робочі підрозділи. Необхідність у проведенні одночасно великих обсягів роботи з заготівлі та транспортування будматеріалів, земельних і

безпосередньо будівельних робіт, обмеження продуктивного сезону теплою порою року потребувало залучення одночасно великої кількості робочих. З розвитком військових поселень спостерігалася тенденція до звільнення поселен-господарів від обов'язків з будівництва за рахунок використання зовнішніх і внутрішніх ресурсів, а саме: залучення до роботи солдатів непоселених піхотних частин, організації власних робочих та транспортних підрозділів. Професіоналізація робочої сили відбувалася за рахунок відряджень не зайнятих у сільськогосподарському виробництві поселен на навчання та стажування в центри ремесел, навчання на місцях шляхом передачі досвіду або отримання освіти у спеціальних навчальних закладах (кондукторські, землеробські школи тощо). Створювались спеціальні багатопрофільні виробничі комплекси – ділові двори, які сприяли збереженню натуральності господарства. Але обмежені умови підрядів не дозволили селянам округів широко розвивати цей вид підприємницької діяльності. Проведене дослідження не мало на меті встановлення рівня підготовки інженерних кадрів військових поселень, що є цілком перспективним напрямком для подальшої роботи.

Розгляд не тільки обсягів фінансування, а й принципів використання коштів, дозволив зробити висновки про постійне відставання сум запитів від реального фінансування, особливо у 1840–50-і роки. Оскільки гроші виділялися не на бюджетний період, а на побудову конкретного об'єкту, яка могла тривати декілька років, аналіз темпів будівництва тільки на підставі обсягу щорічного фінансування не є точним. При достатньо значних абсолютних цифрах та вагомій частці будівельних коштів, від 35,4 до 71,7 відсотків від загальних асигнувань на певне територіальне поселення, заходи з економії та обмеження у фінансуванні були постійними. Процес фінансування на етапах планування, затвердження, виконання кошторисів і звітів був чітко структурований, починаючи з 1822 року. Головними документами вважалися щорічні кошториси та «Предположения о работах» на наступний рік, які складалися на місцях і затверджувалися в центральному органі управління. З розвитком військовопоселеної організації повноваження в цій сфері органів загальновійськового управління на місцях

поступово переходили до фахівців інженерних підрозділів. Із середини 1840-х років обсяги фінансування будівництва в Українському військовому поселенні стають фіксованими. Практика будівництва «господарчим» методом за розпорядженням місцевого керівництва за рахунок місцевих суспільних капіталів та бюджетів інших департаментів Військового міністерства стає постійною. За умови підтвердження правильності проєктно-кошторисної документації та відповідної якості зведеного об'єкта казна компенсувала витрачені кошти з загального капіталу військових поселень у наступних періодах. Залучення коштів з інших джерел при явній потребі у військових поселеннях було неможливе.

Усі вищерозглянуті фактори впливали на темпи будівництва інфраструктури, що аналізувалися в дослідженні на підставі статистичних даних. Результати аналізу дозволили запропонувати періодизацію будівельного процесу.

Аналіз динаміки загальної кількості побудованих об'єктів (за етапами) свідчить про те, що темпи будівництва на першому та другому етапах були вищі у 5–8-х округах, а в третьому та четвертому – у 1–4-х округах. Схожість показників загальної кількості споруджених об'єктів та питомої ваги об'єктів різних функціональних груп у дивізійних округах свідчить про уніфікованість складу інфраструктури, плановість будівництва та контроль за виконанням. Превалювання в загальному обсязі будівництва об'єктів квартирування офіцерів і унтерофіцерів, утримання кінного складу кавалерійських полків та господарчого розвитку територій, власне, відповідає головним цілям розміщення військ та їхнього самозабезпечення.

Піки будівельної активності в Українському військовому поселенні припадають на 1833–1837 та 1845–1847 роки, що, на нашу думку, було викликано змінами потреб в об'єктах інфраструктури на тлі реформ армії та військових поселень, змінами концепції функціональності та розподілу об'єктів, нарощуванням можливостей у власному будівельному виробництві.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено результати дослідження, сформульовано основні положення, які виносяться на захист.

З'ясування стану наукового вивчення проблеми дозволяє стверджувати, що обрана тема не стала предметом спеціального дослідження як у цілому, так і на рівні регіональних поселень. До питань будівництва інфраструктури зверталися як історики XIX – XX ст. так і сучасні дослідники. Незважаючи на постійну увагу вчених до питань благоустрою населених пунктів, забезпеченості будівлями, проведення доріг, організації будівельних робіт тощо окреслена проблема потребує оновленого наукового дискурсу. Водночас існуюча історіографічна база слугує підґрунтям для наступного рівня розробки проблеми.

Джерельну базу дослідження склали документи місцевих та центральних установ відомства військових поселень за весь період їх існування, які зберігаються у Державному архіві Харківської області, Державному архіві Одеської області, Центральному державному історичному архіві України у місті Київ, Російському державному військово-історичному архіві в місті Москва, Російському державному історичному архіві в місті Санкт-Петербург. Загалом залучена джерельна база є репрезентативною і дозволяє вирішити дослідницькі завдання та досягти поставленої мети.

Дисертація ґрунтується на актуальній методологічній основі наукового історичного пошуку. Використано міждисциплінарний підхід до відбору методів дослідження.

Комплексний аналіз наявних даних про створення та розвиток інфраструктури військового поселення кавалерії на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії у 1817–1864 роках дозволив зробити загальні висновки що цей процес, по-перше, відбувався на декількох рівнях – геопланувальному, містобудівному та безпосередньо архітектурно-будівельному (об'єктному), по-друге, мав значні відмінності всередині регіонального поселення на територіях поселень легкої та важкої кавалерії, по-третє, зазнавав значних

трансформацій у часі. У процесі створення інфраструктури регіональне поселення було забезпечено повністю усім складом об'єктів, нехай навіть не капітальних (постійних), а тимчасових будов з нетривких матеріалів та за спрощеними технологіями.

На геопланувальному рівні створенню інфраструктури передували заходи з упорядкування та уніфікації територіального простору округів. Для вирівнювання соціально-економічної спроможності встановлювались однакові норми кількості земель різної якості і кількість населення в кожному полковому окрузі. Виокремлення округу військового поселення як замкнутої адміністративно-територіальної одиниці сприяло трансформації усталених соціально-економічних зв'язків та формуванню нових у відповідності до завдань щодо утримання та забезпечення поселених військ. Інфраструктура як комплекс об'єктів та споруд покликана була забезпечити виконання поставлених завдань.

Існуюча мережа населених пунктів була прийнята за основу формування нової, але ієрархія вибудовувалась штучно у відповідності до структури поселеної частини кавалерійського полку. Розмір та статус населеного пункту визначалися кількістю штатного числа господарств поселенців розміщеного підрозділу – взводу, півескадрону чи ескадрону. Рациональне розташування селищ на території округів мало на меті забезпечення рівнозначного доступу поселенців до орних полів, а також рівномірне розташування центрів різного рівня, зв'язок між якими забезпечували комунікаційні дороги. Нова поселенська мережа вибудовувалася шляхом ліквідації малих або «зайвих» поселень, примусового руху та зміни чисельності населення сіл та селищ. Побудова іншої ієрархії населених пунктів та встановлення між ними зв'язків засвідчила появу нової системи розселення.

Містобудівні заходи були наступним фактором забезпечення стабільного економічного розвитку кожного населеного пункту. Нові чіткі, можна сказати, спрощені планувальні структури створювались для всіх без винятку селищ. Полкові та дивізійні центри отримували більш складне й багаторівневе планування. Головним завданням таких перепланувань було забезпечення нових

форм організації селянських домогосподарств замість традиційних. Але крім суто економічних завдань, така містобудівна політика організаторів військового поселення пов'язувалась із загальноімперською програмою територіально-просторової трансформації країни в цілому. Регулярне планування вирішувало не тільки функціонально-практичні (економічні, санітарно-гігієнічні, протипожежні тощо) завдання, але й відповідало естетичним вподобанням доби класицизму.

Забудова населених пунктів військового поселення велась за спеціально розробленими зразковими проектами у пануючому на той час архітектурному стилі класицизму. Застосування принципу повторності значно економило час та казенні кошти, особливо в умовах дефіциту професійних архітектурно-інженерних кадрів. Архітектурні якості забудови та рівень благоустрою забезпечували зонування населених пунктів. Об'єктами забудови були комплекси основних і допоміжних будівель. Забудові центральних площ притаманні симетрично-осьові композиції.

Законодавчо встановлені переліки та уніфікація назв будівель свідчать про планові основи процесу забудови. Аналіз складу об'єктів інфраструктури підтверджує достатнє забезпечення всіх головних завдань військових поселень, які були окреслені у проєктних документах про їх створення та дозволяє виокремити вісім умовних функціональних груп: 1) охорона здоров'я, підтримання гігієни та соціальне піклування; 2) військово-адміністративне управління; 3) охорона громадського порядку та пожежна безпека; 4) квартирування офіцерів, унтерофіцерів та чиновників; 5) утримання та підготовка кінного складу; 6) освіта та підготовка військових кадрів та резервів; 7) забезпечення господарчого розвитку, 8) підтримка виробничої діяльності. Склад будівель та споруд змінювався відповідно до трансформацій самої військовопоселеної системи. Рівень забезпеченості населеного місця інфраструктурою залежав від його ролі в ієрархії розселення, яка в свою чергу визначала завдання в адміністративному, економічному, соціальному розвитку військового поселення.

У пореформений час склад та розподіл інфраструктури поступово втрачає жорстку регламентацію, особливо в групах будівель господарчого та виробничого

призначення. Аналіз різних функціональних груп дозволяє стверджувати, що будівництво для суспільних потреб було менш регульованим, ніж зведення будівель та споруд для забезпечення армійських структур і підрозділів.

Об'єктний рівень створення інфраструктури пов'язаний безпосередньо з будівництвом, яке мало ефективні правові та організаційні засади, було забезпечено значними трудовими та фінансовими ресурсами як найбільш витратна галузь економіки військових поселень, що забезпечувало динамічність процесу створення інфраструктури.

Окремого будівельного законодавства у військових поселеннях не існувало. Ключові підоснови будівельної регламентації ґрунтувалися на залежному підневільному становищі суб'єктів процесу, на використанні умовних цін, безкоштовної роботи, закладалися в доволі об'ємній і складній нормативно-правовій базі, принципи створення якої відповідали загальним тенденціям законотворчості в Російській імперії того часу.

Умовно законодавчу базу будівництва в докодифікаційний період, тобто з 1817 до 1832 року можна поділити на декілька груп застосування, які стосуються: 1) управління будівельною діяльністю, 2) складу інфраструктури, 3) питань містобудівних перетворень, 4) діяльності піхотних батальйонів та 5) власних будівельно-робочих підрозділів, 6) правил виконання робіт, 7) заготівлі будматеріалів, 8) застосування будівельних матеріалів і технологій, 9) практичні описи будування окремих об'єктів, 10) складання кошторисів, 9) посадових інструкцій, 10) правил складання звітності, 11) протипожежних правил.

На відміну від цивільного будівельного права законодавчі акти військових поселень, видані у 1817–1838 роках, не мали на меті регулювання суспільних відносин суб'єктів зазначеної сфери, бо в такому разі держава одночасно виконувала функції і замовника, і забудовника, і підрядника. Головною ознакою будівельної регламентації в поселеннях було закріплення власної моделі розвитку округів і всебічний контроль за її реалізацією на рівні територіального планування, архітектурно-будівельного проектування, будівництва й ремонту окремих об'єктів інфраструктури.

Автономність військових поселень призвела до поступового формування спеціальних органів управління, у структурі яких було створено дієву систему керування будівництвом на всіх рівнях. Вона не була статичною, змінювалась згідно з практичними потребами, мала чітку структуру, розподіл повноважень і обов'язків. Часті реформування робили управлінську систему дещо заплутаною, але наявність у системі як органів управління галуззю, так і інститутів практичного керівництва будівельними роботами дозволяли цій системі залишатися ефективною. Створення власного інженерного підрозділу в кількості штатів корпусу забезпечило участь в управлінні фахівців будівельної справи. Головною перевагою системи управління інфраструктурними перетвореннями в округах військового поселення була її всеосяжність на певній території, що забезпечувало плановість, перспективність, послідовність та контрольованість процесу, який можна вважати першим досвідом планового регіонального державного будівництва.

Трудові ресурси будівництва об'єктів інфраструктури у військовому поселенні були представлені основною масою некваліфікованих робітників, які залучалися з місцевого населення за рахунок натуральної трудової повинності, та з солдатів, спеціально введених до округу поселення піхотних батальйонів. Це значно економило кошти, але потребувало підготовки власних майстрів та керівників робіт. Використання поселян, що за якихось причин не були залучені до служби в ескадронах, для формування складу таких військово-робочих підрозділів, як тимчасові військово-робочі роти, дозволяло дещо послабити навантаження суспільних робіт на поселян-землеробів. Військово-робочий батальйон формувався з майстрів, які готувались з місцевого населення шляхом навчання та стажування у відомих центрах ремесла в межах Російської імперії. Навчання керівних технічних кадрів відбувалося в кондукторських школах військового поселення. Загалом із розвитком військового поселення можна відзначити тенденцію до зменшення залучення поселян-землеробів до будівельних робіт, але пряма залежність обсягу будівництва від кількості та

якості робочої сили змушувала керівництво поселень зберігати практику суспільних робіт до кінця існування поселення.

Заходи зі створення інфраструктури поглинали більшу частину фінансових ресурсів на облаштування поселення, а саме від 35 до 72 відсотків від загальних витрат. Для будівництва та ремонту об'єктів інфраструктури використовувалися кошти не лише загального капіталу військових поселень, а також отримані з місцевих оброчних статей, місцевих суспільних капіталів та бюджетів інших департаментів Військового міністерства. При цьому застосовувалась жорстка економія, як за рахунок винайдення заощадливих способів будівництва, так і за рахунок обмеження фінансування. Система запитів, асигнувань і звітів була вибудована з 1822 року та забезпечувала повний контроль над проходженням та використанням коштів. Відсутність банківської системи в країні на той час змушувала фінансувати будівництво об'єктів одразу на декілька років, а не окремих робіт протягом року. Готівкові кошти доставлялися до поселення та зберігалися у полкових комітетах. Надлишкові кошти наступних періодів дозволялося використовувати на будівництво поточного року.

Обсяги фінансування значно відрізнялися не тільки за роками, але й за округами поселення, що безумовно впливало на темпи будівництва. З 1830-х років спостерігається значне відставання фінансового забезпечення процесу створення інфраструктури від потреб округів, що можна пояснити як економією коштів, так і виваженою оцінкою реальної можливості округів освоїти виділені кошти вчасно. Із 1846–1847 років щорічні суми на будівництво та ремонт із загального бюджету ставали фіксованими й стосувалися ці витрати здебільшого капітальних будов. Необхідні тимчасові споруди зводились так званим «економічним» або «господарчим» способом за рахунок місцевих надходжень, що призвело до переважання у складі інфраструктури поселення некапітальних, тимчасових будов.

На підставі всебічного аналізу хронологічних відмінностей темпів будівництва та факторів, що їх визначали, запропоновано періодизацію процесу створення інфраструктури військового поселення, яка демонструє поступовість,

повторюваність, всеосяжність та пов'язаність сценаріїв цього процесу в округах різного рівня та поселенні в цілому. Зведені статистичні дані демонструють глобальність і масштабність створеного нерухомого майна та мереж комунікацій.

Найбільш глобальним наслідком існування військових поселень в Російській імперії першої половини XIX століття, в тому числі частини Харківської губернії, була примусова зміна традиційного укладу життя великих територій. Вилучені з цивільного управління округи, що займали території рівні повітам, докорінно трансформувалися не тільки в плані соціального, економічного, а й територіального устрою. Навіть топоніміка регіонів змінювалася. Одними із найбільш помітних були результати будівельних заходів щодо створення інфраструктури військового поселення. Використання новітніх архітектурно-містобудівних методів, стилів, технологій і матеріалів, інженерних знань у будівництві інфраструктури безперечно впливали на розвиток території як фактор модернізації, але вони не були взяті місцевою спільнотою до повсякденних практик після відміни військових поселень. Виробництво цегли, черепиці, каменю припинилося через високу вартість без використання дешевої робочої сили солдат. Кам'яні будівлі переважно залишилися у використанні Військового Міністерства. Між тим, враховуючи результати інфраструктурних перетворень, дані сучасних досліджень щодо змін в агрокультурі, тваринництві, лісівництві, освіті, медичному обслуговуванні, транспортних комунікаціях тощо, можна говорити про створення нового культурного ландшафту на території військового поселення кавалерії в Харківській губернії у 1817–1864 роках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ДЖЕРЕЛА

1.1. Архівні джерела

1.1.1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 445. Управління Києво-Подільським військовим поселенням. 1824–1866 рр.

Оп. 1.

1. Спр. 198. Справа про інструкцію, височайше затверджену, про нове влаштування будівельної частини в Південних поселеннях, 1860–1861 рр. 40 арк.

2. Спр. 201. Плани будівель, розташованих на території військових поселень, 1847–1848 рр. 24 арк.

Ф. 1314. Штаб 7-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1866 рр.

Оп. 1.

3. Спр. 3. Доповідні записки по влаштуванню військового поселення, 1817 р. 110 арк.

4. Спр. 177. Список будовам, які перебувають у 7-му поселеному кавалерійському окрузі Українського військового поселення з 1817 по 1836 р., 1836 р. 139 арк.

Ф. 1323. Штаб 6-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1818–1857 рр.

Оп. 1.

5. Спр. 1. Розпорядження Комітету тимчасового управління округами військового поселення, 1818 р. 470 арк.

6. Спр. 3. Журнал Комітету полкового управління округу військового поселення Чугуївського уланського полку, 1818 р. 415 арк.

7. Спр. 14. Журнал Комітету полкового управління округу військового поселення Чугуївського уланського полку, 1819 р. 560 арк.

8. Спр. 17. Приписи дивізійного начальника і бригадного командира, 1819 р. 574 арк.
9. Спр. 40. Журнал Комітету полкового управління округу військового поселення Чугуївського уланського полку, 1822 р. 558 арк.
10. Спр. 45. Місцеве розташування полкового штаб і поселених ескадронів Чугуївського уланського полку, 1822 р. 22 арк.
11. Спр. 53 а. Журнал Комітету полкового управління округу військового поселення Чугуївського уланського полку, 1823 р. 249 арк.
12. Спр. 68. Приписи дивізійного начальника і бригадного командира, 1823–1824 рр. 133 арк.
13. Спр. 71. Протоколи засідань полкового управління округу військового поселення Чугуївського уланського полку, 1824 р. 58 арк.
14. Спр. 81. Загальний журнал присутності Комітету полкового управління Чугуївського уланського полку, 1825 р. 102 арк.
15. Спр. 82. Приписи дивізійного начальника, 1824–1825 рр. 321 арк.
16. Спр. 92. Приписи дивізійного командира, 1826 р. 450 арк.
17. Спр. 94 б. Журнал Комітету полкового управління округу військового поселення Чугуївського уланського полку, 1826 р. 260 арк.
18. Спр. 97. Сімейний список Чугуївського уланського полку нижнім чинам, призначеним в поселену фурштатську роту, 1826 р. 84 арк.
19. Спр. 104. Приписи дивізійного командира, 1827 р. 272 арк.
20. Спр. 206. Журнал Комітету полкового управління округу військового поселення Чугуївського уланського полку, 1836 р. 663 арк.
21. Спр. 257. Журнал засідань окружного комітету 6-го округу Українського військового поселення, 1839 р. 575 арк.
22. Спр. 271. Журнал засідань окружного комітету 6-го округу Українського військового поселення, 1840 р. 1109 арк.
23. Спр. 344. Журнал засідань окружного комітету 6-го округу Українського військового поселення, 1846 р. 726 арк.

24. Спр. 473. Журнал засідань окружного комітету 6-го округу Українського військового поселення, 1856 р. 288 арк.

25. Спр. 487. Журнал засідань окружного комітету 6-го округу Українського військового поселення, 1857 р. 120 арк.

26. Спр. 496. Про будівництво церкви у с. Кочетку, 1848 р. 325 арк.

27. Спр. 519. Справа про забезпечення будматеріалами, інструментами та фінансами облаштування військового поселення Чугуївського уланського полку, 1825 р. 65 арк.

Ф. 1326. Штаб 8-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1858 рр.

Оп. 1.

28. Спр. 1. Журнал Комітету полкового управління округу військового поселення Серпухівського уланського полку, 1817 р. 49 арк.

Ф. 1351. Штаб поселеної кірасирської дивізії, чергування перших чотирьох округів Українського військового поселення. 1822–1859 рр.

Оп. 1.

29. Спр. 124. Справа про перенесення храмів зі слобод Ново-Псков та Осінова до с. Рогове; зі сл. Ново-Астрахань до с. Ново-Борова Старобільського повіту Харківської губ., 1847–1853 рр. 212 арк.

30. Спр. 157. Справа про будівництво казенних споруд в округах, 1854–1857 рр. 868 арк.

Ф. 1352. Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.

Оп. 1.

31. Спр. 1. Рапорти різних осіб, що відносяться до улаштування військового поселення, 1817 р. 521 арк.

32. Спр. 11. Рапорти різних осіб, що відносяться до улаштування військового поселення, 1818 р. 723 арк.

33. Спр. 13. Про устрій доріг, мостів, верстових стовпів і про інше з малюнками Височайше виданими, 1818–1823 рр. 279 арк.

34. Спр. 15. Збірка правил по предмету переписів і різних положень, представлених до Головного над військовими поселеннями начальника, 1818–1821 рр. 375 арк.

35. Спр. 18. Повеління Головного над військовими поселеннями начальника з різних предметів військового поселення, 1818–1819 рр. 352 арк.

36. Спр. 22. Рапорти різних осіб і місць, що відносяться до заснування військового поселення за 1-у половину року, 1819 р. 733 арк.

37. Спр. 23. Рапорти різних осіб і місць, що відносяться до заснування військового поселення за 2-у половину року, 1819 р. 886 арк.

38. Спр. 36. Положення по предмету робіт і будівель з різними кошторисами і обчисленнями на 1821 р., 1821 р. 185 арк.

39. Спр. 41. Справа про поділ земель на полкові округи і ескадрони, 1820–1821 рр. 230 арк.

40. Спр. 191. Припис Аракчєєва про повернення з 3-ї уланської дивізії і Оренбурзького корпусу 331 чоловік нижніх чинів, які були відправлені туди з Таганрозького і Чугуївського полків у 1818–1819 рр., 1824–1825 рр. 58 арк.

41. Спр. 221. Про огляд у 1828 році начальником штабу військових поселень округів 2-ї уланської дивізії, 1829 р. 79 арк.

42. Спр. 278. Про складання проекту установлення для управління округами військових поселень, 1838 р. 204 арк.

43. Спр. 395. Про вирішення всіх взагалі питань щодо будівель і робіт, 1823 р. 131 арк.

44. Спр. 396. Про суму потрібну на 1823 рік з звітами про проведені роботи у 1822 р. і припущення про роботи на 1823 р., 1823 р. 161 арк.

45. Спр. 398. Про церкви, які потребують ремонту і перенесення, 1825 р. 16 арк.

46. Спр. 399. Про сформування тимчасових робочих рот, 1826 р. 45 арк.

47. Спр. 404. Про різне листування по предмету побудови в м. Чугуєві кам'яного триповерхового корпусу, при ньому служб та ін., 1830–1831 рр. 84 арк. (нумерація починається з Арк. 357).

48. Спр. 407. Про побудову дерев'яної церкви в с. Моспанове, перенесеної з знищеної слободи Мохначів, 1832 р. 19 арк.

49. Спр. 408. Про перенесення двох церков з дзвіницями з Ново-Белгорода до Артемівського і з Кицівки до Юрченкового, 1833 р. 54 арк.

50. Спр. 428. Відносно заборони на майбутній час зводити з повітряної цегли казенні будови, 1850 р. 15 арк.

51. Спр. 434. Про перебудову на інше місце дерев'яної церкви, яка перебуває у приміській слободі Осинове, 1847–1855 рр. 216 арк.

52. Спр. 435. Про будівництво дерев'яної церкви в с. Тетлега з розкольничої каплиці, що знаходиться поблизу Чугуєва в Старовірівському лісі, 1857 р. 248 арк.

53. Спр. 468. Про заснування в м. Чугуєві школи сільського господарства з фермою для досвіду на три роки, 1843 р. 517 арк.

54. Спр. 474. Про заснування в Чугуєві сільськогосподарської школи та ферми, 1844–1848 рр. 268 арк.

55. Спр. 481. Про заснування в Чугуєві сільськогосподарської школи, 1856 р. 206 арк.

Ф. 1352. Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.

Оп. 2.

56. Спр. 13. Наряд економічної частини, 1817 р. 774 арк.

57. Спр. 14. Листування про улаштування військових поселень: будівництво доріг, графічні плани та ін., 1818–1819 рр. 58 арк.

Ф. 1352. Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.

Оп. 3.

58. Спр. 8. Листування про будівництво інвалідних будинків в округах військових поселень дивізії, 1819–1820 рр. 10 арк.

59. Спр. 34. Листування про будівельні роботи, 1847 р. 6 арк.

Ф. 1353. Штаб 8-ми округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.

Оп. 1.

60. Спр. 1. Накази Головного над військовими поселеннями начальника генерала графа Аракчєєва по корпусу поселених військ 1818 року, 1818 р. 110 арк.

61. Спр. 2. Листування про будівництво в округах дивізії 14-ти магазинів провіантського відомства, 1818–1821 рр. 321 арк.

62. Спр. 4. Загальний баланс Економічного комітету військового поселення про рух грошових сум, 1819 р. 16 арк.

63. Спр. 8. Накази по окремому корпусу військових поселень, 1821 р. 236 арк.

64. Спр. 13. Накази Головного над військовими поселеннями начальника, 1822 р. 304 арк.

65. Спр. 15. Проект заснування у військовому поселенні, кінських заводів і провіантських магазинів, 1822 р. 146 арк.

66. Спр. 16. Листування про перевірку витрат по влаштуванню військових поселень з 11 жовтня 1816 по 1833 рік та ін., 1822–1835 рр. 129 арк.

67. Спр. 19. Накази по корпусу поселених військ, 1823 р. 197 арк.

68. Спр. 24. Положення про церкви, священників і їх причт в округах військового поселення кавалерії, 1824 р. 45 арк.

69. Спр. 29. Накази по корпусу поселених військ, 1825 р. 154 арк.

70. Спр. 91. Про розміщення штабів дивізійного замість м. Харкова в м. Чугуєві, 1827 р. 34 арк.

71. Спр. 98. Про грошові суми військових поселень по економічній частині, 1827 р. 385 арк.

72. Спр. 154. Про затвердження правил для керівництва у влаштуванні військових госпіталів 2-ї уланської дивізії, 1828 р. 13 арк.
73. Спр. 202. Справа про заснування шкіл кантоністів в округах 2-ї кірасирської дивізії, 1829 р. 238 арк.
74. Спр. 237. Про проведення доріг між полковими штабами 2-ї кірасирської дивізії, з влаштуванням на них вказівних земляних знаків, 1830 р. 21 арк.
75. Спр. 243. Про побудову в округах військових поселень 2-ї кірасирської дивізії з крейди і каменю стаєнь і манежів, 1830–1831 рр. 212 арк.
76. Спр. 249. Про суми отримані на влаштування округів Слобідсько-Українського військового поселення у 1831 р., 1830–1831 рр. 512 арк.
77. Спр. 273. Про покриття для досвіду 4-х кам'яних будинків в м. Чугуєві, 1831–1833 рр. 55 арк.
78. Спр. 300. Про відведення місць для різних будівель і дворів по округах 2-ї уланської дивізії, 1832–1833 рр. 49 арк.
79. Спр. 303. Про побудову в Чугуєві кам'яної трьохпрестольної церкви, 1832–1835 рр. 166 арк.
80. Спр. 334. Про складання нового проєкту призначення селищ до складу поселених ескадронів, 1833 р. 44 арк. (нумерація починається з Арк. 529).
81. Спр. 369. Про сформування волових парків в округах військового поселення 1-ї уланської дивізії, 1834–1835 рр. 19 арк. (нумерація починається з Арк. 250).
82. Спр. 380. Про побудову нового та виправлення старих млинів в округах Українського військового поселення, 1837 р. 345 арк.
83. Спр. 408. Про формування в округах Українського військового поселення кавалерії з кантоністів кавалерійських ескадронів і артилерійських бригад, 1835–1838 рр. 354 арк.

84. Спр. 409. Про призначення в госпіталі церков з іконостасами з числа тих, що залишилися від скасованих, 1835–1840 рр. 268 арк.
85. Спр. 411. Про будівництво кам'яної дзвіниці при трьох престольній церкві в Чугуєві. Справа про побудову в округах Українського військового поселення прикордонних стовпів, 1835–1841 рр. 121 арк.
86. Спр. 424. Про суми, отримані на влаштування округів Українського військового поселення у 1837 році, 1836–1837 рр. 173 арк.
87. Спр. 451. Про суми, отримані на влаштування округів Українського військового поселення у 1838 році, 1837–1838 рр. 171 арк.
88. Спр. 454. Про затвердження для зразка різного роду слюсарних і ковальських приладів, що заготовлюються для будівель на діловому дворі Військово-робочого батальйону № 5, 1837–1840 рр. 37 арк.
89. Спр. 470. Про суми, отримані на влаштування округів Українського військового поселення у 1839 році, 1838–1839 рр. 182 арк. (початок з Арк. 385)
90. Спр. 516. Про виправлення в слободі Ново-Катеринославі кам'яної Зішественської церкви, 1840–1841 рр. 58 арк.
91. Спр. 517. Про побудову в Чугуєві кам'яної лазні при будинку пана корпусного командира, 1840 р. 45 арк.
92. Спр. 518. Про складання кошторису на роботи на 1841 р., 1840–1841 рр. 607 арк.
93. Спр. 534. Про суми на влаштування округів Українського військового поселення, 1841–1843 рр. 169 арк.
94. Спр. 540. Про число будівель, які належить мати в округах згідно положення і які з них зведені і знаходяться в окрузі, 1841 р. 341 арк.
95. Спр. 558. Про збірку всіх творів царства копалин і тих, що животіють, котрі знаходяться в округах Українського військового поселення, 1842–1849 рр. 135 арк.
96. Спр. 566. Про суми, асигновані на утримання округів Українського військового поселення в 1844 році, 1842–1845 рр. 446 арк.

97. Спр. 570. Про перенесення і знищення с. Геніївка і будівництві в слободі Ново-Андріївці скасованої дерев'яної церкви, 1842–1846 рр. 92 арк.
98. Спр. 582. Про відвідування округів військового поселення пруським таємним колегій радником бароном Гакстгаузенем, 1843 р. 15 арк.
99. Спр. 587. Про зведені в місцях цивільного відомства різних будівлях для приміщення 8-ми ескадронів 6-ї легкої кавалерійської дивізії з артилерійською бригадою, 1842–1844 рр. 63 арк.
100. Спр. 609. Про побудову півескадронних лазень для діючих і кантоністських ескадронів. Інформація про влаштування млинових жорен, 1844–1848 рр. 437 арк.
101. Спр. 613. Про складання припущення про будівельні роботи на 1846 рік за округами Українського військового поселення, 1844–1847 рр. 42 арк.
102. Спр. 632. Про суми, асигновані на утримання округів Українського військового поселення в 1846 році, 1845–1846 рр. 203 арк.
103. Спр. 645. Про запрошення генералів і штаб і оберофіцерів до добровільного грошового пожертвування на побудову кам'яної церкви в селищі Кочетку замість такої, що прийшла в повну ветхість, 1846 р. 27 арк.
104. Спр. 666. З поданням пропозиції про будівельні роботи на 1848 р., 1846–1849 рр. 509 арк.
105. Спр. 686. Про відкриття в м. Чугуєві при корпусному штабі кондукторської школи, 1846–1847 рр. 258 арк.
106. Спр. 711. Про надання пану інспектору резервної кавалерії влади вирішувати зводити казенні будівлі в округах Українського військового поселення і надання про них звітів, 1847–1850 рр. 490 арк.
107. Спр. 718. Про будівлі, зведені без дозволу вищого начальства, 1847 р. 95 арк.
108. Спр. 723. З поданням припущень про роботи на 1847 р., 1847–1848 рр. 929 арк.

109. Спр. 750. З наданням про припущення про роботи на 1849 р., 1849–1850 рр. 441 арк.
110. Спр. 790. Про виставку сільськогосподарських творів в м. Санкт–Петербурзі, 1850 р. 114 арк.
111. Спр. 813. Про зміцнення правого берега р. Сіверський Донець в сл. Осинівці, 1850–1856 рр. 114 арк.
112. Спр. 816. Про будівництво кам'яної церкви на кладовищі в м. Чугуєві, 1850–1857 рр. 620 арк.
113. Спр. 834. Про доставляння звітів про зведені будівлі в округах, 1849–1851 рр. 444 арк.
114. Спр. 858. Про будівництво кам'яної церкви в сл. Кам'яній Ярузі 6 округу, 1852–1857 рр. 120 арк.
115. Спр. 880. Про будівництво дерев'яної церкви в с. Вербівці, 1853–1857 рр. 132 арк.
116. Спр. 883. Про будівництво церкви в с. Тетлега і про розбирання в м. Чугуєві каплиці розкольників, 1853–1856 рр. 190 арк. (нумерація починається з Арк. 463).
117. Спр. 903. Про перебудову двох крейдяних каліберних будинків в сл. Ново-Катеринославі, 1854 р. 91 арк.
118. Спр. 910. Про ремонтне виправлення казенних будівель в 1855 р., 1854–1857 рр. 612 арк.
119. Спр. 945. Про огляд округів Українського військового поселення інспектором резервної кавалерії в 1855 році, 1855 р. 343 арк.
120. Спр. 949. Про баштовий годинник, влаштований на триповерховому корпусі в Чугуєві і про спостереження за правильним їх ходом, 1855 р. 32 арк.
121. Спр. 953. Про надбудову іконостасу в церкві с. Зачуговці 6-го округу, 1855 р. 29 арк.

122. Спр. 979. Про затвердження кошторисів про роботи, виконані в округах Українського військового поселення Інженерним відомством, 1856–1857 рр. 346 арк.

123. Спр. 980. Про збільшення церкви і будівництво нової дзвіниці в сл. Бригадирівці 5-го округу, 1856–1857 рр. 16 арк.

124. Спр. 981. Про фарбування залізного даху на кам'яній церкві в ім'я Воздвиження чесного хреста Господнього в сл. Байдівці 3-го округу власним коштом військових поселенців, 1856 р. 24 арк.

125. Спр. 983. Про збільшення ризниці церкви, яка знаходиться в сл. Коробочкине, 1856 р. 4 арк.

126. Спр. 989. Про огляд в перших 4-х округах ремонтних робіт і звіти з 1847 по 1853 рік, 1857 р. 1410 арк.

Ф. 1353. Штаб 8-ми округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.

Оп. 2.

127. Спр. 1203. Листування з командиром 2-ї уланської дивізії з питань управління військовим поселенням, 1821–1825 рр. 117 арк.

128. Спр. 1213. Про суми, отримані на влаштування військових поселень Слобідсько-Українського загону, 1829 р. 150 арк.

129. Спр. 1265. План окружних штабів 1, 2, 3 і 4 округів, 1844 р. 1 арк.

Ф. 1357. Управління начальника Харківського поселення. 1858–1863 рр.

Оп. 1.

130. Спр. 1. Накази по канцелярії губернського начальника Харківського поселення, 1858–1863 рр. 105 арк.

Ф. 2194. Колекція карт. 1768–1918 рр.

Оп. 1.

131. Спр. 39. Карта Харківської губернії, б/д. 1 арк.

132. Спр. 46. Карта 1-го кавалерійського округу Українського військового поселення. Масштаб в 1 дюймі 1 верста, 1841 р. 1 арк.

Ф. КМФ-12. Документи і матеріали з історії державних установ України. 1789–1865 рр.

Оп. 1.

133. Спр. 122. Положення про будівельний комітет Головного штабу по військовому поселенню, 1830 р. 7 арк.

1.1.2. Державний архів Одеської області

Ф. 7. Штаб інспектора резервної кавалерії управління Головного начальника південних поселень. 1817–1866 рр.

Оп. 1.

134. Спр. 52. Про виділення суми на наймання вільних майстрових для виробництва будівельних робіт в Округах Військового поселення кавалерії, 1855–1858 рр. 106 арк.

135. Спр. 53. З пропозицією про роботи у 1857 р., 1855–1857 рр. 268 арк.

136. Спр. 160. По предмету заснування хуторів на землях Південного поселення, 1857–1861 рр. 155 арк.

137. Спр. 188. Про купівлю за оціночною сумою будинків чинами військ в поселенні розташованих, 1858 р. 52 арк.

138. Спр. 284. З річним звітом про Південні поселення за 1859 р., 1859–1860 рр. 398 арк.

1.1.3. Державний архів Харківської області

Ф. 25. Харківська губерньська креслярня. 1768–1918 рр.

Оп. 38.

139. Спр. 773. Карти 1–4 округів Українського військового поселення, 1826–1831 рр. 7 арк.

140. Спр. 779. Топографічні плани земель 1-го округу Українського військового поселення. Т. 6. 1836–1860 рр. 10 арк.

141. Спр. 788. Топографічні плани земель 2-го округу Українського військового поселення. Т. 7. 1834–1850 рр. 5 арк.

142. Спр. 794. Топографічні плани земель 3-го округу Українського військового поселення. Т. 4. 1834–1851 рр. 6 арк.

143. Спр. 800. Топографічні плани земель 3-го округу Українського військового поселення. Т. 10. 1836–1852 рр. 7 арк.

144. Спр. 801. Топографічні плани земель 3-го округу Українського військового поселення. Т. 11. 1836–1852 рр. 7 арк.

145. Спр. 802. Топографічні плани земель 4-го округу Українського військового поселення. Т. 1. 1833–1852 рр. 6 арк.

Ф. 286. Зміївський повітовий суд. 1796–1867 рр.

Оп. 1.

146. Спр. 173. Угоди на продаж маєтків. 1866 р. 18 арк.

1.1.4. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 349. Главное военно-техническое управление. 1599–1923 гг.

Оп. 23.

147. Д. 243. Фасад дому в один этаж для военных поселян хозяев, 1825 г. 1 л.

Ф. 349. Главное военно-техническое управление. 1599–1923 гг.

Оп. 40.

148. Д. 1166. Фасады и планы деревянным казармам возведенным вчерне для помещения кантонистского эскадрона в сел. Коробочкином 6-го округа Украинского военного поселения, б/г. 1 л.

149. Д. 1167. План части сл. Коробочкина 2-го округа Харьковского поселения с показанием каменного манежа и двух конюшен, б/г. 1 л.

150. Д. 1168. Фасад, разрез и план каменного манежа на два вольта для выездки лошадей Чугуевского уланского полка в сл. Коробочкином 2-го округа Харьковского поселения, б/г. 1 л.

151. Д. 1169. Фасад, разрез и план каменной взводной конюшни, занимаемой лошадьми Чугуевского уланского полка в сел. Коробочкином 2-го округа Харьковского поселения, б/г. 1 л.

152. Д. 1170. Фасад и план дома в коем помещается школа, часовня и эскадронный комитет в слоб. Коробочкиной, 1841 г. 1 л.

153. Д. 1172. План, фасад каменных эскадронных лавок и пожарной команды в селе Коробочкином, предполагаемые быть перестроенными для помещения одного женатого Штаб-офицера, 1834 г. 1 л.

154. Д. 1173. Фасады и планы домов для бывших непоселенных унтер-офицеров, предполагаемых к отделке в слободах: Коробочкином, Ново-Борисоглебске и Ново-Серпухове, 6-го, 7-го и 8-го кавалерийских округов Украинского военного поселения для помещения учебных эскадронов кантонистов, 1839 г. 1 л.

155. Д. 1175. План, фасад и разрез каменного дома предполагаемого к постройке по методу генерал-майора Герарда, для помещения 2-х холостых офицеров в сел. Коробочкиной 6-го округа Украинского военного поселения, 1850 г. 1 л.

156. Д. 1480. Фасад, разрез и планы деревянного Путевого дворца на случай приезда государя императора, в г. Чугуеве 2-го округа Харьковского поселения, 1857 г. 1 л.

157. Д. 1502. Фасад, разрез и план, каменного манежа на два вольта, для выездки лошадей, квартирующего полка в г. Чугуеве 2-го округа Харьковского поселения, б/г. 1 л.

158. Д. 1506. Фасад, разрез и план каменного дома с мезонином, занимаемого штабом 6-й кавалерийской дивизии в г. Чугуеве 2-го округа Харьковского поселения, б/г. 1 л.

159. Д. 1508. Фасад, разрез и план каменного дома, занимаемого полковою канцелярией и церковью в г. Чугуеве 2-го округа Харьковского поселения, 1857(?) г. 1 л.

160. Д. 1518. План, профиль и фасад деревянного дома, предполагаемого построить в городе Чугуеве для жительства корпусного командира, 1830 г. 1 л.

161. Д. 1526. Планы и фасады каменным домам военных поселян, по коим таковые построены в городе Чугуев, 1833 г. 1 л.

162. Д. 1529. План и фасад каменному дому, коих предполагается построить в г. Чугуев 11-ть и именно: а) для помещения чиновников госпиталя 4, б) для помещения чиновников корпусного и дивизионного штабов 6, и с) для священника при церкви Св. Николая 1, 1834 г. 1 л.

163. Д. 1536. Планы и фасады дома предполагаемого построить вновь в г. Чугуеве для помещения бригадного командира, 1835 г. 1 л.

164. Д. 1538. Фасад и план дома для приезда начальников в г. Чугуеве построенного по разрешению корпусного командира, 1836 г. 1 л.

165. Д. 1542. Фасад и план офицерского дома, состоящего в г. Чугуеве, к коему предполагается делать пристройки для помещения начальника штаба 1-го Резервного кавалерийского корпуса, 1838 г. 1 л.

166. Д. 1543. Фасад и план надворного строения предполагаемого построить при доме бригадного командира в г. Чугуев, 1838 г. 1 л.

167. Д. 1550. Фасад и план дома, занимаемого часовнею и эскадронною школою в г. Чугуеве, который предполагается обратить под помещение штабов дивизионного и бригадного уланской дивизии и канцелярии Чугуевского уланского полка с незначительными переделками. 1841 г. 1 л.

168. Д. 1587. Разрез, фасад и планы каменного двухэтажного дома, предполагаемого к постройке вновь для помещения 2-х женатых офицеров в г. Чугуеве 6-го округа Украинского военного поселения, 1851 г. 1 л.

169. Д. 1621. Чертеж части кирпичного надворного строения при Главном корпусе Чугуевского училища военного ведомства, с показанием произведенных работ по устройству бани для воспитанников, 1862 г. 1 л.

170. Д. 1625. Детальный чертеж: часть плана подвального этажа главного корпуса Чугуевского училища военного ведомства, план и профиль надворного при нем строения, 1862 г. 1 л.

171. Д. 1635. О произведенных работах в 1865 году по приспособлению главного корпуса Чугуевского полугоспиталя для помещения в нем классов, спален и карцеров Юнкерского пехотного училища, 1866 г. 1 л.

172. Д. 1640. Планы 3-х этажного корпуса Чугуевского училища военного ведомства с показанием предполагаемых работ, 1864 г. 1 л.

173. Д. 1711. Фасад и план взводных конюшен предполагаемых к постройке в селениях 8-го кавалерийского округа Украинского военного поселения, 1839 г. 1 л.

Ф. 405. Департамент военных поселений. 1810–1864 гг.

Оп. 1.

174. Д. 51. Входящие бумаги по поселенной кавалерии за 1819 г. об устройстве и хозяйственном обеспечении поселений, о строительстве домов; план урочища Пристен под Чугуевом; планы и фасады казарменных зданий, 1819 г. 1226 л.

175. Д. 108. Входящие бумаги за 1821 г., 1821–1822 гг. 1012 л.

176. Д. 109. Сметы и практические описания к ним для руководства производством работ при строительстве в округах поселений домов и надворных строений для поселян-хозяев, унтер-офицеров и офицеров и для штабов, 1821 г. 733 л.

177. Д. 115. Донесения начальника военных поселений о решении вопросов по экономической части: об устройстве большого кирпичного завода для строения Чугуевского госпиталя и т.д., 1821–1822 гг. 445 л.

178. Д. 140. Дела о выработке положений и введении денежной и хозяйственной отчетности по поселениям, 1822 г. 1018 л.

179. Д. 141. Дела о строительных работах в округах военных поселений и в других местах; о предварительном рассмотрении проектов

строительства; о строительстве дома для штаба военных поселений и т.д., 1822 г. 665 л.

180. Д. 174. Дело о строительных и ремонтных работах в округах военных поселений, 1822–1824 гг. 1216 л.

181. Д. 177. Дела по Экономической части: о рассмотрении годовых планов, 1822–1823 гг. 266 л.

182. Д. 181. Дело о водворении военных поселян в округах кавалерии и устройстве различных хозяйственных заведений для них, 1823–1824 гг. 116 л.

183. Д. 250. Дела по строительной части: о сборе и хранении планов, смет и описаний построек, утвержденных императором, 1824 г. 60 л.

184. Д. 334. Переписка о строительных работах, производившихся в округах военных поселений; чертеж хлебного магазина, 1824–1826 гг. 569 л.

185. Д. 413. Переписка о выполнении строительных работ в округах военного поселения, 1824–1826 гг. 863 л.

186. Д. 414. Дела о сметах на строительство зданий, утвержденных императором, о строительстве в каждом из округов в целом и в каждом из его эскадронов и рот, о завершении строительства в полковых штабах и т.д., 1824–1826 гг. 408 л.

187. Д. 417. Дело по поселенной кавалерии: о найме садовника иностранного подданного Нейбургера для надзора за садами в округах 2-й уланской дивизии, 1826–1827 гг. 49 л.

188. Д. 537. Высочайшие указы Клейнмихелю, докладные записки, положения и правила, подтвержденные в 1828 г.: об устройстве, укомплектовании и финансировании округов поселений кавалерии, 1828 г. 226 л.

Ф. 405. Департамент военных поселений. 1810–1864 гг.

Оп. 2. Т. 1.

189. Д. 155. Сведения к отчету по военным поселениям за 1826 г. (микрофильм), 1826 г. 230 л.

190. Д. 798. Дело о постройке в г. Чугуеве зданий для штабов 2-го резервного кавалерийского корпуса и 2-й уланской дивизии и комитета полкового управления Чугуевского уланского полка, 1826–1830 гг. 31 л.

191. Д. 847. Переписка с отрядным командиром военного поселения в Слободско- Украинской губернии о плане строительных работ в округах военного поселения 2-й кирасирской и 2-й уланской дивизий на 1829 г.; планы и сметы, 1828–1829 гг. 52 л.

192. Д. 1462. Об изменениях происшедших в военных поселениях с начала царствования Николая I (по устройству военных поселений, экономической части, части генерального штаба и др.) (микрофильм), 1829 г. 137 л.

193. Д. 1469. Отчёты по войскам военных поселений за 1828 год, и материалы к ним; (микрофильм), 1829 г. 225 л.

194. Д. 1484. О порядке разделения военных поселян-хозяев в округах военных поселений кавалерии на взводы и десятки, 1829 гг., 6 л.

195. Д. 3835. О поступлении в ведение Комитета полкового управления Чугуевского уланского полка отстроенного каменного дома в г. Чугуеве для штабов 2-го резервного кавалерийского корпуса и 2-й уланской дивизии, 1831 г. 36 л.

Оп. 2. Т. 2.

196. Д. 7227. Дело о сумме, употребленной на устройство колодцев в г. Чугуеве. Чертеж шатра и подъемного устройства колодцев в Чугуеве, 1832 г. 5 л.

Оп. 2. Т. 3.

197. Д. 12984. Отчет о военных поселениях за 1811–1832 гг., составленный генерал-адъютантом Клейнмихелем, 1832 г. 51 л.

Ф. 405. Департамент военных поселений. 1810–1864 гг.

Оп. 3.

198. Д. 218. Сметы и переписка о производстве строений в округах военного поселения 2-й уланской дивизии в 1821 г.; план пристроек к казармам в г. Чугуеве, 1821 г. 87 л.

199. Д. 365. О производстве строений в округах военного поселения 2-й уланской и 2-й кирасирской дивизий, 1824–1825 гг. 183 л.

200. Д. 476. О высылке суммы на устройство округов военного поселения в Слободско-Украинской губернии, 1827–1828 гг. 175 л.

201. Д. 641. Общие отчеты за 1829 год и переписка о производстве строений в округах 2-го резервного кавалерийского корпуса в 1830 году, 1830 г. 229 л.

Ф. 405. Департамент военных поселений. 1810–1864 гг.

Оп. 7.

202. Д. 2108. Доклад по Департаменту и отчеты о постройке офицерских домов в с. Городецком и г. Умани. Смета и отчет 1850–1854 гг. Об устройстве бельведера на 3-х этажном каменном корпусе для помещения городских часов с боем в г. Чугуеве; чертеж башни с бельведером, 1856 г. 64 л.

Ф. 411. Коллекция Военно-учёного архива «Военные поселения». 1817–1857 гг.

Оп. 1.

203. Д. 8. Правила, коими должны руководствоваться полки при отправлении своих вторых батальонов в состав корпуса поселенных войск, в дополнение в Высочайше утвержденным 8 мая 1817 г., 1818 г. 183 л.

204. Д. 17. Реестр печатным постановлениям и другим книгам, изданным для Военных поселений с начала учреждения оных с 1817 г. по 1845 год включительно. 56 л.

205. Д. 118. План-проект перестройки сл. Ново-Екатеринославля составленный в межевой комиссии Украинского военного поселения, 1837 г. 1 л. рукоп. в красках, 145x83 см. М-б 1:4200.

206. Д. 175. План части Чугуева 2 округа Харьковского поселения с показанием путевого дворца императора со строениями, садами и огородами, 1858 г. 1 л. рукоп. в красках, 92х63 см. М-б 1:4200.

207. Д. 268. План с. Коробочкино с показанием расположения 1-го поселенного эскадрона Чугуевского уланского полка, 1818 г. 1 л. рукоп. в красках, 38х48 см. М-б 1:4200.

208. Д. 271. План г. Чугуева с обозначением размещения 1-го и 2-го поселенных эскадронов Чугуевского уланского полка, 1820 г. 1 л. рукоп. в красках, 108х81 см. М-б 1:42001.

209. Д. 272. План с. Коробочкино с проектом размещения одного полного поселенного полуэскадрона Чугуевского уланского полка, 1823 г. 1 л. рукоп. в красках, 100х84 см. М-б 1:4200.

210. Д. 274. План г. Чугуева с обозначением дивизионной квартиры 2-й уланской дивизии и 2-х взводов поселенного эскадрона и фурштатской роты Чугуевского уланского полка, 1824 г. 1 л. рукоп. в красках, 117х89 см. М-б 1:4200.

211. Д. 303. План селения Андреевка (Ново-Борисоглебск) 1-й, 2-й и половины 3-го взвода Борисоглебского уланского полка, 1827 г. 1 л. рукоп. в красках, 107х91 см. М-б 1:4200.

Оп. Дополнительная.

212. Д. 1953. Записка об истории создания военных поселений составил поручик Игнатъев. Приложение: две карты расположения пахотных поселенных полков (до 1831 г.) и кавалерии (кон.19 века). 138 л.

Ф. 1073. Управление Главного начальника Южных поселений. 1857–1866 гг.

Оп. 1.

213. Д. 16. Дело об отдаче военным поселянам г. Чугуева и других селений, занимаемых ими деревянных домов и распродаже казенных каменных домов, 1857–1860 гг. 165 л.

1.1.5. Российский государственный исторический архив

Ф. 386. Временный распорядительный комитет по устройству южных поселений Управления поселениями Министерства государственных имуществ. 1839–1880 гг.

Оп. 1.

214. Д. 55. По отношению Главного Начальника Южных поселений о дозволении офицерам инвалидных рот приобрести за оценочную плату казенные офицерские дома в поселениях на основании, как это представлено офицерам войск Южных поселений расположенных, 27.02.1858 – 23.01.1859 гг. 8 л.

215. Д. 61. По предписанию Военного министра о приостановлении предполагаемой продажи с публичного торга казенных построек г. Вознесенск и Чугуеве для помещения в них дивизионной школы, 29.04.1858 – 17.01.1861 гг. 118 л.

216. Д. 68. По отношению о доставлении сведений тем казенным строениям, которые могут быть обращены под помещение училища Военного ведомства в г. Чугуеве и Вознесенске, 19.11.1858 – 16.06.1864 гг. 169 л.

217. Д. 86. Об истребовании копии с плана дворцового сада в г. Чугуеве и о сохранении, как этого сада, так и дворцовых зданий, 03.03.1859 – 04.04.1860 гг. 153 л.

218. Д. 123. Об оставшихся от упраздненных в Южных Поселениях госпиталей, капитальных каменных зданиях, не получивших никакого назначения, 20.10.1859 – 09.04.1863 гг. 120 л.

219. Д. 212. По прошению жителей Ново-Екатеринославля 1-го округа Харьковского Поселения об уступке им по присяжной оценке каменного здания упраздненного госпиталя для постройки в той же слободе церкви, 22.02.1862 – 16.11.1862 гг. 13 л.

220. Д. 245. По представлению Начальника Харьковского Поселения о переселении 104 душ поселян сел. Макортетина на место бывшего хутора Сухого 1-го округа Харьковского Поселения и 213 душ поселян

сел. Шульгинки на место бывшего хутора Омельянова того же округа, 08.08.1862 – 02.09.1862 гг. 33 л.

221. Д. 250. По представлению Начальника Харьковского Поселения об уступке обществу сел. Яковенково плетневого макета для постройки сельской сборни и арестантской, 17.09.1862 – 22.04.1863 гг. 26 л.

222. Д. 314. О размещении управлений округов военного поселения, 04.10.1857 – 24.11.1857 гг. 7 л.

223. Д. 354. Об основании новых хуторов и возобновлении уничтоженных селений в 1865 году, 22.03.1865 – 18.02.1866 гг. 55 л.

1.2. Оpubліковані статистичні матеріали

224. Атлас статистический округов 1-го Резервного Кавалерийского корпуса за 1833 год. Б. г., б. м. 58 с.

225. Атлас статистический округов Украинского военного поселения к 1-му января 1845 г. Б. м., 1844. 107 с.

226. Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б. м., 118 с.

227. Атлас статистический Украинского военного поселения 5, 6, 7, 8 кавалерийские округа за 1838 год к 1 января Б. г., б. м. 46 с.

228. Атлас статистический Украинского военного поселения за 1837 год. Б. г., б. м. 36 с.

229. Отчет по военным поселениям за 1824 год. Санкт-Петербург: Тип. Штаба военных поселений, 1825. 137 с.

230. Отчет по военным поселениям за 1826 год. Санкт-Петербург: Тип. Главного штаба его императорского величества по военному поселению, 1827. 112 с.

1.3. Джерела особистого походження

231. Брадке Е. Ф. Автобиографическая записка. *Русский архив*. 1875. Кн 1. С. 13–53.

232. Гакстгаузен Август фон. Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России / [Соч.] бар.

Августа Гакстгаузена; пер. с нем. и изд. Л. И. Рагозин. Москва, 1869. Т. 1. 490 с.

233. Данилевский Г. П. Аракчеевские поселения на Украине. *Данилевский Г. П. Полное собрание сочинений в 24 томах: в 7 кн.* Санкт-Петербург: Изд. А. Ф. Маркса, 1901. Т. 20. С. 172–188.

234. Евстафьев П. П. Восстание военных поселян Новгородской губернии в 1831 г. Москва: Изд-во Всесоюз. общ-ва политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1934. 253 с.

235. Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения. *Киевская старина.* 1887. Т. IX. № 12. С. 591–627.

236. Рудыновский А. П. Устройство военных поселений (из записок отставного майора А. П. Рудыновского) 1820–1821 гг. *Русская старина.* 1873. Т. 8. № 10. С. 594–596.

237. Свизев И. Воспоминания И. И. Свизева. 1824–1826 гг. *Русская старина.* 1871. Т. 4. № 11. С. 549–561.

238. Стороженко А. Я. Из записок сенатора Стороженко А. Я. Военное поселение кавалерии в Херсонской и Екатеринославской губерниях. *Киевская старина.* 1884. Т. 10. № 11. С. 447–477.

239. Эйлер А. Х. Записки. *Русский архив.* 1880. № 2. С. 339–399.

1.4. Оpubліковані матеріали законодавчого характеру

240. Инструкция начальнику кирпичного завода в округах военных поселений. 1820 г. *О военном поселении.* Б.м., 1822. Кн. 4. С. 1–34.

241. Материалы для истории военных поселений. Краткое обозрение законодательства Старорусского военного поселения. *Новгородский сборник: в 5 вып.* / под ред. Н. Богословского. Новгород: издание Новгородского статистического комитета. 1865. Вып. 4. С. 227–236.

242. Материалы для истории военных поселений. Положение о разделении в поселенной роте унтер-офицеров и рядовых на отделения и десятки, и расположении оных по домам. *Новгородский сборник: в 5 вып.*

/ под ред. Н. Богословского. Новгород: издание Новгородского статистического комитета. 1865. Вып. 2. С. 75–119.

243. Образование Совета Главного над военными поселениями начальника. Печатано 1825 года генваря 6-го дня Управляющим Типографией Штаба 9-го класса Степановым. *Разные положения о военном поселении*. Б/м, б/г. Кн. 5. С. 1–9.

244. Положение о военном поселении регулярной кавалерии. Санкт-Петербург: Тип. Главного штаба его императорского величества по военному поселению, 1827 [8]. 77 с.; 12.

245. Положение о запасных хлебных магазинах в округах военного поселения 2-й Уланской дивизии. Печатано 1825 года августа 12 дня. *Разные положения о военном поселении*. Б/м, б/г. Кн. 2. С. 1–36.

246. Положение о количестве материалов, какое назначать должно при составлении смет на постройку домов. Санкт-Петербург, 1825. 103 с.

247. Положение о кондукторских школах в округах военных поселений. Санкт-Петербург, 1847. 18 с.

248. Положение о порядке наблюдения за постройкой ротных строений в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии. Перепечатано 1824 года сентября 12 дня Управляющим Архивом и Типографией штаба военных поселений Ольденборгером. *Разные положения о военном поселении*. Б/м, б/г. Кн. 10. С. 1–48.

249. Положение о поселенных Фурштатских ротах для поселенных кавалерийских полков. Печатано в Санкт-Петербурге, 1825 году. *Разные положения о военном поселении*. Б/м, б/г. Кн. 5. С. 8–19.

250. Положение о приеме на укомплектование мастеровых батальонов. *Разные положения о военном поселении*. Б/м, б/г. Кн. 8. С. 1–2.

251. Положение о числе и разделении в поселенных эскадронах унтер-офицеров и рядовых на взводы и десятки, и о расположении оных по домам. *Разные положения о военном поселении*. Кн. 2. Б/м, 1821. С. 4–13.

252. Положение об инструментах для пехотных батальонов, употребляемых к работам в округах военных поселений. *О военном поселении*. Кн. 7. Б/м, б/г. С. 1–39.

253. Пояснительные правила к Положениям, принадлежащим к 1-й части проекта учреждения о военном поселении кавалерии. Печатано 17 апреля 1824 года Управляющим Архивом и типографией Штаба военных поселений Ольденборгером. Положение X. О содержании в исправности дорог в округах военного поселения кавалерии (Проекта учреждения о поселении кавалерии параграф 226). *Разные положения о военном поселении*. Б/м, б/г. Кн. 2. С. 53–68.

254. Правила о разделении эскадронных штабных строений в различных видах поселения эскадронов, кроме совокупного. *Разные положения о военном поселении*. Б/м, 1821. Кн. 2. С. 1–4.

255. Приказы Главного над военными поселениями начальника генерала графа Аракчеева по корпусу поселенных войск 1820 года. Санкт-Петербург, 1820. 497 с.

256. Проект Учреждения о военных поселениях. Ч. 4. Положение о Экономическом комитете военных поселений. Санкт-Петербург, в типографии Карла Крайя. 1819 год. *Разные положения о военном поселении*. Б/м, б/г. Кн. 4. С. 1–91.

257. Сборник исторических материалов, извлеченных из архива Собственной его императорского величества канцелярии / ред. Н. Дубровина. Санкт-Петербург: Типография И. Д. Сытина, 1892. Вып. V. 336 с.

258. Свод военных постановлений: в пяти частях. Ч. 1. Образование военных учреждений. Кн. 1: Образование Военного министерства и особых установлений. Санкт-Петербург: тип. 2 Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1838. 314, 80 с.

259. Свод военных постановлений: в пяти частях. Ч. 4: Устав хозяйственный. Кн. 1: О заготовлении снабжений. Санкт-Петербург: тип. 2 Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1839. 283 с., XI с.

260. Собрание планов, фасадов и профилей для строения каменных церквей. Санкт-Петербург: В типографии Медицинского Департ. Мин-ва Внутр.Дел, 1824. 40 с.

261. Управление войск отдельного корпуса военных поселений в дивизиях и отрядах. Санкт-Петербург: типография Штаба отдельного корпуса военных поселений, 1822. 108 с.

262. Урочные положения на все вообще работы, производящиеся при крепостях, гидротехнических сооружениях и гражданских зданиях : [Введ. в действие] 23 апр. 1832 г. Санкт-Петербург: Тип. Времен. деп. воен. поселений, 1832. 565 с.

263. Урочные положения на все вообще работы, производящиеся при крепостях, гражданских зданиях и гидротехнических сооружениях. 2-е изд., испр. Санкт-Петербург: Тип. Деп. воен. поселений, 1839. 413 с.

264. Урочные положения на все вообще работы, производящиеся при крепостях, гражданских зданиях и гидротехнических сооружениях. Санкт-Петербург: Тип. Деп. воен. поселений, 1843. 526 с.

265. Урочный реестр по части гражданской архитектуры, или описание разных работ, входящих в состав каменных зданий, с показанием, какие именно при оных работы встречаются и сколько полагается на производство их вольнонаемных мастеровых и рабочих людей. Санкт-Петербург, 1811. 90 с.

266. Урочный реестр, по которому при крепостях в летнее, осеннее и зимнее время солдатам и вольным рабочим людям фортификационные работы исполнять. Санкт-Петербург, 1812. 38 с.

267. Учреждение о военных поселениях. Часть шестая. Руководство к учреждению школ для кантонистов среднего возраста по методе

взаимного обучения и к управлению оными. Санкт-Петербург: Тип. Карла Крайя, 1819. 139 с.

268. Учреждение о военных поселениях. Часть девятая. Образование Штаба отдельного корпуса военных поселений. Санкт-Петербург, в типографии Карла Крайя. 1821 год. *Разные положения о военном поселении*. Б/м, б/г. Кн. 5. С. 1–89.

1.4.1. Полное собрание законов Российской империи

269. 1804. Сентября 21. О полковых строениях. *Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). Собрание I*. Т. XXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 21462. С. 529–532.

270. 1810. Февраля 26. О новых предположениях по производству в губерниях новых строений. *ПСЗРИ. Собрание I*. Т. XXXI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 24133. С. 71–74.

271. 1817. Мая 8. Правила для поселяемого батальона. *ПСЗРИ. Собрание I*. Т. XXXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 26843. С. 277–280.

272. 1817. Декабря 13. Дополнительные правила об устройстве городов и селений. *ПСЗРИ. Собрание I*. Т. XXXIV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 27180. С. 908–913.

273. 1818. Января 22. О распоряжениях при откомандировании батальонов и артиллерийских рот в Новгородскую Губернию для поселения. *ПСЗРИ. Собрание I*. Т. XXXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1830. № 27239. С. 74.

274. 1818. Августа 12. Об учреждении Экономического комитета военного поселения. *ПСЗРИ. Собрание I*. Т. XXXV. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1830. № 27472. С. 443–445.

275. 1819. Мая 4. Высочайше утвержденные дополнительные статьи к правилам, изданным 13-го декабря 1817 года о устройстве дорог. *ПСЗРИ. Собрание I*. Т. XXXVI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1830. № 27787. С. 169–173.

276. 1820. Мая 23. Высочайше утвержденное положение о поселенных фурштатских ротах, для поселенных пехотных полков. *ПСЗРИ. Собрание I*. Т. XXXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1830. № 28278. С. 210–221.

277. 1820. Сентября 10. О формировании фурштатских батальонов. *ПСЗРИ. Собрание I*. Т. XXXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1830. № 28417. С. 443–444.

278. 1820. Ноября 20. Распределение вновь формируемых при 5 пехотном, Гренадерском, 2 3, 4 и 5 резервных кавалерийских корпусах 16 фурштатских батальонов. *ПСЗРИ. Собрание I*. Т. XXXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1830. № 28468. С. 510–511.

279. 1821. Октября 6. Образование дивизионного штаба поселенной дивизии. *ПСЗРИ. Собрание I*. Т. XXXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1830. № 28770. С. 867–871.

280. 1821. Ноября 7. О переселении излишних семейств Чугуевского Уланского полка за Округ Военного поселения 2-й Уланской дивизии. *ПСЗРИ. Собрание I*. Т. XXXVII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1830. № 28804. С. 907–908.

281. 1823. Июня 7. О сформировании в каждом отряде военного поселения по одному полному рабочему батальону. *ПСЗРИ. Собрание I*. Т. XXXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1830. № 29500. С. 1029–1030.

282. 1824. Марта 26. О переименовании вторых батальонов, находящихся в военных поселениях, третьими. *ПСЗРИ. Собрание I*. Т. XXXIX. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1830. № 29850. С. 233–234.

283. 1822. Декабря 30. План и профиль для нивелирования дороги во всю 30-ти саженную ширин с вырытием канав по концам дороги за обсадкой деревьев. *ПСЗРИ. Собрание I*. Т. Чертежи и рисунки к собранию. Санкт-Петербург: Литография Департамента военных поселений, 1843. К

№ 29250а. С. 54.

284. 1805. Марта 14. Чертежи верстовых и указательных столбов. *ПСЗРИ. Собрание I*. Т. Чертежи и рисунки к собранию. Санкт-Петербург: Литография Департамента военных поселений, 1843. К № 27180. С. 51.

285. 1805. Марта 14. Чертежи принадлежностей военного караула. *ПСЗРИ. Собрание I*. Т. Чертежи и рисунки к 1-му Полному Собранию Законов. Санкт-Петербург: В литографии Департамента военных поселений, 1843. К № 27180. С. 50–52.

286. 1826. Ноября 1. Об устройстве 2-й и 3-й Гренадерских дивизий Военного поселения. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. I. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1830. № 644. С. 1163–1165.

287. 1828. Марта 21. Устав о непременных военных госпиталях. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. III. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1830. № 1889. С. 273–324.

288. 1831. Апреля 4. Положение о Корпусе инженеров военных поселений. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. VI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1832. № 4480. С. 285–287.

289. 1832. Мая 1. Проект образования Военного Министерства. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. VII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1833. № 5318. С. 225–240.

290. 1833. Августа 7. О перемене номеров военно-рабочим батальонам. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. VIII. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1834. № 6376. С. 457.

291. 1833. Октября 26. Инструкция инспектору всей поселенной кавалерии. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. VIII. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1834. № 6521. С. 604–606.

292. 1835. Июня 10. Положение о преобразовании Департамента Военных поселений Военного Министерства. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. X. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1836. № 8233. С. 716–730.

293. 1835. Июня 10. Положение о Корпусе инженеров военных поселений. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. X. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1836. № 8234. С. 730–732.

294. 1835. Октября 11. О системе Российских мер и весов. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. X. Ч. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1836. № 8459. С. 1010–1011.

295. 1836. Июля 27. О допущении военных поселян ко всем военным подрядам и поставкам. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XI. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1837. № 9423. С. 838.

296. 1836. Августа 8. О преобразовании управления округов военного поселения кавалерии. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XI. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1837. № 9465. С. 870–871.

297. 1836. Августа 8. Положение о сформировании из военных кантонистов кавалерийских эскадронов и артиллерийских батарей в округах военного поселения кавалерии. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XI. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1837. № 9466. С. 871–875.

298. 1838. Апреля 25. О присвоении генералу от кавалерии графу Витту звания инспектора резервной кавалерии. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XIII. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1839. № 11162. С. 315.

299. 1838. Октября 18. О производстве гидротехнических работ по ведомству Военного Министерства. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XIII. Ч. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1839. № 11643. С. 225.

300. 1838. Ноября 28. Об учреждении особого стола для производства дел по С.-Петербургской Медико-Хирургической Академии. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XIII. Ч. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1839. № 11791. С. 355.

301. 1839. Апреля 29. Положение о Варшавской телеграфической линии. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XIV. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1840. № 12287. С. 39–401.

302. 1840. Июля 7. Положение о пятом округе Корпуса инженеров военных поселений. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XV. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1841. № 13636. С. 467–473.

303. 1840. Января 11. Об обращении в заемный денежный капитал денег, зарабатываемых военными поселянами кавалерийских округов Украинского и Новороссийского военного поселения за перевозку тяжестей. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XV. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1841. № 13071. С. 15–16.

304. 1842. Января 24. О некоторых изменениях по составу военно-рабочих батальонов и рот ведомства военных поселений и подвижных инвалидных рот. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XVII. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1843. № 15234. С. 58–59.

305. 1843. Мая 18. О новом образовании Корпуса Инженеров военных поселений. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XVIII. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1844. № 16859. С. 328–329.

306. 1843. Мая 18. Образование Департамента военных поселений. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XVIII. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1844. № 16863. С. 330–339.

307. 1843. Ноября 27. О принятии новых номеров военно-рабочими батальонами военного ведомства. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XVIII. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1844. № 17365. С. 782.

308. 1844. Октября 27. О способах комплектования военно-рабочих батальонов и рот ведомства военных поселений. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XIX. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1845. № 18365. С. 698–699.

309. 1848. Июля 6. О предоставлении инспектору резервной кавалерии и начальнику округов пахотных солдат утверждать планы на частные постройки по городам ведомства военных поселений. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XXIII. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1849. № 22419. С. 466–467.

310. 1849. Февраля 2. О прибавке инженеров и кондукторов в Корпус инженеров военных поселений. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XXIV. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1850. № 22985. С. 72–73.

311. 1850. Февраля 1. О изменениях в управлении военного поселения кавалерии. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XXV. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1851. № 23895. С. 99–100.

312. 1853. Октября 5. О комплектовании инвалидных и временных рабочих рот округов военного поселения. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XXVIII. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1854. № 27579. С. 464–465.

313. 1855. Апреля 4. О упразднении первого военно-рабочего батальона; о сформировании взамен онаго в Новгороде и Старой Руссе двух военно-рабочих рот; и о перемене номеров всем военно-рабочим ротам военного поселения. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XXX. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1856. № 29189. С. 245.

314. 1857. Февраля 11. О передаче строительной части Департамента Военных поселений в Департамент Инженерный, и об устройстве управления строительной частью военного ведомства. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XXXII. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1858. № 31497. С. 130–142.

315. 1857. Июня 4. Положение о новом устройстве военного поселения кавалерии *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XXXII. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1858. № 31920. С. 471–493.

316. 1857. Июня 9. Об учреждении (по случаю нового устройства военного поселения кавалерии, переименовываемого с 1858 года Южными поселениями) временного распорядительного комитета по устройству Южных поселений. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XXXII. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1858. № 31951. С. 515–516.

317. 1857. Ноября 28. О закрытии госпиталей в военных поселениях и об учреждении полковых лазаретов при квартирующих там войсках.

ПСЗРИ. Собрание II. Т. XXXII. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1858. № 32486. С. 953–954.

318. 1857. Декабря 16. Правила о порядке упразднения военных поселений Военного министерства. *ПСЗРИ. Собрание II.* Т. XXXII. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1858. № 32555. С. 1007–1008.

319. 1857. Декабря 24. Правила для руководства при распродаже с публичных торгов и по оценочным описям казенных зданий, состоящих в военном поселении кавалерии, назначенных на продажу по случаю преобразования сего поселения. *ПСЗРИ. Собрание II.* Т. XXXII. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1858. № 32597. С. 1043–1045.

320. 1860. Марта 7. О преобразовании некоторых частей Управления южных поселений. *ПСЗРИ. Собрание II.* Т. XXXV. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1862. № 35525. С. 188–190.

321. 1860. Декабря 19. О передаче в ведомство Министерства Внутренних дел состоящих в округах южных поселений городов Херсонской, Киевской и Харьковской губерний. *ПСЗРИ. Собрание II.* Т. XXXV. Ч. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1862. № 36415. С. 449.

322. 1863. Января 24. О передаче церквей и духовенства южных поселений в непосредственное заведение епархиального начальства. *ПСЗРИ. Собрание II.* Т. XXXVIII. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1866. № 39202. С. 86–87.

323. 1863. Августа 28. О сокращении числа и состава окружных управлений в Южных поселениях. *ПСЗРИ. Собрание II.* Т. 38. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1866. № 40016. С. 935–937.

324. 1865. Января 30. Об учреждении пяти инженерных дистанций и двух отдельных производителей работ в бывших южных поселениях. *ПСЗРИ. Собрание II.* Т. XL. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1867. № 41748. С. 135–136.

325. 1866. Сентября 28. О упразднении Управлений южными поселениями. *ПСЗРИ. Собрание II*. Т. XLI. Ч. 2. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1868. № 43677. С. 56–57.

1.5. Статистичні, географічні, військово-господарські огляди

326. Военно-статистическое обозрение Российской империи: в 17 т. / изд. по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Ген. Штаба. Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального Штаба. 1848–1858. Т. 10. Ч. 2: Подольская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Тверитинов]. 1849. 159, 96 с., [16] л. табл.

327. Военно-статистическое обозрение Российской империи: в 17 т. / изд. по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Ген. Штаба. Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального Штаба. 1848–1858. Т. 11. Ч. 1: Херсонская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Рогалев и др.]. 1849. 229, 85 с., [15] л. табл.

328. Военно-статистическое обозрение Российской империи: в 17 т. / изд. по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Ген. Штаба. Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального Штаба, 1850. Т. 12. Ч. 1: Харьковская губерния / сост. Ген. Штаба капитан В. И. Мочульский. 193 с.; свед-я. спец. 151 с., [27] л. табл.

329. Памятная книжка Харьковской губернии на 1867 год / сост. секретарём. Харьк. губерн. стат. комитета Яковом Голяховским. Харьков: Изд. Харьк. губерн. стат. комитет, 1867. [VI], 384, 92 с.

2. ЛІТЕРАТУРА

2.1. Монографії і статті

330. Багалея Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. Москва: Имп. о-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1887. 614 с.

331. Багалій-Татарінова О. Д. Історія військових поселень в Україні : із неопублікованої спадщини. / упорядкув.: В. Л. Маслійчук, Т. Г. Павлова;

вступ. ст., комент. Т. Г. Павлова, О. Д. Багалій / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Харків: САГА, 2007. 348 с.

332. Багалеї-Татарінова О. Д. Французские дипломаты и публицисты о русских и украинских военных поселениях первой половины XIX столетия. *Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії європейської культури*. Вип. 3. Харків, 1929. С. 117–132.

333. Богданов К. Преждевременные похороны. Филантропы, беллетристы, визионеры. *Русская литература и медицина: Тело, предписания, социальная практика*: Сб. статей / под ред. К. Богданова, Ю. Мурашова, Р. Николози. Москва: Новое издательство, 2006. С. 55–80.

334. Богданов Л. П. Военные поселения в России. Москва: АИО «Принт», 1992. 88 с.

335. Богданович М. И. История царствования императора Александра I и России в его время: в 6 т. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Сущинского, 1871. Т. 5. 641 с.

336. Богданович М. И. История царствования императора Александра I и России в его время: в 6 т. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Сущинского, 1871. Т. 6. 675 с.

337. Бучаста С. І. Законодавча база регулювання будівельного процесу у російських військових поселеннях першої половини XIX ст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія : Історичні науки. Вип. 134. Чернігів: ЧНПУ, 2015. С. 180–184.

338. Бучаста С. І. Особливості перепланування населених пунктів Слобідсько-Українського (Українського) військового поселення. 1817 – 1857 рр. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. Вип. 123. Чернігів: ЧНПУ, 2014. С. 94–100. (Серія: Історичні науки. № 10).

339. Бучаста С. І. Початок створення інфраструктури міста Чугуєва як центру військового поселення (1817–1826 рр.). *Наукові записки з*

української історії: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький. 2012. Вип. 28. С. 54–61.

340. Бучаста С. І. Система розселення поселеної кавалерії у Слобідсько-Українській губернії у 1817–1822 роках. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Харків. 2013. № 1050: Сер. «Історія». Вип. 46. С. 278–288.

341. Бучаста С. І. Склад інфраструктури Слобідсько-Українського (Українського) військового поселення кавалерії у 1817–1857 рр. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (Історичні науки. Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни)*. 2014. № 7. С. 104–117.

342. Бучаста С. І. Шляховий палац у Чугуєві – пам'ятка історії Українського військового поселення першої половини ХІХ сторіччя. *Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр.* / Титова О. М. (гол. ред.), Акуленко В. І., Бесова Л. М. та ін. Вип. 25. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. С. 222–234.

343. Бучастая С. И. Система обеспечения рабочей силой строительства инфраструктуры Слободско-Украинского (Украинского) военного поселения кавалерии в первой половине ХІХ века. *Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова»: сборник научных трудов*. Витебск: УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2014. Т. 17. С. 90–94.

344. Бучастая С. И., Свистун Г. Е., Шевченко О. А. Планировка и конструкция фортификаций Чугуевской крепости: сравнительный анализ археологических и письменных источников. *STRATUM plus. Культурная антропология и археология*. Кишинев. 2009. № 5. С. 616–626.

345. Бучастая С. И. Становление системы управления строительством в Слободско-Украинском военном поселении кавалерии в 1817–1826 гг. / Російська імперія у ХІХ – на початку ХХ ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: збірник наукових статей / під ред.

О. Стрілюк, О. Приходьон; автори передмови К. Ячменіхін, Л. Сеніна. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. С. 276–287.

346. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: в 6 т. / ред. А. К. Дживелегов и др. Т. 2. Москва: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1911. 254 с., ил.

347. Верещагин Г. А. Материалы по истории бунтов в военных поселениях при Александре I. *Дела и дни*, 1922. Кн. 3. С. 148–165.

348. Висковатов А. В. Хроника Российской Императорской армии: в 7 ч. Санкт-Петербург, 1852. Ч. 5: 5 и 6-й пехотные, 1 и 2-й резервные кавалерийские корпуса. LXXI, 460 с.

349. Власюк А. М. Эволюция строительного законодательства России в 1830–1910-е годы. *Памятники русской архитектуры и монументального искусства*. Москва, 1985. С. 226–239.

350. Гакаев Р. А. Методы картографического исследования и этапы их формирования. Педагогика высшей школы, 2016. № 1. С. 1–4. URL <https://moluch.ru/th/3/archive/21/816/> (дата звернення: 10.03.2020).

351. Горяев Р. М. Из истории перепланировки русских городов во второй половине XVIII века. *История СССР*. 1986. №6. С. 141–154.

352. Герард А. И. Описание герардова способа построения кирпичных зданий. *Земледельческий журнал*. 1829. № XXV. С. 95–108.

353. Гессен С. Я. Аракчеевская барщина. Москва: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1934. 116 с.

354. Глиноецкий Н. П. История Русского генерального штаба: в 2-х т. Санкт-Петербург: Тип. Штаба войск гвардии и Петербургского военного окр., 1883. Том I: 1698–1825 гг. VIII, 427, [2] с.

355. Граф Аракчеев и военные поселения 1809–1831. Санкт-Петербург: Издание «Русской старины», 1871. 308 с.

356. Гуржій О. І., Орлик В. М. Оподаткування сільського населення України (XVIII – середина XIX ст.). Черкаси: Ант, 2011. 196 с.

357. Гуржій О. І., Реєнт О. П., Палій А. М. Війна 1812 року: український контекст. Київ: Ін-т історії України, 2012. 154 с.
358. Давыдов Б. Б., Сперанский М. М. О военных поселениях в России (по материалам ЦГВИА СССР). *Советские архивы*. 1988. № 4. С. 88.
359. Золотарёва М. В. Регулирование архитектурно-строительного процесса в России XIX – начала XX века. Санкт-Петербург: СПбГАСУ, 2008. 192 с.
360. Исторический очерк инженерного управления в России за время царствования Императора Николая I / под ред. ген.-лейт. Ал. Савельева Санкт-Петербург: Тип. Р. Голике, 1896. 280 с.
361. Кандаурова Т. Н. Военные поселения в России: аспекты экономической истории. *Экономическая история: Ежегодник*. 2000. Москва, 2001. С. 559–606.
362. Кандаурова Т. Н. Военные поселения кавалерии в контексте материалов статистических атласов. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченко*. Серія: Історичні науки. Чернігів: ЧДПУ, 2008. Вип. 52. С. 84–88.
363. Кандаурова Т. Н. Записки генерала графа И. О. Витта по вопросам организации военных поселений. *Документ. Архив. История. Современность*: сб. науч. тр. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2015. Вып. 15. С. 403–419.
364. Кандаурова Т. Н. Записки по военно-поселенной организации генерала графа Витта. *Документ. Архив. История. Современность*: сб. науч. тр. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2013. Вып. 13. С. 323–345.
365. Кандаурова Т. М. Инфраструктура российских военных поселений в XIX в. в контексте массовых статистических источников: хозяйственный и социокультурный сектора. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченко*. Серія: Історичні науки. Чернігів: ЧДПУ, 2014. Вип. 123. С. 100–109.

366. Кандаурова Т. Н. Модели развития военных поселений первой половины XIX в. в России: общее и особенное. *Документ. Архив. История. Современность.*: сб. науч. тр. Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2002. Вып. 2. С. 99–115.

367. Кандаурова Т. Н. Повседневность военных поселений кавалерии в XIX в.: формирование хозяйственной инфраструктуры (по материалам массовых источников). *Документ. Архив. История. Современность. Материалы V междунар. научно-практич. конф.* Екатеринбург, 5–6 декабря 2014 г. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2014. С. 283–290.

368. Кандаурова Т. Н. Социальная инфраструктура военных поселений в XIX веке. *Документ. Архив. История. Современность:* материалы IV Междунар. научно-практич. конф., посвященной 20-летию подготовки документоведов в Уральском федеральном ун-те, Екатеринбург, 1–4 ноября 2012 г. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2012. С. 325–335.

369. Кандаурова Т. Н. Трансформация культурных ландшафтов в российских военных поселениях в XIX веке. *Историческая география России: ретроспектива и современность комплексных региональных исследований* (100-летие завершения издания томов серии «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества»): материалы V междунар. конф. по исторической географии (С.-Петербург, 18–21 мая 2015 г.). Ч. II. Санкт-Петербург: ЛГУ им. А. С. Пушкина, 2015. С. 255–263.

370. Кандаурова Т. Н. Формирование и развитие социокультурной инфраструктуры российских военных поселений в XIX веке: Система здравоохранения и образования. *Вісник Харківського Національного Університету імені В. Н. Каразіна*. 2013. № 1087. Серія «Історія». Вип. 47. С. 182–200.

371. Кандаурова Т. Н. Экономическая организация военных поселений кавалерии (1830–1850-е гг.). Опыт количественного анализа статистических атласов. *Круг идей: модели и технологии исторической*

информатики. Труды III конф. Ассоциации «История и компьютер». Москва, 1996. С. 157–170.

372. Карцов П. П. О военных поселениях при графе Аракчееве. *Русский вестник*. 1890. Т. 207. Кн. II. С. 139–171.

373. Карцов П. П. О военных поселениях при графе Аракчееве. *Русский вестник*. 1890. Т. 207. Кн. III. С. 82–113.

374. Карцов П. П. О военных поселениях при графе Аракчееве. *Русский вестник*. 1890. Т. 207. Кн. IV. С. 75–121.

375. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва: Наука, 1987. 441 с.

376. Колєватов О. О. Будівництво в Слобідсько-Українських військових поселеннях у першій третині XIX ст. *Сіверянський літопис*. Чернігів. 2009. № 1. С. 79–86.

377. Кулакова И. П. История московского жилья. Москва: ОГИ, 2006. 288 с.

378. Кункль А. А. Аракчеевщина. Москва: Изд-во Всесоюз. об-ва политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1929. 64 с.

379. Лапин В. В. Солдаты имперской армии на окраинах империи. *Военно-мобилизационная деятельность государства и российское общество в XVIII – XX веках: сб. ст.* Тамбов: изд-во ТГТУ, 2008. С. 36–42.

380. Лапин. В. В. Армия в империи – империя в армии: организация и комплектование Вооруженных сил России в XVI – начале XX вв. *Ab Imperio*. 2001. № 4. С. 109–140.

381. Лаппо Г. М. География городов. Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. 480 с.

382. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине. 1817–1857 гг. Учебное пособие. Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского государств. ун-та, 1982. 83 с.

383. Лук'янчук О. М., Волкова Д. В. Инфраструктура: характеристика, види, функції та ефективність. *Бізнес Інформ*. 2018. № 4. С. 21–25.

384. Малинко В. В. Экономические постройки из обыкновенного кирпича по системе инж. Герарда: Описание работ, пример. проект и смета. Москва: Т-во тип. А. И. Мамонтова, 1915. 19 с. : чертежей.; 26.
385. Маслійчук В. Л. Слобідська Україна. Київ, 2008. 72 с.
386. Михеев С. П. История Русской армии. Вып. IV. Переходная эпоха (1815–1865). Москва: издание С. Михеева и А. Казачкова, 1911. 72 с
387. Некрилов Д. Етапи формування поселенської мережі Луганської області. *Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. Вип. 2 (14). С. 41–45.
388. Новая имперская история Северной Евразии. Часть 2: Балансирование имперской ситуации: XVIII–XX вв. / под ред. И. Герасимова. Казань: *Ab Imperio*, 2017. 630 с.
389. «Образцовые» проекты в жилой застройке русских городов XVIII–XIX вв. / Акад. строительства и архитектуры СССР. Ин-т теории и истории архитектуры и строит. техники; Е. Белецкая и др. ; под ред. В. Н. Иванова. Москва: Госстройиздат, 1961. 206 с.
390. Ожегов С. С. Типовое и повторное строительство в России в XVIII–XIX веках. Москва: Стройиздат, 1984. 168 с.
391. Орлик В. М. Питні збори в українських губерніях Російської імперії у першій чверті XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. пр.* Київ: Ін-т історії України, 2005. Вип. IX. 332 с.
392. Отечественная война и русское общество. Юбилейное издание. 1812–1912: в 8 т. Т. VII. Москва: Изд. Т-ва И. Д. Сытина, 1911. 376 с.
393. Петров А. Н. Устройство и управление военных поселений в России. *Граф Аракчеев и военные поселения 1809–1831*. Санкт-Петербург: Изд-во «Русской старины», 1871. С. 85–251.
394. Пилявский В. И. Новгородские военные поселения (Историко-архитектурный очерк). *Новгородский исторический сборник*. Новгород, 1959. Вып. 9. С. 119–154.

395. Пирожкова И. Г. История строительного законодательства Российской империи: Научная монография. Москва: «Канон"1"» РООИ «Реабилитация», 2008. 288 с.

396. Предтеченский А. В. Брошюра М. М. Сперанского «О военных поселениях». *Исследования по отечественному источниковедению*: Сб. трудов, посв. 75-летию С. Н. Валка. Москва–Ленинград, 1964. С. 263–270.

397. Пчелинцев С. В. Квартирное довольствие офицеров. *Военно-исторический журнал*. 2003. № 9. С. 29–32.

398. Пчелинцев С. В. Пути решения жилищной проблемы военнослужащих: взгляд из прошлого. *Отечественные записки*. 2002. № 8. – Режим доступа: http://magazines.russ.ru/oz/2002/8/2002_08_51.html (дата звернення: 25.08. 2020 р.).

399. Русская военная сила: история развития военного дела от начала Руси до нашего времени. Изд. 2-е, испр. и доп. / под ред. ген.-майора А. Н. Петрова. Москва: И. Н. Кушнерев и А. Е. Пирогов, 1892. Т. 2. 569 с.

400. Самойлович В. П. Народна архітектура України в ілюстраціях. Київ: Абрис, 1999. 281 с.

401. Самойлович В. П. Українське народне житло (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Наук. думка, 1972. 56 с.

402. Склокін В. В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів: Видавництво УКУ, 2019. 268 с.

403. Скрипник А. Ю. Діяльність губернських квартирних комісій по забезпеченню розташування регулярних військ у південно-західних губерніях Російської імперії (1800–1860 рр.) *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* /редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану акад. П. Т. Тронька. С. 278–288.

404. Скрипник А. Ю. Особливості квартирування російських військ на території Правобережної України в першій половині XIX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. (зб. вкл. до міжн. наукометричної бази РИНЦ SCIENCE INDEX). Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 30–37.

405. Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.) / Наук. ред. О. П. Реєнт. Мін-во освіти і науки України; НАН України. Ін-т історії України; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.

406. Скрипник А. Ю. Участь населення Правобережної України у розбудові військової інфраструктури та постачанні продовольчих і матеріальних ресурсів до Криму (1799–1855 рр.). *Наш Крим=Our Crimea=Bizim Qirimimiz*: зб. ст. / ред. кол. Г. Папакін (голова); за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка. Київ. 2016. Вип. II. С. 76–83.

407. Столетие Военного министерства: в 13 т. / гл. ред. ген. от кавалерии Д. А. Скалон. Т. 7: Главное инженерное управление. Ч. 1. Очерк 2. Результаты деятельности Инженерного управления. Строительство и инженерные войска / сост. И. Г. Фабрициус, Г. С. Габаев. Санкт-Петербург: тип. «Слово», 1902. 652 с.

408. Столетие Военного министерства: в 13 т. / гл. ред. ген. от кавалерии Д. А. Скалон. Т. 7: Главное инженерное управление. Ч. 2. / сост. И. Г. Фабрициус, Г. С. Габаев. Санкт-Петербург: тип. «Слово», 1902. 788 с.

409. Столетие Военного министерства: в 13 т./ гл. ред. ген. от кавалерии Д. А. Скалон. Т. 4: Комплектование войск в царствование императора Александра I. Ч. 1. / сост. В. В. Щепетильников. Санкт-Петербург: тип. «Бережливость», 1902. 326 с.

410. Субботина (Яковлева) Л. Е. Идеи строительства полковых слобод в XVIII веке. *Катанаевские чтения: материалы Шестой Всеросс. научно-практич. конф.* / отв. ред. О. В. Гефнер, М. А. Жигунова, Н. А. Томилов. Омск, 2006. С. 21–23.

411. Субботина (Яковлева) Л. Е. Русский солдат на военном постое в период царствования Александра I. *Армия и общество в Российской истории XVIII – XX вв.*: сб. тр. междунар. заочной науч. конф. Тамбов, 2007. С. 72–77.

412. Сытина Т. М. Русское архитектурное законодательство первой четверти XVIII века. *Архитектурное наследство*. Москва. 1969. Вып. 18. С. 150–162.

413. Три века Санкт-Петербурга: энцикл.: в 3 т. Санкт-Петербург: Филол. факультет С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. Т. 2: Девятнадцатый век. Кн. 3: К–Л. 680 с.

414. Федоров В. П. Аракчеев в приказах его по военным поселениям. По поводу 100-летия устройства поселений. 1810–1910. *Русская старина*. 1911. Т. 145. № 3. С. 549–570.

415. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552–1917). Смоленск: Русич, 2001. 512 с.

416. Цубенко В. Л. Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування: монографія. Одеса: Астропринт, 2008. 456 с.

417. Цубенко В. Л. Документи з історії військових поселень в Україні. Харків: «Видавництво САГА», 2008. 376 с.

418. Цубенко В. Л. З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії. 1817–1857 рр.: монографія. Одеса: Оптимум, 2006. 216 с.

419. Черкасова Е. Т. Архитектурная культура региона. Харьков: Изд-во «Форт», 2010. 124 с.

420. Швидковский Д. О. От Екатерины Великой до Александра I: ментальность монархов и развитие русской архитектуры во второй половине XVIII – начале XIX столетия. *Московский Кремль в 1812 году*. Юбилейная междунаrodn. науч. конф. Музеи Московского Кремля, 30 октября – 2 ноября 2012 г. Тезисы докладов. Москва, 2012. С. 73–75. URL: <http://www.kreml.ru/fi/c5m1/i2692/mkv1812tezisy.pdf> (дата звернення: 12.04.2014 р.).

421. Шквариков В. А. Планировка городов России XVIII – начала XIX века. Москва: Изд-во всесоюзной академии архитектуры, 1939. 256 с.

422. Щербальский П. К. Военные поселения и граф Аракчеев. *Русский вестник*. 1871. № 10. С. 485–536.

423. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. Київ: Друк. ВУАН, 1932. 188 с.

424. Юркевич Е. И. Военный Петербург эпохи Павла I. Москва: Мим-Дельта, 2007. 326 с.

425. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернигов: Сіверянська думка, 2006. 445 с.

426. Ячменихин К. М. Организация строительных работ в округах военных поселений в первой половине XIX в. *Российская империя в исторической ретроспективе*: сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф. (г. Белгород, 28–29 янв. 2010 г.). Белгород; Чернигов, 2010. С. 175–182.

427. Ячменихин К. М. Социально-экономический абрис Грузинской вотчины графа А. А. Аракчеева. *Северо-Запад в аграрной истории России*: Межвуз. сб. науч. тр. Вып. 21. Калининград: Изд-во БФУ им. И. Канта, 2015. С. 63–81.

428. Ячменихин К. М. Финансирование и бюджет военных поселений в России. *Вестник Московского университета*. Серия 8. История. Москва. 1993. № 2. С. 35–44.

2.2. Дисертації та автореферати

429. Блашков Ю. А. Военные поселения на территории Белоруссии в первой половине XIX века: дисс. на соискание учёной степени канд. истор. наук: 07.00.02 / БГУ им. В. И. Ленина. Минск, 1984. 218 с.

430. Бондаренко Б. А. Градостроительство Харьковщины. Очерки планировки и застройки городов (XVII в. – первая половина XIX в.): дисс. на соискание учёной степени канд. истор. наук / Харьк. ин-т инженеров коммунального стр-ва. Харьков, 1953. 269 с.

431. Давыдов Б. Б. Военные поселения в России первой половины XIX века в оценках современников: автореф. дисс. на соискание учёной степени канд. истор. наук: 07.00.02 / Моск. гос. открытый педагогич. ин-т. Москва, 1994. 23 с.

432. Золотарёва М. В. Регулирование архитектурно-строительного процесса в России XVIII – начала XX века: автореф. дисс. на соискание учёной степени д-ра архитектуры: 18.00.01 / С.-Петерб. гос. архитектур.-строит. ун-т. Санкт-Петербург, 2009. 33 с.: ил.

433. Кандаурова Т. Н. Херсонские военные поселения. 1817–1832 гг. (Административно-хозяйственная структура): автореф. дисс. на соискание учёной степени канд. истор. наук: 07.00.02 / МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва, 1990. 25 с.

434. Колєватов О. О. Слобідсько-Українські військові поселення російської армії в 1817–1832 рр.: адміністративно-господарська структура: дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.02 / Чернігівський держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2007. 271 арк.

435. Луговий Б. В. Військові поселення на Правобережній Україні (1836–1866): дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2009. 204 арк.

436. Орлик В. М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук: спец. 07.00.01 Історія України. Київ, 2008. 36 с.

437. Савельев В. В. Градостроительная реформа Екатерины II: формирование приемов «регулярного» градостроительства и механизм их осуществления: по материалам Тверского наместничества: дисс. на соискание учён. степени канд. искусствоведения: 17.00.04 / С.-Петербург. Гос. Академ. Ин-т живописи, скульптуры и архитектуры им. И. Е. Репина. Санкт-Петербург, 2002. 274 с.

438. Ячменихин К. М. Военные поселения в России (Административно-хозяйственная структура): дисс. на соискание учён. степени д-ра истор. наук: 07.00.02 / Московский государственный ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 1993. 662 с.

439. Ячменихин К. М. Новгородские военные поселения в 1816–1831 гг. Административно-хозяйственная структура: автореф. дисс. на соискание учён. степени канд. истор. наук: 07.00.02 / МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва, 1985. 25 с.

2.3. Довідникові видання

440. Государственность России: Гос. и церков. учреждения, сосл. органы мест. самоупр., единицы адм.-террит., церков. и ведомст. деления (конец XV в. – февр. 1917 г.): Слов.-справ. / Всерос. НИИ документоведения и арх. дела. Москва: Наука, 1996. Кн. 1: А–Г / ред. В. А. Владыкина и др. 324 с.

441. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (Ил. справ.-каталог): в 4 т. Киев: Будівельник, 1986. Т. 4. Сумская область. Тернопольская область. Харьковская область. Херсонская область. Хмельницкая область. Черкасская область. Черниговская область. Черновицкая область / редкол.: Г. Н. Логвин (отв. ред.) и др. 375 с., ил.

442. Русские и метрические меры. Сравнительные таблицы мер и цен. 6-е издание. Москва: изд. Советское законодательство, 1931. 56 с.

443. Словник української мови: [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ:

Наук. думка, 1970-1980. Т. 4: І-М / ред. тому: А. А. Бурячок, П. П. Доценко. 1973. 840 с.

444. Словник української мови: [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ: Наук. думка, 1970-1980. Т. 6: П-Поїти / ред. тому: А. В. Лагутіна, К. В. Ленець. 1975. 832 с.

445. Словник української мови: [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ: Наук. думка, 1970-1980. Т. 10: Т-Ф / ред. тому: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. 1979. 658 с.

446. Словник української мови: [в 11 т.] / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ: Наук. думка, 1970-1980. Т. 2: Г–Ж / ред. тому: П. П. Доценко, Л. А. Юрчук. 1971. 550 с.

447. Список генералам, штаб- и обер-офицерам всей Российской армии, с показанием чинов, фамилий и знаков отличия. Санкт-Петербург: Тип. Главного Штаба, 1831. 1105 с.

448. Список генералам, штаб- и обер-офицерам всей Российской Армии с показанием чинов, фамилий и знаков отличия. Санкт-Петербург: Военная типография, 1828. 1007 с.

449. Чубарьян А. О. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь. Москва: Аквилон, 2014. 576 с.

ДОДАТОК 1

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації у наукових фахових виданнях:

1. Початок створення інфраструктури міста Чугуєва як центру військового поселення (1817–1826 рр.). *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 28. С. 54–61.
2. Система розселення поселеної кавалерії у Слобідсько-Українській губернії у 1817–1822 роках. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Харків. 2013. № 1050: Сер. «Історія». Вип. 46. С. 278–288.
3. Склад інфраструктури Слобідсько-Українського (Українського) військового поселення кавалерії у 1817–1857 рр. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (Історичні науки. Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни)*. 2014. № 7. С. 104–117.
4. Особливості перепланування населених пунктів Слобідсько-Українського (Українського) військового поселення. 1817–1857 рр. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. Вип. 123. Чернігів: ЧНПУ, 2014. С. 94–100. (Серія: Історичні науки. № 10).
5. Законодавча база регулювання будівельного процесу у російських військових поселеннях першої половини ХІХ ст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія : Історичні науки. Вип. 134. Чернігів: ЧНПУ, 2015. С. 180–184.

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації у закордонних виданнях:

6. Система забезпечення робочої силою строительства інфраструктури Слободско-Украинского (Украинского) военного поселения кавалерии в первой половине ХІХ века. *Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова»:*

сборник научных трудов. Витебск: УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2014. Т. 17. С. 90–94.

Публікації, що додатково відображають наукові результати дисертації

7. Становление системы управления строительством в Слободско-Украинском военном поселении кавалерии в 1817–1826 гг. / Російська імперія у ХІХ – на початку ХХ ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: збірник наукових статей / під ред. О. Стрілюк, О. Приходьон; автори передмови К. Ячменіхін, Л. Сеніна. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. С. 276–287.
8. Будівля торгових лавок військового поселення ХІХ сторіччя в Чугуєві: історія будівництва та існування. *Пам'яткознавчі погляди молодих вчених ХХІ ст. Зб. наук. ст. з пам'яткоохоронної роботи*. Харків: Курсор, 2013. Випуск 3. С. 33–39.
9. Шляховий палац у Чугуєві – пам'ятка історії Українського військового поселення першої половини ХІХ сторіччя. *Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр.* / Титова О. М. (гол. ред.), Акуленко В. І., Бєсова Л. М. та ін. Вип. 25. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2014. С. 222–234.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

10. Будинок-музей І. Ю. Рєпіна в Чугуєві в контексті історії військових поселень першої половини ХІХ ст. *Двадцяті Сумцовські читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій»* (м. Харків, 18 квітня 2014 р.). Харків: Майдан, 2014. С. 111–116.
11. Містобудівний досвід військових поселень І-ої половини ХІХ сторіччя у Харківській губернії (історичний аспект). *Історичний досвід і сучасні тенденції розвитку архітектури, дизайну, містобудування та образотворчого мистецтва: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнська наукова конференція молодих вчених, аспірантів та студентів* (м. Полтава, 19–21 травня 2014 р.). Полтава: ПолтГТУ, 2014. С. 3–6.

12. Джерела для дослідження пам'яток архітектури та містобудування військових поселень першої половини XIX сторіччя на території Харківщини та Луганщини. *Охорона культурної спадщини: аспекти соціокультурної взаємодії*: матеріали науково-практичної конференції в Національній академії керівних кадрів культури і мистецтва (м. Київ, 5–6 червня 2014 р.). Київ: НАКККиМ, 2014. С. 174–178.
13. Військові поселення 1-ої половини XIX сторіччя як чинник містобудівного розвитку Харківської губернії. Тези доповідей 73-ї науково-технічної конференції Харківського національного університету будівництва та архітектури (м. Харків, 6–7 лютого 2018 р.). Харків: ХНУБА, 2018. С. 39–40.

ДОДАТОК 2

АКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ

УКРАЇНА

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ

майдан Свободи, 5, Держпром, 1-й під'їзд, 4-поверх, м. Харків, 61022, тел./факс 705-21-16
E-mail: dkit@kharkivoda.gov.ua

На № 13.07.2020 № 03-32/1427
від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
**«Створення та розвиток інфраструктури військового поселення кавалерії
на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії у 1817-1864 рр.»**
Бучастої Світлани Іванівни
на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Результати дисертаційної роботи Бучастої Світлани Іванівни були апробовані впродовж 2013–2019 років шляхом використання та особистої участі у розробці пакету облікової документації 6 пам'яток історії, архітектури та містобудування, 3 з яких мають статус пам'яток національного значення, для включення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Нові дані, отримані Бучастою С. І. у дисертаційному дослідженні, дозволили значно розширити знання щодо нерухокої культурної спадщини військових поселень першої половини XIX ст. на території Харківської області. У 2019 році Світлана Іванівна стала автором та співавтором багатьох статей у енциклопедичному виданні "Звід пам'яток історії та культури України. Харківська область. м. Чугуїв та Чугуївський район"

Висновки зроблені Бучастою С.І. щодо особливостей процесів створення та розвитку інфраструктури військового поселення першої половини XIX ст. у населених пунктах Харківської губернії, опубліковані у дослідженні невідомі графічні та картографічні джерела мають значну перспективу для продовження пам'яткоохоронних досліджень культурної спадщини регіону.

Начальник Управління

Людмила ТЕРЕЩЕНКО

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БУДІВНИЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ

Вул. Сумська, 40, м. Харків, 61002, тел/факс (057) 700-02-50, тел. 700-10-66
 E-mail: office@kstuca.kharkov.ua, код ЄДРПОУ 02071174

Від 13.07.2020 № 02/963
 На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
**«Створення та розвиток інфраструктури військового поселення
 кавалерії на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії
 у 1817-1864 рр.»**

Бучастої Світлани Іванівни

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
 за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Результати дисертаційної роботи Бучастої Світлани Іванівни були апробовані впродовж 2014 року шляхом використання для розробки науково-проектної документації розділу генерального плану м. Чугуїв Харківської області «Історико - архітектурний опорний план» (державний реєстраційний номер роботи НДР і ДКР (ОК) 0116U004045. Значний фактологічний матеріал, вперше опублікований та проаналізований у даному дослідженні, дозволив виявити нові об'єкти культурної спадщини, значно розширити відомості щодо наявних та розробити повну історичну довідку щодо містобудівного розвитку міста Чугуєва у період між 1817 та 1864 роками.

Висновки зроблені Бучастою С.І. щодо особливостей історичних процесів створення нових планувань, будівництва об'єктів архітектури військового поселення, складу та розподілу інфраструктури створеної у першій половині XIX ст. у населених пунктах Харківської губернії мають значну перспективу для продовження пам'яткоохоронних досліджень культурної спадщини регіону.

Проректор з науково-педагогічної
 роботи ХНУБА

Гончаренко Д. Ф.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БУЧАСТА СВІТЛАНА ІВАНІВНА

УДК 94 (477.5) (711.4+725.16)”1817/1864”

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНФРАСТРУКТУРИ ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕ-
ЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ НА ТЕРИТОРІЇ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ (ХАР-
КІВСЬКОЇ) ГУБЕРНІЇ У 1817-1864 РР.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

ТОМ 2
ДОДАТКИ

Переяслав - 2020

ЗМІСТ

ДОДАТКИ А. СТАТИСТИЧНІ ТА ДОПОМІЖНІ МАТЕРІАЛИ	10–62
ДОДАТОК А 1. Схема адміністративно-територіального поділу військового поселення на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії з 1817 до 1864 рр.	10
ДОДАТОК А 2. Перелік населених пунктів військового поселення кавалерії на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії у 1823–1866 рр.	11
ДОДАТОК А 3. Динаміка змін розміру території, кількості населених пунктів та населення у округах військового поселення на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії у 1822–1852 рр.	18
ДОДАТОК А 4. Схема розселення нижніх чинів поселених ескадронів у населених пунктах округу військового поселення 2-ї уланської дивізії з 1821 р.	20
ДОДАТОК А 5. Схема розселення нижніх чинів поселених ескадронів у населених пунктах округу військового поселення 2-ї уланської дивізії з 1829 р.	21
ДОДАТОК А 6. Схема розселення нижніх чинів поселених ескадронів у населених пунктах округу військового поселення 2-ї кірасирської дивізії з 1829 р.	22
ДОДАТОК А 7. Розподіл населених пунктів сільського типу, які з 1817 до 1864 року належали (а) та не належали (б) до Українського військового поселення, за кількістю населення (за даними 1866 р.)	23
ДОДАТОК А 8. Розподіл штабних будівель у ескадронних, півескадронних та взводних селищах військового поселення кавалерії на території Слобідсько-Української губернії у 1821 р.	24
ДОДАТОК А 9. Кількість планових, наявних та перспективних об'єктів інфраструктури в округах Українського військового поселення на жовтень 1841 р.	25
ДОДАТОК А 10. Забезпеченість об'єктами інфраструктури в округах Українського військового поселення на 1841 р. (у % до нормативної кількості)	32
ДОДАТОК А 11. Перелік найменувань об'єктів інфраструктури (за функціональними групами) військового поселення кавалерії, які були збудовані на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії з 1817 до 1857 рр..	33
ДОДАТОК А 12. Перелік культових будівель, які перебували у складі інфраструктури військового поселення кавалерії на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії у період з 1817 до 1864 рр.	36

ДОДАТОК А 13. Перелік документів за умовними групами застосування, які регулювали будівельну діяльність у військових поселеннях у 1818–1834 рр.	40
ДОДАТОК А 14. Витрати на будівництво об'єктів інфраструктури військового поселення кавалерії на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії у період з 1823 до 1857 рр.	48
ДОДАТОК А 15. Приблизний розрахунок вартості будівництва необхідних капітальних об'єктів інфраструктури в округах Українського військового поселення за ситуацією на 1841 р.	53
ДОДАТОК А 16. Кількість збудованих об'єктів і інфраструктури в Українському військовому поселенні у 1817–1857 рр. за роками та функціональними групами.	54
ДОДАТОК А 17. Динаміка кількості побудованих об'єктів інфраструктури в Українському військовому поселенні у 1817–1857 рр. (за періодами)	61
ДОДАТОК А 18. Розподіл за функціональними групами та питома вага кількості збудованих з 1818 до 1857 рр. об'єктів інфраструктури в округах військового поселення кавалерії на території Харківської губернії	62
ДОДАТКИ Б. КАРТИ ТЕРИТОРІЇ, ПЛАНИ ТА ГЕНЕРАЛЬНІ ПЛАНИ ЗАБУДОВИ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ У СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ (ХАРКІВСЬКІЙ) ГУБЕРНІЇ У 1817–1864 РР	63–106
ДОДАТОК Б 1. РОЗВИТОК ТЕРИТОРІЇ ПОЛКОВИХ ОКРУГІВ 2-Ї УЛАНСЬКОЇ ДИВІЗІЇ (З 1836 Р. – 5–8-ГО ОКРУГІВ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ) У 1818–1852 РР.	63–68
Мал. 1. Територія полкових округів 2-ї уланської дивізії у 1818 р.	63
Мал. 2. Територія полкових округів 2-ї уланської дивізії у 1828 р.	64
Мал. 3. Територія 5-го округу Українського військового поселення у 1852 р.	65
Мал. 4. Територія 6-го округу Українського військового поселення у 1852 р.	66
Мал. 5. Територія 7-го округу Українського військового поселення у 1852 р.	67
Мал. 6. Територія 8-го округу Українського військового поселення у 1852 р.	68

ДОДАТОК Б 2. РОЗВИТОК ТЕРИТОРІЇ ПОЛКОВИХ ОКРУГІВ 2-Ї КІРАСИРСЬКОЇ ДИВІЗІЇ (З 1836 Р. – 1–4-ГО ОКРУГІВ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ) У 1818–1852 РР.	69-74
Мал. 1. Територія полкових округів 2-ї кірасирської дивізії у 1826 р.	69
Мал. 2. Територія полкових округів 2-ї кірасирської дивізії у 1828 р.	70
Мал. 3. Територія 1-го округу Українського військового поселення у 1852 р.	71
Мал. 4. Територія 2-го округу Українського військового поселення у 1852 р.	72
Мал. 5. Територія 3-го округу Українського військового поселення у 1852 р.	73
Мал. 6. Територія 4-го округу Українського військового поселення у 1852 р.	74
ДОДАТОК Б 3. КАРТА ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ З ОКРУГАМИ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ. 1850-ТІ РР	75
ДОДАТОК Б 4. РОЗВИТОК ПЛАНУВАННЯ НАСЕЛЕНИХ МІСЦЬ ОКРУГІВ ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ НЕ ТЕРИТОРІЇ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ (ХАРКІВСЬКОЇ) ГУБЕРНІЇ У 1820-1850-Х РР	76-106
Мал. 1. Розвиток планування м. Чугуїв - корпусного, дивізійного, полкового (окружного) центру: а) план існуючої забудови, 1820 р.; б) проектний план, 1824 р; в) реалізований регулярний план, 1852 р.; г) сучасна схема планування (Google maps), 2019.	76
Мал. 2. Розвиток планування полкового (окружного) центру сл. Ново-Борисоглібськ (сел. Андріївка Харківська обл.): а) брульон проектного плану на існуючій підоснові, 1827 р.; б) реалізований регулярний план, 1852 р.; в) сучасна схема планування (Google maps), 2019.	80
Мал. 3. Розвиток планування дивізійного, полкового (окружного) центру сл. Ново-Катеринославль (м. Сватово, Луганська обл.): а) реалізований регулярний план, 1852 р.; б) сучасна схема планування (Google maps), 2019	82
Мал. 4. Розвиток планування полкового (окружного) центру сл. Ново-Глухів (м. Кремінна, Луганська обл.): а) брульон проектного плану на існуючій підоснові, 1834 р.; б) частково реалізований регулярний план, 1844 р.; в) реалізований регулярний план, 1852 р.; г) сучасна схема планування (Google maps), 2019	84

Мал. 5. Розвиток планування полкового (окружного) центру сл. Ново-Астрахань (с. Нова Астрахань, Луганська обл.): а) брульон проектного плану на існуючій підоснові, 1834 р.; б) проектний план, 1839 р.; в) реалізований регулярний план, 1852 р.; г) сучасна схема планування (Google maps), 2019 88

Мал. 6. Реалізовані регулярні плани та схеми сучасних планувань полкових (окружних) центрів: а) план сл. Ново-Білгород (с.м.т. Печеніги Харківська обл.), 1852; б) сучасна схема планування смт. Печеніги (Google maps), 2019; в) план сл. Ново-Серпухів (м. Балаклія Харківська обл.), 1852; г) сучасна схема планування м. Балаклія (Google maps), 2019; д) план сл. Ново-Псков (м. Новопсков, Луганська обл., 1852 р.; е) сучасна схема планування м. Новопсков (Google maps), 2019 91

Мал. 7. Розвиток планування ескадронного (волосного) центру сл. Коробочкине: а) план с. Коробочкине , 1820; б) проектний регулярний план с. Коробочкине , 1825 р.; в) генеральний план забудови центральної площі, 1857 р.; г) сучасна схема планування с. Коробочкине, Чугуївський р-н, Харківська обл.(Google maps), 2019 95

Мал. 8. Планування ескадронних (волосних) та взводних селищ та схеми їх сучасних планувань: а) сл. Гончарівка (с. Гончарівка, Сватівський р-н, Луганська обл.), 1838 р.; б) сучасна схема планування с. Гончарівка (Google maps), 2019 р. 98

Мал. 9. Планування ескадронних (волосних) та взводних селищ та схеми їх сучасних планувань: а) сл. Тімоново (с. Тімоново, Троїцький р-н, Луганська обл.), 1838 р.; б) сл. Міловатка (с. Мілуватка, Сватівський р-н 99

Мал. 10. Розвиток планування ескадронного (волосного) центру сл. Климівка (с. Климівка, Кременський р-н Луганська обл.): а) брульон проектного плану с. Климівка, 1836; б) а) проектний регулярний план с. Климівка, 1839 р.; в) сучасна схема планування (Google maps), 2019; Луганська обл.), 1839 р. 101

Мал. 11. Розвиток планування ескадронного (волосного) селища с. Михайлівка (с. Михайлівка, Кременський р-н Луганська обл.): а) брульон проектного плану, 1836; б) а) проектний регулярний план, 1839 р.; в) сучасна схема планування (Google maps), 2019 р. 104

Мал. 12. План частини м. Чугуєва. 1858 р 106

ДОДАТКИ В. КРЕСЛЕННЯ ФАСАДІВ, РОЗРІЗІВ ТА ПЛАНІВ БУДІВЕЛЬ ТА СПОРУД – ОБ’ЄКТІВ ІНФРАСТРУКТУРИ ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ НА ТЕРИТОРІЇ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ (ХАРКІВСЬКОЇ) ГУБЕРНІЇ У 1817–1864 РР.

107-154

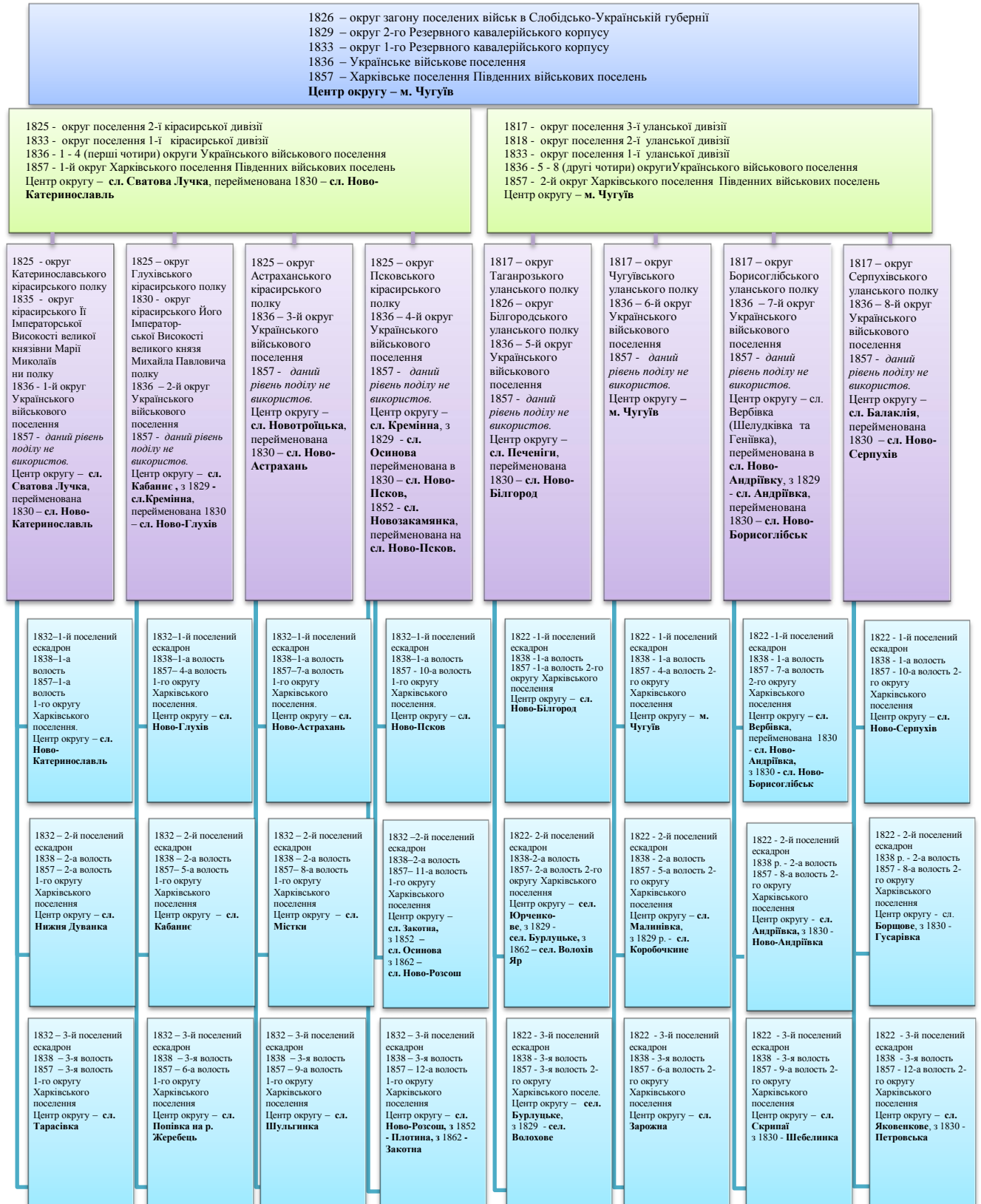
ДОДАТОК В 1. БУДІВЛІ ДЛЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я, ПІДТРИМАННЯ ГІГІЄНИ ТА СУСПІЛЬНОГО ПІКЛУВАННЯ	107–111
Мал. 1. Кам'яний корпус шпиталю в м. Чугуїв (1825 р.)	107
Мал. 2. Фахверкові корпуси шпиталю в сл. Ново-Псков (1848 р.)	108
Мал. 3. Плотові будівлі при Слов'янському військовому шпиталі: а) два будинки для розміщення начальників що приїжджають, б) кухня при таких будинках(1847 р.)	109
Мал. 4. Фахверковий флігель шпиталю в сл. Ново-Астрахань (1830-ті рр.)	110
Мал. 5. Кам'яна лазня при домі корпусного командирю в м. Чугуїв (1840 р.)	111
ДОДАТОК В 2. БУДІВЛІ ДЛЯ ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ	112–115
Мал. 1. Плани середнього та верхнього поверхів Штабів військових поселень в м. Чугуєві (1831 рр.)	112
Мал. 2. Плани цокольного поверху Штабів військового поселення в м. Чугуєві (1831 рр.)	114
Мал. 3. Фрагмент фасаду та розрізу Штабів військового поселення в м. Чугуєві після надбудови бельведеру у 1855 р.	113
Мал. 4. Фрагмент фасаду, розріз та план надвірної будови (1831 р.) Штабів військового поселення в м. Чугуєві після пристосування під потреби юнкерського училища у 1862 р.	115
ДОДАТОК В 3. БУДІВЛІ ДЛЯ ОХОРОНИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ТА ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ	116–119
Мал. 1. Фасад, розріз та план будинку для ескадронних лавок та пожежної команди в м. Чугуїв (1826 р.) пристосований для розміщення штабу 6-ї Легкої кавалерійської дивізії (1840-ї рр.)	116
Мал. 2. Фасад, розріз та план надвірної будови для розміщення коней пожежної команди та інструменту при будинку для ескадронних лавок та пожежної команди в м. Чугуїв (1826 р.) пристосований для розміщення полкової канцелярії та церкви (1857 р.)	117
Мал. 3. Плани плац-форм головної гауптвахти, офіцерського та унтер-офіцерського караулу та їх елементи: будка військового часового, стовп для дзвону, барабанна підставка, знаменна тумба, рушнична сошка, надовб та шлагбаум (1817 р.).	118
Мал. 4. Фасад та план будки для нічних сторожів (1817 р.).	119
ДОДАТОК В 4. БУДІВЛІ ДЛЯ КВАРТИРУВАННЯ НАЧАЛЬНИКІВ, ОФІЦЕРІВ ТА УНТЕРОФІЦЕРІВ, ПОСЕЛЯН	120–127

- Мал. 1. Будинки для приїзду начальників. а) Шляховий палац в м. Чугуїв (1819, 1839 рр.). б) Будинок для приїзду начальників в м. Чугуїв (1836 р.) **120**
- Мал. 2. Комплекс забудови садиби військового поселянина-хазяїна.
а) Генеральний план: а) два житлові будинки поселянина-хазяїна та поселянина-резервного, б) дерев'яні кухні або дерев'яні будинки приписних поселян, с) плотові сараї (стайні, комори та ін.) . б) Фасади та плани двох кам'яних будинків військових поселян (хазяїна та резервного) на одній садибі в м. Чугуїв (1824–1829 рр.) **121**
- Мал. 3. Дерев'яний будинок для офіцерів в м. Чугуїв (1826 р.) **122**
- Мал. 4. Дерев'яний будинок для командира корпусу в м. Чугуїв (1831 р.) **123**
- Мал. 5. Кам'яний будинок для штаб та обер-офіцерів (чиновників шпиталю та корпусного і дивізійного штабів) в м. Чугуїв (1834-1837 р.) **123**
- Мал. 6. Кам'яний будинок та надвірна будова для командира бригади в м. Чугуїв (1839 р.) **123**
- Мал. 7. Кам'яний будинок для двох одружених офіцерів в м. Чугуїв (1850 р.; 1855 р.) **124**
- Мал. 8. Кам'яний будинок (за методом Герарда) для двох неодружених офіцерів в сл. Коробочкине (1850 р.) **125**
- Мал. 9. Дерев'яний будинок для офіцерів в сл. Донцівка (1856 р.) **125**
- Мал. 10. Комплекс землебитних допоміжних будівель при будинках для офіцерів в 4-му окрузі Українського військового поселення (1856 р.) а) надвірна будова, б) кухня, в) льох для продуктів **126**
- Мал. 11. Фахверковий будинок для окружного ветеринарного помічника в 3-му окрузі Українського військового поселення в сл. Ново-Астрахані (1849 р.) **126**
- Мал. 12. Будинок для непоселених чинів в с. Коробочкине (1826 р.), який було перебудовано у 1839 році для розміщення учбового ескадрону кантоністів **127**
- ДОДАТОК В 5. БУДІВЛІ ДЛЯ УТРИМАННЯ ТА ПІДГОТОВКИ КІННОГО СКЛАДУ КАВАЛЕРІЙСЬКИХ ПОЛКІВ **128–133****
- Мал. 1. Кам'яний манеж на два вольти у сл. Коробочкине (1825 р.) **128**
- Мал. 2. Кам'яний манеж на два вольти в м. Чугуїв (1842 р.) **129**
- Мал. 3. Плотовий манеж на два вольти для будівництва у селищах цивільного відомства для розміщення 8 ескадронів 6-ої Легкої кавалерійської дивізії з артилерійською бригадою (1842 р.) **129**

Мал. 4. Земляний манеж в 3-му окрузі Українського військового поселення (1842 р.)	130
Мал. 5. Кам'яна взводна стайня в сл. Коробочкине (1840–1844 рр.)	131
Мал. 6. Кам'яна взводна стайня з караульнею, запропонована для будівництва у селищах 8-го поселеного кавалерійського округу (1839 р.)	132
Мал. 7. Плотова стайня на 45 коней з двома на поперечних стінах амунічниками для 6-ї Легкої кавалерійської дивізії (1842 р.)	133
Мал. 8. Плотова стайня запропонована для будівництва у сл. Ново-Красна (1851–1855 рр.)	133
ДОДАТОК В 6. БУДІВЛІ ДЛЯ ОСВІТИ ТА ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ КАДРІВ ТА РЕЗЕРВІВ	134–136
Мал. 1. Кам'яна будівля ескадронної школи кантоністів в м. Чугуїв (1826 р.), пристосована під дивізійний, бригадний штаби та полкову канцелярію (1841 р.)	134
Мал. 2. Кам'яна будівля ескадронної школи кантоністів в с. Коробочкине (1824 р.), суміщена з волосним (ескадронним) комітетом (1841 р.)	135
Мал. 3. Фасади та плани дерев'яним казармам для розміщення кантоністського ескадрону в сел. Коробочкине 6-го округу Українського військового поселення (б/д)	136
ДОДАТОК В 7. БУДІВЛІ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГОСПОДАРЧОГО РОЗВИТКУ	137–142
Мал. 1. План, розріз та фасад провіантського побічного магазину в округах 2-ї уланської дивізії (1818-1821 рр.)	137
Мал. 2. Фасад та план кам'яної клуні великого розміру з сараєм для молотильної машини в сл. Поповці на р. Жеребці 2-го округу Українського військового поселення (1856 р.). Креслення молотильної машини за проектом полковника Новицького (1844-1848 рр.)	138
Мал. 3. Розріз, фасад та план плотової клуні в сл. Містки 3-го округу Українського військового поселення (1857 р.)	139
Мал. 4. План та фасад плотового сараю для артилерійського парку та обозу (1857 р.)	140
Мал. 5. Дерев'яний водяний млин в сл. Кабанне (1856 р.)	141
Мал. 6. Фасад шатра колодязя в м. Чугуєві (1832 р.)	142
ДОДАТОК В 8. БУДІВЛІ ДЛЯ ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. КОМПЛЕКСИ ВІЙСЬКОВО-РОБОЧИХ ПІДРОЗДІЛІВ	143–150

- Мал. 1. Комплекс полкового ділового двору 7-го кавалерійського округу Українського військового поселення в сл. Ново-Андріївці (1847 р.): А) генеральний план, а) фахверкова будівля для збірні та караульні, б) плотовий цейхгауз для складу зброї, с) плотовий цейхгауз для складу одягу, d) плотова стайня для підйомних та фурштатських коней із сараєм для полкового обозу, е) фахверкова будівля для майстерень, f) фахверкова майстерня, g) фахверкова кузня із слюсарнею та лакувальною **143**
- Мал. 2. Будівля з повітряної цегли для кузні, слюсарні, кухні та комори полкового ділового двору 7-го кавалерійського округу Українського військового поселення в сл. Ново-Борисоглібськ (1849 р.) **146**
- Мал. 3. Проектні креслення комплексу будівель штабу 4-ї роти військово-робочого № 2 батальйону в сл. Ново-Серпухів 8-го кавалерійського округу Українського військового поселення (1847 р.): А) генеральний план, а) фахверковий будинок для розміщення офіцера, який командує ротуюю б) фахверкова казарма для майстрових роти, с) плотова канцелярія, d) плотовий цейхгауз з амунічником, е) плотова кухня, f) плотова лазня **147**
- Мал. 4. Проектне креслення землебитної кухні із столовою для нижніх чинів військово-робочого № 2 батальйону в м. Чугуїв (1847 р.) **149**
- Мал. 5. Проектне креслення землебитного лазарету для нижніх чинів військово-робочого № 2 батальйону в м. Чугуїв (1847 р.) **149**
- Мал. 6. Фіксаційне креслення фахверкової кухні для нижніх чинів тимчасової робочої роти у сл. Ново-Астрахань 3-го округу Українського військового поселення (1849 р.) **150**
- ДОДАТОК В 9. СПОРУДИ, ЩО ЗАБЕЗПЕЧУВАЛИ РОЗВИТОК ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ ТА КОМУНІКАЦІЙ **151–154****
- Мал. 1. План та профіль для нівелювання великої проїзної дороги з канавами та алеями. 1822 р. **151**
- Мал. 2. План комунікаційної дороги між полковими штабами в окрузі 3-ї (пізніше 2-ї та 1-ї) уланської дивізії. 1818 р. **153**
- Мал. 3. Фасад та план прикордонного стовпа у 4-му окрузі Українського військового поселення (1841 р.) **153**
- Мал. 4. Плани та фасади верстових стовпів у військових поселеннях для означення: 1) кількості верст між станціями; 2) напрямків та кінцевих пунктів (на перехрестях доріг); 3) назв селищ, їх приналежності та кількості мешканців (на в'їздах до населених пунктів). 1817 р. **154**

Схема адміністративно-територіального поділу військового поселення на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії з 1817 до 1864 рр.

Складено автором за: Атлас статистический округов 1-го Резервного Кавалерійського корпусу за 1833 год. Б. г., б. м. 58 с.; Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б. м., 118 с.

Додаток А 2

**Перелік населених пунктів військового поселення кавалерії на території
Слобідсько-Української (Харківської) губернії у 1823–1866 рр.***

Рік /офіційна назва території					Сучасна назва**
1823 рік	1833 рік	1856 рік	1866 рік		
Округ 2-ої кірасирської дивізії	Округ Катеринославського кірасирського полку	Українське військове поселення, 1 округ	Харківська губернія		
1	2	3	4	5	
сл. Сватова Лучка	сл. Ново-Екатеринославль	сл. Ново-Екатеринославль, 1-я волость	Ново-Екатеринославль, слобода Купянского уезда	м. Сватове, Луганська обл.	
хут.: Верховенский, Геливерин, Змиевский, Ковалевский, Ляхов, Медвежий, Паталахин, Проняковский, Райгородский, Стороженков, Федотовский, Фурсовский, Шаповаловский, Швачковский	хут.: Галиверин, Змиевка, Коваливка, Кривошеин, Ляхов, Медвежий, Паталашин, Подкуйченков, Попасный, Райгородский, Rogozovaty, Стороженков, Федотовский, Фурсовский, Швачковский	переселені	на існували	не існують	
хут. Гончаровский	хут. Гончаровка	с. Гончаровка, 1-я волость	Гончаровка, селение Купянского уезда	с. Гончарівка, Сватівський р-н, Луганська обл.	
хут. Белоцерковский	хут. Белоцерковский	с. Белоцерковское, 1-я волость	Белоцерковка, слобода Купянского уезда	с. Травневе, Сватівський р-н, Луганська обл.	
не входив до округу	<u>хут. Куземовский</u>	с. Кузёмовка, 1-я волость	Кузёмовка, слобода Купянского уезда	с. Куземівка, Сватівський р-н, Луганська обл.	
не входив до округу	<u>хут. Коломийчихин</u>	сл. Коломийчихино, 1-я волость	Коломийчихино, селение Купянского уезда	с. Коломийчиха, Сватівський р-н, Луганська обл.	
сл. Нижняя Дуванка с хут. Твердохлебовский	сл. Нижняя Дуванка	сл. Нижняя Дуванка, 2-я волость	Нижняя Дуванка, слобода Купянского уезда	с.м.т. Нижня Дуванка, Сватівський р-н, Луганська обл.	
не входив до округу	сел. Преображенское	с. Преображенское, 2-я волость	Преображенское, слобода Купянского уезда	с. Преображене, Сватівський р-н, Луганська обл.	
хут. Свистуновский	хут. Свистуновский	с. Свистуновка, 2-я волость	Свистуновка, слобода Купянского уезда	с. Свистунівка, Сватівський р-н, Луганська обл.	
не входив до округу	хут. Наугольновский	с. Наугольновка, 2-я волость	Наугольновка, селение Купянского уезда	с. Наугольне, Сватівський р-н, Луганська обл.	
не входив до округу	сл. Тарасовка	сл. Тарасовка, 3 волость	Тарасовка, слобода Купянского уезда	с. Тарасівка, Троїцький р-н, Луганська обл.	
не входив до округу	сл. Ново-Красная хут. Шаповаловский	сл. Ново-Красная, 3-я волость	Ново-Красная, слобода Купянского уезда	с. Новочервоне, Троїцький р-н, Луганська обл.	
не входив до округу	сл. Красная Тимонова с хут.: Калинова Балка, Калиновский, Холодное плёсо	сл. Красная (Тимонова), 3-я волость	Красная Тимонова, Калинова Балка, селение и хутор Старобельского уезда	с. Тимоново, Троїцький р-н, Луганська обл.	
не входив до округу	хут. Маньковка	сл. Маньковка, 3-я волость	Маньковка, селение Купянского уезда	с. Маньківка, Троїцький р-н, Луганська обл.	
Округ 2-ої кірасирської дивізії	Округ кірасирського Його Високості Михайла Павловича полку (Глухівського)	Українське військове поселення, 2 округ	Харківська губернія	Сучасна назва**	
1	2	3	4	5	
сл. Кременская с хуторами	сл. Ново-Глухов хут. Житловка	сл. Ново-Глухов (до –Кременная), 1-я волость	Ново-Глухов, слобода Купянского уезда	м. Кремінна, Луганська обл.	
сл. Краснянская с хуторами	сл. Краснянск хут. Приймин	сл. Краснянка, 1-я волость	Ново-Краснянка, слобода Купянского уезда	с. Новокраснянка, Кремінський р-н, Луганська обл.	
сл. Поповка с хутором Коровкиным	сл. Поповка (на реке Красной) с хут.: Коровкин, Пшеничный	сл. Поповка, 1-я волость	Красная Поповка, слобода Купянского уезда	с. Червонопопівка, Кремінський р-н, Луганська обл.	

Продовження додатка А 2

1	2	3	4	5
сл. Терны	дер. Терны	сл. Терны, 1-я волость	Терны, слобода Купянского уезда	с. Терни, Краснолиманский р-н, Донецька обл.
хут. Голубов, хут. Спаргин	хут. Голубов	сл. Голубово, 1-я волость	Голубовка, слобода Старобельского уезда	с. Голубівка, Кременський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	хут. Старокраснянский	с. Старо-Краснянск, 1-я волость	Старая Краснянка, деревня Купянского уезда	с. Стара Краснянка, Кременський р-н, Луганська обл.
сл. Кабанья с хуторами за исключением отчисленных в округ	сл. Кабанья, хут.: Водяный, Плоский, Трохолисов, Баранников, Павликов, Гуринов, Комаровский, Катрухин	сл. Кабанья, 2-я волость	Кабанье, слобода Купянского уезда	с. м. т. Красноріченське, Кременський р-н, Луганська обл.
Псковского полка хуторов Плоского, Примина и Трофимова		сл. Ново-Александровка, 2-я волость	Ново-Александровка, хутор Купянского уезда	с. Новоолександрівка, Кременський р-н, Луганська обл.
		с. Ново-Никольское, 2-я волость	Ново-Никольская слобода Купянского уезда,	с. Новонікольске, Кременський р-н, Луганська обл.
сл. Меловатка с хуторами	сл. Меловатка с хут.: Карамзиновка, Коваливка, Калитчин, Рубанов	сл. Меловатка, 2-я волость	Меловатка, слобода Купянского уезда	с. Милуватка, Сватівський р-н, Луганська обл.
сл. Поповка	сл. Поповка	сл. Поповка (на р. Жеребце), 3-я волость	Поповка (на р. Жеребце), слобода Купянского уезда	с. м. т. Зарічне, Краснолиманський р-н, Донецька обл.
сл. Ямполовка	дер. Ямполовка	сл. Ямполовка, 3-я волость	Ямполовка, деревня Изюмский уезд	с. Ямполівка, Краснолиманський р-н, Донецька обл.
сл. Торская сл. Сухарева	дер. Торская с хутором Броваровка и д. Сухарево	сл. Торская, 3-я волость	Торская, слобода Купянского уезда	с. Торське Краснолиманський р-н, Донецька обл.
сл. Лиман хут. Гуриновский, Чаплиевский	сл. Лиман с хут.: Титаревский (Шаблин), Масляковский, Гуриновский, Чаплиевка Колодязи	сл. Лиман, 3-я волость	Лиман, слобода Изюмского уезда	с. м. т. Лиман Краснолиманський р-н, Донецька обл.
дер. Дробышева дер. Дерилова хут.: Овсяновской, Водяной, Масляковский, Колодязи	дер. Дробышева, Дерилова; хут.: Овсяновской Водяной	сл. Дробышева, 3-я волость	Дробышева, слобода Изюмского уезда	с. м. т. Дробышево Краснолиманський р-н, Донецька обл.
Округ 2-ой кірасирської дивізії	Округ Астраханського кірасирського полку	Українське військове поселення, 3 округ	Харківська губернія	Сучасна назва**
1	2	3	4	5
сл. Ново-Троицкая с хуторами	сл. Ново-Астрахань	сл. Ново-Астрахань, 1-я волость	Ново-Астрахань, слобода Старобельского уезда	с. Нова Астрахань, Кременський р-н, Луганська обл.
сл. Нижне-Покровка с хут.: Тремпольцовым и Казначеевским	хут. Нижняя Покровка с хут. Пристен	с. Нижняя Покровка, 1-я волость	Нижнее - Покровка, селение Старобельского уезда	с. Нижнепокровка, Старобільський р-н, Луганська обл.
сл. Епифановка с хуторами	сл. Епифановка	с. Епифановка, 1-я волость	Епифановка, слобода Старобельского уезда	с. Єпифанівка, Кременський р-н, Луганська обл.
сл. Боровенька с хуторами	сл. Боровенька с хут.: Даныков, Калиников, Ерков, Ямпольский	с. Боровенька, 1-я волость	Боровенька, слобода Старобельского уезда	с. Боровеньки, Кременський р-н, Луганська обл.
дер. Михайловка с хуторами	хут. Михайловка	с. Михайловка, 1-я волость	Михайловка, селение Старобельского уезда	с. Михайлівка, Кременський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	хут. Чебановка	с. Чебановка, 1-я волость	Чебановка, слобода Старобельского уезда	с. Чебановка, Новоайдарський р-н, Луганська обл.
сл. Мостки с хуторами	сл. Мостки с хут.: Подрезанов, Чепигин, Дудников, Пуриков	сл. Мостки, 2-я волость	Мостки, слобода Старобельского уезда	с. Мостки, Сватовський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	хут. Калмыков	с. Колмыково, 2-я волость	Калмыково, селение Старобельского уезда	с. Калмиківка, Старобільський р-н, Луганська обл.

Продовження додатка А 2

1	2	3	4	5
сл. Ново-Боровая с хут.: Старокожев, Макаров и дер. Садки	дер. Ново-Боровая с хут.: Пасешников, Скаргин, Старокожев, Садки, Несмашной, Макаров, Беседин	сл. Ново-Боровая, 2-я волость	Ново-Боровая, слобода; Беседовка, селение Старобельского уезда	с. Новоборове, Старобільський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	хут. Климовка	сл. Климовка, 2-я волость	Климово, селение Старобельского уезда	с. Климівка, Кременський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	хут. Рудев	с. Рудево, 2-я волость	Рудево, селение Старобельского уезда	с. Рудівка, Сватовський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	хут. Гайдуков	хут. Гайдуков, 2-я волость	Гайдуково, селение Старобельского уезда	не існує
сл. Шульгинка с хуторами	сл. Шульгинка с хут.: Радченков, Берестовой	сл. Шульгинка, 3-я волость	Шульгинка, слобода Старобельского уезда	с. Шульгинка, Старобільський р-н, Луганської обл.
не входив до округу	хут. Емельянов		Амельков, хутор Старобельского уезда	не існує
Сл. Байдовка с хут. Лозовым	сл. Байдовка, хут. Лезинов	сл. Байдовка, 3-я волость	Байдовка, слобода Старобельского уезда	с. Байдівка, Старобільський р-н, Луганської обл.
не входив до округу	хут. Верхняя Покровка	с. Верхняя Покровка, 3-я волость	Верхняя Покровка, слобода Старобельского уезда	с. Верхня Покровка Старобільський р-н, Луганської обл.
не входив до округу	хут. Половинкин	сл. Половинкино, 3-я волость	Половинкино, селение Старобельского уезда	с. Половинкине Старобільський р-н, Луганської обл.
хут. Титаровский хут. Заборянский	хут. Титаровка	с. Титаренково, 3-я волость	Титаренково, селение Старобельского уезда	с. Титарівка, Старобільський р-н, Луганської обл.
не входив до округу	хут. Лозовой	с. Лозовое, 3-я волость	Лозовое, селение Старобельского уезда	с. Лозовівка, Старобільський р-н, Луганської обл.
не входив до округу	хут. Каменная криница	с. Каменное, 3-я волость	Каменное, селение Старобельского уезда	с. Кам'янка, Старобільський р-н, Луганської обл.
Округ 2-ої кірасирської дивізії	Округ Псковського кірасирського полку	Українське військове поселення, 4 округ	Харківська губернія	Сучасна назва**
1	2	3	4	5
не входив до округу	сл. Новозакам'янка	сл. Ново-Псков (Знаменка), 1-я волость	Ново-Псков, слобода Старобельского уезда	с. м. т. Новопсков, Новопсковський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	сл. Новая Россошь с хут.: Сладкий, Волчий	сл. Ново-Россошь, 1-я волость	Ново-Россошь (Плотина), слобода Старобельского уезда	с. Новорозсош, Новопсковський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	сл. Донцовка	сл. Донцовка, 1-я волость	Донцовка, слобода Старобельского уезда	с. Донцівка, Новопсковський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	сл. Кам'янка с хут.: Омельченков, Кадашов (Кадамовка), Пимонов	сл. Каменка, 1-я волость	Кам'янка, слобода Старобельского уезда	с. Кам'янка, Новопсковський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	сл. Ново-Псков	сл. Осинава, 2-я волост	Осинава, слобода Старобельского уезда	с. Осинове, Новопсковський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	хут. Макартетино	с. Макартетино, 2-я волость	Макартетино, селение Старобельского уезда,	с. Макартетине, Новопсковський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	хут. Рогов	с. Рогово, 2-я волость	Рогово, селение Старобельского уезда	с. Рогове, Новопсковський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	хут. Можняков	с. Можняково, 2-я волость	Можняково, селение Старобельского уезда	с. Можняківка, Новопсковський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	сл. Белолуцкая	сл. Белолуцкая, 2-я волость	Белолуцкая, слобода Старобельского уезда	с. м. т. Білолуцьк, Новопсковський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	Хут.: Павленков, Гриценков, Бондарев, Гоцкин, Клименков, Выхров, Сухой, Бутков, Запорожцев	с. Павленково, 2-я волость	Павленково, селение Старобельского уезда	с. Павленкове, Новопсковський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	хут. Ромасенков	с. Романенково, 2-я волость	Романенково (Романовка), селение Старобельского уезда	не існує
не входив до округу	сл. Закотная	сл. Закотная, 3-я волость	Закотная, слобода Старобельского уезда	с. Закотне, Новопсковський р-н, Луганська обл.

Продовження додатка А 2

1	2	3	4	5
не входив до округу	хут. Пески	с. Пески, 3-я волость	Пески, селение Старобельского уезда	с. Піски, Новопсковський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	хут. Рыбянцов	с. Рыбенцово, 3-я волость	Рыбянцово, селение Старобельского уезда	с. Риб'янцеве, Новопсковський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	сл. Булавиновка (Дмитриевка)	с. Булавиновка, 3-я волость	Булавиновка, селение Старобельского уезда	с. Булавінівка, Новопсковський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	хут. Проезжий хут. Бондарев	с. Проезжее, 3-я волость	Проезжее, селение Старобельского уезда	с. Проїждже, Старобільський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	хут. Караяшник	с. Караяшное, 3-я волость	Караяшник, слобода Старобельского уезда	с. Караяшник, Старобільський р-н, Луганська обл.
не входив до округу	хут. Тишковка	с. Тишковка, 3-я волость	Тишковка, селение Старобельского уезда	не існує
Округ 2-ої уланської дивізії	Округ Таганрогського (Белгородського) уланського полку	Українське військове поселення, 5 округ	Харківська губернія	Сучасна назва**
1	2	3	4	5
сл. Печенеги, сл. Кицовка, с. Песочки 1, Песочки 2, Соломчено, Фисуново, хут. Катречкин, Фисунов 1, Жадапов, Есичков, Буряков, Кизимов 1, Фисунов 2, Вороной	сл. Ново-Белгород с. Песочки сл. Кицовка	сл. Ново-Белгород, 1-я волость с. Песочки сл. Кицовка	Ново-Белгород, слобода Волчанского уезда	с. м. т. Печеніги, Печенізький р-н, Харківська обл.
с. Артемьевское, хут. Шарков, Лозовой 1, Данильчиков 1, Старцов, Гриценков, Коваленков	с. Артемьевское	с. Артемьевское, 1-я волость	Артемьевское, селение Волчанского уезда	с. Артемівка, Печенізький р-н, Харківська обл.
с. Базалеевка, с. Большие Крынки,	с. Базалеевка	с. Базалеевка, 1-я волость	Базалеевка, селение Волчанского уезда	с. Базаліївка, Чугуївський р-н, Харківська обл.
с. Василенково, хут. Колиев, Белоусов, Мамонов, Данильчиков,	с. Василенково	с. Василенково, 1-я волость	Василенково, селение Волчанского уезда	с. Василенкове, Шевченківський р-н, Харківської обл.
с. Бурлуцкое, хут. Вакуленков, Андрусов 1, Гнилицкой, Губченков 1, Губченков 2, Андрусов 2, Чугаев, Педьков, Тислюков, Божков, Панченков, Лисицкой, Лозовой 2, Скляр, Кравченков 1, Кравченков 2, Стадников, Молчанов, Жидичев, Хребков, Сердюков с. Корнейково, Стадниково, Богацкое, Шкарбуново, Кобыляцкое, Мареничево, Валок, Котово, Песочанское.	с. Бурлуцкое	с. Бурлуцкое, 2-я волость	Ново-Бурлуцкое, слобода Волчанского уезда	с. Новий Бурлук, Печенізький р-н, Харківська обл.
с. Юрченково, с. Бардашово, Балабаево, Катречкино, Олейниково 1, Челомбитьково, хут. Гужвинов, Челомбитьков, Белоконев, Ячменев, Байбаков	с. Юрченково	с. Юрченково, 2-я волость	Юрченково, селение Волчанского уезда	с. Юрченкове, Чугуївський р-н, Харківська обл.
с. Великое, с. Журавлинка, Крутенское, Волчье, Воликово, Кулешово, Кормильцево, Стадниково.	с. Великое, с. Журавлинка, Крутенское, Воликово, Кормильцево, Кулешово.	с. Великое, 2-я волость	Великое, селение Волчанского уезда	с. Великі Хутори, Шевченківський р-н, Харківської обл.
с. Волохово,	с. Волохово	с. Волохово, 3-я волость	Волохов яр, село Змиевского уезда	с. Волохів Яр, Чугуївський р-н, Харківська обл.

Продовження додатка А 2

1	2	3	4	5
сл. Граково	сл.Граково,	с. Граково	Граково, село Змиевского уезда	с. Гракове, Чугуївський р-н, Харківська обл.
сл. Малиновское	сл. Малиновское	с. Малиновская станция		
с. Бригадировка	с. Бригадировка	с. Бригадировка, 3-я волость	Бригадировка, село Змиевского уезда	с. Бригадирівка, Балаклій- ський рн, Харківської обл.
Округ 2-ої уланської дивізії	Округ Чугуївського уланського полку	Українське вій- ськове поселення, 6 округ	Харківська губернія	Сучасна назва**
1	2	3	4	5
г. Чугуев,	г. Чугуев	г. Чугуев, 1-я волость	Чугуев, заштатный город	м. Чугуїв, Харківська обл.
с. Кочеток	с. Кочеток	с. Кочеток, 1-я волость	Кочеток, селение Вол- чанского уезда	с. Кочеток, Чугуївський р- н, Харківська обл.
с. Каменная Яруга	с. Каменная Яруга	с. Каменная Яруга, 1-я волость	Каменная Яруга, село Змиевского уезда	с. Кам'яна Яруга, Чугуївсь- кий р-н, Харківська обл.
с. Ново - Покровское,	с. Новопокровское	с. Ново- Покровское, 1-я волость	Ново-Покровское, село Змиевского уезда	с. Новопокровка, Чугуївсь- кий р-н, Харківська обл.
с. Лаптева, д. Поды, с. Покровское	с. Старопокровское	с. Старо- Покровское, 1-я волость	Старо-Покровское, село Змиевского уезда	с. Стара Покровка, Чугуїв- ський р-н, Харківська обл.
хут. Студенецкий майо- ра Ильи Мясоедова, р. Студенок		с. Студенок, 1-я волость		
с. Коробочкино	с. Коробочкино	сл. Коробочкино, 2-я волость	Коробочкино, село Змиевского уезда	с. Коробочкине, Чугуївсь- кий р-н, Харківська обл.
с. Малиновка	с. Малиновка	с. Малиновка, 2-я волость	Малиново, село Зми- евского уезда	с. Малинівка, Чугуївський р-н, Харківська обл.
с. Моспаново, хут. Зу- бов Яр, Крайняя Бала- клейка	с. Моспаново	с. Моспаново, 2-я волость	Моспаново, село Зми- евского уезда	с. Мосьпанове, Чугуївський р-н, Харківська обл.
сл. Зарожное	с. Зарожное	с. Зарожное, 3-я волость	Зарожное, село Змиев- ского уезда	с. Зарожне, Чугуївський р- н, Харківська обл.
сл. Тетлега	с. Тетлега		Тетлега, село Змиев- ского уезда	с. Тетлега, Чугуївський р-н, Харківська обл.
с. Большая Бабка	с. Большая Бабка	с. Большая Бабка, 3-я волость	Большая Бабка, се- ление Волчанского уезда	с. Велика Бабка, Чугуївсь- кий р-н, Харківська обл.
с. Песчаное	с. Песчаное	с. Песчаное, 3-я волость	Песчаное, селение Волчанского уезда	с. Піщане, Чугуївський р-н, Харківська обл.
сл. Пятницкое	с. Пятницкое	с. Пятницкое, 3-я волость	Пятницкое, селение Волчанского уезда	с. П'ятницьке, Печенізький р-н, Харківська обл.
Округ 2-ої уланської дивізії	Округ Борисоглібського улан- ського полку	Українське вій- ськове поселення, 7 округ	Харківська губернія	Сучасна назва**
1	2	3	4	5
сл. Андреевка	сл. Ново-Борисоглебск	сл. Ново- Борисоглебск, 1-я волость	Ново-Борисоглебск, село Змиевского уезда	с. м. т. Андріївка, Балаклій- ський р-н, Харківська обл.
с. Волчий Яр	с. Волчий Яр	с. Волчий Яр, 1-я волость	Волчий яр, село Зми- евского уезда	с. Вовчий Яр, Балаклійсь- кий р-н, Харківська обл.
сл. Вербовка (с. Гинеєв- ка соединенное с с. Ше- лудковка), хут. Поло- винкин,	сл. Ново-Андреевка	сл. Ново- Андреевка, 2-я волость	Гинеєвка, село Ше- лудковка, село Змиєв- ского уезда	с. Геніївка, с. Шелудківка, Зміївський р-н, Харківська обл.
с. Скрыпаево , с. Гнилушка, Рыпаловка	с. Скрыпаево,	с. Скрыпаево, 2-я волость	Скрыпаево, село Зми- евского уезда	с. Скрипаї, Зміївський р-н, Харківська обл.
с. Мохнач	с. Мохнач	с. Мохначи, 2-я волость	Мохначево, село Зми- евского уезда	с. Мохнач, Зміївський р-н, Харківська обл.
не входив до округу	сл. Шебелинка	сл. Шебелинка , 3-я волость	Шебелинка, слобода, Змиевского уезда	с. Шебелинка, Балаклійсь- кий р-н, Харківська обл.

Продовження додатка А 2

не входив до округу	с. Меловая	сл. Меловая, 3-я волость	Меловая, слобода Змиевского уезда	с. Мілова, Балаклійський р-н, Харківська обл.
не входив до округу	с. Глазуновка	с. Глазуновка, 3-я волость	Глазуновка, слобода Змиевского уезда	с. Глазунівка, Балаклійський р-н, Харківська обл.
не входив до округу	с. Асеевка	с. Асеевка, 3-я волость	Асеевка, слобода Змиевского уезда	с. Асіївка, Балаклійський р-н, Харківська обл.
не входив до округу	с. Михайловская	с. Михайловское, 3-я волость	Михайловская слобода, Змиевского уезда	с. Михайлівка, Первомайського р-н, Харківська обл.
Округ 2-ої уланської дивізії	Округ Серпухівського уланського полку	Українське військове поселення, 8 округ	Харківська губернія	Сучасна назва**
1	2	3	4	5
сл. Балаклея	с. Ново-Серпухов	сл. Ново-Серпухов 1-я волость	Ново-Серпухов (Балаклея) Змиевского уезда	м. Балаклія, Харківська обл.
с. Лагерь, хут. Байраки, Кресты, Большие Пески, Малые Пески	с. Лагерь, Байраки, Кресты	с. Лагерь	Лагери, село Змиевского уезда	
с. Вербовка	сл. Вербовка	с. Вербовка, 1-я волость	Вербовка, село Змиевского уезда	с. Вербівка, Балаклійський р-н, Харківська обл.
с. Яковенково, с. Рубаново, Линниково, Кобльчино, хут. Матюшин, Белоусов, Стрельцов, Колесников, Морозов, Черноиванов, Кобльчин, Кривоносово, Свистунов	с. Яковенково	с. Яковенково, 1-я волость	Яковенково, село Змиевского уезда, 2-й стан	с. Яковенкове, Балаклійський р-н, Харківська обл.
не входив до округу	хут. Линников			не існує
сел. Борщевое, с. Крикуново, Бовдуево, Гнидево, Донченково, Болдырево, Малигоново, Бузовое, Ермолowo, Хомутки, Калашниково, Лымарево, Березовое, Хомутецкое, хут. Одерев, Лебедев, Скиртин 1, Скиртин 2, Скиртин 3, Кориневский, Беликов, Нарожной, Дашков, Бедный, Бойков, Пуштин, Роев, Борщевой, Квиткин 1, Квиткин 2, Левченков 1, Левченков 2, Олейников, Торохтев, Воропаев, Бандалетов.	с. Борщевое	с. Борщевое, 1-я волость	Борщевое, село Змиевского уезда	с. Борщівка, Балаклійський р-н, Харківська обл.
не входив до округу	с. Гусаровка	сл. Гусаровка, 2-я волость; х. Байраки, Кресты	Гусаровка, слобода Изюмского уезда	с. Гусарівка, Балаклійський р-н, Харківська обл.
не входив до округу	с. Шевелевка	с. Шевелевка, 2-я волость	Шевелевка, слобода Изюмского уезда	с. Шевелівка, Балаклійський р-н, Харківська обл.
не входив до округу	с. Лозовенька	с. Лозовенька, 2-я волость	Лозовенька, слобода Змиевского уезда	с. Лозовенька, Балаклійський р-н, Харківська обл.
не входив до округу	с. Волвенково	с. Волвекино, 2-я волость	Волвенкина, слобода Изюмского уезда	с. Волвенкове, Балаклійський р-н, Харківська обл.
не входив до округу	с. Волобуевка	с. Волобуевка, 2-я волость	Волобуевка, слобода Изюмского уезда	с. Волобуївка, Балаклійський р-н, Харківська обл.
не входив до округу	хут. Шопин, Чепцов и Азаренков, Полатовский	Хут. Шопин, Чепцов и Азаренков, Полатовский		не існують

Продовження додатка А 2

1	2	3	4	5
не входив до округу	с. Петровская	с. Петровское, 3-я волость	Петровское, слобода Изюмского уезда	с. Петрівське, Балаклійський р-н, Харківська обл.
не входив до округу	с. Верёвкино	с. Верёвкино, 3-я волость	Верёвкина, слобода Изюмского уезда	с. Завгороднє (?), Балаклійський р-н, Харківська обл.
не входив до округу	с. Протопоповка	с. Протопоповка, 3-я волость	Протопоповка, слобода Изюмского уезда	с. Протопопівка, Балаклійський р-н, Харківська обл.

*Кольорами у таблиці позначений перерозподіл населених пунктів між полковими округами 1829 року.

**Сучасна назва наведена українською мовою, історичні назви - російською згідно з першоджерелами.

Складено автором за: Атлас статистический округов 1- го Резервного Кавалерийского корпуса за 1833 год. Б. г., б. м. 58 с.; Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б. м., 118 с.; Атлас статистический Украинского военного поселения за 1837 год. Б. г., б. м. 36 с.; Памятная книжка Харьковской губернии на 1867 год / сост. секретарём. Харьк. губерн. стат. комитета Яковом Голяховским. Харьков: Изд. Харьк. губерн. стат. комитет, 1867. С. 142-295; РГВИА. Ф. 405. Оп. 1. Д. 181. Л. 37 об.–40 об.; ЦДАК України. Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 100–102 зв., 130–134, 162–163, 196–198; ЦДАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 334. Арк. 563–566; Цубенко В. Л. Документи з історії військових поселень в Україні. Харків: «Видавництво САГА», 2008. С. 24–37.

Додаток А 3

Динаміка змін розміру території, кількості населених пунктів та населення у округах військового поселення на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії у 1822–1852 рр.

Округ	Рік	Загальна площа землі, дес.	Кількість населених пунктів	Кількість населення, душ	
1-й округ (до 1836 року – округ Катеринославського кірасирського полку)	1825	73 271	22	2 слободи 1 село 19 хуторів	14 973
	1829	нема даних	34	5 слобід 1 село 28 хуторів	25 615
	1837	96 916 $\frac{3}{4}$	28	6 слобід 4 селища 18 хуторів	26 325
	1852	98 785 $\frac{2}{3}$	13	6 слобід 6 селищ 1 хутір	26 131
2-й округ (до 1836 року – округ Глухівського кірасирського полку)	1825	75 410	25	3 слобод 22 хутора	15 118
	1829	нема даних	41	9 слобід 4 селища 28 хутора	27 754
	1837	95 085	32	9 слобод 3 селища 20 хуторів	28 514
	1852	109 723 $\frac{1}{3}$	13	10 слобід 2 селища 1 хутір	28 067
3-й округ (до 1836 року – округ Астраханського кірасирського полку)	1825	80 362	25	8 слобід 2 села 15 хуторів	15 981
	1829	нема даних	37	6 слобод 5 сіл 26 хуторів	25 207
	1837	97 618	21	6 слобід 4 селища 11 хуторів	26 284
	1852	99 546 $\frac{2}{3}$	18	6 слобід 12 селищ	27 371
4-й округ (до 1836 року – округ Псковського кірасирського полку)	1825	100 818	26	7 слобід 4 села 15 хуторів	16 279
	1828	102 935	34	14 слобід 20 (?) хуторів	26 824
	1837	119 072 $\frac{3}{4}$	26	7 слобід 1 селище 18 хуторів	28 288
	1852	103 357 $\frac{1}{3}$	18	8 слобід 10 селищ	27 360
5-й округ (до 1836 року – округ Таганрозького (Білгородського) уланського полку)	1822	40 000 $\frac{1}{4}$	78	2 слободи 32 села 44 хутори	14 104
	1829	нема даних	нема даних	нема даних	19 908
	1837	59 326	9	1 слобода, 8 селищ	22 630
	1852	60 816	9	1 слобода, 8 селищ	22 050

Продовження додатка А 3

6-й округ (до 1836 року – округ Чугу- ївського уланського полку)	1822	41 931 ½	17	1 місто 3 слобод 11 селищ 2 хутора	17 519
	1829	нема даних	нема даних	нема даних	21 613
	1837	65 886 ½	13	1 місто 6 слобід 4 селища 2 села	23 080
	1852	72 606 ¼	13	1 місто 6 слобід 4 селища 2 села	24 424
7-й округ (до 1836 року – округ Бори- соглібського уланського полку)	1822	40 147 ¾	9	1 слобода 7 сіл 1 хутір	12 032
	1829	нема даних	нема даних	нема даних	21 113
	1837	55 902	9	6 слобід 2 селища 1 село	22 329
	1852	65 194 ½	10	7 слобід 2 селища 1 село	20 633
8-й округ (до 1836 року – округ Сер- пухівського уланського полку)	1822	40 000	56	1 слобода 19 сіл 36 хуторів	12 027
	1829	62 991	нема даних	нема даних	20 987
	1837	66 151 ½	19	6 слобід 13 селищ	21 875
	1852	60 240	12	6 слобід 6 селищ	21 897

Складено та підраховано автором за : Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б. м. С. 7, 17, 27, 37, 49, 57, 67, 77; Атлас статистический Украинского военного поселения за 1837 год. Б. г., б. м. 36 с.; Колева-
тов О. О. Слобідсько-Українські військові поселення російської армії в 1817-1832
рр.: адміністративно-господарська структура: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Черні-
гівський держ. пед. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. Чернігів, 2007. Додатки Л, Н, С; Сборник
исторических материалов, извлеченных из архива Собственной его императорского
величества канцелярии / ред. Н. Дубровина. Санкт - Петербург: Типография
И. Д. Сытина, 1892. Вып. V. 1892. С. 114–116; ЦДІАК України. Ф. 1314. Оп. 1. Спр.
3. Арк. 84 зв.; ЦДІАК України. Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 49–70 зв..

Додаток А 4

**Схема розселення нижніх чинів поселених ескадронів у населених пунктах
округу військового поселення 2-ї уланської дивізії з 1821 р.**

ЕСКАДРОН									
ЕСКАДРОН	1-й ВЗВОД				3-й ВЗВОД				ЕСКАДРОН
	1-а десятка	2 -а десятка	3-а десятка	4-а десятка	1-а десятка	2 -а десятка	3-а десятка	4-а десятка	
	10 будинків рядових - хазяїв 10 будинків рядових-резервних 1 будинок унтерофіцера- хазяїна 1 будинок унтерофіцера- резервного	10 будинків рядових - хазяїв 10 будинків рядових-резервних 1 будинок унтерофіцера- хазяїна 1 будинок унтерофіцера- резервного	10 будинків рядових - хазяїв 10 будинків рядових-резервних 1 будинок унтерофіцера- хазяїна 1 будинок унтерофіцера- резервного	11 будинків рядових - хазяїв 11 будинків рядових-резервних 1 будинок унтерофіцера- хазяїна 1 будинок унтерофіцера- резервного 3 будинки трубачів – хазяїв 3 будинки трубачів – резервних	10 будинків рядових - хазяїв 10 будинків рядових-резервних 1 будинок унтерофіцера- хазяїна 1 будинок унтерофіцера- резервного	10 будинків рядових - хазяїв 10 будинків рядових-резервних 1 будинок унтерофіцера- хазяїна 1 будинок унтерофіцера- резервного	10 будинків рядових - хазяїв 10 будинків рядових-резервних 1 будинок унтерофіцера- хазяїна 1 будинок унтерофіцера- резервного	11 будинків рядових - хазяїв 11 будинків рядових-резервних 1 будинок унтерофіцера- хазяїна 1 будинок унтерофіцера- резервного	
	11 дворів = 22 будинки	11 дворів = 22 будинки	11 дворів = 22 будинки	15 дворів = 30 будинки	11 дворів = 22 будинки	11 дворів = 22 будинки	11 дворів = 22 будинки	12 дворів = 24 будинки	
	2-й ВЗВОД				4-й ВЗВОД				
1-а десятка	2-а десятка	3-а десятка	4-а десятка	1-а десятка	2-а десятка	3-а десятка	4-а десятка		
10 будинків рядових - хазяїв 10 будинків рядових-резервних 1 будинок унтерофіцера- хазяїна 1 будинок унтерофіцера- резервного	10 будинків рядових - хазяїв 10 будинків рядових-резервних 1 будинок унтерофіцера- хазяїна 1 будинок унтерофіцера- резервного	10 будинків рядових - хазяїв 10 будинків рядових-резервних 1 будинок унтерофіцера- хазяїна 1 будинок унтерофіцера- резервного	11 будинків рядових - хазяїв 11 будинків рядових-резервних 1 будинок унтерофіцера- хазяїна 1 будинок унтерофіцера- резервного	10 будинків рядових - хазяїв 10 будинків рядових-резервних 1 будинок унтерофіцера- хазяїна 1 будинок унтерофіцера- резервного	10 будинків рядових - хазяїв 10 будинків рядових-резервних 1 будинок унтерофіцера- хазяїна 1 будинок унтерофіцера- резервного	10 будинків рядових - хазяїв 10 будинків рядових-резервних 1 будинок унтерофіцера- хазяїна 1 будинок унтерофіцера- резервного	11 будинків рядових - хазяїв 11 будинків рядових-резервних 1 будинок унтерофіцера- хазяїна 1 будинок унтерофіцера- резервного		
11 дворів = 22 будинки	11 дворів = 22 будинки	11 дворів = 22 будинки	12 дворів = 24 будинки	11 дворів = 22 будинки	11 дворів = 22 будинки	11 дворів = 22 будинки	12 дворів = 24 будинки		
ЕСКАДРОН = 183 ДВОРИ (366 БУДИНКІВ)									

Складено автором за: Положение о числе и разделении в поселенных эскадронах унтер-офицеров и рядовых на взводы и десятки, и о расположении оных по домам. *Разные положения о военном поселении.* Кн. 2. Б/м, б/г, 1821. С. 4–13.

Додаток А 5

**Схема розселення нижніх чинів поселених ескадронів у населених пунктах
округу військового поселення 2-ї уланської дивізії з 1829 р.**

ЕСКАДРОН							
1-й ВЗВОД				3-й ВЗВОД			
1-а десятка	2-а десятка	3-а десятка	4-а десятка	1-а десятка	2-а десятка	3-а десятка	4-а десятка
14 будинків поселян - хазяїв 14 будинків помічників хазяїв 1 будинок унтерофіце- ра- хазяїна 1 будинок унтерофіце- ра-помічника	14 будинків поселян - хазяїв 14 будинків помічників хазяїв 1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна 1 будинок унтерофіце- ра-помічника	14 будинків поселян - хазяїв 14 будинків помічників хазяїв 1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна 1 будинок унтерофіце- ра-помічника	13 будинків поселян - хазяїв 13 будинків помічників хазяїв 1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна 1 будинок унтерофіце- ра-помічника	14 будинків поселян - хазяїв 14 будинків помічників хазяїв 1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна 1 будинок унтерофіце- ра-помічника	14 будинків поселян - хазяїв 14 будинків помічників хазяїв 1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна 1 будинок унтерофіце- ра-помічника	14 будинків поселян - хазяїв 14 будинків помічників хазяїв 1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна 1 будинок унтерофіце- ра-помічника	13 будинків поселян - хазяїв 13 будинків помічників хазяїв 1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна 1 будинок унтерофіце- ра-помічника
15 дворів = 30 будин- ків	15 дворів = 30 будин- ків	15 дворів = 30 будинків	14 дворів = 28 будин- ків	15 дворів = 30 будин- ків	15 дворів = 30 будин- ків	15 дворів = 30 будин- ків	14 дворів = 28 будин- ків
2-й ВЗВОД				4-й ВЗВОД			
1-а десятка	2-а десятка	3-а десятка	4-а десятка	1-а десятка	2-а десятка	3-а десятка	4-а десятка
14 будинків поселян - хазяїв 14 будинків помічників хазяїв 1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна 1 будинок унтерофіце- ра-помічника	14 будинків поселян - хазяїв 14 будинків помічників хазяїв 1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна 1 будинок унтерофіце- ра-помічника	14 будинків поселян - хазяїв 14 будинків помічників хазяїв 1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна 1 будинок унтерофіце- ра-помічника	13 будинків поселян - хазяїв 13 будинків помічників хазяїв 1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна 1 будинок унтерофіце- ра-помічника	14 будинків поселян - хазяїв 14 будинків помічників хазяїв 1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна 1 будинок унтерофіце- ра-помічника	14 будинків поселян - хазяїв 14 будинків помічників хазяїв 1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна 1 будинок унтерофіце- ра-помічника	14 будинків поселян - хазяїв 14 будинків помічників хазяїв 1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна 1 будинок унтерофіце- ра-помічника	13 будинків поселян - хазяїв 13 будинків помічників хазяїв 1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна 1 будинок унтерофіце- ра-помічника
15 дворів = 30 будин- ків	15 дворів = 30 будинків	15 дворів = 30 будин- ків	14 дворів = 28 будин- ків	15 дворів = 30 будин- ків	15 дворів = 30 будин- ків	15 дворів = 30 будин- ків	14 дворів = 28 будин- ків
ЕСКАДРОН = 236 ДВОРІВ (472 БУДИНКА)							

Складено автором за: Положение о числе и разделении в поселенных эскадронах унтер-офицеров и рядовых на взводы и десятки, и о расположении оных по домам. *Разные положения о военном поселении*. Кн. 2. Б/м, б/г, 1821. С. 4–13; РГВИА. Ф. 405. Оп. 2. Д. 1484. Л. 5–6 об.

Додаток А 6

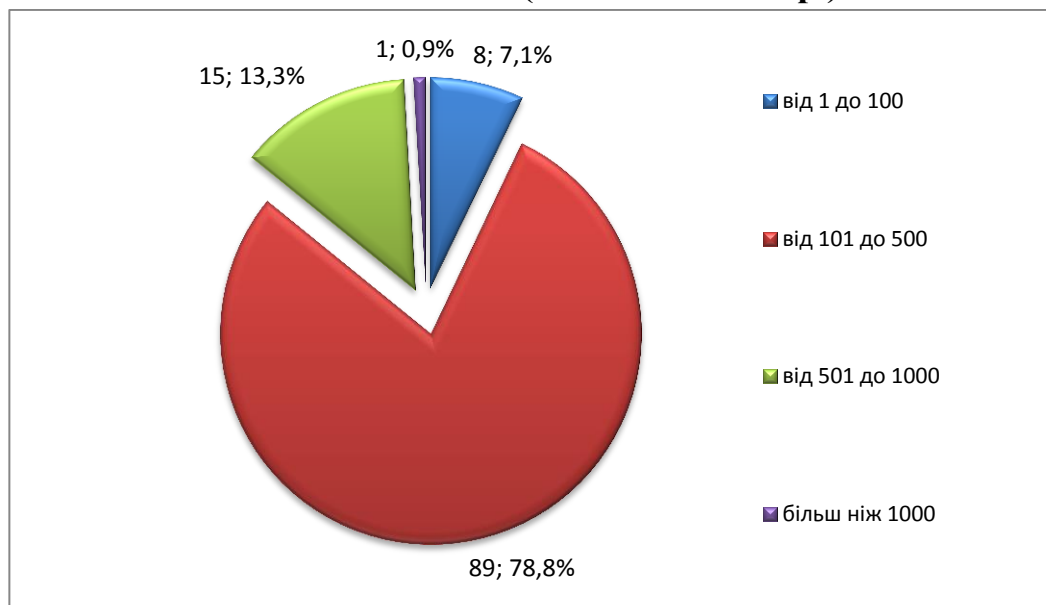
Схема розселення нижніх чинів поселених ескадронів у населених пунктах округу військового поселення 2-ї кірасирської дивізії з 1829 р.

ЕСКАДРОН							
1-й ВЗВОД				3-й ВЗВОД			
1-а десятка	2 -а десятка	3-а десятка	4-а десятка	1-а десятка	2 -а десятка	3-а десятка	4-а десятка
25 будинків поселян - хазяїв	24 будинки поселян - хазяїв	24 будинки поселян - хазяїв	24 будинки поселян - хазяїв	24 будинки поселян - хазяїв	24 будинки поселян - хазяїв	24 будинки поселян - хазяїв	24 будинки поселян - хазяїв
25 будинків помічників хазяїв	24 будинки помічників хазяїв	24 будинки помічників хазяїв	24 будинки помічників хазяїв	24 будинки помічників хазяїв	24 будинки помічників хазяїв	24 будинки помічників хазяїв	24 будинки помічників хазяїв
1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна	1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна	1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна	1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна	1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна	1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна	1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна	1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна
1 будинок унтерофіцера -помічника	1 будинок унтерофіце- ра-помічника	1 будинок унтерофіце- ра-помічника	1 будинок унтерофіце- ра-помічника	1 будинок унтерофіце- ра-помічника	1 будинок унтерофіце- ра-помічника	1 будинок унтерофіце- ра-помічника	1 будинок унтерофіце- ра-помічника
26 дворів = 52 будинки	25 дворів = 50 будин- ків	25 дворів = 50 будин- ків	25 дворів = 50 будин- ків	25 дворів = 50 будин- ків	25 дворів = 50 будин- ків	25 дворів = 50 будин- ків	25 дворів = 50 будин- ків
2-й ВЗВОД				4-й ВЗВОД			
1-а десятка	2 -а десятка	3-а десятка	4-а десятка	1-а десятка	2 -а десятка	3-а десятка	4-а десятка
25 будинків поселян - хазяїв	24 будинки поселян - хазяїв	24 будинки поселян - хазяїв	24 будинки поселян - хазяїв	24 будинки поселян - хазяїв	24 будинки поселян - хазяїв	24 будинки поселян - хазяїв	24 будинки поселян - хазяїв
25 будинків помічників хазяїв	24 будинки помічників хазяїв	24 будинки помічників хазяїв	24 будинки помічників хазяїв	24 будинки помічників хазяїв	24 будинки помічників хазяїв	24 будинки помічників хазяїв	24 будинки помічників хазяїв
1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна	1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна	1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна	1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна	1 будинок унтерофіцера хазяїна	1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна	1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна	1 будинок унтерофіце- ра-хазяїна
1 будинок унтерофіце- ра-помічника	1 будинок унтерофіце- ра-помічника	1 будинок унтерофіце- ра-помічника	1 будинок унтерофіце- ра-помічника	1 будинок унтерофіцера помічника	1 будинок унтерофіце- ра-помічника	1 будинок унтерофіце- ра-помічника	1 будинок унтерофіце- ра-помічника
26 дворів = 52 будинки	25 дворів = 50 будин- ків	25 дворів = 50 будин- ків	25 дворів = 50 будин- ків	25 дворів = 50 будин- ків	25 дворів = 50 будин- ків	25 дворів = 50 будин- ків	25 дворів = 50 будин- ків
ЕСКАДРОН = 402 ДВОРИ (804 БУДИНКА)							

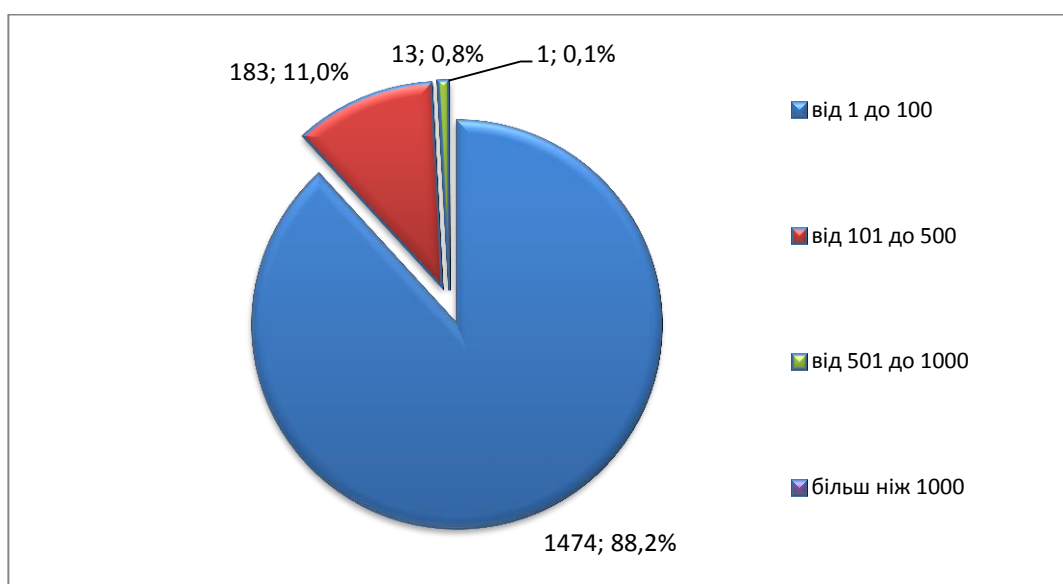
Складено автором за: Положение о числе и разделении в поселенных эскадронах унтер-офицеров и рядовых на взводы и десятки, и о расположении оных по домам. *Разные положения о военном поселении*. Кн. 2. Б/м, б/г, 1821. С. 4–13; РГВИА. Ф. 405. Оп. 2. Д. 1484. Л. 5–6 об.

Додаток А 7

Розподіл населених пунктів сільського типу, які з 1817 до 1864 року належали (а) та не належали (б) до Українського військового поселення, за кількістю населення (за даними 1866 р.)

а)

б)

* Ізюмського, Зміївського, Куп'янського, Вовчанського та Старобільського повітів

Складено та підраховано автором за: Памятная книжка Харьковской губернии на 1867 год / сост. секретарём. Харьк. губерн. стат. комитета Яковом Голяховским. Харьков: Изд. Харьк. губерн. стат. комитет, 1867. С. 1–295.

Додаток А 8

Розподіл штабних будівель у ескадронних, півескадронних та взводних селищах військового поселення кавалерії на території Слобідсько-Української губернії у 1821 р.

Об'єкти інфраструктури	Будинок для 8-х офіцерів		Будинок для 32-х непоселених унтер-офіцерів та віцеунтер-офіцерів		Будинок для чергового у ескадроні офіцера, ескадронного комітету і для проживання старших вахмістрів та квартирмейстерів поселеного і резервного ескадронів		Будинок для ескадронної школи з'єднаної з каплицею		Будинок, у якому знаходяться лавки та утримуються пожежні інструменти		Будинок для 4-х офіцерів		Дім для 16 непоселених унтер-офіцерів і віцеунтер-офіцерів, 1-го старшого вахмістра і 1-го квартирмейстера, всього на 18 осіб		Будинок для ескадронного комітету і півескадронної школи		Будинок для півескадронної школи, де розташовується півескадронне чергування		Будинок для взводної школи, де розташовується взводне чергування		Будинок для взводної школи, де розташовується взводне чергування та ескадронний комітет		Манеж на 2 волти		Манеж на 1 волт		Стайні для коней ліночних ескадронів		Стайні для 50 стroyових коней, що утримуються в резервному ескадроні		Стайня для 25 стroyових коней, що утримуються в резервному ескадроні та 7 коней кінних патрулів		Стайня для 25 стroyових коней, що утримуються в резервному ескадроні та 4 коней кінних патрулів		Стайня для 25 стroyових коней, що утримуються в резервному ескадроні													
	Тип розселення	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1												
При поселенні ескадроном																																																
При поселенні двома півескадронами:																																																
1-й півескадрон	1	1							1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1							
2-й півескадрон	1	1							1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1					
При поселенні одним півескадроном та двома взводами																																																
1-й півескадрон	1	1							1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1			
3-й взвод									1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
4-й взвод									1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
При поселенні взводами																																																
1-й взвод									1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2-й взвод									1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
3-й взвод									1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
4-й взвод									1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Складено автором за : Положение о числе и разделении в поселенных эскадронах унтер-офицеров и рядовых на взводы и десятки, и о расположении оных по домам. *Разные положения о военном поселении*. Кн. 2. Б/м, б/г, 1821. С. 4–13; Правила о разделении эскадронных штабных строений в различных видах поселенія эскадронов, кроме совокупного *Разные положения о военном поселении*. Кн 2 Б/м б/г 1821 С. 1–4.

Додаток А 9

Кількість планових, наявних та перспективних об'єктів інфраструктури в округах Українського військового поселення на жовтень 1841 року

		Округи Українського військового поселення																																						
№	Назва об'єктів	1			2			3			4			5			6			7			8			всього														
		призначено за положенням	капітальні	у наявно сті	призначено за положенням	капітальні	у наявно сті	призначено за положенням	капітальні	у наявно сті	призначено за положенням	капітальні	у наявно сті	призначено за положенням	капітальні	у наявно сті	призначено за положенням	капітальні	у наявно сті	призначено за положенням	капітальні	у наявно сті	призначено за положенням	капітальні	у наявно сті	призначено за положенням	капітальні	у наявно сті												
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38			
1.	Корпусний штаб																																							
2.	Будинок зі службами для корпусного командира																																							
3.	Будинок зі службами для начальника штабу 1-го Резервного кавалерійського корпусу																																							
4.	Дивізійних штабів	1																																						

Продовження додатка А 9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38
5.	Будинків зі службами для начальників дивізій	1	1																			1			1									2	1		1
6.	Бригадних штабів					1		1				1											1			1								4	1		3
7.	Будинків зі службами для бригадних командирів					1	1					1											1			1								4	2		2
8.	Будинків зі службами для полкових командирів	1	1			1					1			1				1						1			1						8	6		2	
9.	Полкових канцелярій	1	1	1		1						1						1					1				1						8	1	1	7	
10.	Окружних чергувань	1																					1										2	1		1	
11.	Будинків зі службами для окружних начальників	1	1											1																			2	1		1	
12.	Окружних комітетів	1	1			1						1											1			1							8	2		6	
13.	Будинків зі службами для командирів округів	1				1						1															1						8	3		5	
14.	Волосних комітетів	3				3	3					3	3														3	3					24	12		12	

Продовження додатка А 9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	
	Будинків зі службами для розміщення: штаб- та обер-офіцерів, класних чиновників, священників та дяконів (966 чол.)	42	48		37	35	37	35	37	36	36	1	37	26	11	37	53	58	71			37	44			37	41					322	354				12	
16.	Стайні:																																					
	взводні для 1264 коней діючих та резервних ескадронів з амуніціями та магазинами	36	13	10	23	36	1	25	35	36		23	36	36	9	5	27	36	6	30	30	36	16	35	20	36	5	26	31	36	5	17	31	288	55	171	233	
	для коней кантоністських ескадронів	1			1	1			1	1		1	1	1			1	1		1	1			1	1	1	1	1			1	8					8	
	для 53-х підйомих коней	1	1			1		1	1	1		1	1	1				1		1	1			1	1	1	1				1	8	2	2	6			
	для 12 коней сідла государя імператора																							1	1							1					1	1
17.	Манежів на два вольти	18	5	1	13	18		8	18	18		4	18	6	6	12	18	2	8	16	18	5	4	13	18	9	18	18	1	8	17	144	19	42	125			
18.	Кінських лазаретів	1	1			1	1			1	1		1	1				1	1			1	1		1	1	1				8	8						
19.	Шпиталів зі службами	1	1	1	1	1		2	1	1	1	1	1	1		1	1	1	1			1	1		1	1	1	1	1	2	8	4	8	4	8	4		

Продовження додатка А 9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38		
20.	Полкових ділових дворів (будівель)	7	7			7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7		7	2		5	7	1		6	7		5	7	7	4	3	3	56	21	22	35		
21.	Ділових дворів військово-робоного батальйону																	1				1												1				1	
22.	Шкіл: для учбових ескадронів кантоністів	2			2	2			2	2	1	2		2	2		2	2	2				2	2			2	2	2	2									8
23.	Шкіл для полкових сурмачів та півчих	1			1	1			1	1	1			1	1			1	1	1			1	1			1	1	1						8	4		4	
24.	Лазнь для кантоністів учбових ескадронів та нижніх чинів діючих полків	2	2			2	2			2	2			2	2			3	11				3	3			2	3	2	3				18	28				
25.	Полкових гаубтвахт	1			1	1			1	1	1			1	1			1				1	1	1			1	1						1	8	2	1	6	
26.	Казарм зі стайнями для пожежних команд	3			3	3			3	3	3			3	3			3	6			3	4	3			3	1	2	3	1			2	25	11		16	

Продовження додатка А 9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	
27.	Магазинів запасних хліб-них побудовано в округах:	6 на 10 500 чвертей	12 на 19 500 чвертей	8 на 13 500 чвертей	4 на 7 500 чвертей	20 на 25 450 чвертей	16 на 21 100 чвертей	13 на 16 100 чвертей та 9 магазинів на невизначену кількість хліба	11 на 13 800 чвертей та 10 магазинів на невизначену кількість хліба																													
	магазинів на 1500 чвертей (для зберігання в кожному окрузі 20 000 чвертей хліба)	6		4	8																																	18
28.	Провіантських магазинів	1																																				1
29.	Будинків для приїзду государя імператора																					1	1															1
30.	Будинків для приїзду начальників	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	5
31.	Будинків для богадільні	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	4
32.	Будинків для поштових експедицій	1																				1	1															1

Продовження доданка А 9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38			
33.	Комор для зберігання недоторканого запасу Комісаріатськ. Відомства	1	1			1	1			1	1			1	1			1	1			1	1			1	1					8	8							
34.	Казарм: для військово-рабочих рог на 128 осіб нижніх чинів зі службами	1	1		1	1				1	1		1	1		1	1					1	1			1	1					8								
35.	для тимчасових робочих рог	1			1	1				1	1		1	1		1	1					1	1			1	1					8								
36.	Стаєнь для кінно-робочих команд																	1	1		1	1			1	1					4						4			
37.	Сараїв для волових парків	1	1			1			1	1			1	1		1									1							5	2				3			
38.	Кошар на 1000 овець з хатами																	1	1		1	1		1	1	1	1					4	3	1			1			
39.	Клуць з землянками	9	9			9	9			9	9			9	9																	36	36							
40.	Млинів: Воляних Вітряків																		5				8			1	3											16	3	3
														1			1															1	1					1		

Продовження додагкка А 9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38		
41.	Будинків непо-селених нижніх чинів																		11				2				3			1									
42.	Кордегардій	1			1	1			1	1			1	1			1	1	1			2	2	2		1		2	2					10	6		4		
43.	Мостів										2												8				2								12				
44.	Паромів																									1			2						3				
45.	Церков		9					6	3	3	8				12				9				9				8	1	1	8	1	1				69	5	5	5
46.	Шовковичних плантацій																										1		1						2				
		162	126	45	100	178	104	100	147	202	133	115	173	226	172	108	188	242	240	164	192	303	298	191	206	290	251	219	250	313	278	229	266	1310	954	481	793		

Складено автором за: ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 540. Арк. 332 – 338.

Додаток А 10

Забезпеченість об'єктами інфраструктури в округах Українського військового поселення на 1841 р. (у відсотках до нормативної кількості)

Округ Відсоток забезпеченості до нормативної кількості	1-й	2-й	3-й	4-й	1-4 округи	5-й	6-й	7-й	8-й	5-8 округи	Всього по УВП
Капітальними будівлями (будовами)	70,8	41,2	44,9	55,9	53,4	93,8	93,3	64,8	67,7	80,8	67,1
Капітальними та тимчасовими будівлями (будовами)	81,3	75,0	72,1	60,3	72,3	123,4	118,2	100,0	92,1	109,1	90,6

Складено та підраховано автором за: ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 540. Арк. 332–338.

Додаток А 11

**Перелік найменувань об'єктів інфраструктури (за функціональними групами)
військового поселення кавалерії, які були збудовані на території Слобідсько-
Української (Харківської) губернії з 1817 до 1857 рр.***

	Функціональна група за призначенням	№ з/п	№ з/п у функціонал. групі	Назва будівлі
I	Охорона здоров'я, підтримання гігієни та соціальне піклування	1	1	Богадільня
		2	2	Будинок з плотвим сарасем для приїзду відвідувачів на прощу
		3	3	Будинок для проживання генералів, штаб та обер-офіцерів, які лікуються водами
		4	4	Будинок для окружної аптеки
		5	5	Будинок на кладовищі для уявно померлих
		6	6	Кухня при богадільні
		7	7	Лазня для нижніх чинів діючих ескадронів і кантоністів
		8	8	Лазня для офіцерів
		9	9	Лазня при богадільні
		10	10	Літній шпиталь
		11	11	Льох з коморою при богадільні
		12	12	Шпиталь зі службами та будинками для чиновників (комплекс будівель)
II	Військово-адміністративне управління	13	1	Будинок для бригадного штабу
		14	2	Будинок для дивізійного штабу
		15	3	Будинок для ескадронного (волосного) комітету
		16	4	Будинок для корпусного штабу
		17	5	Будинок для окружного чергування з архівом та палітурною
		18	6	Будинок для палітурною
		19	7	Будинок для полкового (окружного) комітету
		20	8	Будинок для полкової канцелярії
III	Охорона громадського порядку та пожежна безпека	21	1	Будинок для лавок з пожежною командою
		22	2	Будівлі для розміщення пожежної команди, коней та інструментів
		23	3	Кордегардії з платформами при в'їздах та виїздах
		24	4	Полкова гауптвахта
IV	Квартирування офіцерів та унтерофіцерів	25	1	Будинок для начальника штабу корпусу
		26	2	Будинок для непоселених чинів з майстернею та кухнею
				Будинки для поселянина-хазяїна та резервного
		27	3	Будинок для приїзду імператора
		28	4	Будинок для приїзду начальників
		29	5	Будинок для священика
		30	6	Будинок для тимчасового проживання офіцерів з надвірними будовами
		31	7	Будинок для штабдоктора
		32	8	Будинок зі службами для бригадного командира
		33	9	Будинок зі службами для ескадронного командира
		34	10	Будинок зі службами для командира округу
		35	11	Будинок зі службами для корпусного командира
		36	12	Будинок зі службами для начальника волості
		37	13	Будинок зі службами для начальника дивізії
		38	14	Будинок зі службами для окружного начальника
		39	15	Будинок зі службами для офіцерів та чиновників
		40	16	Будинок зі службами для полкового командира
		41	17	Кухні при будинках для офіцерів
		42	18	Льохи при будинках офіцерів
43	19	Надвірні будови при будинках для офіцерів		
V	Утримання та підготовка кінного складу кавалерійських полків	44	1	Амунічник для казенних коней
		45	2	Взводна стайня з амунічником
		46	3	Взводна стайня з амунічником та магазинами
		47	4	Взводна стайня на 45 стройових коней (або кам'яна стайня з цейнгаузом та амунічником)
		48	5	Взводний амунічник
		49	6	Взводний магазин для зберігання вівса
		50	7	Відділення кінського заводу
		51	8	Ескадронна стайня

Продовження додатка А 11

		52	9	Ескадронний амунічник
		53	10	Караульня при взводних стайнях
		54	11	Кінський лазарет з вартівнею та аптекою
		55	12	Манеж на два (три, чотири) вольти
		56	13	Піввзводна стайня
		57	14	Піввзводний амунічник
		58	15	Півескадронна стайня
		59	16	Півескадронний амунічник
		60	17	Стайня для заводських жеребців
		61	18	Стайня для казенних коней
		62	19	Стайня для коней сідла государя імператора з амунічниками, караульнями і магазинами
		63	20	Стайня для офіцерських коней
		64	21	Стайня з амунічником та магазином для фурштатських коней
VI	Освіта та підготовка військових кадрів та резервів	65	1	Амунічник для коней кантоністів учбового ескадрону
		66	2	Будинок для екзерциції
		67	3	Будинок для навчання грамоті дітей військових поселян
		68	4	Будинок для школи кантоністів (учбового ескадрону, учбових батарей)
		69	5	Будинок для школи сурмачів та барабанщиків
		70	6	Казарма для кантоністів учбового ескадрону
		71	7	Кухня для кантоністів учбового ескадрону
		72	8	Лазня для кантоністів учбового ескадрону
		73	9	Льох для бджіл (школа для кантоністів)
		74	10	Льох для їстівних припасів учбового ескадрону кантоністів
		75	11	Майстерня для навчання ремеслам кантоністів учбового ескадрону
		76	12	Манеж (екзерцицгауз) для кантоністів
		77	13	Стайня для коней кантоністів учбового ескадрону
		78	14	Школа сільського господарства (комплекс будівель)
VII	Забезпечення господарчого розвитку	79	1	Будинки для окружного форшмейстера та лісової варти
		80	2	Будинок для мірошників при водяному млині
		81	3	Будинок шовковичної плантації
		82	4	Вартівня на суспільному току
		83	5	Вартівня при запасному хлібному магазині
		84	6	Ветеринарна аптека та караульня при воловому парку
		85	7	Запасний хлібний магазин на 1500 четвертей
		86	8	Запасний хлібний магазин на 2000 четвертей
		87	9	Землянка для 30 осіб молотників
		88	10	Землянка для 60 осіб молотників
		89	11	Казарма для вартової команди
		90	12	Клуня великого розміру на суспільному току
		91	13	Клуня малого розміру на суспільному току
		92	14	Комора для зберігання зброї й амунічних речей, які складають недоторканий запас комісаріатського відомства
		93	15	Комора на 2 000 четвертей
		94	16	Комора при водяному млині для зберігання помеленого хліба
		95	17	Кошара
		96	18	Лазарет (лікарня) для худоби
		97	19	Полковий цейхгауз
		98	20	Пором на двох плашкоутах
		99	21	Пороховий льох
		100	22	Приміщення для молотильної машини при клуні
		101	23	Провіантський магазин
		102	24	Сарай для артилерійського парку та обозу
		103	25	Сарай для полкового обозу
104	26	Сарай для порому и човнів		
105	27	Сарай для худоби, яка щойно захворіла		
106	28	Склади для амуніції та зброї драгунських резерв. ескадронів		
107	29	Сушильня для деревного насіння		
108	30	Сушильня для казенного збіжжя		
109	31	Хата для вівчарів		
110	32	Торгова лавка		
111	33	Шатро над криницею		
112	34	Поштова станція (експедиція)		
113	35	Заїжджий двір з надвірними будівлями		

Продовження додатка А 11

VIII	Забезпечення виробничої діяльності	114	1	Амунічник для тимчасової робочої роти
		115	2	Бівуак для піхотних батальйонів
		116	3	Будинок для командира військово - робочого батальйону (або роти)
		117	4	Будинок для розміщення майстрів
		118	5	Вапняковий завод
		119	6	Діловий двір військово-робочого батальйону (комплекс будівель)
		120	7	Казарма для тимчасової робочої роти
		121	8	Казарма з сараєм та лазнею для 1 офіцера і 60 нижніх чинів, які перебувають при розробці кам'яного вугілля.
		122	9	Казарма зі службами для нижчих чинів військово-робочого батальйону (або роти)
		123	10	Кравецька майстерня (швальня)
		124	11	Кузня для діючого полку (ескадрону)
		125	12	Кузня та слюсарня для тимчасової робочої роти
		126	13	Кухні для піхотних батальйонів
		127	14	Кухні для полків на час кампаненту
		128	15	Кухня та пекарня для тимчасової робочої роти
		129	16	Лазарет батальйонний
		130	17	Лазня для тимчасової робочої роти, для роти військово-робочого батальйону
		131	18	Майстерня для тимчасової робочої роти
		132	19	Окружна майстерня
		133	20	Полковий Діловий двір (комплекс будівель)
		134	21	Поселений Діловий двір (комплекс будівель)
		135	22	Сарай з навісом для волового парку
		136	23	Свічкарня для виготовлення церковних свічок
		137	24	Селітряний завод
		138	25	Стайні для коней кінно-робочої команди
		139	26	Хата для робочих на цеглянім заводі
		140	27	Цегляний завод
		141	28	Цейхгауз військово-робочого батальйона (роти)
		142	29	Черепичний завод

* Назви об'єктів подані за алфавітом згідно з документальними джерелами.

Складено автором за: Атлас статистический округов 1-го Резервного Кавалерийского корпуса за 1833 год. Б. г., б. м. С. 1–58; Атлас статистический округов Украинского военного поселения к 1-му января 1845. Б. м., 1844. С. 1–107; Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б. м.. С. 1–118 с.; Атлас статистический Украинского военного поселения 5, 6, 7, 8 кавалерийские округи за 1838 год к 1 января Б. г., б. м. С. 1–46; Атлас статистический Украинского военного поселения за 1837 год. Б. г., б. м. С. 1–36; Военно-статистическое обозрение Российской империи: в 17 т. / изд. по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Ген. Штаба. Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального Штаба, 1850. Т. 12. Ч. 1: Харьковская губерния / сост. Ген. Штаба капитан В. И. Мочульский. Свед-я. спец. С. 1–151: 27 л. табл.; ЦДІАК України. Ф. 1323. Оп. 1. Спр. 344. Арк. 152–165; ЦДІАК України. Ф. 1351. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 10–15, 21–45, 53–75; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 540. Арк. 123–160, 162–210, 211–235, 237, 240–261, 262–263, 265–323, 324–326, 329–341; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 723. Арк. 241–265 зв., 534–920; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 910. Арк. 48–544.

Додаток А 12

Перелік культових будівель, які перебували у складі інфраструктури військового поселення кавалерії на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії у період з 1817 до 1864 рр.

Назва населеного пункту*	Назва культової будівлі*	Рік будівництва	Рік надходження до округу	Ступінь капітальності будівлі	За чий рахунок здійснено будівництво
1	2	3	4	5	6
1-й округ					
Ново-Екатеринославль	Успенская церковь	1788		кам	прихожани
Ново-Екатеринославль	Церковь Сошествия Святого Духа (штабная церковь 1-4 округов)	1822		кам.	прихожани
Кузёмовка	Митрофаниевская церковь	1856		дер.	прихожани(?)
Нижняя Дуванка	церковь во имя Федора Стратилата	1825		дер.	прихожани
Преображенское	Преображенская церковь	1840		дер.	військ. посел.
Свистуновка	Георгиевская церковь	1854		кам.	прихожани
Тарасовка	Николаевская церковь	?	1829	кам.	прихожани
Ново-Красная	Вознесенская церковь	1828		кам.	прихожани
Красная (Тимоново)	Церковь во имя Покрова Пресвятой Богородицы	1856		дер.	військ. посел.
2-й округ					
Ново-Глухов	Троицкая церковь	1833		кам.	військ. посел.
Краснянка	?	?	1825	кам.	прихожани
Поповка на р. Красна	Рождество-Богородицкая церковь	1807		кам.	прихожани
Терны	Николаевская	1797		дер.	прихожани
Старо-Краснянск	Архангело-Михайловская церковь	1796		дер.	прихожани
Кабанья	Вознесенская церковь	1799		дер.	прихожани
Ново-Никольское	Покровская церковь	1845		дер.	військ. посел.
Меловатка	Предтеченская церковь	1797		дер.	прихожани
Поповка на р. Жеребець	Георгиевская церковь	1825		кам.	прихожани
Лиман	Петро-Павловская церковь	1848		дер	військ. посел.
Дробышева	Николаевская церковь	1843		дер.	військ. посел.
3-й округ					
Ново-Астрахань	Троицкая (штабная) церковь	1848		кам.	військ. посел.
Елифановка	Васильевская церковь во имя Архиепископа Кесарии Капподокийского	1787		дер.	прихожани
Боровенька	Николаевская церковь	1772		дер.	прихожани
Михайловка	Троицкая церковь	1730		дер.	прихожани
Мостки	Троицкая церковь	?	1825	дер.	прихожани
Ново-Боровая	Вознесенская (?) церковь	1851		дер.	військ. посел.
Шульгинка	Николаевская церковь	1773		дер.	прихожани
Шульгинка	Рождественская церковь	?	1825	дер.	прихожани
Байдовка	Крестовоздвиженская церковь	1840		кам.	військ. посел.
Верхняя Покровка	Церковь во имя Покровы Пресвятой Богородицы	1848		дер.	військ. посел.
4-й округ					
Ново-Псков	Николаевская церковь	1829		кам.	прихожани
Ново-Россошь	Рождество-Богородичная церковь	?	1825	кам.	прихожани
Донцовка	Покровская церковь	?	1825	кам.	прихожани
Каменка	Николаевская церковь	1793		дер.	прихожани
Осинова	Успенская церковь	?	1829	кам.	прихожани

Продовження додатка А 12

1	2	3	4	5	6
Осинова	Вознесенская церковь	? 1853	1829	дер.	прихожани
Белолуцкая	Покровская церковь	?	1829	кам.	прихожани
Белолуцкая	Преображенская церковь	1765		кам.	прихожани
Белолуцкая	Колокольня Преображенской церкви	1849		дер.	військ. посел.
Закотная	Преображенская церковь	?	1829	кам.	прихожани
Булавиновка	Дмитриевская церковь	?	1829	кам.	прихожани
Караяншное	Церковь во имя Константина и Елены	1848		дер.	військ. посел.
5 округ					
Ново-Белгород	Петропавловская церковь с колокольнейю	1806		кам.	прихожани
Ново-Белгород	Преображенская церковь	1816		кам.	прихожани
Ново-Белгород	Колокольня Преображенской церкви	1849		кам.	військ. посел.
Ново-Белгород	Покровская с колокольнейю	1817		дер.	прихожани
Артемьевское	Успенская церковь	? 1832 (перенесена з Ново-Білгорода)	1818	дер.	військ. посел.
Базалеевка	Предтеченская с колокольнейю	? 1833 (перевбудована)	1818	дер.	прихожани, військ. посел.
Бурлуцкое	Николаевская с колокольнейю	? 1826 (перенесена з Ново-Білгорода)	1818	дер.	прихожани, військ. посел.
Юрченково	Троицкая церковь с колокольнейю	? 1832 (перенесена з Кіцевки)	1818	дер.	прихожани, військ. посел.
Великое	Покровская церковь	? 1851 (перенесена з Ново-Білгорода)	1818	дер.	прихожани, військ. посел.
Волохово	Троицкая церковь с колокольнейю	? 1833 (перенесена з 6-го округу)	1818	дер.	прихожани, військ. посел.
Василенково	Покровская церковь	1847		кам.	військ. посел.
Бригадировка	Иоанно-Богословская церковь	1811		кам.	прихожани
Бригадировка	колокольня Иоанно-Богословской церкви	1856		кам.	військ. посел.
6 округ					
Чугуев	Покровская соборная церковь	1834		кам.	військ. посел.
Чугуев	Зачуговская Николаевская	1803		кам.	прихожани
Чугуев	Осиновская Рождества Богородицы	1855		дер.	військ. посел.
Чугуев	Церковь во имя Скорбящей Божьей матери	1854		кам.	приватний пожертвувач
Каменная Яруга	?	? 1857	1819	дер. кам.	прихожани, військ. посел.
Ново-Покровское	Покровская церковь	1841		дер.	військ. посел.
Кочеток	Владимирско-Богородичная церковь	? 1854	1818	дер. кам.	прихожани військ. посел.
Коробочкино	Успенская церковь	1839		дер.	військ.посел.
Малиновка	Архангело-Михайловская церковь	1836		дер.	військ.посел.
Моспаново	Георгиевская церковь	1832 (перенесена з сл. Мохнач)		дер.	військ.посел.

Продовження додатка А 12

Граково	Троицкая церковь	1810		кам.	прихожани
Зарожное		? 1850	1818	дер.	прихожани військ. по- сел.
Тетлега	Церковь в честь Успения Св. Апостола Иоанна Богослова	1855		дер.	військ. по- сел.
Большая Бабка	Церковь с колокольнею	? 1852 (перебудована)	1819	дер.	прихожани
Песчаное	?	? 1852 (перебудована)	1818	дер.	прихожани військ. по- сел.
Пятницкое	Парасковьевская церковь	?	1818	дер.	прихожани
7 округ					
Ново-Борисоглебск	Рождество-Богородицкая церковь	? 1846 (перебудована)	1818	дер.	прихожани
Ново-Борисоглебск	Воскресенская соборная церковь	? 1851 (перебудована)	1817	дер.	прихожани військ. по- сел.
Ново-Андреевка	Святого Николая с колокольнею	? 1845 (перебудована)	1817	дер.	
Ново-Андреевка	Церковь во имя Рождества Богородицы	1825 (перенесена з сл. Мо- хнач)		дер.	військ. по- сел.
Ново-Андреевка	Колокольня церкви во имя Рождества Богородицы	1845		дер.	військ. по- сел.
Скрыпаево	Церковь Вознесения	? 1847 (перенесена з с. Мох- нач)	1817	дер.	прихожани військ. по- сел.
Шебелинка	Архангело-Миайловская церковь с ко- локольней	? 1838 (перебудована дзвіни- ця)	1829	дер.	прихожани
Меловая	Церковь Святого Николая с колоколь- ней	? 1845 (перебудована дзвіни- ця)	1829	дер.	прихожани
Асеевка	Николаевская церковь	1824		кам.	прихожани
Михайловское	Троицкая	?	1829	дер.	прихожани
8-й округ					
Ново-Серпухов	Церковь во имя Успения Пресвятой Богородицы с колокольней	? 1847 (надбудована)	1818	кам.	прихожани військ. по- сел.
Ново-Серпухов	Молитвенный дом	1848		дер.	військ. по- сел.
Ново-Серпухов	?	?	1818	дер.	прихожани
Вербовка	Преображенская церковь	1857		дер.	військ. по- сел.
Яковенково	Церковь во имя Святого Николая	?	1826	дер.	прихожани
Борщевое	Церковь во имя Вознесения Господня с колокольней	1846		дер.	військ. по- сел.

Продовження додатка А 12

Гусаровка	Троицкая церковь	1790		дер.	прихожани
Гусаровка	Молитвенный дом	1848		дер.	військ. посел.
Лозовенька	Церковь во имя Святых Козьмы и Дамиана с колокольной	?	1829	дер.	прихожани
Волвенкино	Молитвенный дом	1848		дер.	військ. посел.
Петровское	Церковь во имя Преображения Господня с колокольной	1841 (перестроена)		дер.	військ. посел.
Веревкина	Николаевская церковь с колокольной	1797	1829	дер.	прихожани
Протопоповка	Екатерининская церковь	1796	1829	дер.	прихожани

*Історичні назви населених пунктів та культових будівель наведено російською мовою згідно з першоджерелами.

Складено автором за: ЦДІАК України. Ф. 1323. Оп. 1. Спр. 344. Арк. 152–165; ЦДІАК України. Ф. 1351. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 1–212; ЦДІАК України. Ф. 1351. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 10–15, 21–45, 53–75; ЦДІАК України. Ф. 1351. Оп. 2. Спр. 516. Арк. 1–58; ЦДІАК України. Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 407. Арк. 1–19; ЦДІАК України. Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 408. Арк. 1–54; ЦДІАК України. Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 434. Арк. 1–216; ЦДІАК України. Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 435. Арк. 1–248; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 1–226; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 411. Арк. 1–121; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 540. Арк. 123–160, 162–210, 211–235, 237, 240–261, 262–263, 265–323, 324–326, 329–341; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 570. Арк. 1–92; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 645. Арк. 1–27; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 723. Арк. 241–265 зв., 534–920; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 816. Арк. 1–620; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 858. Арк. 1–120; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 880. Арк. 1–132; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 883. Арк. 1–145; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 910. Арк. 48–544; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 980. Арк. 1–16; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 981. Арк. 1–24; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 983. Арк. 1–4.

Перелік документів за умовними групами застосування, які регулювали будівельну діяльність у військових поселеннях у 1818–1834 рр.

І. Документи, які визначали систему управління будівельною діяльністю.

1. Проект учреждения о военном поселении пехоты. Часть четвертая. Положение о Экономическом комитете военных поселений. Высочайше утверждено 02. 02. 1819 г.
2. Проект учреждения о военном поселении пехоты. Часть девятая. Образование штаба Отдельного корпуса военных поселений. Высочайше утверждено 25.03.1821 г.
3. Подробное расписание предметов Штаба отдельного корпуса военных поселений и разделение отделений дежурств и экономической части на столы по роду и пространству дел им присвоенных.
4. Образование дивизионного штаба поселенной дивизии.
5. Приложение к образованию дивизионного штаба. Управление войсками на работах находящимися.
6. Управление войсками на работах находящимися в Артиллерийских ротах и бригадах.
7. Управление войсками на работах находящимся в батальонах и бригадах.. Составлено в 1823 г.
8. Образование дивизионных и отрядных штабов и управление войсками на работах находящимися (2 издание). Высочайше утверждено 06.10. 1821 г.
9. Управление войск отдельного корпуса Военного поселения в дивизиях и отрядах. Высочайше утверждено 06. 10. 1821 г.
10. Образование Совета Главного над военными поселениями начальника. Высочайше утверждено 25.03. 1821 г.
11. Положение о временном отношении Экономического комитета военных поселений к Комитету полкового управления в округах поселения Гренадерского графа Аракчеева полка, когда производятся там строения. Утверждено графом Аракчеевым. 12. 09. 1822 г.
12. Штат Штаба поселенного резервного кавалерийского корпуса, когда действующие эскадроны находятся в округах военного поселения. Высочайше утверждено 27. 06. 1824 г.
13. Правила об управлении лесами округов военного поселения 2-й уланской дивизии. Высочайше утверждено 04. 02. 1824 г.
14. Инструкция временному комитету по строительной части отделений военных кантонистов. Утверждено графом Аракчеевым 10. 06. 1824 г.
15. Положение об управлении резервных войск. Высочайше утверждено 19. 01. 1829 г.
16. Положение о Строительном комитете Главного штаба его императорского величества по военному поселению. Высочайше утверждено 18. 08. 1830 г.
17. Положение о корпусе инженеров военных поселений. Высочайше утверждено 04. 04. 1831 г.

Продовження додатка А 13

18. Положення о строительном комитете 1-го округа Корпуса инженеров военных поселений. Высочайше утверждено 08. 05. 1837 г.

II. Документи, які визначали склад інфраструктури поселень

1. Учреждение о военных поселениях. Часть шестая. Руководство к учреждению школ для кантонистов среднего возраста по методам взаимного обучения и управлению оными. СПб, В типографии Штаба Поселенных войск. 1819 года.
2. О ротных школах подробные правила, служащие дополнением к шестой части проекта "Учреждения о военных поселениях".
3. Проект учреждения военных поселениях кавалерии. Часть третья. Положение о конском заводе и запасных хлебных магазинах. Высочайше утверждено 09. 12. 1821 г.
4. Положение о разделении в поселенной роте унтер-офицеров и рядовых на отделения и десятки и расположении оных по домам.
5. О числе, разделении в поселенных эскадронах унтер-офицеров и рядовых на взводы и десятки, и расположение оных по домам. 1821 г.
6. Правила о разделении эскадронных штабных строений в различных видах поселения эскадронов, кроме совокупного. 1821 г.
7. Положение о запасных хлебных магазинах в округах военного поселения 2-й уланской дивизии. Высочайше утверждено 23.07.1823 г.
8. Дополнительные правила к положениям о запасных хлебных магазинах в округах военного поселения пехоты и кавалерии. Высочайше утвержденный доклад 16.05.1824 г.
9. Дополнительные правила к положению о конском заводе в округах военного поселения регулярной кавалерии Высочайше утверждено 12. 07. 1824 г.
10. Положение о церквях, священниках и их причте в округах военного поселения кавалерии. Издано 7 мая 1824 г.

III. Документи, які визначали містобудівні вимоги до населених пунктів

1. Положение о выборе мест для построения полковых штабов и поселенных рот в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии. Положение о выборе мест для построения полковых штабов и поселенных рот в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии.
2. Положение о разных устройствах в ротах поселенных батальонов.

IV. Документи, які визначали особливості використання на будівництві в військових поселеннях батальйонів піхотних полків

1. Положение о работах в округах военного поселения пехоты. Государь изволил читать 26.11.1819г
2. Правила о производстве работ в округах военного поселения 1-й Гренадерской дивизии батальонами и артиллерийскими ротами оному назначенными. Составлены в 1822 г.
3. Правила о производстве работ в округах военного поселения 2-й уланской дивизии батальонами и артиллерийскими ротами, к оному назначенными. Утверждено графом Аракчеевым в 1823 г.

Продовження додатка А 13

4. Положение о свидетельстве, починке и укомплектовании в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии инструментов, употребляемых батальонами и артиллерийскими ротами, наряжаемыми ежегодно к производству работ.
5. XX Положение об инструментах для пехотных батальонов, поступающих к копанию каналов и канав в болотах, для присоединения к прочим положениям об инструментах, имеющихся в штабе вверенной Вам дивизии и один экземпляр VI и XIX положений об инструментах, потребных для первогодней и окончательной расчистки полей. 1823 г.
6. Положение о палатках и пирамидах для третьих батальонов находящихся у производства работ в отрядах военных поселений в Херсонской и Екатеринославской губерниях. Высочайше утверждено 14. 03. 1825 г.
7. Правила коими должны руководствоваться полки при отправлении третьих батальонов в состав Корпуса поселенных войск.
8. Правила, коими должны руководствоваться полки при отправлении своих вторых батальонов в состав корпуса поселенных войск, в дополнение к высочайше утвержденным мая в 8-й день 1819 года, напечатанным и разосланным по всей армии.
9. Положение об инструментах для пехотных батальонов, употребляемых к работам в округах военных поселений.

V. Документи, які регулювали створення військово-робочих підрозділів та їх використання у будівництві

1. Штат военно-рабочего батальона. Высочайше утверждено 07.02.1818 г.
2. Положение об инструментах для 5 и 7 военно-рабочих батальонов, с наставлением батальонным командирам. Составлено 20. 11. 1818 г.
1. Положение о воловьем подвижном парке при 3-й Уланской дивизии. Высочайше утверждено 11. 11. 1821 г.
2. Положение о сформировании при 3-й и Бугской дивизиях конно-рабочих команд для работ, производимых в округах военного поселения. Высочайше утверждено 02. 11. 1821г
3. Положение о сформировании при 2-й уланской дивизии конно-рабочей команды для работ, производимых в округах сей дивизии. Высочайше утверждено 25. 12. 1822 г.
4. Положение о сформировании при поселенных батальонах 2-й и 3-й гренадерской дивизий конно-рабочей команды для работ, производимых в округах сих двух дивизий. Высочайше утверждено.09. 03. 1825 г.
5. Положение о поселенных фурштатских ротах для поселенных пехотных и кавалерийских полков. 1820 год.
6. Положение о поселенных фурштатских ротах для поселенных кавалерийских полков. Высочайше утверждено 18. 02. 1825 г.
7. Положение о приеме на укомплектование мастеровых батальонов.
8. Положение о лошадях, обозе и упряжи, назначенных для работ военного поселения Елецкого и Полоцкого пехотных полков.

Продовження додатка А 13

VI. Правила виконання будівельних та супутніх робіт

1. Положение о работах в округах военного поселения пехоты.
2. Положение о содержании в исправности дорог в округе военного поселения. Государь изволил читать 26. 11. 1819 г.
3. Положение об устройстве и отделке шоссе в округах военного поселения 1-й Гренадерской дивизии. Утверждено графом Аракчеевым 25. 10.1822 г.
4. Положение о порядке наблюдения за постройкой ротных строений в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии (2-е издание). Утверждено графом Аракчеевым 24. 10. 1823 г.
5. Положение о содержании в округах военного поселения 2-й и 3-й гренадерских дивизии дорог, мостов, гатей, труб и переправ.
6. Правила об устройении дороги от Отненского монастыря до деревни Шевелева. Утверждено графом Аракчеевым 01. 11. 1824 г.
7. Правила об исправлении ротных строений, принятых в ведение комитетов полкового управления в округах военного поселения 1-й гренадерского дивизии, с дополнениями. Утверждено графом Аракчеевым правила 12.02, дополнения 25. 05. 1824 г.
8. Положение о возведении строений при устройстве округов военного поселения полков 2-й и 3-й гренадерских дивизий. Высочайше утверждено 14. 01. 1825 г
9. Положение о подвозке материалов при производстве строений в округах военного поселения. Утверждено Аракчеевым 23. 04. 1825 г.
10. Положение о ремонтном содержании строений, дорог и мостов в первых 4-х округах Новгородского удела пахотных солдат. Высочайше утверждено 19. 05. 1834 г.
11. Положение о содержании и исправлении ротных строений в военных поселениях (2-е издание). Высочайше утверждено 09. 01. 1824 г.
12. Дополнения к правилам о порядке исправления ротных строений, принятых в ведение комитета полкового управления, препровожденные при приказе 12 февраля 1824 года за № 52.
13. Правила о порядке поступления ротных строений на ремонтное содержание (2-е издание в 1834 г.). Утверждено графом Аракчеевым 19. 02. 1825 г.
14. Положение о ремонтном содержании строений полкового штаба (2-е издание). Высочайше утверждено 22. 01. 1825 г.
15. Положение о построении обывательских домов в г. Старая Русса.
16. Приложения к правилам о производстве работ в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии батальонами и артиллерийскими ротами, к оному назначенными.
17. Правила о выводе людей на работу при производстве оной в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии войсками, на работу в 1825 году назначенными, и о занятии их фронтовой службой.

VII. Правила видобування, заготівлі та виробництва будівельних матеріалів

1. Положение о плитной ломке на озере Ильмень. 1820 г.

Продовження додатка А 13

2. Положение о приготовлении штукатурной драни. Утверждено графом Аракчеевым 12. 09. 1821 г.
3. Положение о ежегодном приготовлении извести для округов военного поселения 1-й Гренадерской дивизии.
4. Положение о приготовлении выпиленных на паровом лесопильном заводе горбылей из называемых годными, на крыши надворных строений, на чистые полы в сенях и на устройство наружных крылец при самых домах военных поселян хозяев.
5. Положение о приготовлении гонта для покрытия домов и надворных строений в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии (2-е издание).

VIII. Правила використання будівельних матеріалів та технологій

1. Положение об употреблении составов из дегтя и смолы при строениях в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии. 1820 г.
2. Положение об употреблении при строениях в округах 1-й Гренадерской дивизии составов для обмазки дерева, закладываемого в каменные стены и для замазки швов каменного цоколя. Утверждено графом Аракчеевым 20. 04. 1821 г.
3. Инструкция о нивелировании стропил. Печатано 05. 12. 1821 г.
4. Правила об окраске деревянных крыш на строениях в округах военного поселения, составленные на основании доклада Высочайше конформированного 09. 01. 1824 г. Утверждено графом Аракчеевым 22. 07. 1824 г.
5. Правила для руководства производителям работ при обшивке снаружи тесом домов военных поселян-хозяев в округах поселений 1-й гренадерской дивизии и при окрашении сей обшивки. Печатано 10 мая 1825 года.
6. Дополнение к параграфу 43 правил для руководства производителям работ при обшивке снаружи тесом домов военных поселян хозяев в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии и при окрашении сей обшивки. Утверждено Аракчеевым 24. 08. 1825 г.
7. Положение о проведении дымовых труб, расположении печей, каминов и очагов и об устройении деревянных перегородок в каменных домах в округах военного поселения. 1827 г. *Приказ Начальника Штаба по военному поселению февраля 8 дня 1827 г. № 17.*
8. Наставление о употреблении листового железа на крыши каменных зданий в военных поселениях (2-е издание).
9. Правила об употреблении извести в Свинорге, приготовляемой, для строений в округах военного поселения: 1,2 и 3 Гренадерских дивизий и о способе подливать кирпич раствором, из оной извести приготовленным. Утверждено графом Аракчеевым 12. 01. 1826 г.

IX. Практичні описи спорудження будівель та споруд видані 1821 року

1. Практическое описание постройки надворного строения при доме для военных поселян хозяев с мезонином со сметою.
2. Практическое описание строения дома для военных поселян хозяев с мезонином и надворного к оному строения со сметою.

Продовження додатка А 13

3. Практическое описание постройки дома для инвалидов, при пожарных инструментах находящихся с конюшнею для лошадей, со сметою.
4. Практическое описание постройки дома для ротных инвалидов в симметрии лавок, со сметою.
5. Практическое описание постройки надворного строения при доме для непоселенных унтер-офицеров и ефрейторов со сметою.
6. Практическое описание построения дома для дежурного офицера, ротного комитета, фельдфебеля и каптенармуса с мезонином и надворным к оному строению, со сметою.
7. Практическое описание построения надворного строения при доме для дежурного офицера, ротного комитета, фельдфебеля и каптенармуса с мезонином и надворным к оному строению, со сметою.
8. Практическое описание надворного строения дома для ротных инвалидов, состоящего из одной кухни, со сметою.
9. Практическое описание построения дома для ротных лавок по новому проекту в один этаж, со сметою.
10. Практическое описание построения дома для ротной часовни, школы для кантонистов и для жительства их учителей, с мезонином и башнею над часовнею, со сметою.
11. Практическое описание построения надворного строения при доме для ротной часовни, в коем помещается мастерская для кантонистов, покой для сторожа и кухня., со сметою.
12. Практическое описание построения дома для 3-х ротных командиров с мезонином , со сметою.
13. Практическое описание построения надворного строения при доме для 3-х ротных командиров с мезонином , со сметою.
14. Практическое описание построения сарая для пожарных инструментов, с помещением для инвалидов при оных находящихся, со сметою.
15. Практическое описание о строениях домов военных поселян по новому предположению в один этаж, с надворным к оному строением, со сметою
16. Практическое описание о подкреплении стропильных связей и потолочных балок над мезонинами и классами, в выстроенных ротных часовнях и об устройстве стропил и связей оных с потолочными балками в ротных часовнях, кои будут вновь построены.
17. Практическое описание способа делать стропила на крышах экзерциргаузов в полковых Штабах Гренадерских полков императора австрийского и наследного принца прусского по проекту генерал-майора Фабра.
18. Практическое описание постройки надворных строений с чуланами и сеновалами при домах военных поселян по новому предположению в один этаж, со сметою материалам, потребных на одно таковое строение.
19. Описание устройства деревянных мостиков и мостов несложной плотничной работы с чертежами.

Продовження додатка А 13*Х. Документи для складання кошторисів на будівництво, ремонт та виплату заробітної плати робочим підрозділам*

1. Правила, какие издержки Экономический комитет должен принимать к расчету в определении цен на строительные материалы. Утверждены графом Аракчеевым. 20.04.1822 г.
2. Положение о сдельной плате за построение домов ротного штаба поселенной роты по новому плану с надворными при оных строениями, заборов по ротной площади и на флангах роты и надолбов в прогалках между домами. Высочайше утверждено 19. 07. 1823 г.
3. Положение о количестве красильных материалов, потребных на окрашивание в жилых покоях каменных стен, деревянных полов и железа листового на крышах. Составлено директором работ для составления исчислений и смет. Приказ по отдельному корпусу военных поселений 31.05.1823 г. № 156.
4. Смета на построение каменной взводной конюшни, с караульною и двумя фуражными магазинами, по Высочайше утвержденному плану под № 19, в округах военного поселения 2-й уланской дивизии.
5. Смета о потребности материалов на построение госпиталя в городе Новомиргороде из жженого кирпича на извести.
6. Положение о количестве материалов, какое назначать должно при составлении смет на постройку домов. Высочайше утверждено 1825 г.
7. Штатное назначение ежегодного отпуска ремонтных сумм на содержание ротных строений 3-х поселенных рот Охтенского порохового завода. Высочайше утверждено 13.03.26 г.
8. Правила о проверке сумм, употребленных на возведение, перестройку и починку зданий батальонов военных кантонистов. Высочайше утверждено 15.10.27 г.
9. Смета для построение домов военных поселян по крестьянскому образцу с надворными при оных строениями по плану Высочайше утвержденному 08.12.1827 г.
10. Смета на построение каменного одноэтажного дома и на переделку и исправление одного деревянного дома.
11. Положение о сдельной плате за построение домов ротного Штаба поселенной роты по новому плану с надворными при оных строениями, заборов, по ротной площади и на флангах роты надолбов в прогалках между домами.
12. Положение о сдельной плате за построение домов ротного Штаба поселенной роты по новому плану с надворными при оных строениями, заборов, по ротной площади и на флангах роты надолбов в прогалках между домами.
13. Положение о выгрузке материалов в округах военного поселения, с определением дневных уроков сей работы и сдельной платы.
14. Положение о задельной и поденной штате. за работы, произведенные в округах военного поселения

Продовження додатка А 13

XI. Посадові інструкції.

1. Дополнение к инструкции начальнику кирпичных заводов в округах военного поселения, изданной в 1820 г.
2. Инструкция начальнику кирпичного завода в округах военных поселений. 1823 г.
3. Инструкция смотрителям госпитальных зданий, в заведывании Департамента военных поселений состоящих, к производству мелочных и экстренных в строениях починок; на основании журнала Военного совета, состоявшегося в 24 день апреля 1836 года.

XII. Правила складання звітності

1. Положение о годовом отчете кирпичных заводов в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии. Утверждено Аракчеевым 28.04.1824 г.
2. Положение о годовых отчетах производителей работ о построении полковых штабов и поселенных рот в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии. Утверждено Аракчеевым 26.06.24 г.
3. Положение о годовых рапортах о производстве работ батальонами пехотных полков, артиллерийскими ротами и военно-рабочими батальонами в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии. Утверждено Аракчеевым 18.04. 1825 г.
4. Учреждение о военных поселениях. Часть одиннадцатая. Правила составления общих годовых отчетов экономического комитета военных поселений и ревизии оных. Санкт-Петербург, в типографии Карла Крайя. 1821 год. С. 60 . III. Подробные правила о составлении отсылаемых экономическим комитетом военных поселений в государственный контроль отчетов в строительных материалах и инструментах, и о ревизии оных.

XIII. Протипожежні правила

1. Положение о пожарных инструментах в округах военного поселения 2-й уланской дивизии. Высочайше утверждено 06.08. 1824 г.
2. Правила о предосторожности от происходящих от печей пожаров в ротных строениях поселенных пехотных полков и о порядке производства следствий при сих пожарах. Утверждено Аракчеевым 16.03. 1825 г.
3. Положение о проведении дымовых труб, расположении печей, каминов и очагов, и об устройении деревянных перегородок в каменных домах, возводимых в Округах Военного поселения. 1826 г.
4. Положение о пожарной части в округах военного поселения Украинского, Новороссийского и Киевской и Подольской губерний. Высочайше утверждено 21.10. 1844 г.

Складено автором за: РГВИА. Ф. 411. Оп. 1. Д. 8. Л. 183; ЦДАК України. Ф. 1323. Оп. 1. Спр. 271. Арк. 657-666; ЦДАК України. Ф. 1352. Оп. 1. Спр.395. Арк. 121; ЦДАК України. Ф. 1353. Оп.1. Спр.19. Арк. 55; Разные положения о военном поселении. Кн. 1–14; О военном поселении. Кн. 1-6.

Додаток А 14

**Витрати на будівництво об'єктів інфраструктури військового поселення кавалерії на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії
у період з 1823 до 1857 рр.**

Відділення кошторису	Запит			Асигнування			% покриття запиту
	Всього витрат за кошторисом (руб.асигн.)	Витрати на будівництво (руб.асигн.)	% %	Всього витрат за кошторисом (руб.асигн.)	Витрати на будівництво (руб.асигн.)	% %	
1	2	3	4	6	7	8	9
1823 рік							
1-е. Витрати по поселенню 2-ї уланської дивізії (повноваження штабу дивізії)	71623,05	46931,45	65,5	92570,5	34489,0	37,3	73,5
2-е. Витрати по округах 2-ї уланської дивізії (повноваження Комітетів полкового управління), зокрема:	209115,27	104013,735	49,7	152235,5	52128,53	34,2	50,1
Таганрозького полку	29594,24	5304,17	17,9	31939	3955,22	12,4	74,6
Чугуївського полку	113827,79	80687,97	70,9	91487,0	37561,15	41,1	46,6
Борисоглібського полку	34658,67	11186,10	32,3	17956,5	7256,36	40,4	64,9
Серпухівського полку	31034,57	6835,50	22,0	10853,0	3355,80	30,9	49,1
Всього по поселенню	280738,32	150945,185	53,8	244806,0	86617,53	35,4	57,4
1827 рік							
1-е. Витрати по поселенню (повноваження начальника загону)	271157,55	23318,50	8,6	95348,3	23318,5	24,5	100,0
2-е. Витрати по округах 2-ї кірасирської дивізії, зокрема:	77886,71	984,80	1,3	6329,44	0,00	0,0	0,0
дивізійного штабу	10688,75	0,00	0,0	5129,44	0,00	0,0	0,0
Катеринославського полку	16799,49	246,20	1,5	1582,36	0,00	0,0	0,0
Глухівського полку	16799,49	246,20	1,5	1582,36	0,00	0,0	0,0
Астраханського полку	16799,49	246,20	1,5	1582,36	0,00	0,0	0,0
Псковського полку	16799,49	246,20	1,5	1582,36	0,00	0,0	0,0
3-е. Витрати по округах 2-ї уланської дивізії, зокрема:	232856,05	123463,25	53,0	137593,23	80086,14	58,2	64,9
дивізійного штабу	13223,00	0,00	0,0	0,00	0,00	0,00	0,00
Білгородського полку	20072,6	4773,38	23,8	11020,57	4070,34	36,9	85,3
Чугуївського полку	158439,3	112880,1	71,2	105055,99	72757,71	69,3	64,5
Борисоглібського полку	17059,16	1465,2	8,6	7643,52	0,00	0,0	0,0
Серпухівського полку	24061,99	4344,565	18,1	13873,16	3258,09	23,5	75,0
Всього по поселенню	581900,31	147766,545	25,4	239270,97	103404,64	43,2	70,0
1829 рік							
1-е. Витрати по поселенню (повноваження начальника загону)	120677,70	18595,00	15,4	80500,71	17786,77	22,1	95,7
2-е. Витрати по округах 2-ї кірасирської дивізії, зокрема:	132742,47	50093,53	37,7	31808,00	24000,00	75,5	47,9
дивізійного штабу	11060,00	0,00	0,0	даних немає	0,00	0,0	0,0
Катеринославського полку	25691,20	7528,72	29,3	7952,00	6000,00	75,5	79,7
Глухівського полку	24467,04	6997,87	28,6	7952,00	6000,00	75,5	85,7
Астраханського полку	24826,98	6997,87	28,2	7952,00	6000,00	75,5	85,7
Псковського полку	46697,26	28569,09	61,2	7952,00	6000,00	75,5	21,0
3-е. Витрати по округам 2-ї уланської дивізії, зокрема:	326039,54	157950,04	48,4	32123,77	9732,73	30,3	6,2
дивізійного штабу	8290,00	0,00	0,0	даних немає	0,00	0,0	0,0
Білгородського полку	120806,17	83810,12	69,4	4637,26	1296,85	28,0	1,5
Чугуївського полку	127694,36	66545,06	52,1	12137,75	0,00	0,0	0,0
Борисоглібського полку	32527,32	1905,71	5,9	5857,85	2185,14	37,3	114,7
Серпухівського полку	36721,69	5689,15	15,5	9490,92	6250,74	65,9	109,9
Всього по поселенню	579459,71	226638,57	39,1	144432,48	51519,50	35,7	22,7

Продовження додатка А 14

Відділення кошторису	Запит			Асигнування			% покриття запиту
	Всього витрат за кошторисом (руб.асигн.)	Витрати на будівництво (руб.асигн.)	% %	Всього витрат за кошторисом (руб.асигн.)	Витрати на будівництво (руб.асигн.)	% %	
1	2	3	4	6	7	8	9
1831 рік							
1-е. Витрати по поселенню (повноваження штабу корпусу)	даних немає	даних немає		124922,49	34452,00	27,6	
2-е. Витрати по округах 2-ї кірасирської дивізії, зокрема:	даних немає	98670,30		33015,00	24725,00	74,9	25,1
Катеринославського полку	даних немає	даних немає		14366,17	12293,67	85,6	
Глухівського полку	даних немає	даних немає		9324,17	7251,67	77,8	
Астраханського полку	даних немає	даних немає		4415,16	2342,66	53,1	
Псковського полку	даних немає	даних немає		4909,50	2837,00	57,8	
3-е. Витрати по округах 2-ї уланської дивізії, зокрема:	даних немає	443367,17		70885,45	50598,00	71,38	11,4
Білгородського полку	даних немає	даних немає		15629,45	5002,00	32,0	
Чугуївського полку	даних немає	даних немає		41705,00	38485,00	92,3	
Борисоглібського полку	даних немає	даних немає		5143,50	1923,50	37,4	
Серпухівського полку	даних немає	даних немає		8407,50	5187,50	61,7	
Всього по поселенню 2-го Резервного кав. корпусу	960557,54	даних немає		228822,94	109775,00	48,0	
1837 рік							
1-е. Витрати по поселенню (повноваження штабу корпусу)	238709,64	38567,00	16,2	142295,00	19110,00	13,4	49,6
2-е. Витрати по 1, 2, 3, 4 округах, зокрема:	461344,62	289431,55	62,7	16585,00	15535,00	93,7	5,4
1-й округ	109400,88	67612,22	61,8	5195,00	4845,00	93,3	7,2
2-й округ	123384,29	78099,18	63,3	1855,00	1505,00	81,1	1,9
3-й округ	122434,96	81782,64	66,8	6650,00	6300,00	94,7	7,7
4-й округ	106124,49	61937,51	58,4	2885,00	2885,00	100,0	4,7
3-е. Витрати по 5, 6, 7, 8 округах, зокрема:	590145,75	435761,2	73,8	182465,00	179865,00	98,6	41,3
5-й округ	127353,41	90762,19	71,3	12240,00	11890,00	97,1	13,1
6-й округ	248047,88	204823,01	82,6	108315,00	106765,00	98,6	52,1
7-й округ	157917,28	121044	76,7	50925,00	50575,00	99,3	41,8
8-й округ	56827,18	19132	33,7	10985,00	10635,00	96,8	55,6
Всього по Українському військовому поселенні (далі – УВП)	1290200,01	763759,75	59,2	341345,00	214510,00	62,8	28,1
1838 рік							
1-е. Витрати по поселенню (повноваження штабу корпусу)	232393,61	26467,00	11,4	161345,00	10000,00	6,2	37,8
2-е. Витрати по 1, 2, 3, 4 округах, зокрема:	370612,54	184364,74	49,7	56796,00	55058,00	96,9	29,9
1-й округ	130123,28	79855,22	61,4	23178,00	22743,50	98,1	28,5
2-й округ	72905,70	28072,73	38,5	4672,00	4237,00	90,7	15,1
3-й округ	84306,84	39912,92	47,3	17396,00	16962,00	97,5	42,5
4-й округ	83276,72	36523,87	43,9	11550,00	11115,50	96,2	30,4
3-е. Витрати по 5, 6, 7, 8 округах, зокрема:	436605,27	266290,27	61,0	89875,00	86928,00	96,7	32,6
5-й округ	117355,40	78306,02	66,7	23321,00	22887,00	98,1	29,2
6-й округ	135797,80	87445,99	64,4	44432,00	42787,00	96,3	48,9
7-й округ	100635,61	57434,18	57,1	13431,00	12997,00	96,8	22,6
8-й округ	82816,46	43104,08	52,0	8691,00	8257,00	95,0	19,2
Всього по УВП	1039611,42	477122,01	45,9	308016,00	151986,00	49,3	31,9

Продовження додатка А 14

Відділення кошторису	Запит			Асигнування			% покриття запиту
	Всього витрат за кошторисом (руб.асигн.)	Витрати на будівництво (руб.асигн.)	% %	Всього витрат за кошторисом (руб.асигн.)	Витрати на будівництво (руб.асигн.)	% %	
1	2	3	4	6	7	8	9
1839 рік							
1-е. Витрати по поселенню (повноваження штабу корпусу)	240818,78	32467,00	13,5	119665,00	13580,00	11,3	41,8
2-е. Витрати по 1, 2, 3, 4 округах, зокрема:	620192,01	417895,83	67,4	60712,00	36856,00	60,7	8,8
1-й округ	190803,65	138233,09	72,4	19168,00	13314,00	69,5	9,6
2-й округ	143428,75	92851,84	64,7	13143,00	7179,00	54,6	7,7
3-й округ	136956,66	86963,06	63,5	12603,00	6709,00	53,2	7,7
4-й округ	149002,95	99847,84	67,0	15798,00	9654,00	61,1	9,7
3-с. Витрати по 5, 6, 7, 8 округах, зокрема:	538929,44	363321,08	67,4	114568,00	110999,00	96,9	30,6
5-й округ	111950,51	72266,63	64,6	16335,00	15900,00	97,3	22,0
6-й округ	193897,98	143754,76	74,1	52485,00	50220,00	95,7	34,9
7-й округ	121925,19	79960,80	65,6	26500,00	26065,00	98,4	32,6
8-й округ	111155,76	67338,89	60,6	19248,00	18814,00	97,7	27,9
Всього по УВП	1399940,23	813683,91	58,1	294945,00	161435,00	54,7	19,8
1841 рік							
Відділення кошторису	Всього витрат за кошторисом (руб.асигн.)	Витрати на будівництво (руб.асигн.)	% %	Всього витрат за кошторисом (руб.асигн.)	Витрати на будівництво (руб.асигн.)	% %	% покриття запиту
1-е. Витрати по поселенню (повноваження штабу корпусу)	даних немає	даних немає		40176,98	7887,00	19,6	
2-е. Витрати по 1, 2, 3, 4 округах, зокрема:	даних немає	114289,97		14301,57	7303,00	51,1	6,4
1-й округ	даних немає	44125,18		3085,58	1367,00	44,3	3,1
2-й округ	даних немає	20917,98		3551,56	1802,00	50,7	8,6
3-й округ	даних немає	22161,96		3070,90	1342,00	43,7	6,1
4-й округ	даних немає	27084,85		4593,53	2792,00	60,8	10,3
3-с. Витрати по 5, 6, 7, 8 округах, зокрема:	даних немає	136465,46		18993,96	18152,00	95,6	13,3
5-й округ	даних немає	17162,54		2627,06	2503,00	95,3	14,6
6-й округ	даних немає	64602,71		7529,77	7060,00	93,8	10,9
7-й округ	даних немає	22015,87		3500,06	3376,00	96,5	15,3
8-й округ	даних немає	32684,34		5337,07	5213,00	97,7	15,9
Всього по УВП	даних немає			73472,51	33342,00	45,4	
1842 рік							
1-е. Витрати по поселенню (повноваження штабу корпусу)	72389,55	9847,07	13,6	29392,39	1300,00	4,4	13,2
2-е. Витрати по 1, 2, 3, 4 округах, зокрема:	76738,35	23437,06	30,5	13785,42	6839,00	49,6	29,2
1-й округ	20125,55	7460,04	37,1	5325,55	3620	68,0	48,5
2-й округ	22115,86	6749,97	30,5	2936,52	1200	40,9	17,8
3-й округ	16972,16	4333,22	25,5	2205,86	490	22,2	11,3
4-й округ	17524,78	4893,83	27,9	3317,49	1529	46,1	31,2
3-с. Витрати по 5, 6, 7, 8 округах, зокрема:	88975,28	45735,45	51,4	24524,84	23683,00	96,6	51,8
5-й округ	16500,19	5925,88	35,9	3358,05	3234	96,3	54,6
6-й округ	27760,66	16706,96	60,2	11099,67	10630	95,8	63,6
7-й округ	22606,06	11466,91	50,7	4497,06	4373	97,2	38,1
8-й округ	22108,37	11635,70	52,6	5570,06	5446	97,8	46,8
Всього по УВП	238103,18	79019,58	33,2	67702,65	31822,00	47,0	40,3

Продовження додатка А 14

Розділ Припущення про будівельні роботи	Витрати на будівництво		% покриття запити
	Запит (руб. срібл.)	Асигнування (руб. срібл.)	
1	2	3	4
1847 рік			
Повернення сум за будівництво попередніх років	987,81	1022,00	103,5
Витрати по 1, 2, 3, 4 округах, зокрема:	14718,82	11111,00	75,5
1-й округ	1566,56	1200,00	76,6
2-й округ	3365,98	2200,00	65,4
3-й округ	4046,47	2887,00	71,3
4-й округ	5739,81	4824,00	84,0
Витрати по 5, 6, 7, 8 округах, зокрема:	26023,83	17713,00	68,1
5-й округ	3743,35	2700,00	72,1
6-й округ	8810,35	6250,00	70,9
7-й округ	3447,41	2700,00	78,3
8-й округ	10022,72	6063,00	60,5
Всього по УВП	41730,46	29846,00	71,5
1848 рік			
Повернення сум за будівництво попередніх років	1842,00	0,00	0,0
Витрати по 1, 2, 3, 4 округах, зокрема:	12507	10848,00	86,7
1-й округ	1433,00	1428,00	99,7
2-й округ	2984,00	3022,00	101,3
3-й округ	3035,00	2909,00	95,8
4-й округ	5055,00	3489,00	69,0
Витрати по 5, 6, 7, 8 округах, зокрема:	28958	19292,00	66,6
5-й округ	2397,00	2380,00	99,3
6-й округ	17318,00	12120,00	70,0
7-й округ	5482,00	3218,00	58,7
8-й округ	3761,00	1574,00	41,9
Всього по УВП	43307,00	30140,00	69,6
1849 рік			
Повернення сум за будівництво попередніх років	4866,66	2874,30	59,1
Витрати по 1, 2, 3, 4 округах, зокрема:	6178,00	7694,00	124,5
1-й округ	1281,00	1254,00	97,9
2-й округ	1077,00	1077,00	100,0
3-й округ	1578,00	3121,00	197,8
4-й округ	2242,00	2242,00	100,0
Витрати по 5, 6, 7, 8 округах, зокрема:	26863,00	20734,00	77,2
5-й округ	3757,00	2595,00	69,1
6-й округ	14171,00	11671,00	82,4
7-й округ	4169,00	2468,00	59,2
8-й округ	4766,00	4000,00	83,9
Всього по УВП	37907,66	31302,30	82,6
1855 рік			
В цілому по всіх округах (повернення сум, ремонт, інструменти, добування смоли)	14285,00	12205,34	85,4
Витрати по 1, 2, 3, 4 округах, зокрема:	8763,00	6523,00	74,4
1-й округ	1496,00	1581,00	105,7
2-й округ	2306,00	2047,00	88,8
3-й округ	3249,00	1233,00	38,0
4-й округ	1712,00	1662,00	97,1
Витрати по 5, 6, 7, 8 округах, зокрема:	14708,00	10154,00	69,0
5-й округ	5558,00	3203,00	57,6
6-й округ	5699,00	4112,00	72,2
7-й округ	832,00	520,00	62,5
8-й округ	2619,00	2319,00	88,5
Всього по УВП	37756,00	28882,34	76,5

Продовження додатка А 14

Розділ Припущення про будівельні роботи	Витрати на будівництво		% покриття запити
	Запит (руб. срібл.)	Асигнування (руб. срібл.)	
1	2	3	4
1857 рік			
В цілому по всіх округах (повернення сум, ремонт, інструменти, добування смоли)	16890,67	15300,48	90,6
Витрати по 1, 2, 3, 4 округах, зокрема:	4719,00	0,00	0,0
1-й округ	1000,00	0,00	0,0
2-й округ	1061,00	0,00	0,0
3-й округ	2104,00	0,00	0,0
4-й округ	554,00	0,00	0,0
Витрати по 5, 6, 7, 8 округах, зокрема:	14746,00	1583,00	10,7
5-й округ	604,00	0,00	0,0
6-й округ	6006,00	1583,00	26,4
7-й округ	1500,00	0,00	0,0
8-й округ	6636,0	0,00	0,0
Всього по УВП	36355,67	16883,48	46,4

*Суми до 1841 року подані у рублях асигнаціями, з 1841 року—у рублях сріблом

Складено автором за: ДАОО. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 98; ЦДІАК України. Ф. 1352. Оп.1. Спр. 396. Арк. 1–10, 108–112 зв.; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп.1. Спр. 98. Арк. 185–212; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 414–429, 430–435; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 424. Арк. 6–11, 13–16 зв.; 19–22 зв., 25–27, 34, 35–39 зв.; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп.1. Спр. 451. Арк. 198–225; 231 зв.–237; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп.1. Спр. 470. Арк. 409–425, 429–435 зв.; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп.1. Спр. 517. Арк. 1–45; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп.1. Спр. 518. Арк. 118, 124, 129, 138, 147, 150, 318–323.; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 534. Арк. 6–11 зв., 14–23, 25–40, 57–63 зв.; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 632. Арк. 57–96, 141–146, 158; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 666. Арк. 112–162; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 723. Арк. 224–265 зв., 497–512; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 750. Арк. 13–32, 180–196; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 910. Арк. 459–480, 521–524, 555; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 2. Спр.1213. Арк. 13–15, 20–22, 28–31, 44–46 зв.

Додаток А 15

**Приблизний розрахунок вартості будівництва необхідних капітальних об'єктів
інфраструктури в округах Українського військового поселення на 1841 р.**

Назва об'єктів, робіт, інструментів та матеріалів	Кількість будівель	Вартість одиниці (тис. руб. сріблом)	Загальна вартість (тис. руб. сріблом)
1	2	3	4
Дивізійний штаб	1	4,0	4,0
Будинок для начальника дивізії	1	8,0	8,0
Бригадних штабів	3	5,0	15,0
Будинків зі службами для бригадних командирів	2	7,0	14,0
Будинків зі службами для полкових командирів	2	7,0	14,0
Полкових канцелярій	7	2,0	14,0
Окружних чергувань	1	2,0	2,0
Будинків зі службами для окружних начальників	1	7,0	7,0
Окружних комітетів	6	3,0	18,0
Будинків зі службами для командирів округів	5	1,5	7,5
Волосних комітетів	12	1,0	12,0
Будинків зі службами для розміщення офіцерів, класних чиновників, священників та дияконів	12	1,0	12,0
На перебудову існуючих старих будинків			10,0
Взводні стайні:	233		
1–4-й округи	121	0,535	64,735
5–8-й округи	112	3,35	375,2
Стаєнь для коней кантоністських ескадронів:	8		
1–4-й округи	4	0,535	2,14
5–8-й округи	4	3,35	13,4
Стаєнь для 53-х підйомних коней	6		
1–4-й округи	2	0,53	1,06
5–8-й округи	4	3,3	13,2
Стайня для коней государя імператора	1	1,0	1,0
Манежів на два вольти:	125		
1–4-й округи	61	0,35	21,35
5–8-й округи	64	1,45	92,8
Шпиталів зі службами	4	30,0	120,0
Полкових ділових дворів (комплексів будівель)	5	5,0	25,0
Ділових дворів військово-робочого батальйону (комплексів будівель)	1	5,0	5,0
Шкіл для учбових ескадронів кантоністів	8	1,5	12,0
Шкіл для полкових сурмачів та півчих	4	0,8	3,2
Полкових гауптвахт	6	0,3	1,8
Казарм зі стайнями для пожежних команд	16		
1–4-й округи	12	11,75	47,0
5–8-й округи	4	3,2	12,8
Магазинів на 1500 чвертей	18	0,525	9,45
Будинків для приїзду начальників	5	2,8	14,0
Будинків для богадільні	4	8,0	32,0
Будинків для поштових експедицій	1	1,8	1,8
Казарм для військово-робочого батальйону	8	0,275	2,2
Казарм для тимчасових робочих рот	8	0,275	2,2
Стаєнь для кінно-робочих команд	4	2,0	8,0
Сараїв для волових парків	3	0,3	0,9
Кошар на 1000 овець з хатами	1	1,225	1,225
Водяних млинів	3	5,0	15,0
Вітряків	1	2,0	2,0
На облаштування старих млинів		-	12,0
Кордегардій	4	0,1	0,4
Церков	5	8,0	40,0
На перебудову та підтримання старих будівель			30,0
На різні витрати на роботи (згідно витратам протягом 20-ти років)			226,0
На інструменти			49,0
На заготовляння цегли, черепиці, вапна та облаштування заводів			180,0
РАЗОМ			1 575,36

Складено за: ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 540. Арк. 340–341.

Додаток А 16

**Кількість збудованих об'єктів інфраструктури у округах Українського військового поселення
з 1817 до 1857 року за роками та функціональними групами**

Рік	Округ	Функціональні групи										Всього	Разом в округах			
		Охорона здоров'я, підтримання гігієни та соціальне піклування	Військово-адміністративне управління	Охорона громадського порядку та пожежна безпека	Квартирнування офіцер та унтер-офіцерів	Утримання та підготовка кінного складу кавалерійських полків	Освіта та підготовка військових кадрів та резервів	Забезпечення господарчого розвитку	Забезпечення виробничої діяльності							
1	2													11	12	
1817	1														0	0
	2														0	0
	3				1										2	2
	4														0	0
1818	1														5	5
	2														5	5
	3				1										2	2
	4														2	2
1819	1														5	5
	2														7	7
	3														1	1
	4														1	1
1820	1														5	5
	2														6	6
	3														7	7
	4														8	8
1821	1														5	5
	2														6	6
	3														7	7
	4														8	8
I період															157	157

Продовження додатка А 16

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
1822	1												5					8	3	2			13
	2												6				1	9	1				11
	3												7				1	9					10
	4												8					1					1
1823	1												5					2					2
	2												6			2		1	1	2	1	1	7
	3												7							1			1
	4												8							1			1
1824	1												5	1			1	5	3	9	1		25
	2												6	6			2		1	3			12
	3												7	1			1	1		1			6
	4												8							1			1
1825	1												5	1			1	16	3	7	3		31
	2												6	9			1	5	4	1	1		20
	3												7						4	4			4
	4												8							3			3
1826	1												5				1	5	2	1	1		10
	2												6	1			4	36	1	6	2		50
	3												7										0
	4												8	4			2						6
1827	1												5				2	6					10
	2												6				1	2	1	2			7
	3												7	3									3
	4												8					2					2
1828	1												5	1			2	4	1	2			10
	2												6				4	1	2	1			13
	3												7				4	3	5	1			14
	4												8				4	1	1	1			6
1829	1												5				2	10	7	1			20
	2												6					2					2
	3												7	1			3	2	2	3			12
	4												8				3			3	6	4	16

Продовження додатка А 16

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1830	1	2				3	3			8	
	2	3								3	27
	3	3	1			6	2			12	
	4	4	1			1	1		1	4	
1831	1	1				5	1			7	
	2	1	1			7	3			12	37
	3					7	1			8	
	4	2				6	2			10	
1832	1								2	2	
	2					19	1			20	45
	3					16	1		1	18	
	4					3	1		1	5	
<i>II період</i>		18	5	3	1	90	18	18	9	162	162
1833	1				12	6	3			21	
	2	1			9	15		1	7	33	96
	3				20	1	2		2	25	
	4				12	1	2		2	17	
1834	1	1	1		9	1			13	25	
	2				11	8				19	86
	3	2	1		6	7			6	22	
	4				11		1		8	20	
1835	1				9					9	
	2	1	1		13	8		2		25	72
	3	2	1		12	5				20	
	4	1			4			11	2	18	
1836	1	2	1		6	4				13	
	2				11	7	4			22	61
	3	2			4	11		1		18	
	4	2	1	1	3			1		8	
1837	1			3	2	15	1	7		28	
	2	1	1		7			15		24	85
	3	1			7	5		4		17	
	4	3			5	2		6		16	

13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
1830	5									0	
	6									0	6
	7			1	1	1				3	
	8					2			1	3	
1831	5					4		2		6	
	6			1						3	27
	7					9				16	
	8					2				2	
1832	5								4	4	
	6				1	1		9		11	36
	7					2		2		6	
	8					1	6	1	3	4	15
<i>II період</i>		28	3	23	119	101	43	66	15	398	398
1833	5					3				3	
	6				3	6				9	44
	7					10	2	4	2	18	
	8				3	1	3		2	5	14
1834	5								4	4	
	6				2					2	42
	7			1		11	6	1	2	21	
	8					8	2		5	15	
1835	5	9				2		5		16	
	6				6		1	1		8	69
	7				20	2		1	2	25	
	8		6		6	2	2	2	3	1	20
1836	5					1				1	
	6				16	1		2	1	20	55
	7				14	11				25	
	8				6	2			1	9	
1837	5	4								4	
	6				3					3	26
	7		1		1	1			3	6	
	8		1			7	3	2		13	

Продовження додатка А 16

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
1838	1				12	15	1	2				5											0
	2				1		1			2		6										2	2
	3	2		2	1	19		7	1	32		7											0
	4					17		1		18							10	1	1				13
1839	1	2	2		1	1		7		11		5					1			1		2	2
	2	4	4		1	1		5	1	12		6			1		3	2	1	2		9	32
	3				2	2		2	3	9		7	6							1		7	
	4	2	2		3	1	1	1	2	2	13		8	1		3	5	1	3	1		14	
1840	1							9		9		5	2				6	2	10	1		21	
	2	1						13		14		6	3					2	3			15	67
	3						1	16		17		7	9			2	2		4	1		18	
	4	2	2			2	3	10		17		8	2	1		1	3	1	3	1	1	13	
1841	1				1			8		11		5					3	2	3	2		12	
	2					4		6		10		6	1		6	1	2	3	2			15	52
	3					2	1	2		5		7	1				5	3	2	4	1	16	
	4	1				1		4	6	12		8					3		2	3	1	9	
1842	1				4	9	2	1		16		5	3				5	2	2			13	
	2				1	1		2		4		6	2				2	4		1		9	
	3				1	22	12	1	1	37		7	2				2	3	4	3	3	17	43
	4				3	3		3		9		8					2	2		2	3	4	
1843	1				12			1		13		5					15		2			18	
	2				1			1		2		6	1			2		2	10	1	1	17	50
	3			2	2	1	3		1	9		7	1			1	2	1		1	1	7	
	4				1	6			8	15		8				1	3	2		2		8	
1844	1	3						1		5		5	1			1	1	3	1			8	
	2					3				3		6	3			1	1	4				8	43
	3	5			1			2	2	12		7	3				8	2	1		2	16	
	4					1		2	1	4		8					5		2	2	3	11	
III період		41	11	14	221	207	46	164	47	751	751	III період		62	13	15	203	89	62	46	48	538	538
1845	1	6			2	1	2	2	5	18		5	4			1	6	2	2			15	
	2	9			1	16		1	2	35		6	1						1	1		3	26
	3	6			7	3	2			18		7						2	1	4		7	
	4	10			1		5	2		19		8						1				1	

Продовження додатка А 16

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1854	1									0	
	2									0	2
	3						1			1	
	4			1						1	
1855	1					1		1		2	
	2					1				1	5
	3						2			2	
	4									0	
1856	1				3	2		1		6	
	2	1		1	3	4		1		10	23
	3					3	1			4	
	4				1		1	1		3	
1857	1				3	2				5	
	2				2					2	13
	3					1				1	
	4		1				2		2	5	
IV період	112	10	62	171	112	36	59	42	604	604	604
Всього	1	34	12	18	128	92	21	55	32	392	
Всього	2	44	4	12	86	98	19	68	23	354	
Всього	3	42	5	28	99	129	31	55	20	409	
Всього	4	51	5	21	80	90	29	63	23	362	
Всього у 1-4 округах	171	26	79	393	409	100	241	98	1517	1517	1517

13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
1854	5	1					1				
	6	1								1	3
	7									0	
	8									0	
1855	5	1								1	
	6					3		2	1	6	9
	7									0	
	8	2								2	
1856	5									0	
	6				1					1	1
	7									0	
	8									0	
1857	5								1	1	
	6				1		3	5	1	10	11
	7									0	
	8									0	
IV період	90	7	9	82	58	33	96	82	82	457	457
Всього	5	42	6	16	100	84	46	63	33	390	
Всього	6	50	8	15	112	82	56	59	60	442	
Всього	7	44	4	8	125	97	27	58	29	392	
Всього	8	45	6	11	80	71	21	59	33	326	
Всього у 5-8 округах	181	24	50	417	334	150	239	155	155	1550	1550

*Об'єкти, побудовані з 1847 до 1852 року, точна дата створення яких не виявлена, були віднесені у таблиці до 1852 року.

Складено та підраховано автором за: Атлас статистический округов 1-го Резервного Кавалерийского корпуса за 1833 год. Б. г., б. м. 58 с.; Атлас статистический Украинского военного поселения за 1837 год. Б. г., б. м. 36 с.; Атлас статистический Украинского военного поселения за 1838 год к 1 января Б. г., б. м. 46 с.; Атлас статистический округов Украинского военного поселения к 1-му января 1845. Б. м., 1844. 107 с.; Атлас статистический

округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б. м., 118 с.; Военно-статистическое обозрение Российской империи: в 17 т. / изд. по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Ген. Штаба. Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального Штаба, 1850. Т. 12. Ч. 1: Харьковская губерния / сост. Ген. Штаба капитан В. И. Мочульский. 193 с.; свед-я. спец. 151 с.; 27 л. табл. - Сведения специальные. С. 12-127; ДАОО. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 226 - 233 зв.; Отчет по военным поселениям за 1824 год. Санкт-Петербург: Тип. Штаба военных поселений, 1825. 137 с.; Отчет по военным поселениям за 1826 год. Санкт-Петербург: Тип. Главного штаба его императорского величества по военному поселению, 1827. 112 с.; РГВИА. Ф. 405. Оп. 1. Д. 177. Л. 12-19 об. РГВИА. Ф. 405. Оп. 3. Д. 218. Л. 74-77 об.; РГВИА. Ф. 405. Оп. 3. Д. 365. Л. 42-58 об.; РГВИА. Ф. 405. Оп. 3. Д. 476. Л. 14 -41; РГВИА. Ф. 405. Оп. 3. Д. 641. Л. 2-23; ЦДІАК України. Ф. 1314. Оп. 1 Спр. 177. Арк. 12-126 зв.; ЦДІАК України. Ф. 1323. Оп. 1. Спр. 94 б. Арк. 164-201 зв.; ЦДІАК України. Ф. 1323. Оп. 1. Спр. 206. Арк. 463-463 зв.; ЦДІАК України. Ф. 1323. Оп.1. Спр. 271. Арк. 704-726; ЦДІАК України. Ф. 1323. Оп.1. Спр. 344. Арк. 152-168 зв.; ЦДІАК України. Ф. 1323. Оп.1. Спр. 473. Арк. 167-215; ЦДІАК України. Ф. 1323. Оп.1. Спр. 487. Арк. 21-34; ЦДІАК України. Ф. 1351. Оп.1. Спр. 157. Арк. 10-45; ЦДІАК України. Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 396. Арк. 10-31, 70-140; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 723. Арк. 534-574, 628-676; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп.1. Спр. 540. Арк. 123-341; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп.1. Спр. 910. Арк. 140-198; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп.1. Спр. 945. Арк. 235-240 зв.; ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 979. Арк. 21-346.

Додаток А 17

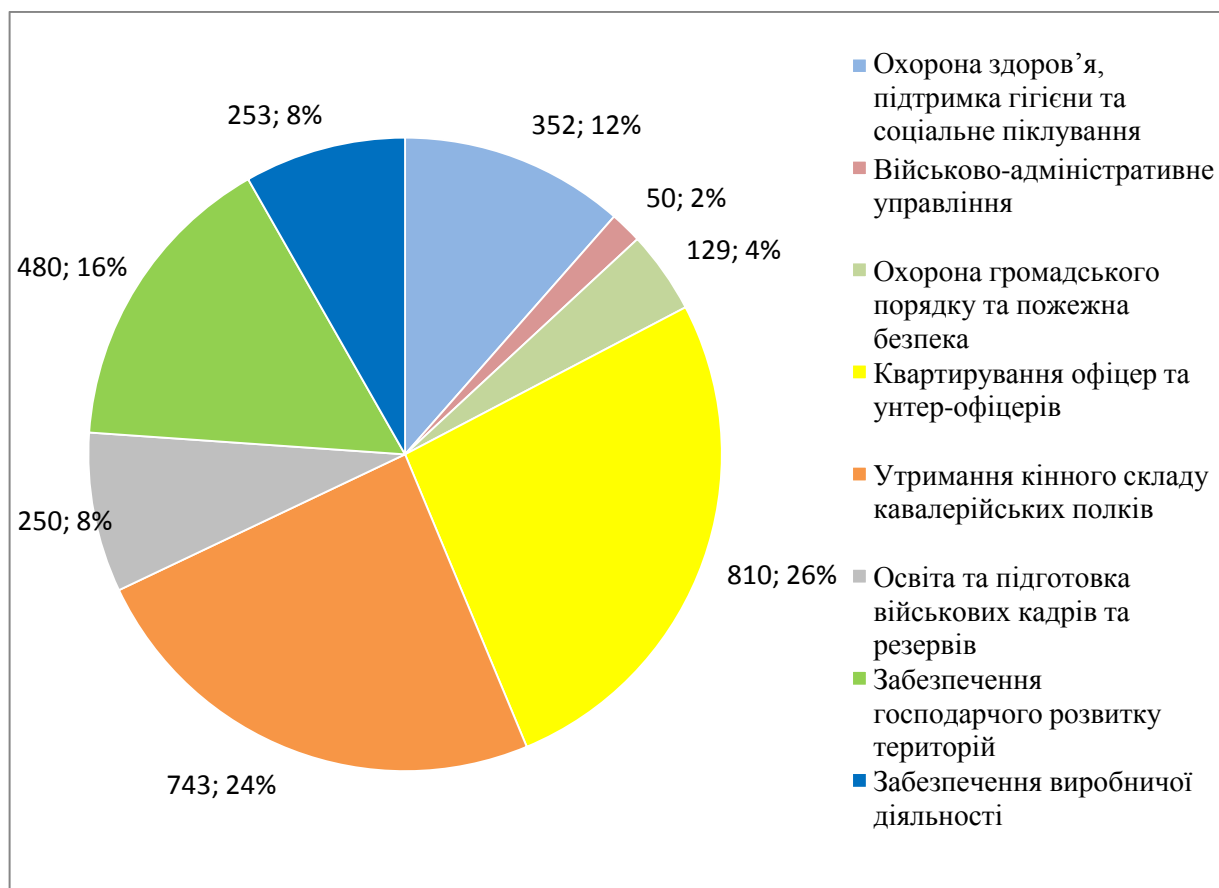
Динаміка кількості побудованих об'єктів інфраструктури в Українському військовому поселенні у 1817–1857 рр. (за періодами)

Періоди будівництва (роки)	Українське військове поселення		1–4 округи		5–8 округи	
	Кількість об'єктів	% від загальної кількості	Кількість об'єктів	% від загальної кількості	Кількість об'єктів	% від загальної кількості
Перший (1817-182)	157	5	0	0	157	10
Другий (1822-1832)	560	18	162	11	398	25
Третій (1833-сер. 1840-х)	1289	42	751	50	538	35
Четвертий (сер. 1840-х-1857)	1061	35	604	39	457	30
Всього (1817–1857)	3067	100	1517	100	1550	100

Складено та підраховано автором за статистичними даними наведеними у Додатку 16.

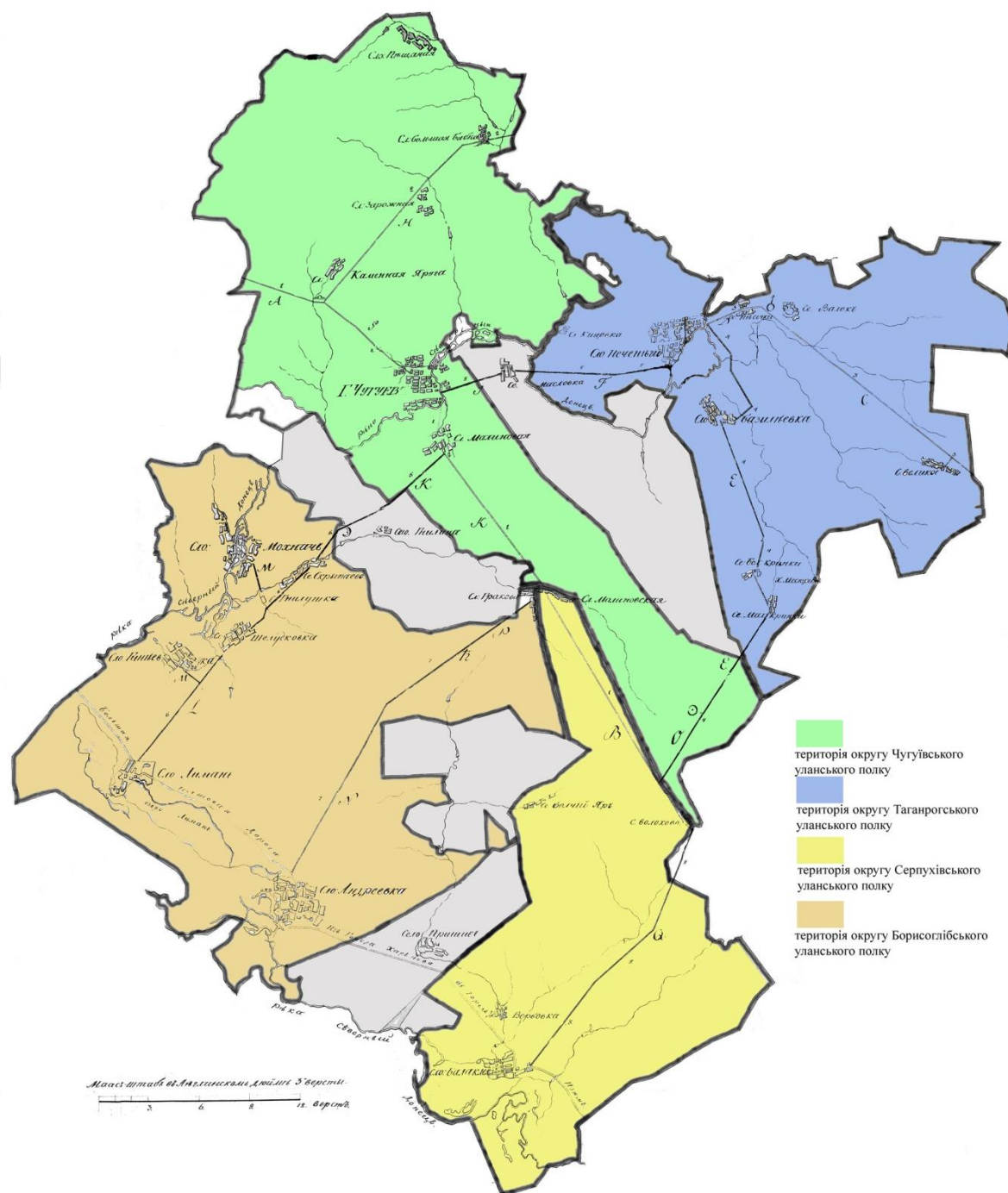
Додаток А 18

Розподіл за функціональними групами та питома вага кількості збудованих з 1818 до 1857 рр. об'єктів інфраструктури в округах військового поселення кавалерії на території Харківської губернії

Складено автором за статистичними даними наведеними у Додатку 16.

**Розвиток території полкових округів 2-ї уланської дивізії
(з 1836 р. – 5-8-го округів Українського військового поселення)
у 1818–1852 рр.**

Мал. 1. Територія полкових округів 2-ї уланської дивізії у 1818 р.
ЦДІАК України. Ф. 1352. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 14.

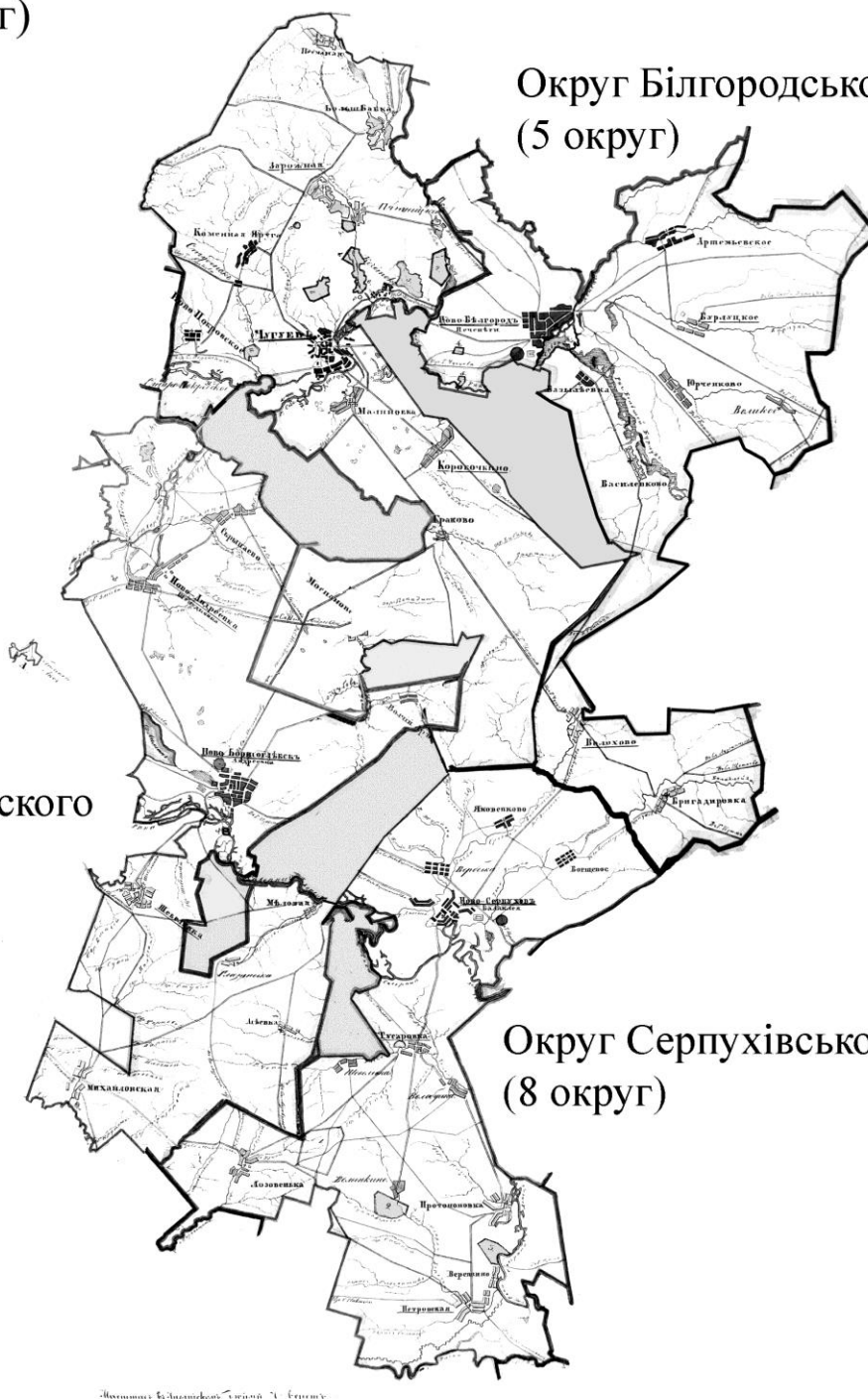
Продовження додатка Б 1

Округ Чугуївського полку
(6 округ)

Округ Білгородського полку
(5 округ)

Округ
Борисоглібського
полку
(7 округ)

Округ Серпухівського полку
(8 округ)

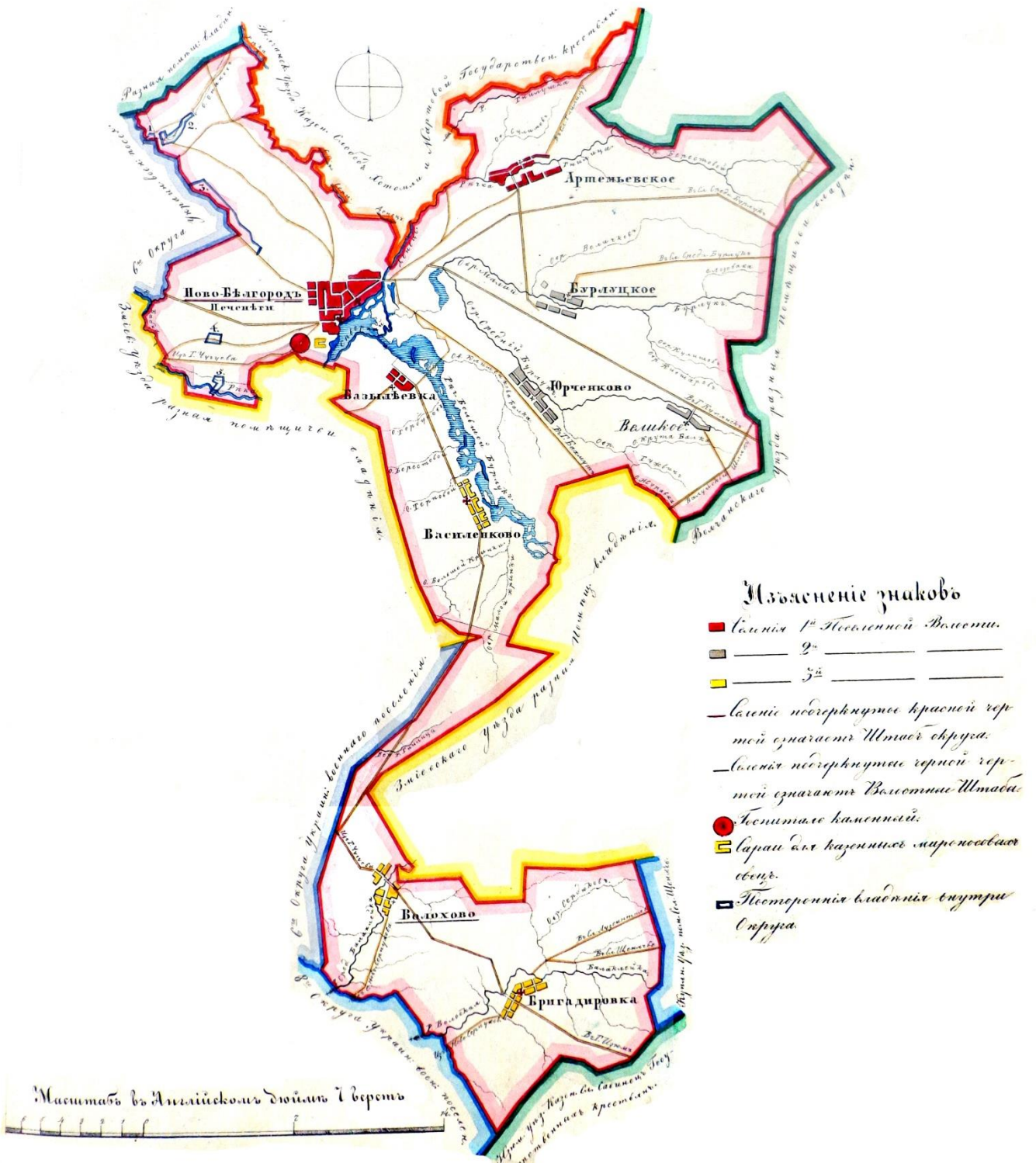

Издание: Военно-статистическое описание 2-й Уланской дивизии.

■ - території, які не увійшли до військового поселення

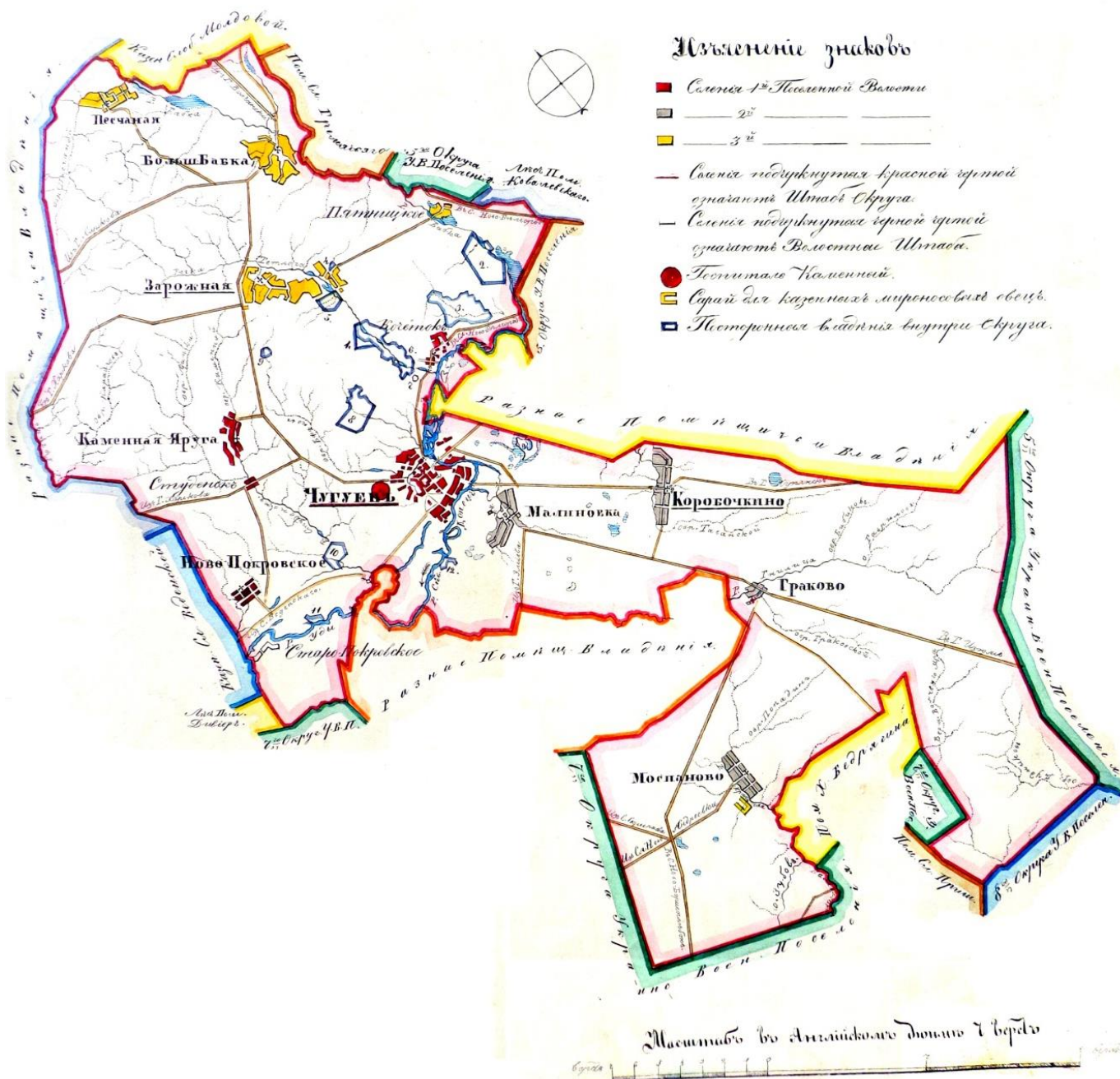
Мал. 2. Територія полкових округів 2-ї уланської дивізії у 1828 р.

Складено автором за: Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б. м. С. 47, 55, 66, 73.

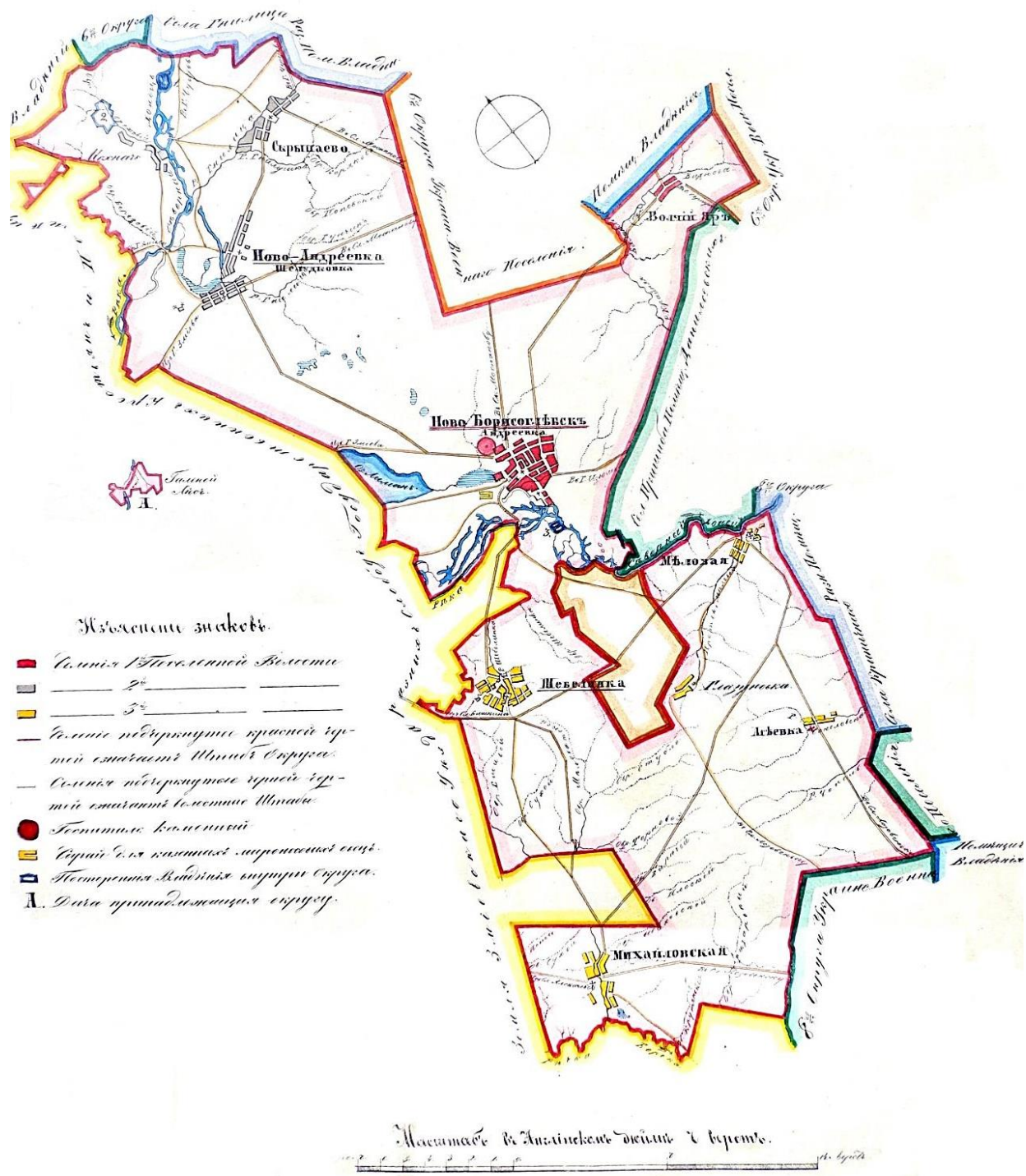

Мал. 3. Територія 5-го округу Українського військового поселення у 1852р. Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б. м.. С. 47.

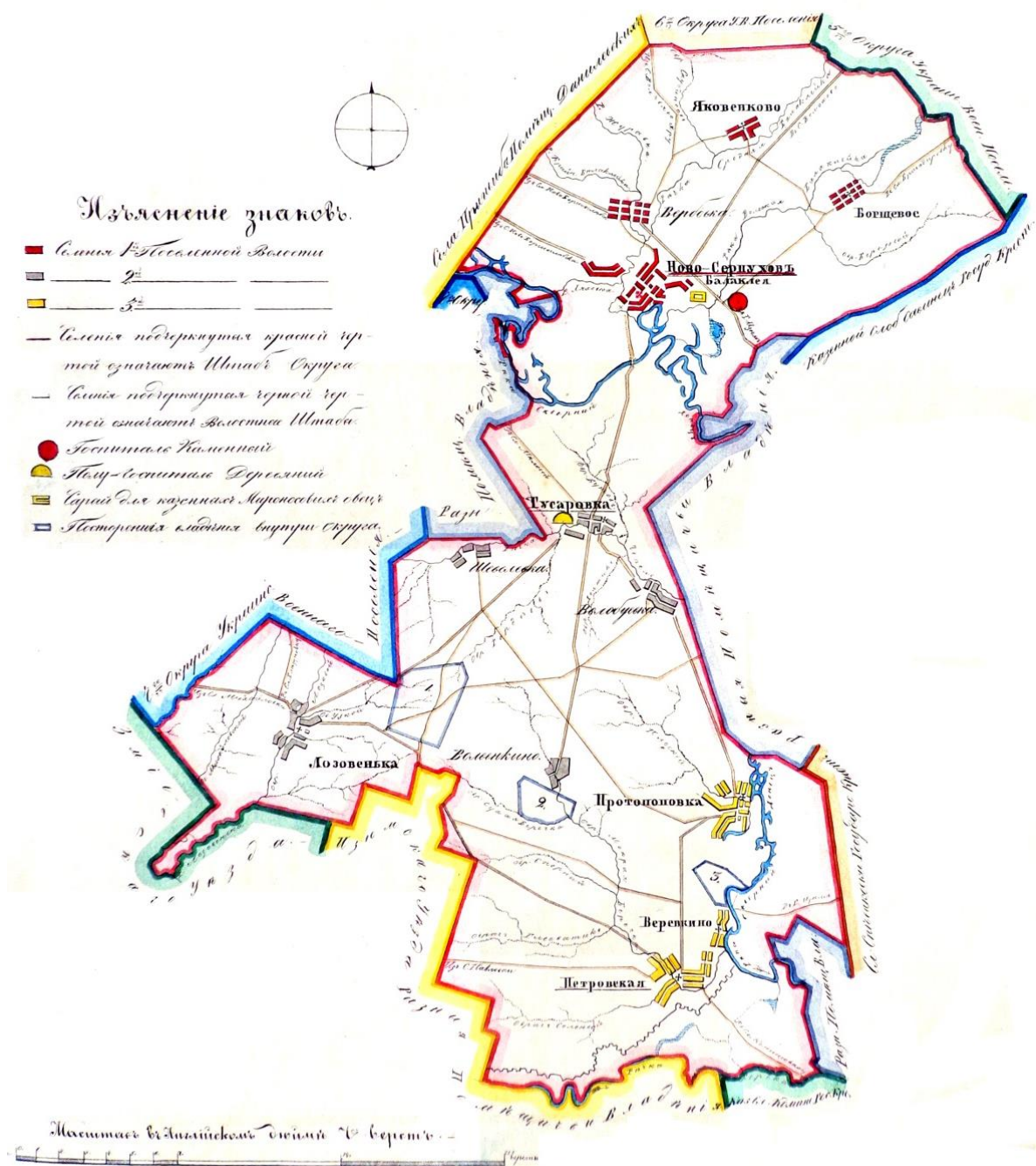
Продовження додатка Б 1

Мал. 4. Територія 6-го округу Українського військового поселення у 1852 р.
 Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б.
 м. С. 55.

Мал. 5. Територія 7-го округу Українського військового поселення у 1852 р.
 Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б.
 м. С. 65.

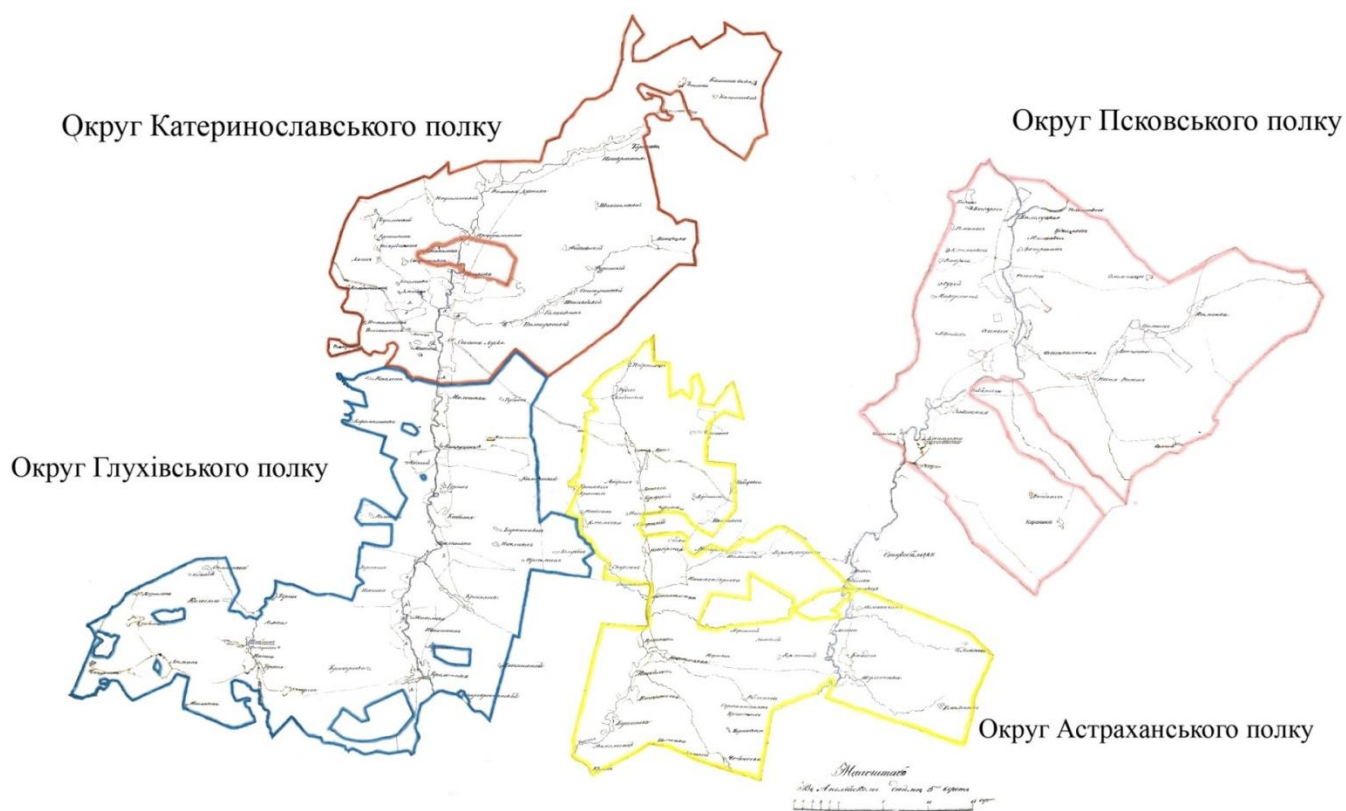
Мал. 6. Територія 8-го округу Українського військового поселення у 1852 р.
 Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б.
 м. С. 73.

**Розвиток території полкових округів 2-ї кірасирської дивізії
(з 1836 р. – 1–4-го округів Українського військового поселення)
у 1818–1852 рр.**

Мал. 1. Територія полкових округів 2-ї кірасирської дивізії у 1826 р.
ДАХО. Ф. 25. Оп. 38. Спр. 773. Арк. 1; ЦДІАК України. Ф. 2194. Оп. 1. Спр. 46.
Арк. 1.

Продовження додатка Б 2

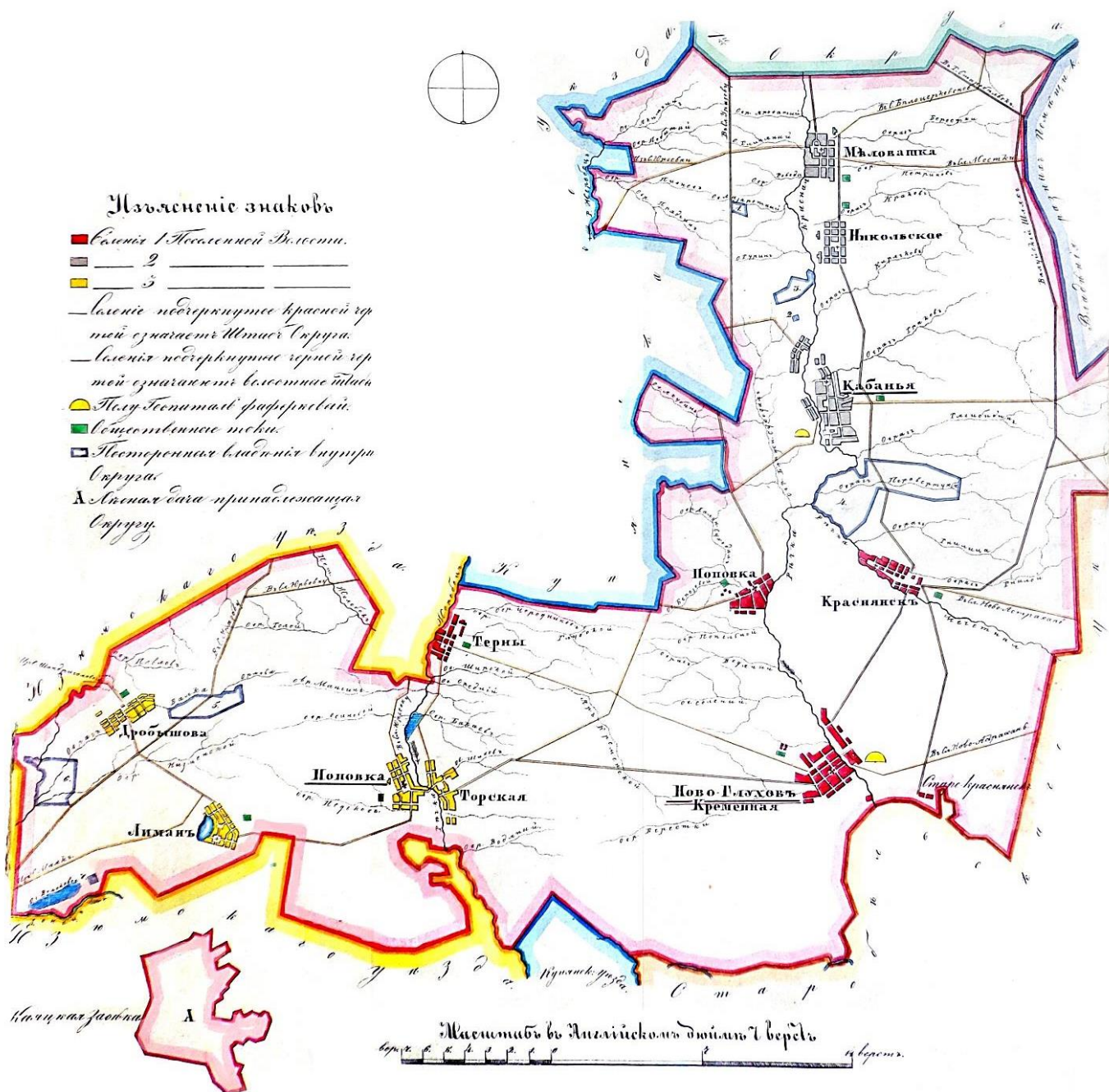
Мал. 2. Територія полкових округів 2-ї кірасирської дивізії у 1828 р.
ДАХО. Ф. 25. Оп. 38. Спр. 773. Арк. 3.

Продовження додатка Б 2

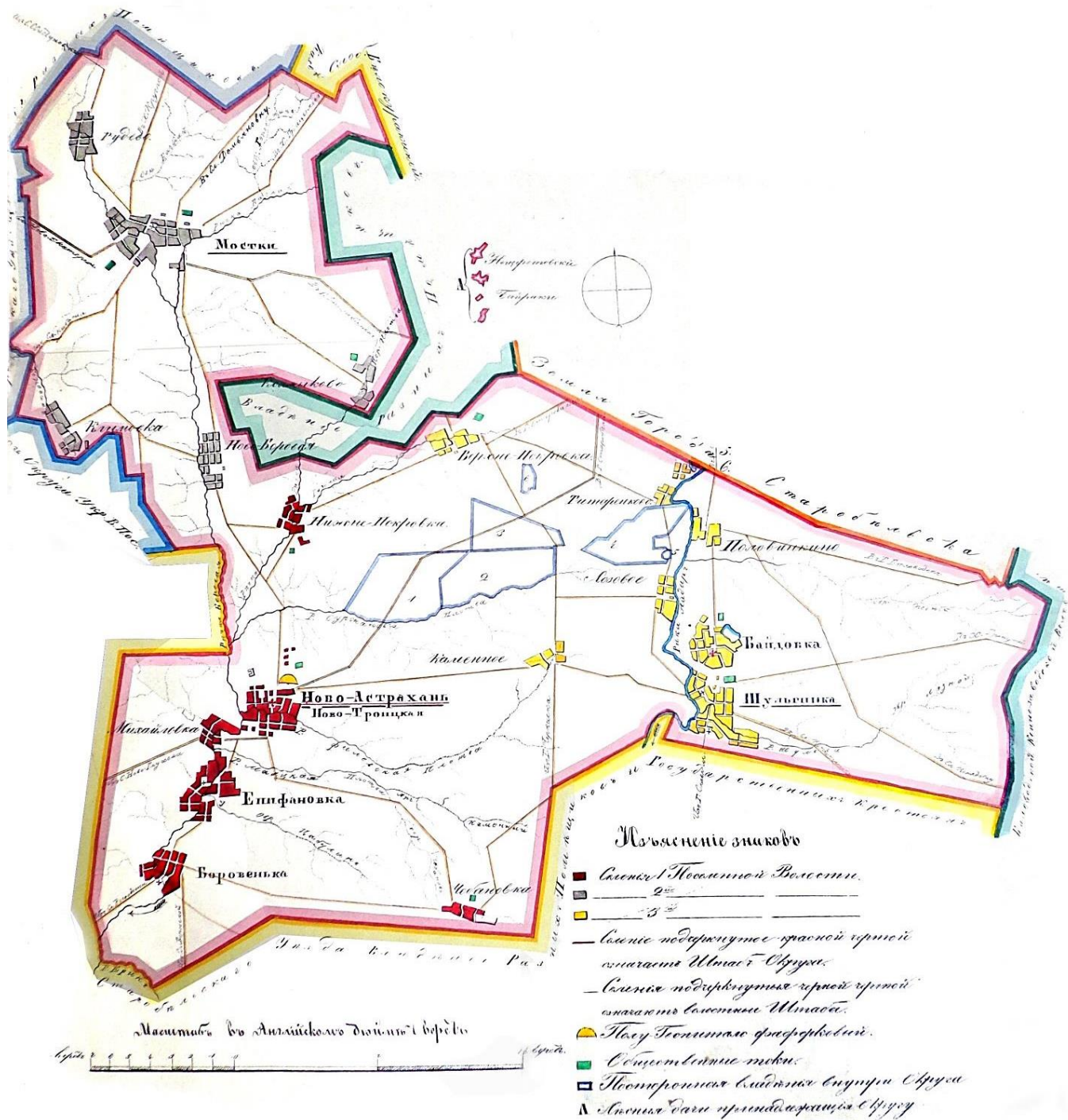

Мал. 3. Територія 1-го округу Українського військового поселення у 1852 р.
 Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б.
 м. С. 5.

Продовження додатка Б 2

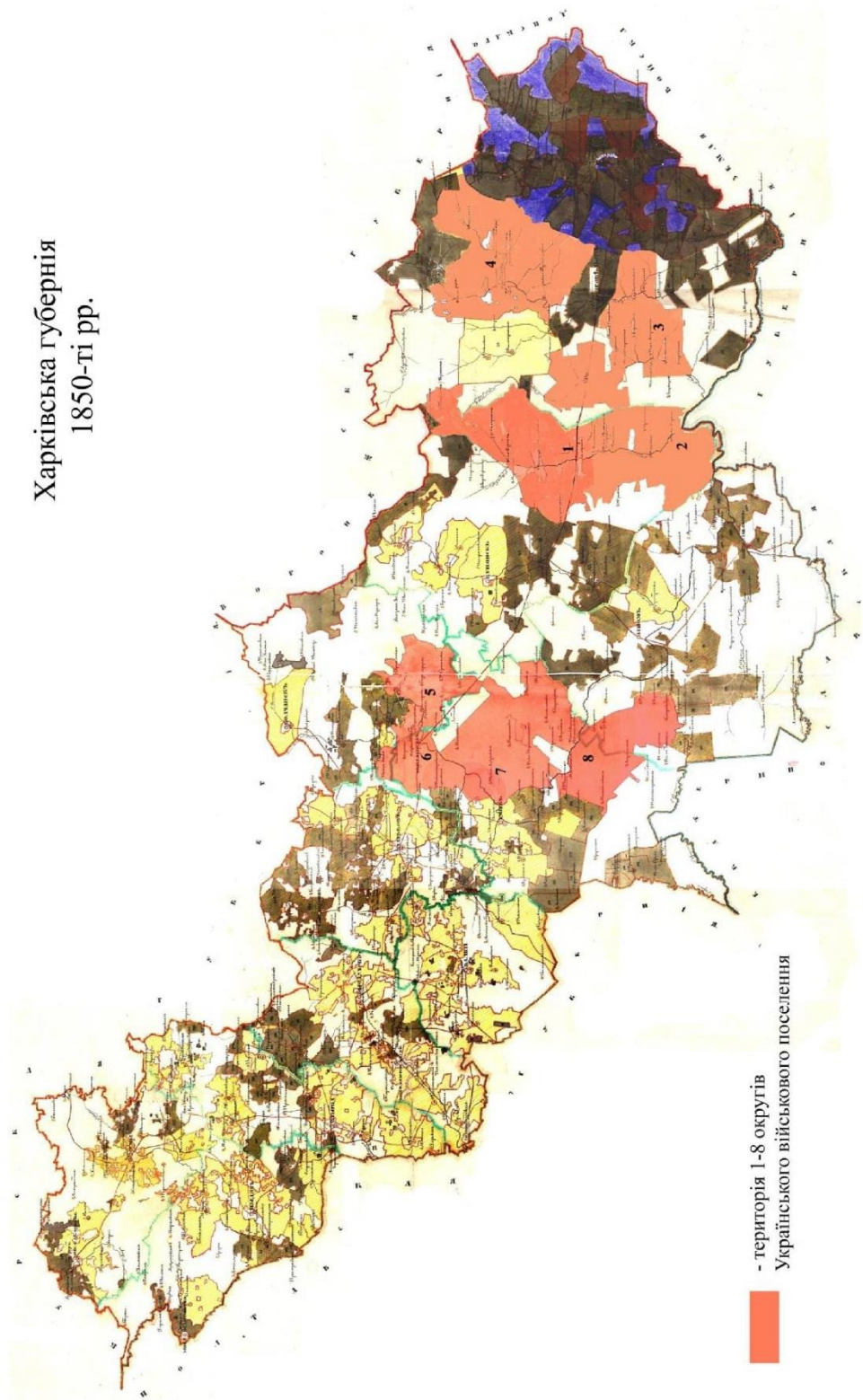

Мал. 4. Територія 2-го округу Українського військового поселення у 1852 р.
Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б.
м. С. 15.

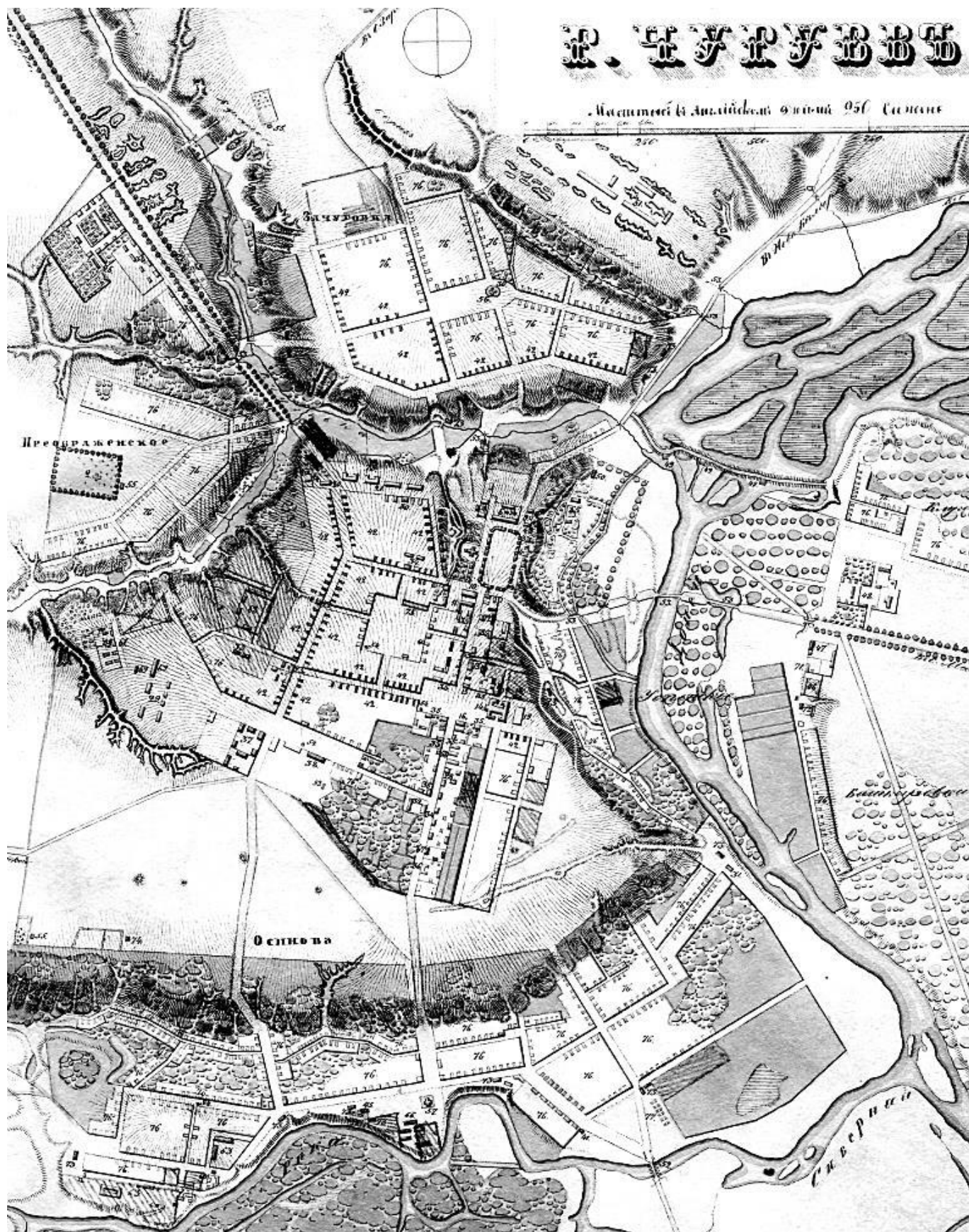
Мал. 5. Територія 3-го округу Українського військового поселення у 1852 р.
 Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б.
 м. С. 25.

Карта Харківської губернії з округами Українського військового поселення. 1850-ті рр.

ЦДІАК України. Ф. 2194. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 1.

Продовження додатка Б 4

1 в)

1 г)

Мал. 1. Розвиток планування м. Чугуїв - корпусного, дивізійного, полкового (окружного) центру:

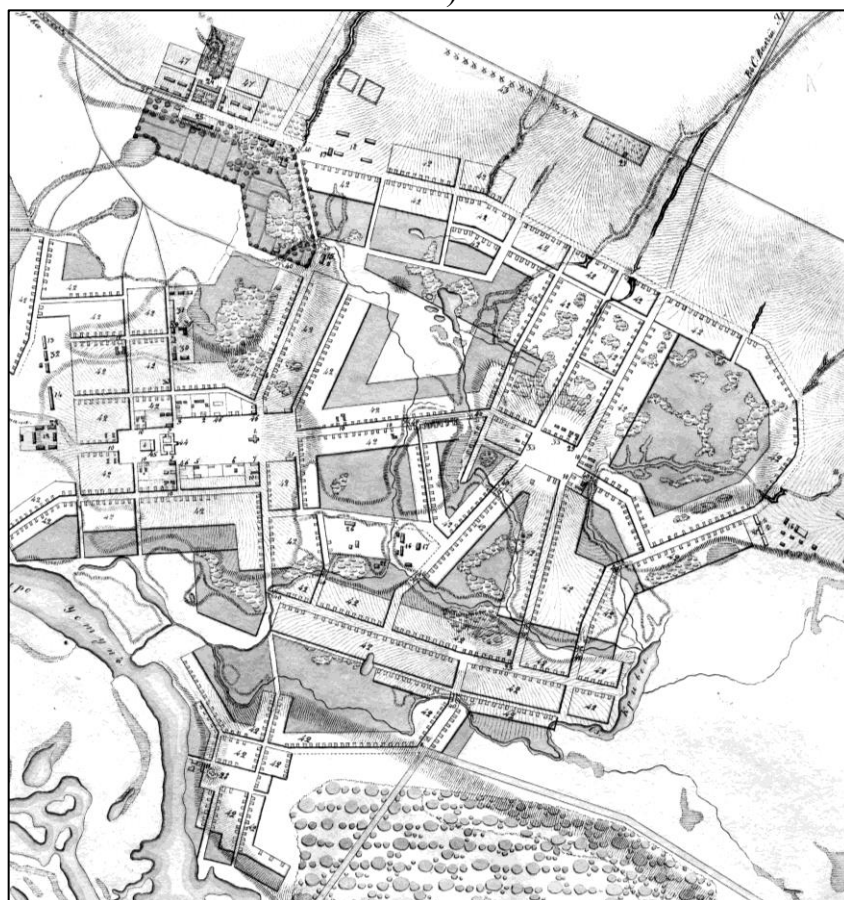
- а) план існуючої забудови, 1820 р.
- б) проектний план, 1824 р.
- в) реалізований регулярний план, 1852 р.
- г) сучасна схема планування (Google maps), 2019.

Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б. м. С. 107; РГВИА. Ф. 411. Оп. 1. Д. 271. Л. 1; РГВИА. Ф. 411. Оп. 1. Д. 274. Л. 1.

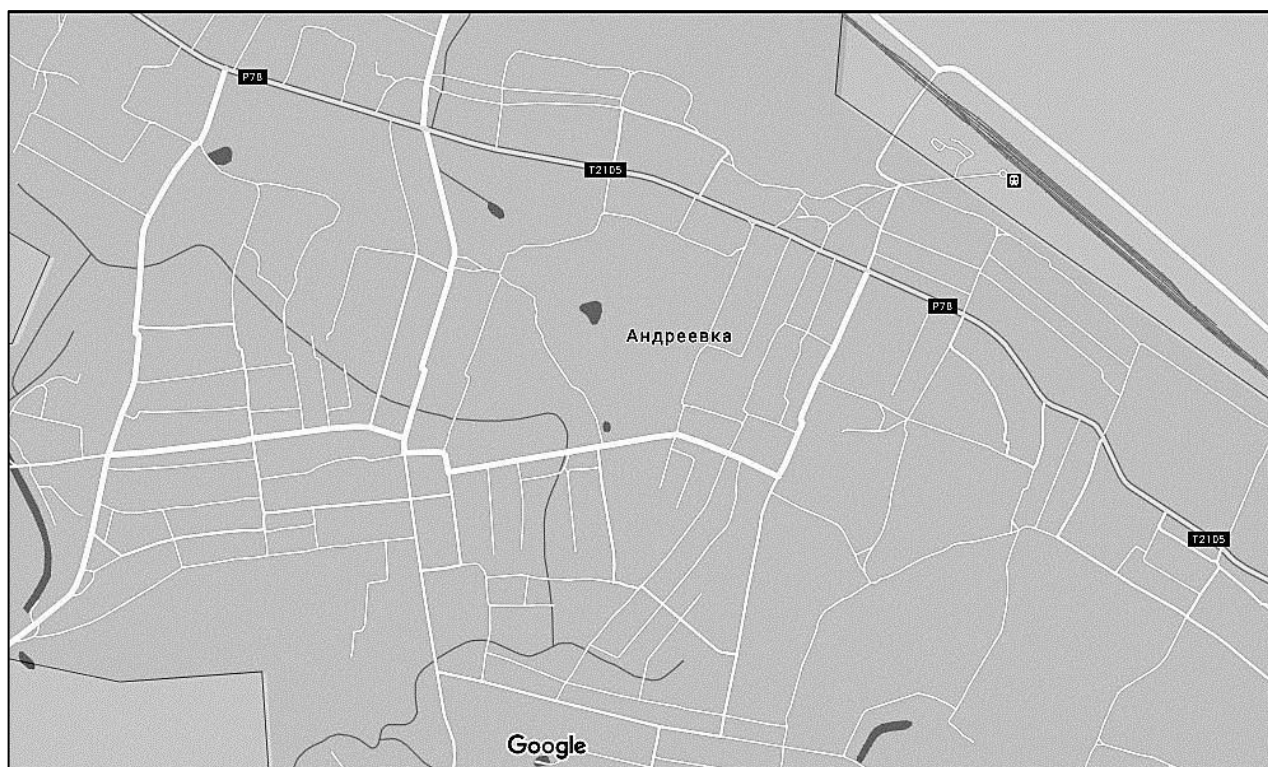
Продовження додатка Б 4

2 а)

2 б)

2 в)

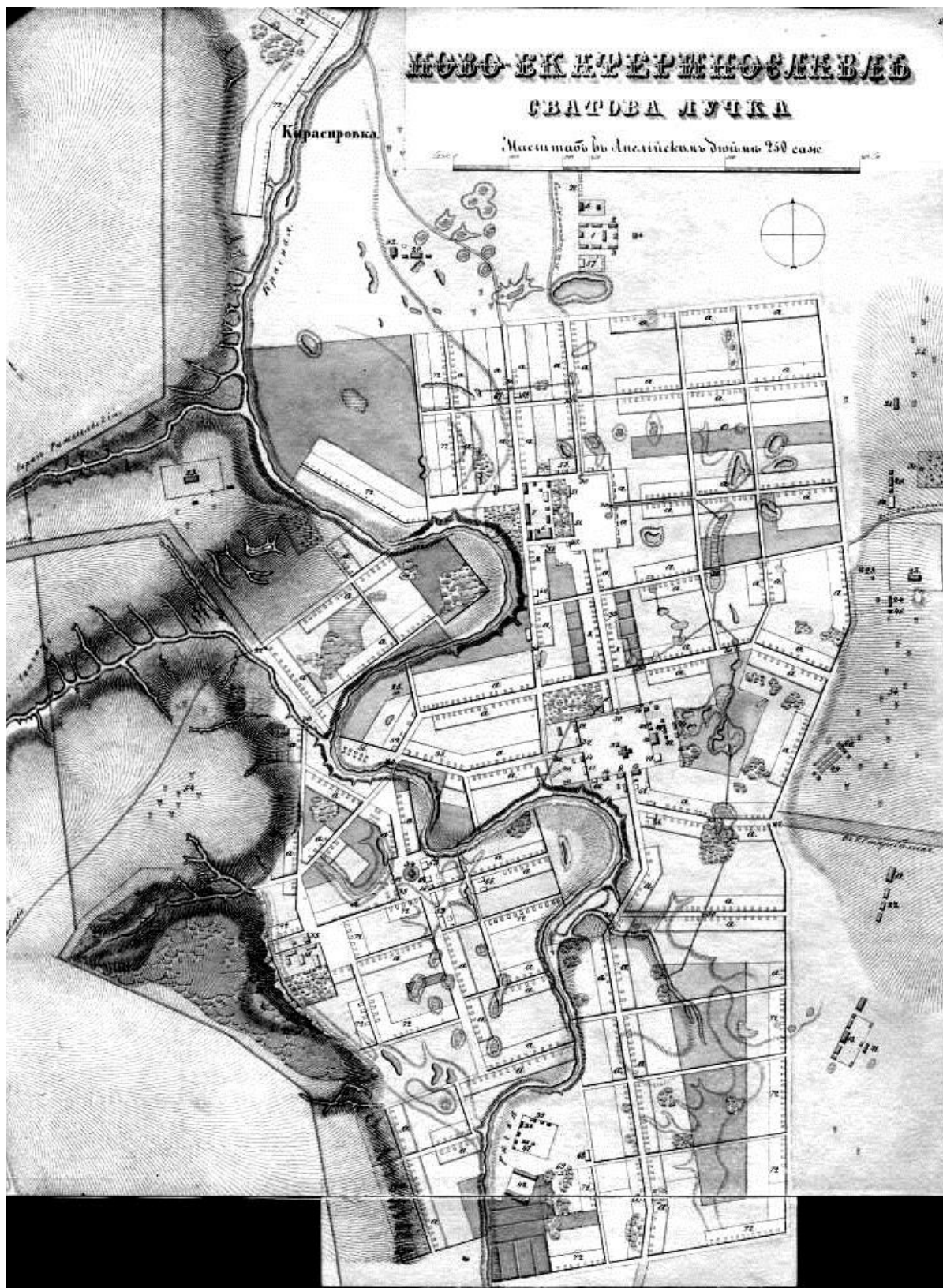
Мал. 2. Розвиток планування полкового (окружного) центру сл. Ново-Борисоглібськ (с. Андріївка, Харківська обл.):

а) брульон проектного плану на існуючій підоснові, 1827 р.

б) реалізований регулярний план, 1852 р.

в) сучасна схема планування (Google maps), 2019

Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б. м. С. 111; РГВИА. Ф. 411. Оп. 1. Д. 303. Л. 1.

3 а)

3 б)

Мал. 3. Розвиток планування дивізійного, полкового (окружного) центру сл. Ново-Катеринославль (м. Сватово, Луганська обл.):

- а) реалізований регулярний план, 1852 р.;
- б) сучасна схема планування (Google maps), 2019

Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б. м.. С. 85.

Продовження додатка Б 4

4 а)

4 в)

4 г)

Мал. 4. Розвиток планування полкового (окружного) центру сл. Ново-Глухів (м. Кременна, Луганська обл.):

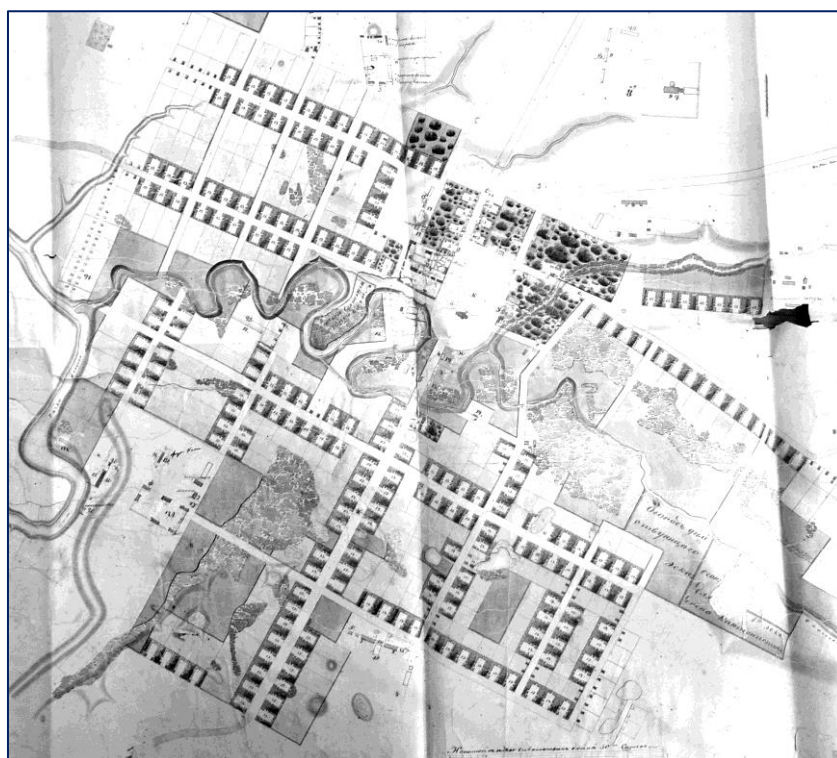
- а) брульон проектного плану на існуючій підоснові, 1834 р.
- б) частково реалізований регулярний план, 1844 р.
- в) реалізований регулярний план, 1852 р.
- г) сучасна схема планування (Google maps), 2019

Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б. м. С. 89; ДАХО. Ф. 25. Оп. 38. Спр. 788. Арк. 2, 6.

Продовження додатка Б 4

5 а)

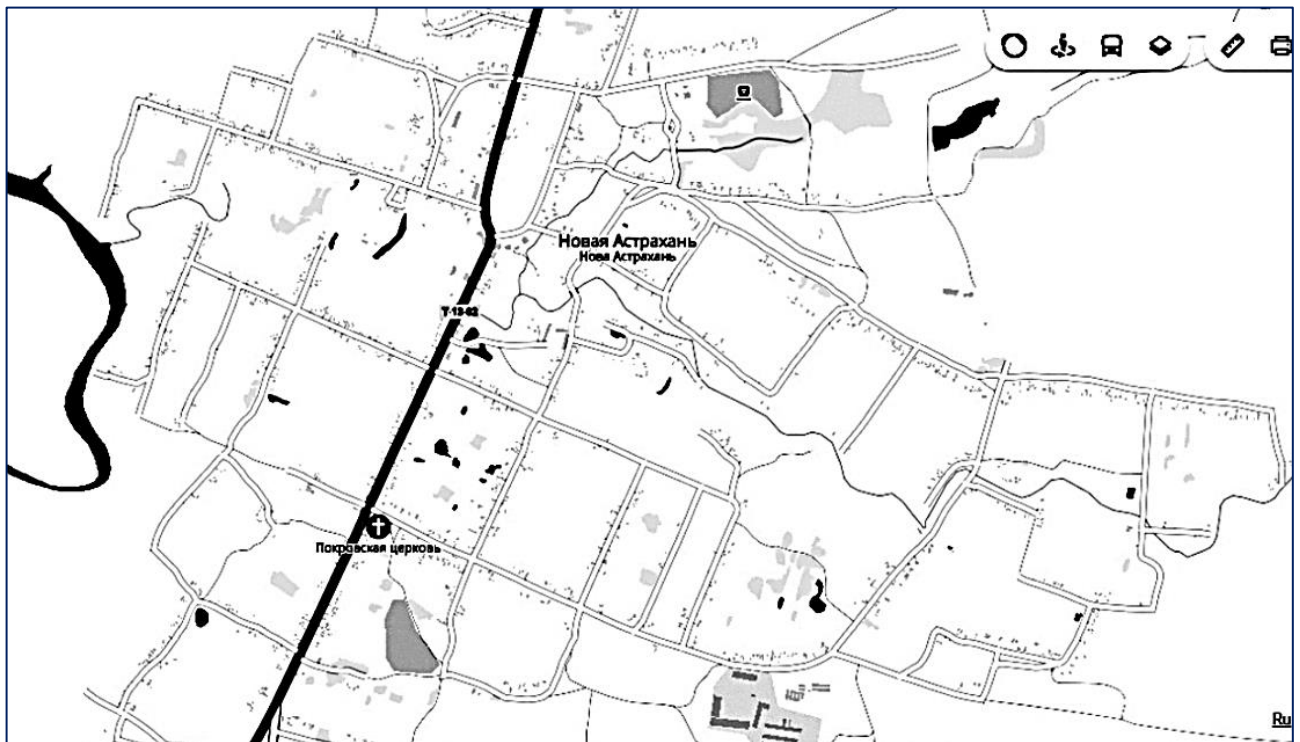

5 б)

Продовження додатка Б 4

5 в)

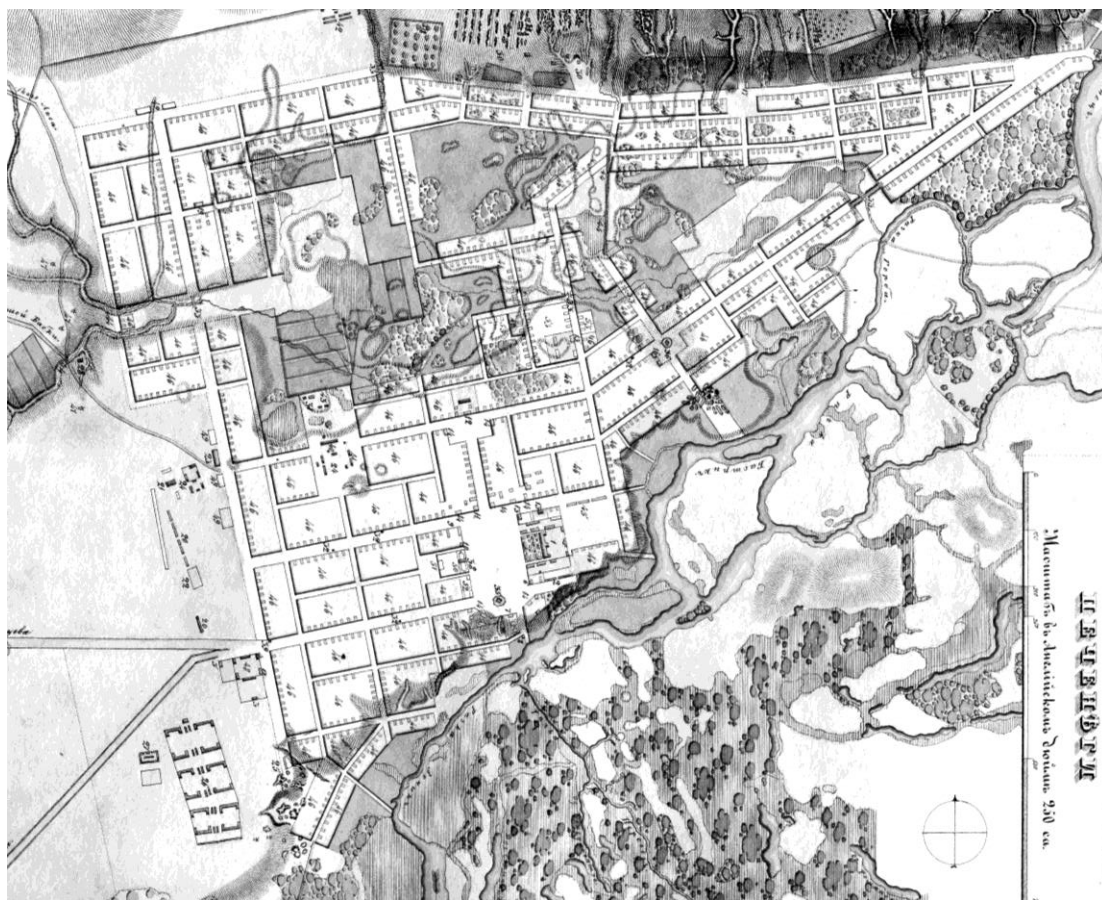
5 г)

Мал. 5. Розвиток планування полкового (окружного) центру сл. Ново-Астрахань (с. Нова Астрахань, Луганська обл.):

- а) брульон проектного плану на існуючій підоснові, 1834 р.
- б) проектний план, 1839 р.
- в) реалізований регулярний план, 1852 р.
- г) сучасна схема планування (Google maps), 2019

Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б. м. С. 93; ДАХО. Ф. 25. Оп. 38. Спр. 794. Арк.4–6.

Продовження додатка Б 4

б а)

б б)

Продовження додатка Б 4

б д)

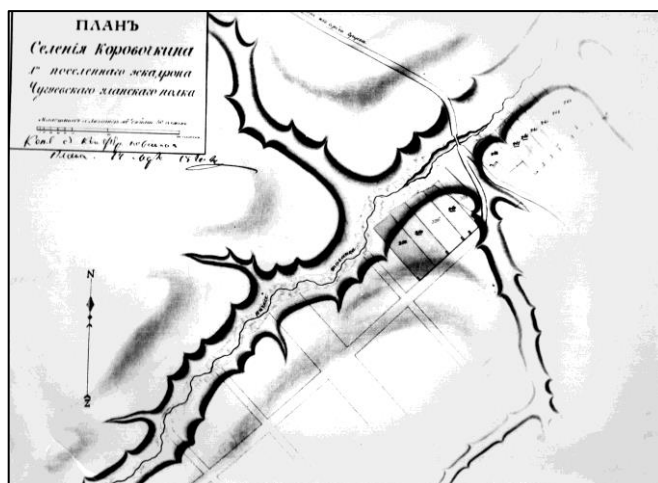
б е)

Мал. 6. Реалізовані регулярні плани та схеми сучасних планувань полкових (окружних) центрів:

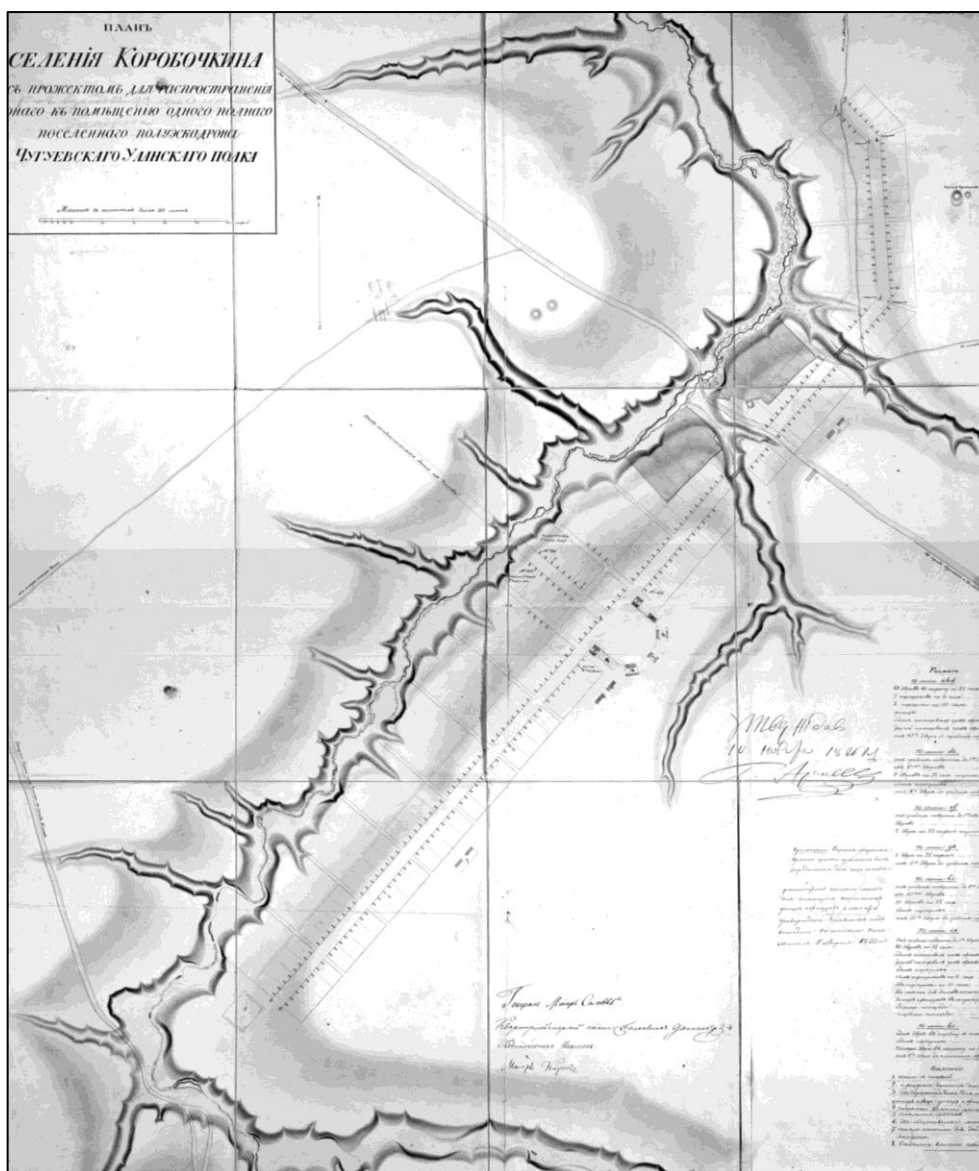
- а) план сл. Ново-Білгород (с.м.т. Печеніги Харківська обл.), 1852
- б) сучасна схема планування смт. Печеніги (Google maps), 2019
- в) план сл. Ново-Серпухів (м. Балаклія Харківська обл.), 1852
- г) сучасна схема планування м. Балаклія (Google maps), 2019
- д) план сл. Ново-Псков (м. Новопсков, Луганська обл., 1852 р.
- е) сучасна схема планування м. Новопсков (Google maps), 2019

Атлас статистический округов Украинского военного поселения на 1852 год. Б. г., б. м. С. 97, 103, 115.

Продовження додатка Б 4

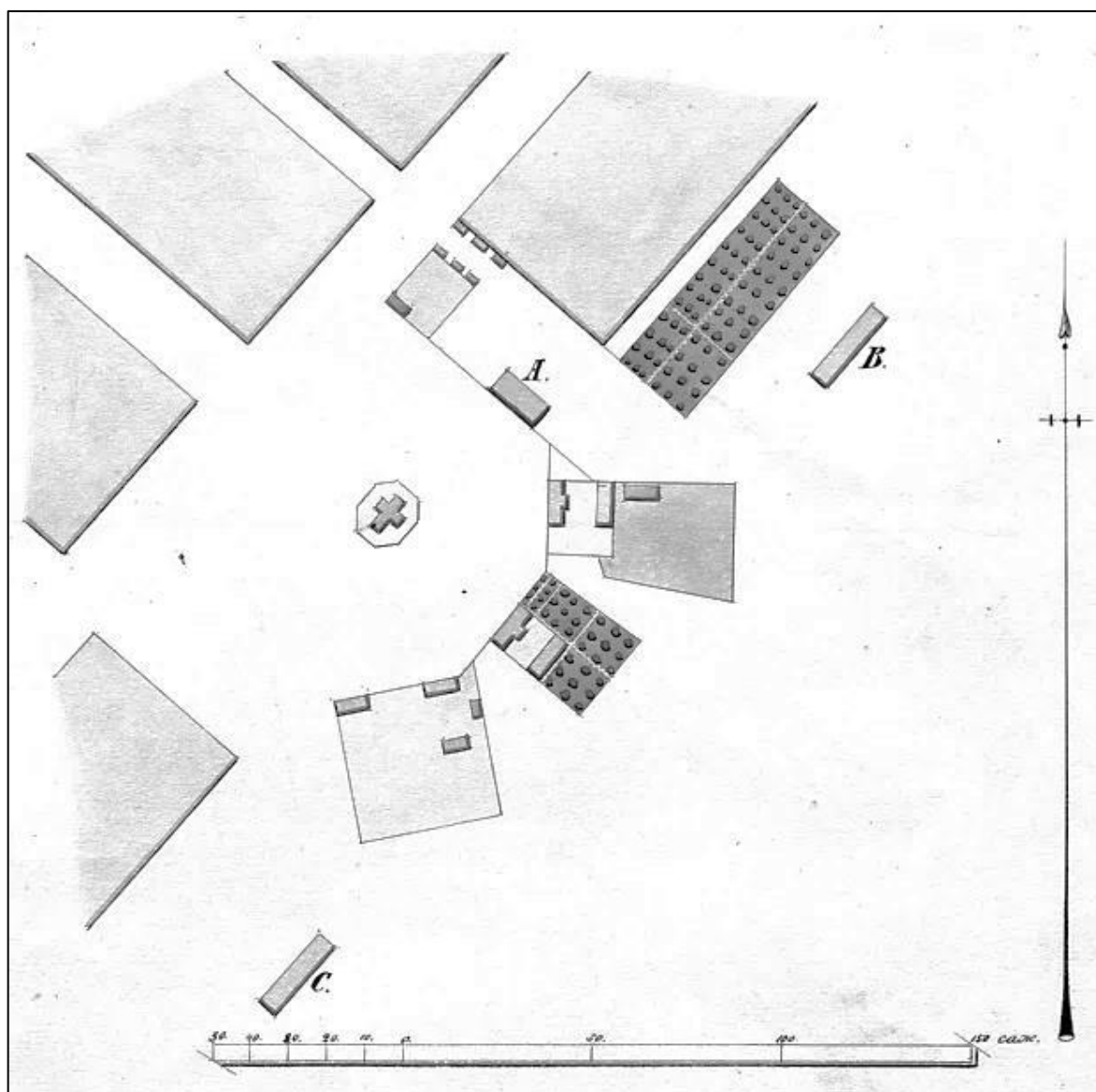

7 а)

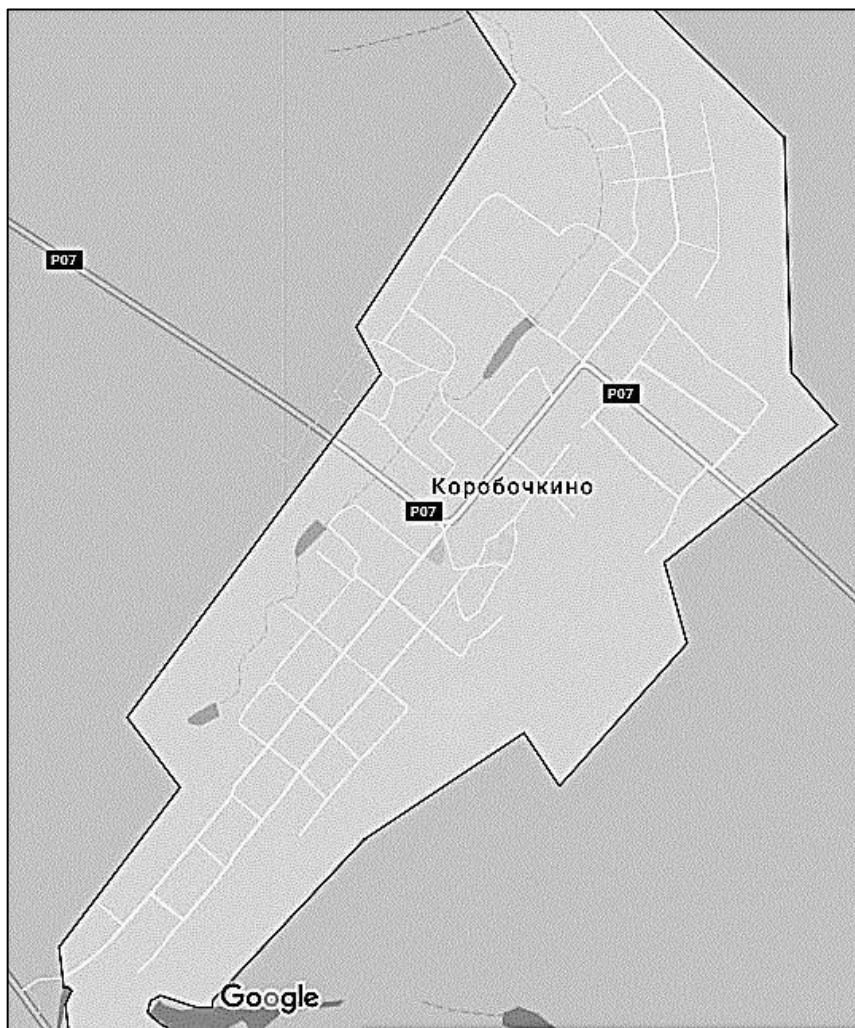

7 б)

Продовження додатка Б 4

7 в)

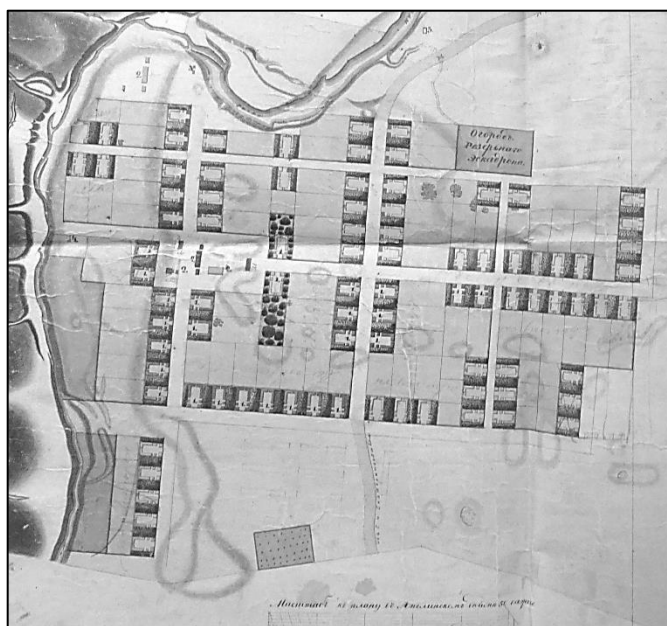

7 г)

Мал. 7. Розвиток планування ескадронного (волосного) центру сл. Коробочкине:

- а) план с. Коробочкине, 1820
- б) проектний регулярний план с. Коробочкине , 1825 р.
- в) генеральний план забудови центральної площі, 1857 р.
- г) сучасна схема планування с. Коробочкине, Чугуївський р-н, Харківська обл.(Google maps), 2019;

РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1167. Л. 1; РГВИА. Ф. 411. Оп. 1. Д. 268. Л. 1; РГВИА. Ф. 411. Оп. 1. Д. 272. Л. 1.

8 а)

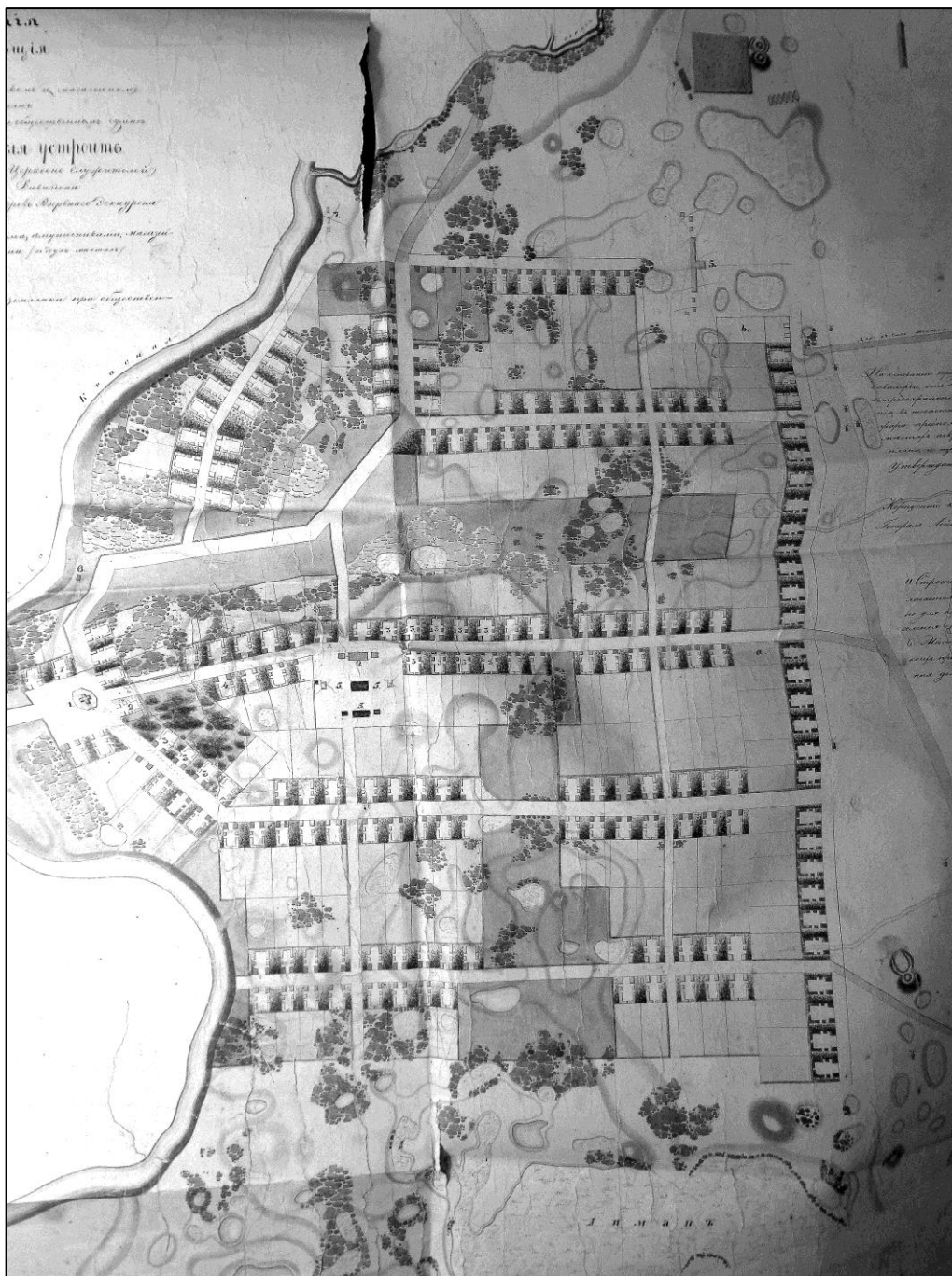
8 б)

Мал. 8. Планування ескадронних (волосних) та взводних селищ та схеми їх сучасних планувань:

а) сл. Гончарівка (с. Гончарівка, Сватівський р-н, Луганська обл.), 1838 р.

б) сучасна схема планування с. Гончарівка (Google maps), 2019;

ДАХО. Ф. 25. Оп. 38. Спр. 779. Арк. 6.

9 б)

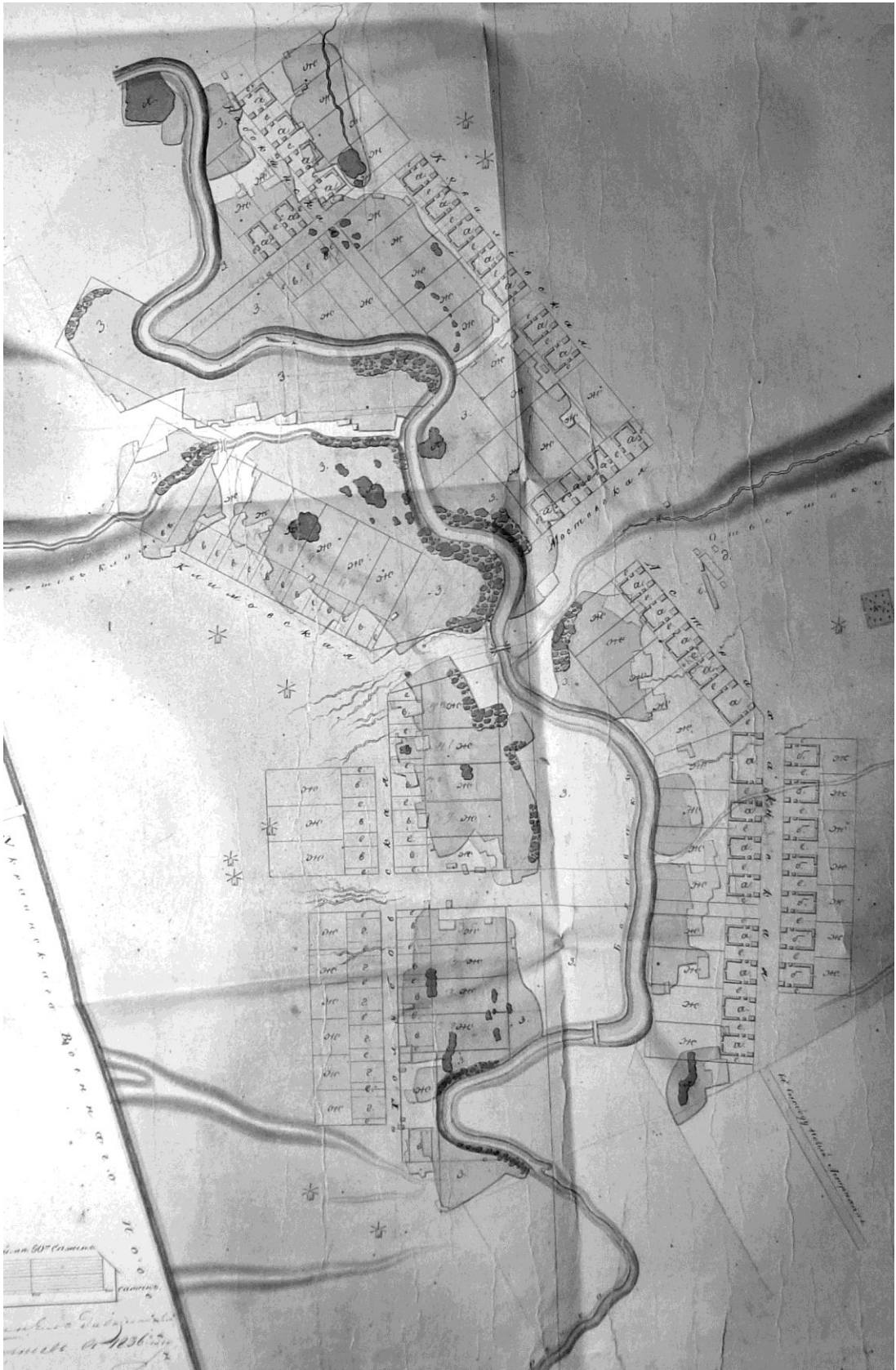
Мал. 9. Планування ескадронних (волосних) та взводних селищ:

а) сл. Тімоново (с. Тімоново, Троїцький р-н, Луганська обл.), 1838 р.

б) сл. Міловатка (с. Мілуватка, Сватівський р-н, Луганська обл.), 1839 р.

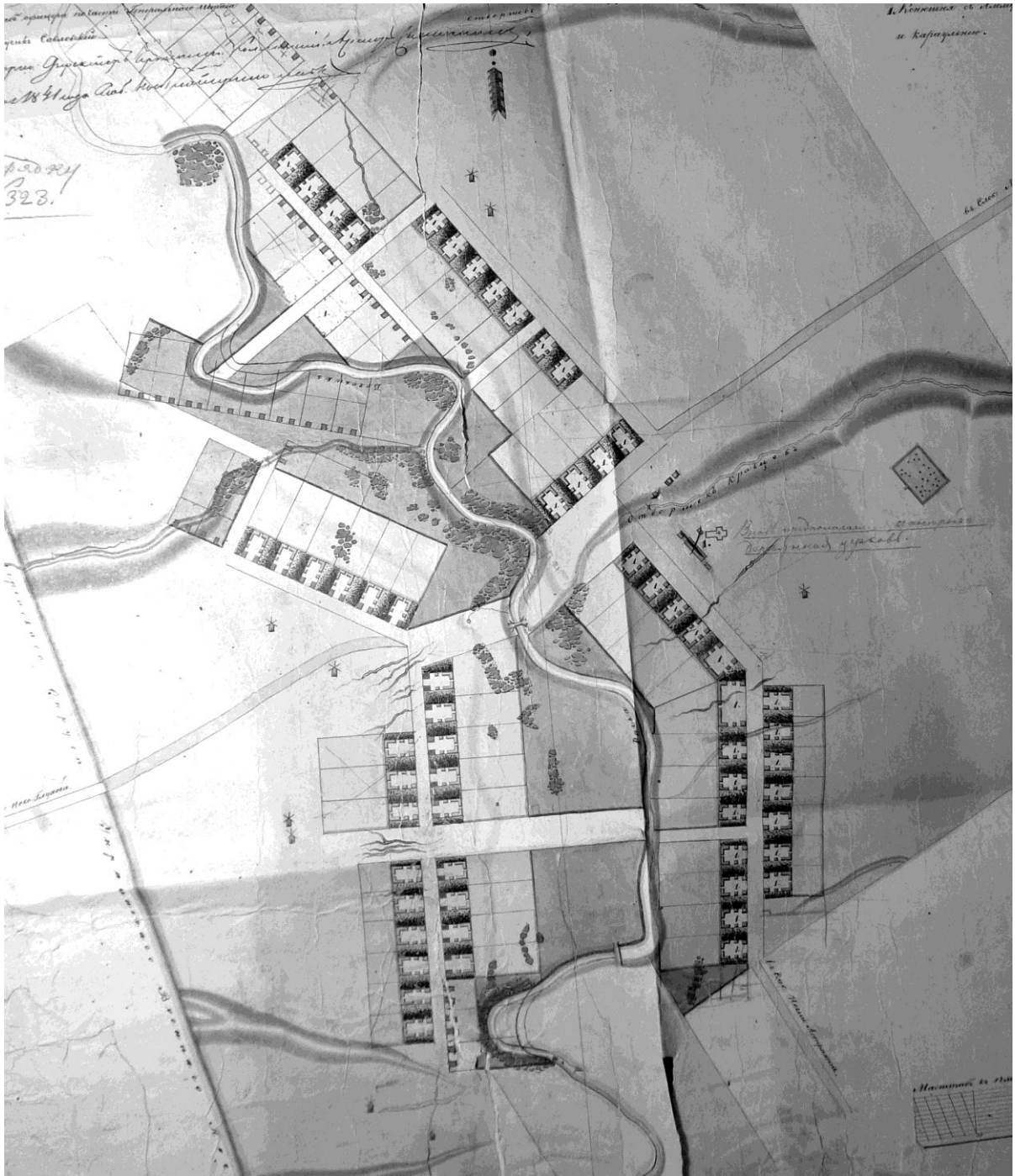
ДАХО. Ф. 25. Оп. 38. Спр. 779. Арк. 4; ДАХО. Ф. 25. Оп. 38. Спр. 802. Арк.2.

Продовження додатка Б 4

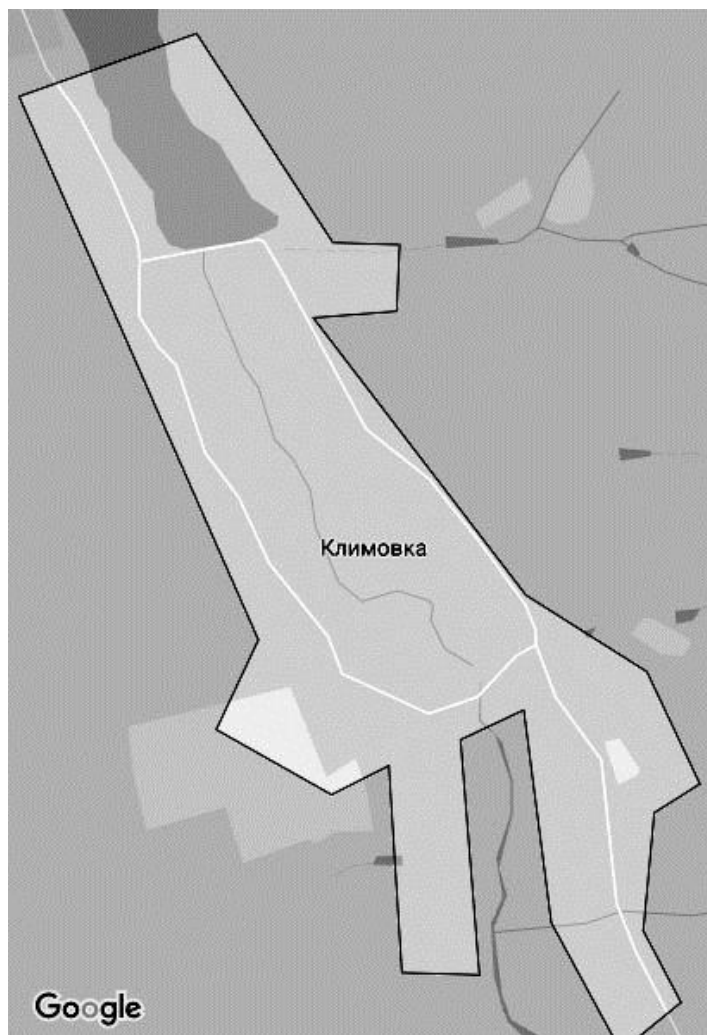

10 а)

Продовження додатка Б 4

10 б)

10 в)

Мал. 10. Розвиток планування ескадронного (волосного) центру сл. Климівка (с. Климівка, Кременський р-н Луганська обл.):

а) брульон проектного плану с. Климівка, 1836

б) проектний регулярний план с. Климівка, 1839 р.

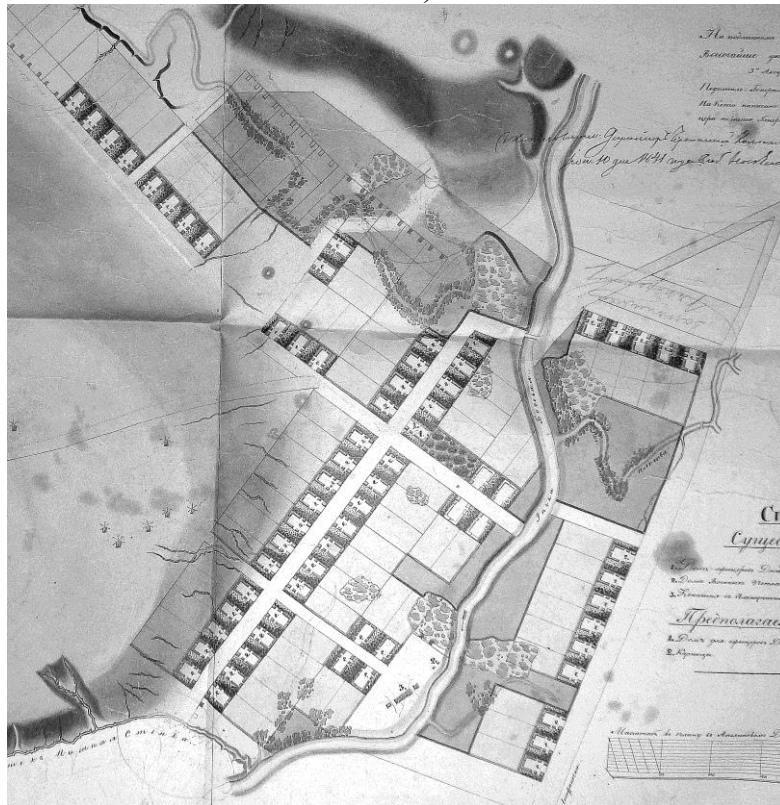
в) сучасна схема планування (Google maps) с. Климівка, Кременський р-н Луганська обл., 2019.

ДАХО. Ф. 25. Оп. 38. Спр. 801. Арк. 6, 7.

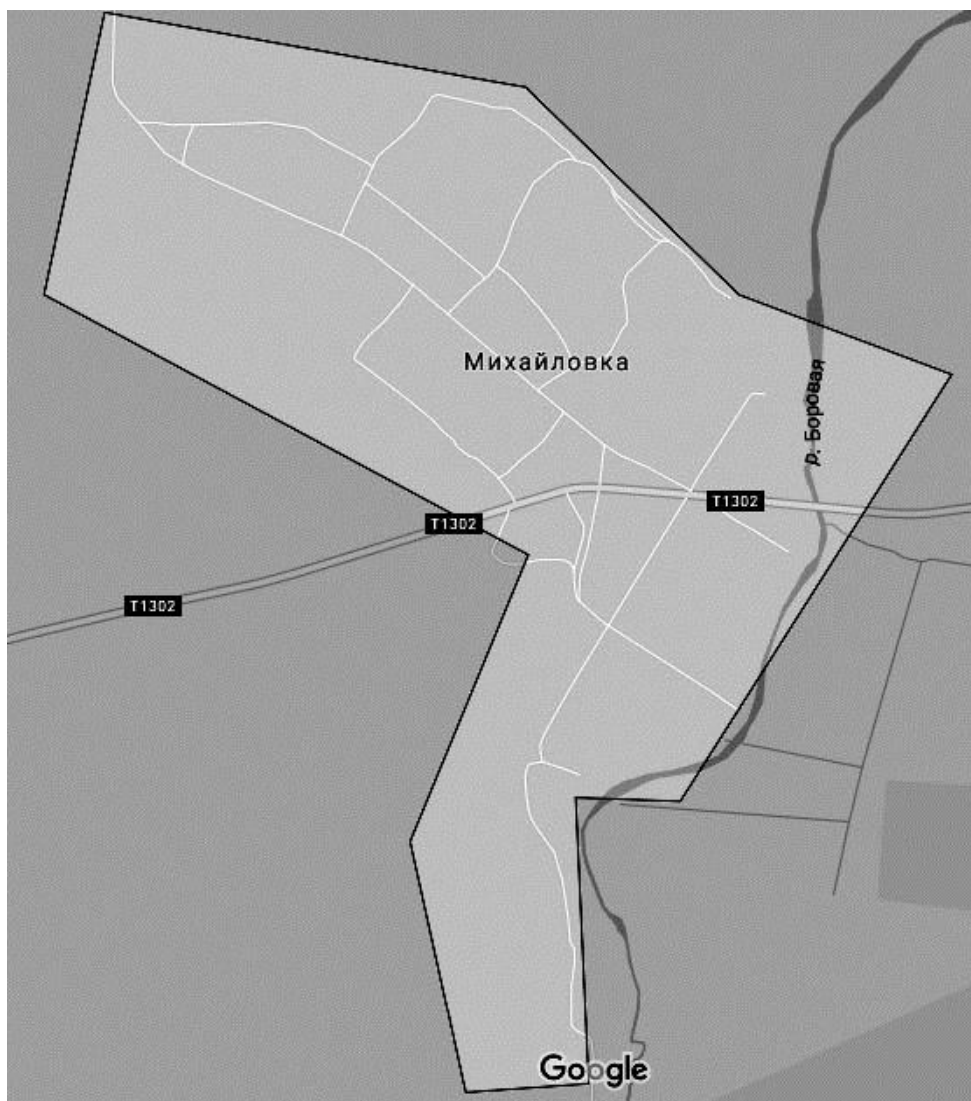
Продовження додатка Б 4

11 а)

11 б)

11 в)

Мал. 11. Розвиток планування ескадронного (волосного) селища с. Михайлівка (с. Михайлівка, Кременський р-н Луганська обл.):

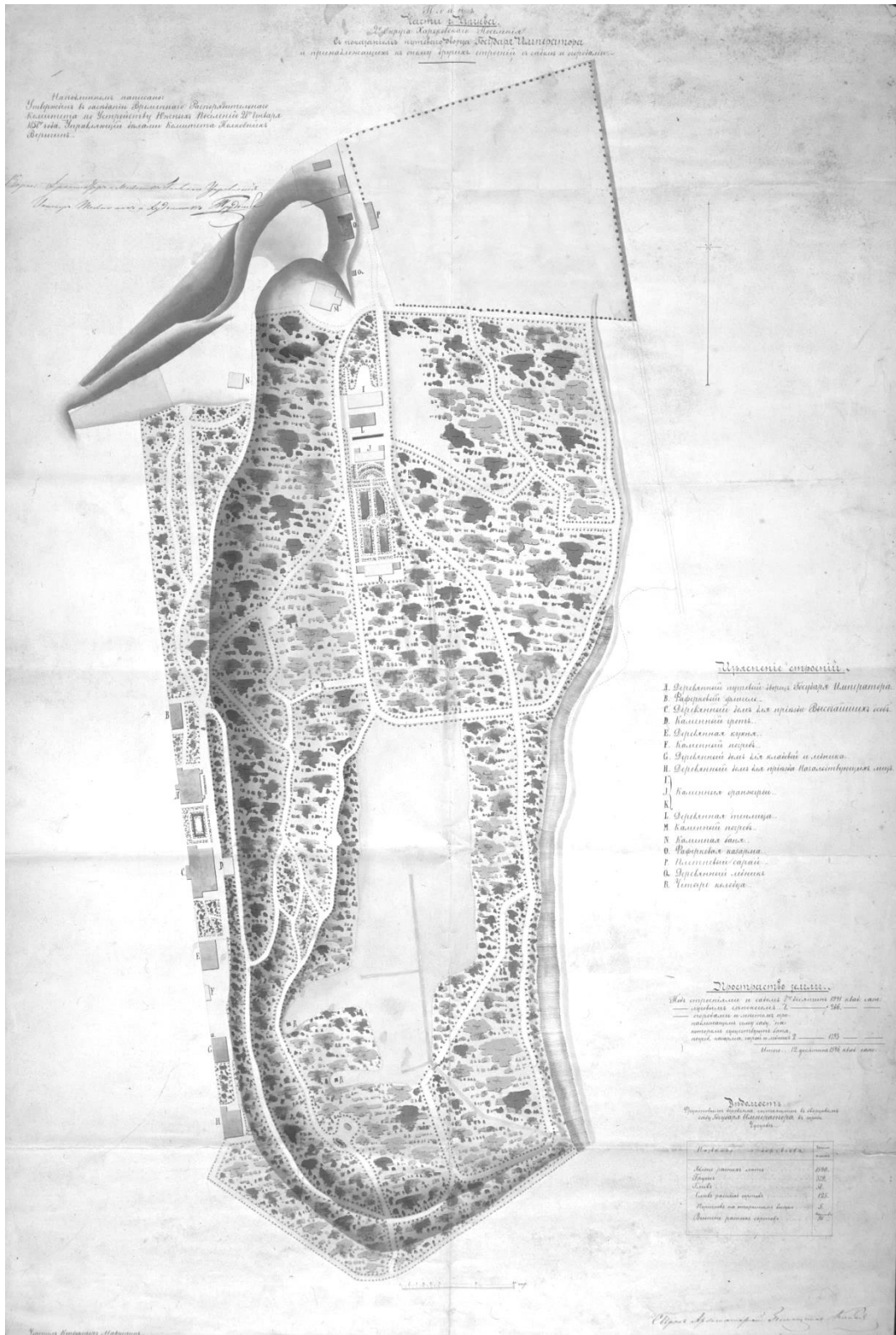
а) брульон проектного плану с. Михайлівка, 1836

б) проектний регулярний план с. Михайлівка, 1839 р.

в) сучасна схема планування с. Михайлівка Кременського р-ну Луганської обл. (Google maps), 2019;

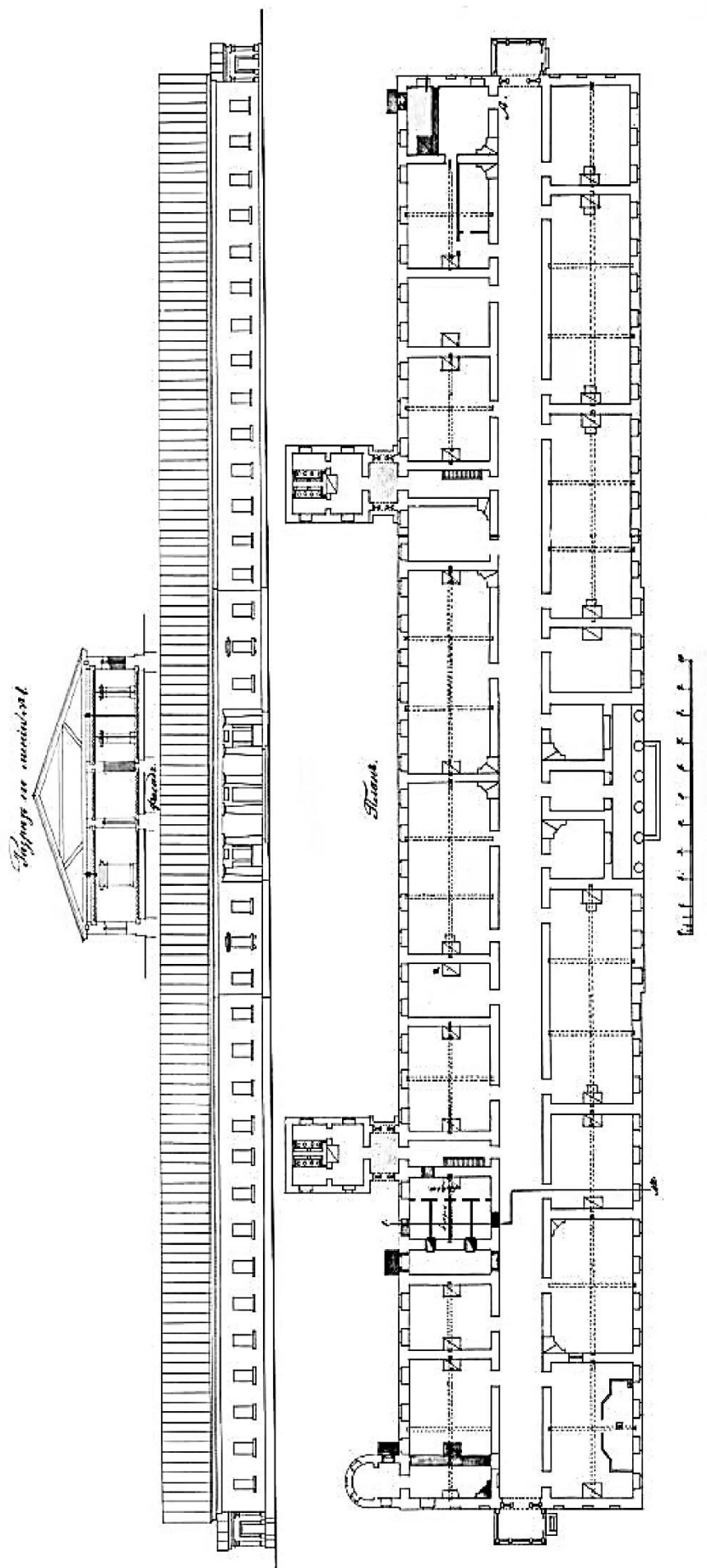
ДАХО. Ф. 25. Оп. 38. Спр. 801. Арк. 2, 3.

Продовження додатка Б 4

Мал. 12. План частини м. Чугуїв. 1858 р.
 РГВИА. Ф. 411. Оп. 1. Д. 175. Л. 1.

Будівлі для охорони здоров'я, підтримання гігієни та громадського піклування.

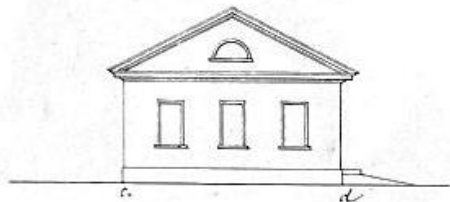
Мал. 1. Кам'яний корпус шпиталю в м. Чугуїв (1825 р.)

РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1635. Л. 1.

Продовження додатка В 1

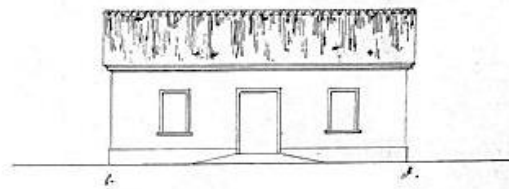
Фасади 2-х домов: для помешенія приѣзжающихъ
начальниковъ и старшаго сѣтара.

Арх. Генер. планы лит. С. П.

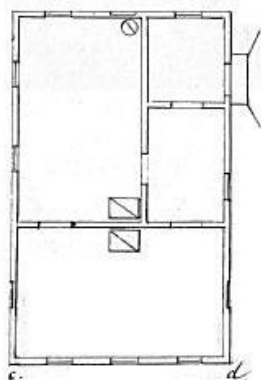

Фасады Кухни при этихъ домахъ.

Арх. Генер. планы лит. С. П.

Планъ.

Планъ.

а)

б)

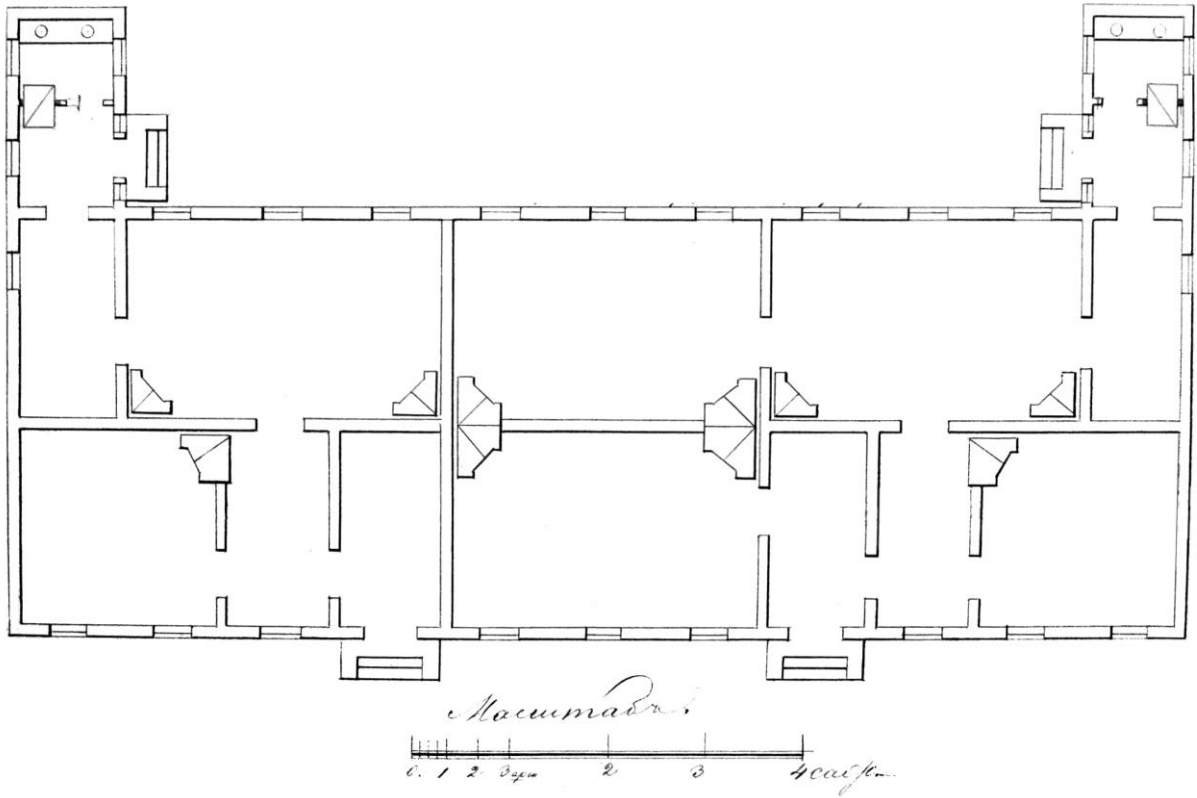
Мал. 3. Плотові будівлі при Слов'янському військовому шпиталі (1847 р.):

а) будинки для розміщення начальників, що приїжджають (1847 р.)

б) кухня при таких будинках (1847 р.)

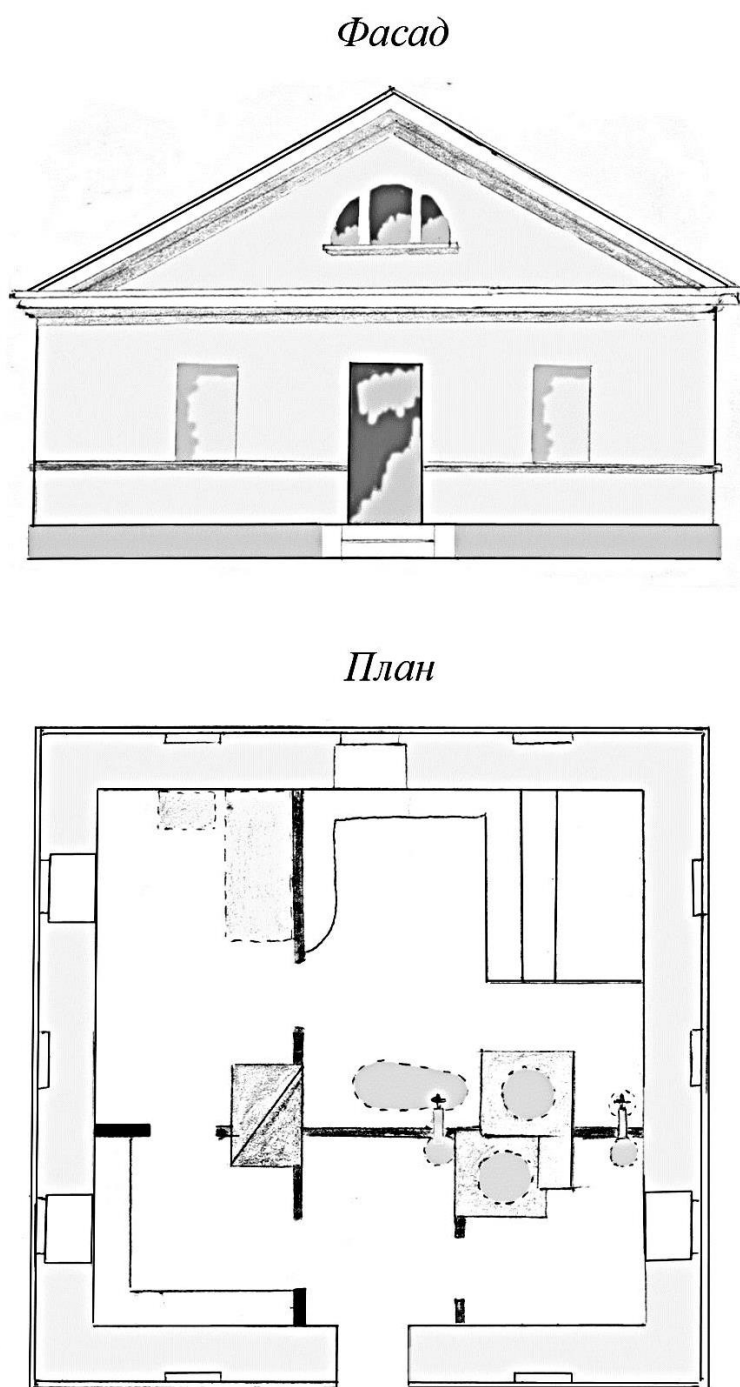
ЦДІАК України. Ф. 445. Оп. 1. Спр. 201. Арк. 11.

План

Мал. 4. Фахверковий флігель шпиталю в сл. Ново-Астрахань (1830-ті рр.)

ІДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 910. Арк. 491.

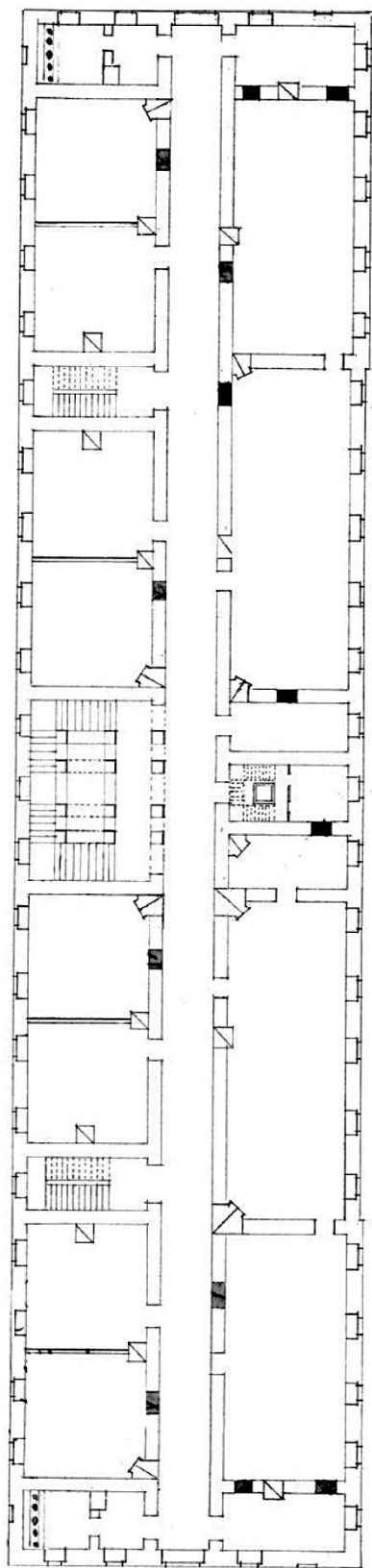

Мал. 5. Кам'яна лазня при домі корпусного командира в м. Чугуїв (1840 р.)

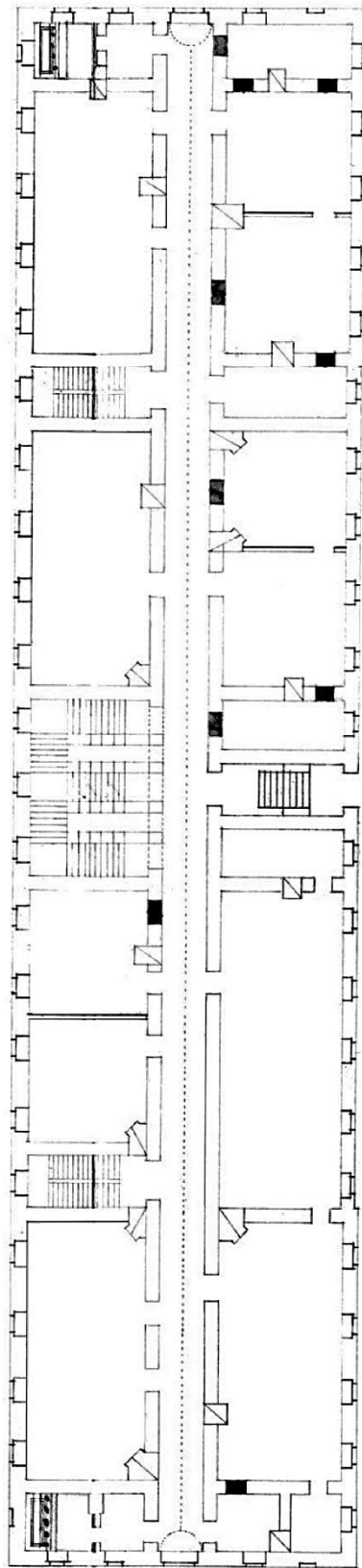
ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 517. Арк. 24.

Будівлі для військово-адміністративного управління

План верхнього этажа.

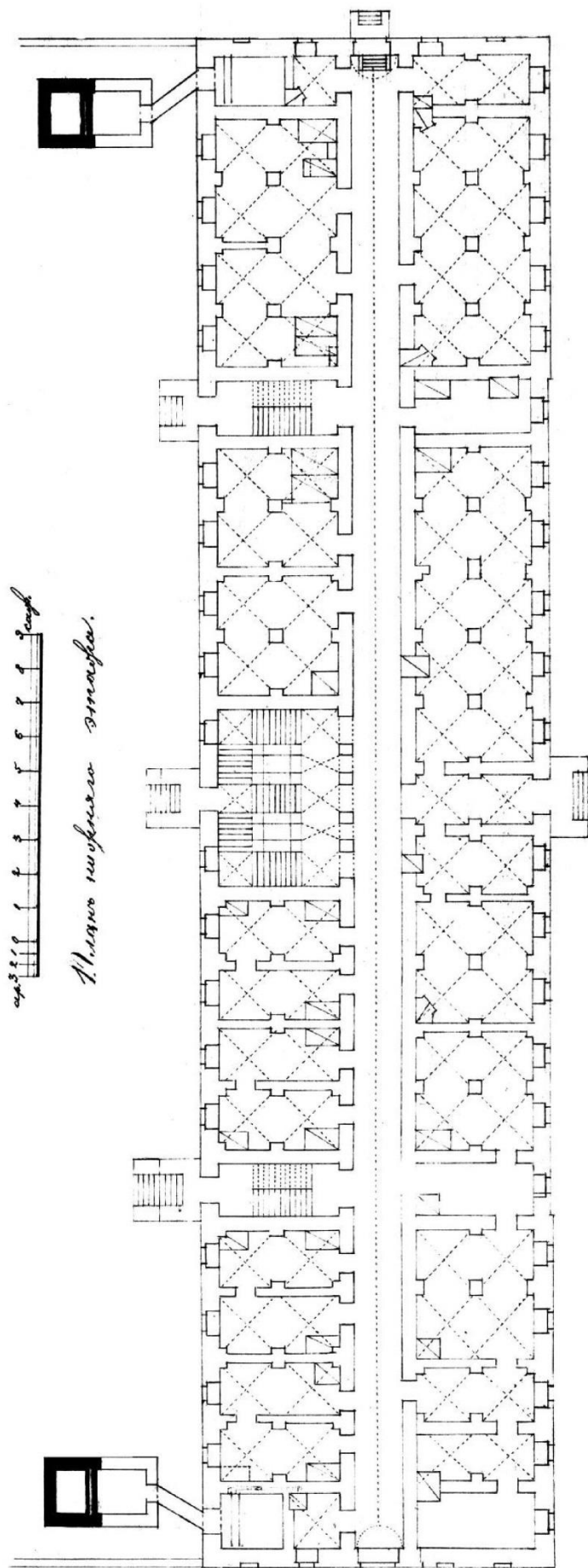

План середнього этажа.

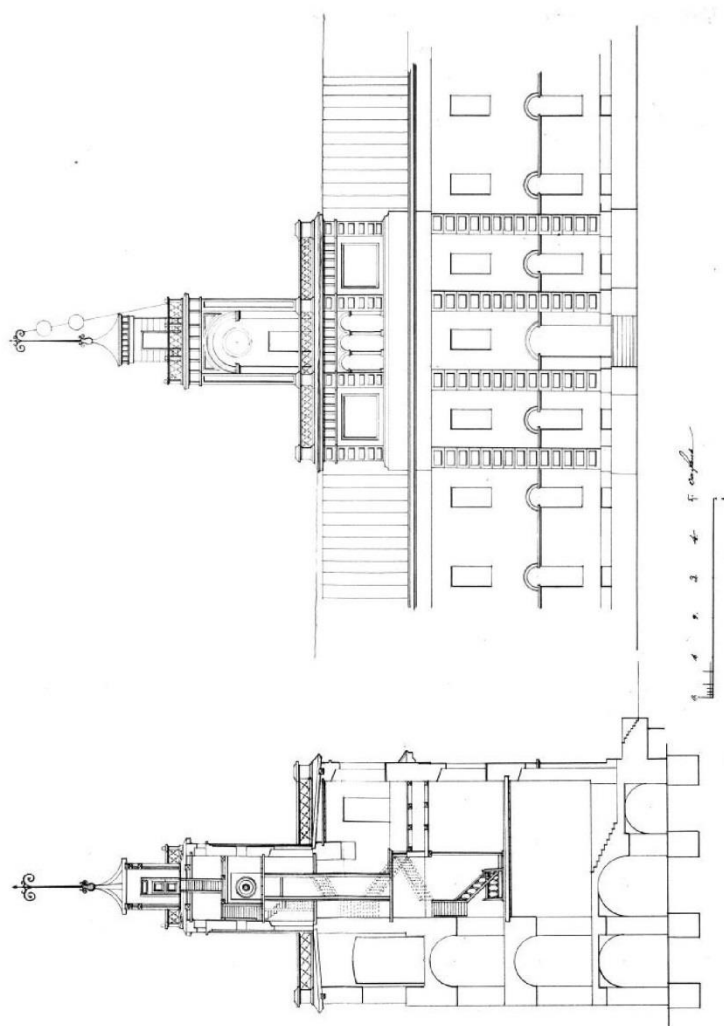
Мал. 1. Плани середнього та верхнього поверху Штабів військових поселень в м. Чугуєві (1831 рр.)

РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1640. Л. 1.

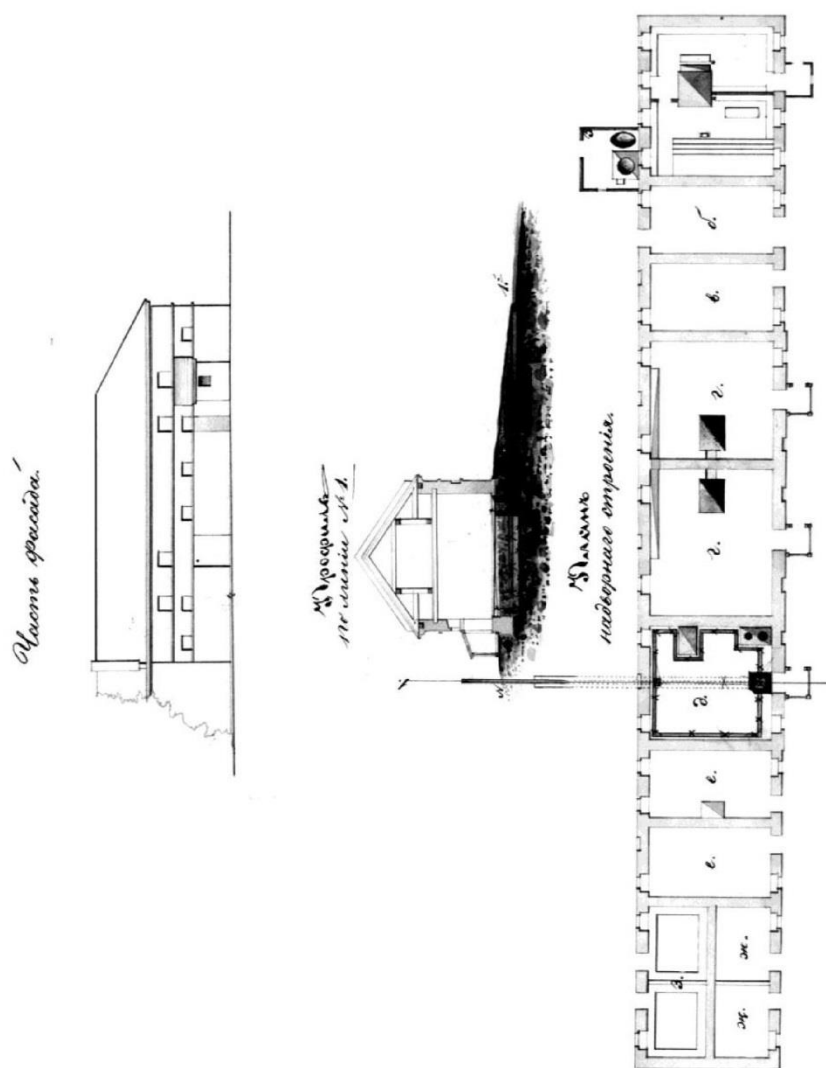
Мал. 2. Плани цокольного поверху Штабів військового поселення в м. Чугуєві (1831 рр.)

РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1640. Л. 1.

Мал. 3. Фрагмент фасаду та розрізу Штабів військового поселення в м. Чугуєві після надбудови бельєдери у 1855 р.

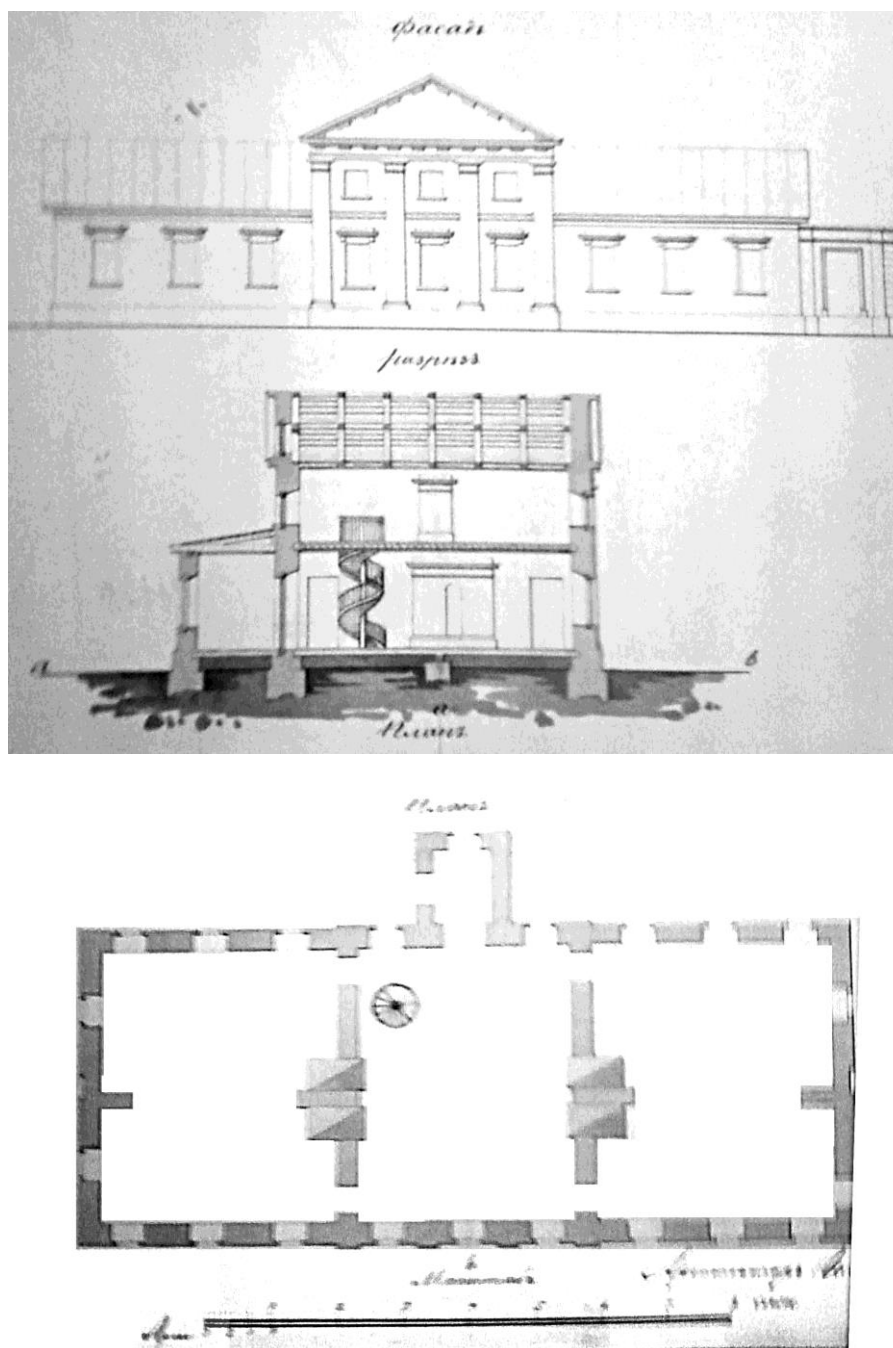
РГВИА. Ф. 405. Оп. 7. Д. 2108. Л. 17а.

Мал. 4. Фрагмент фасаду, розріз та план надвірної будови (1831 р.) Штабів військового поселення в м. Чугуєві після пристосування під потреби юнкерського училища у 1862 р.

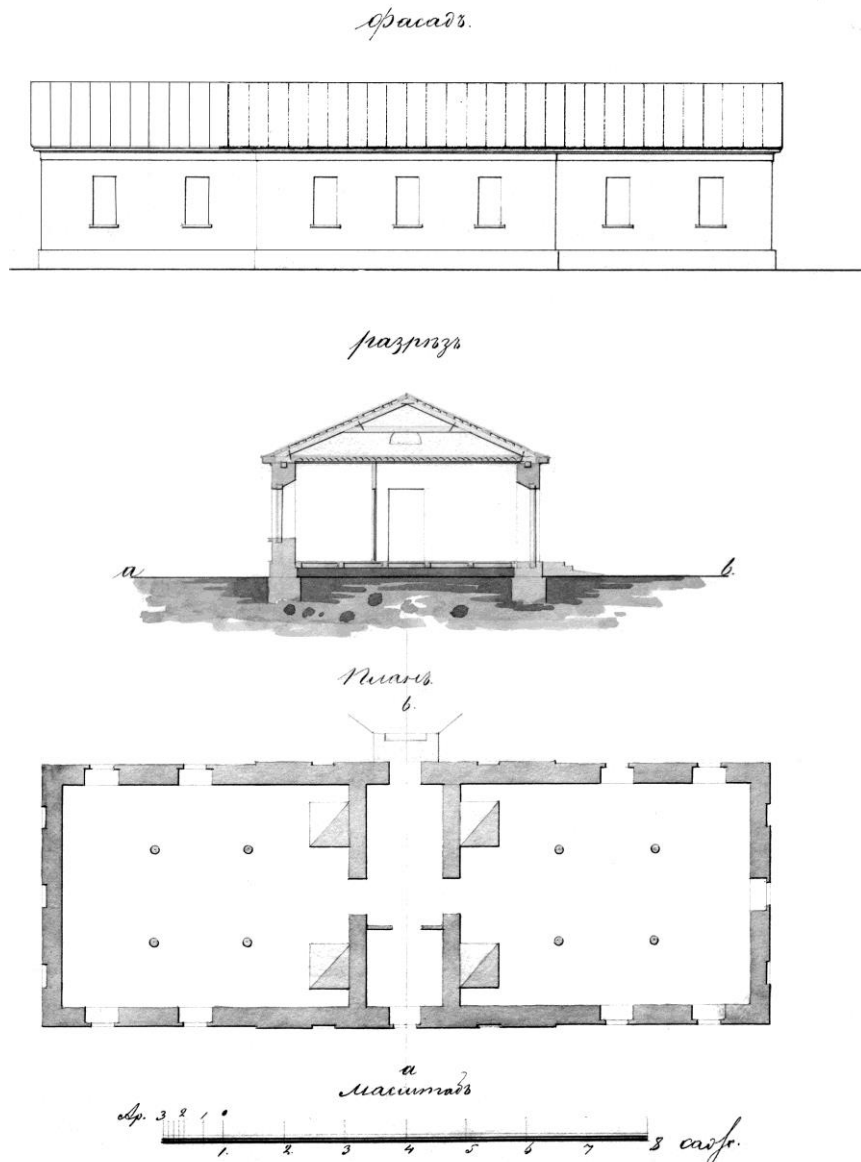
РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1621. Л. 1; РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1625. Л. 1.

Будівлі для охорони громадського порядку та пожежної безпеки

Мал. 1. Фасад, розріз та план будинку для ескадронних лавок та пожежної команди в м. Чугуїв (1826 р.) пристосований для розміщення штабу 6-ї Легкої кавалерійської дивізії (1840-ї рр.)

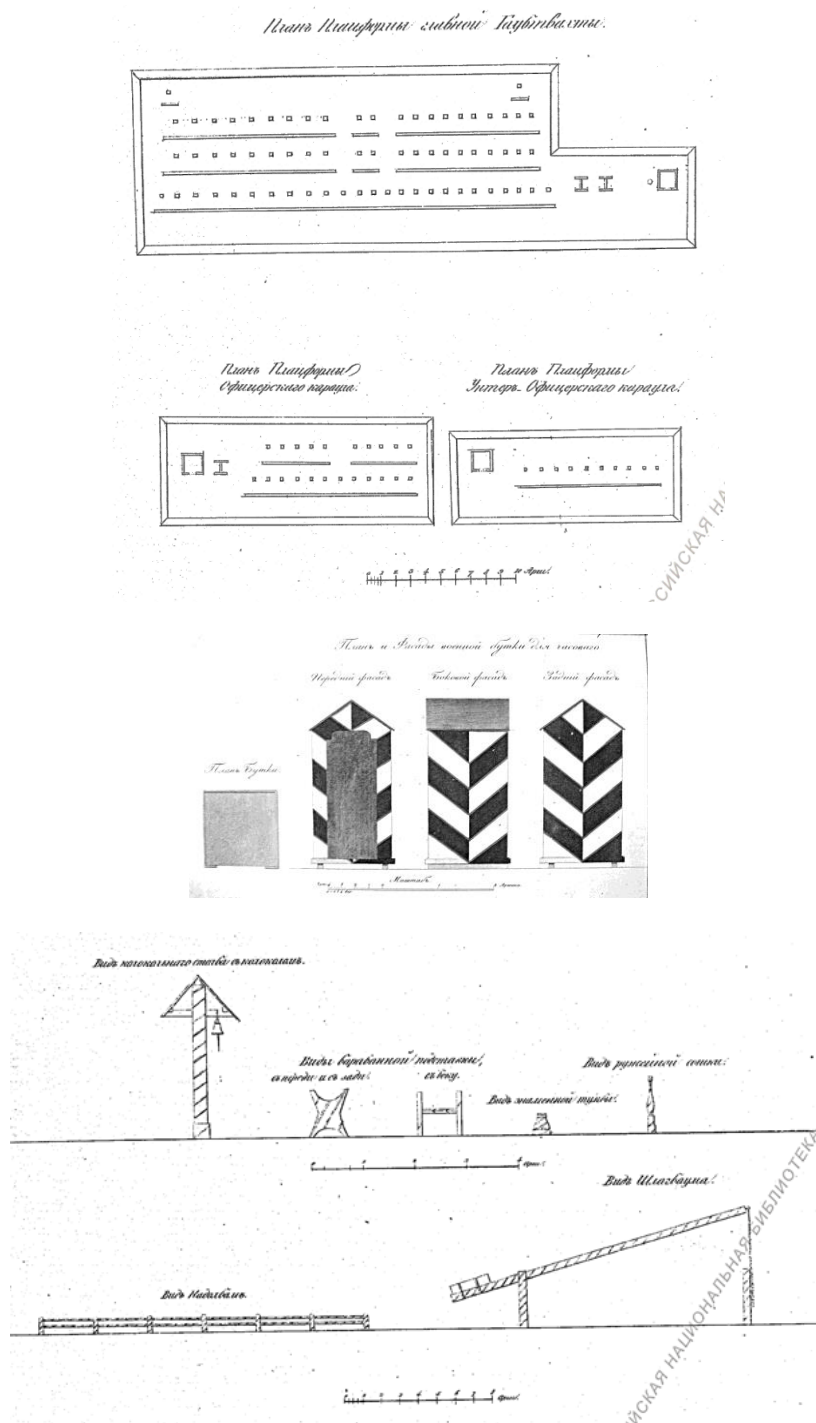
Продовження додатка В 3

Мал. 2. Фасад, розріз та план надвірної будови для розміщення коней пожежної команди та інструменту при будинку для ескадронних лавок та пожежної команди в м. Чугуїв (1826 р.), пристосованій для розміщення полкової канцелярії та церкви (1857 р.)

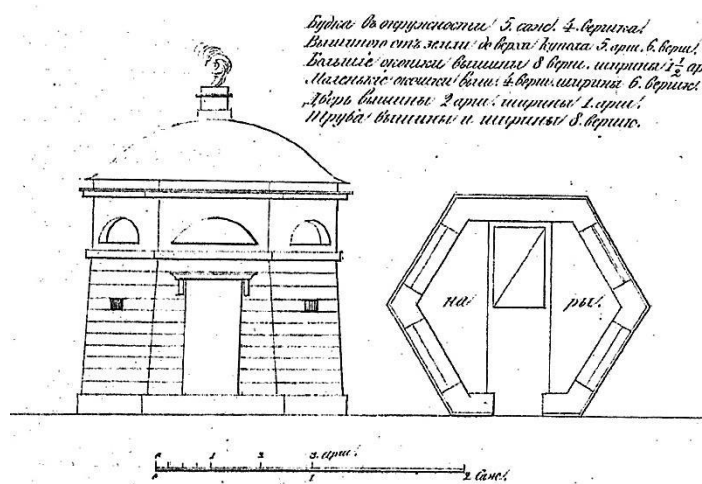
РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1508. Л. 1.

Продовження додатка В 3

Мал. 3. Плани плац-форм головної гауптвахти, офіцерського та унтерофіцерського караулу та їх елементи: будка військового вартового, стовп для дзвону, барабанна підставка, знаменна тумба, рушнична сошка, надобъ та шлагбаум (1817 р.).

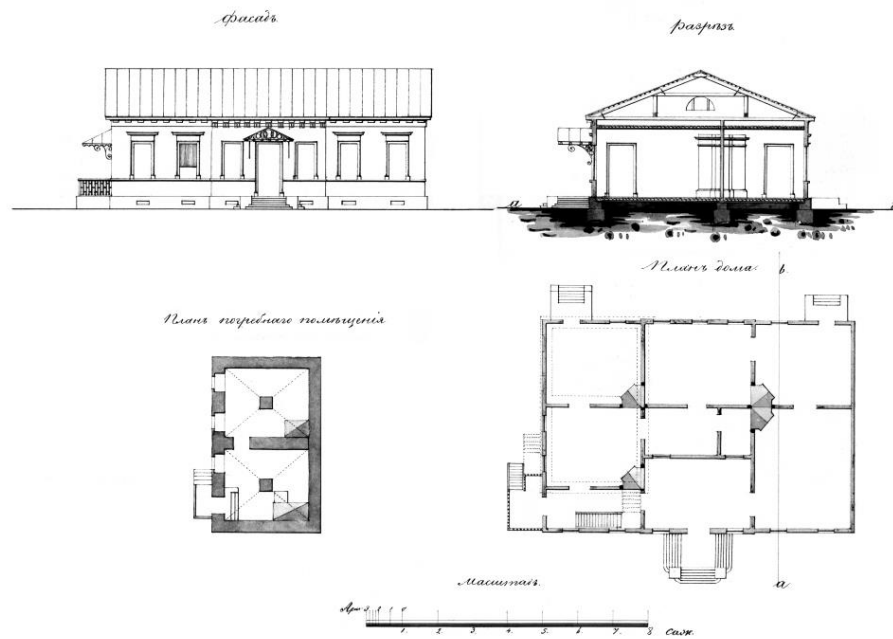
ПСЗРИ. Собрание I. Т. Чертежи и рисунки к 1-му Полному Собранию Законов. 1843. Лл. 50 – 52.

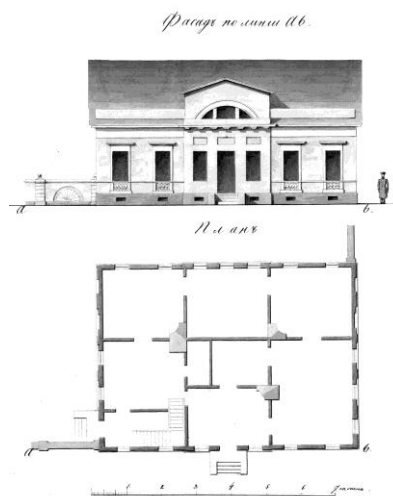
Мал. 4. Фасад та план будки для нічних сторожів (1817 р.).

ПСЗРИ. Собрание I. Т. Чертежи и рисунки к 1-му Полному Собранию Законов. 1843. Л. 52.

Будівлі для квартирування начальників, офіцерів та унтерофіцерів, поселян

1а)

1б)

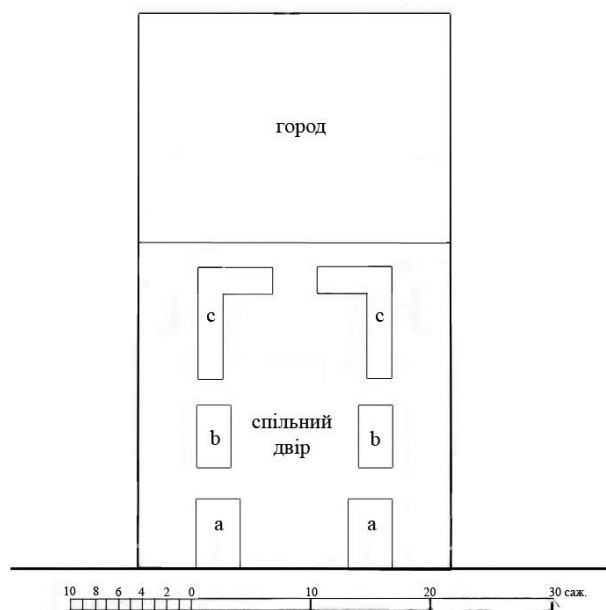
Мал. 1. Будинки для приїзду начальників:

а) Шляховий палац в м. Чугуїв (1819, 1839 рр.)

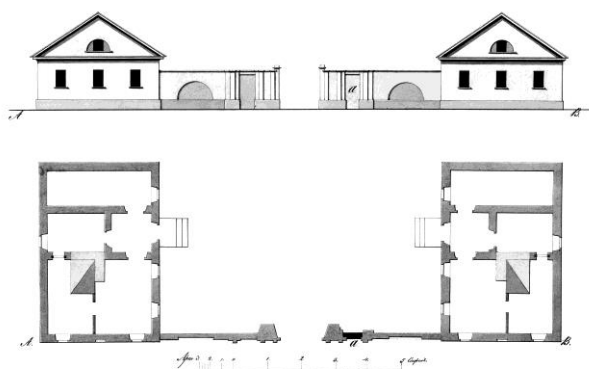
б) Будинок для приїзду начальників в м. Чугуїв (1836 р.)

РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1480. Л. 1; РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1538. Л. 1.

Продовження додатка В 4

2а)

2б)

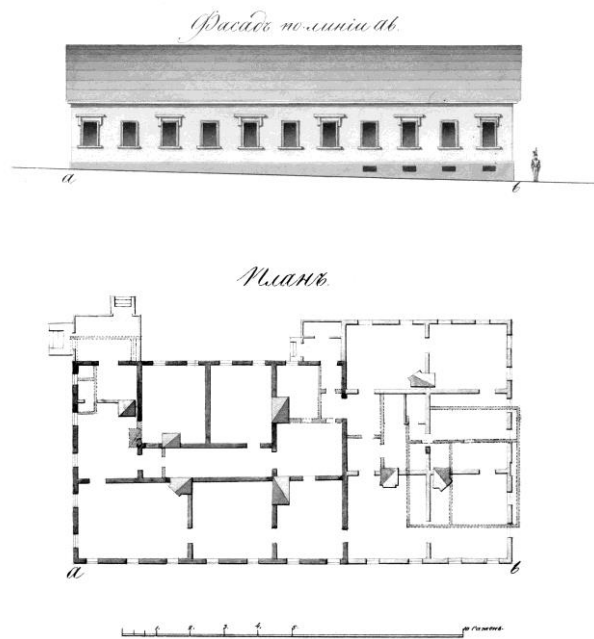
Мал. 2. Комплекс забудови садиби військового поселянина-хазяїна:

а) Генеральний план: а) два житлові будинки поселянина-хазяїна та поселянина-резервного, б) дерев'яні кухні або дерев'яні будинки приписних поселян, с) плотові сараї (стайні, комори та ін.).

б) Фасади та плани двох кам'яних будинків військових поселян (хазяїна та резервного) на одній садибі в м. Чугуїв (1824–1829 рр.)

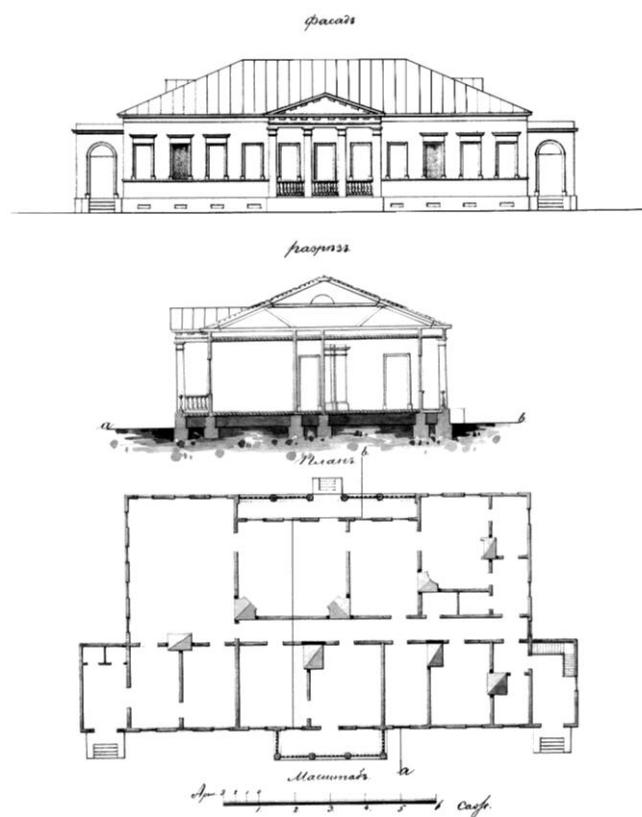
РГВИА. Ф. 411. Оп. 1. Д. 274. Л 1; ГАХО. Ф. 286. Оп. 1. Спр. 173. Арк. 105; РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1526. Л. 1.

Продовження додатка В 4

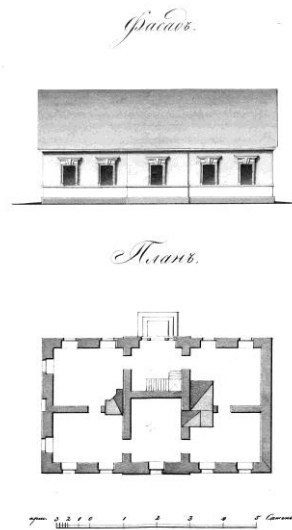
Мал. 3. Дерев'яний будинок для офіцерів в м. Чугуїв (1826 р.).

РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1542. Л. 1.

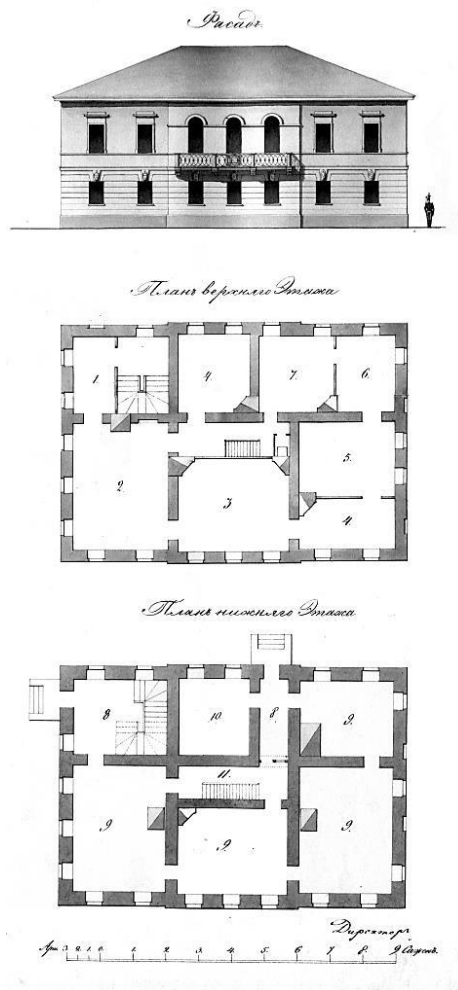
Мал. 4. Дерев'яний будинок для командира корпусу в м. Чугуїв (1831 р.).

РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1518. Л. 1.

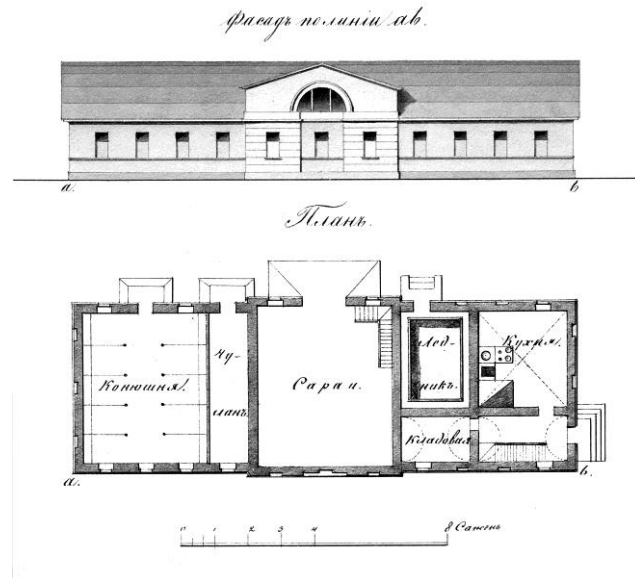

Мал. 5. Кам'яний будинок для штабофіцерів та оберофіцерів (чиновників шпиталю та корпусного і дивізійного штабів) в м. Чугуїв (1834-1837 рр.)

РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1529. Л. 1.

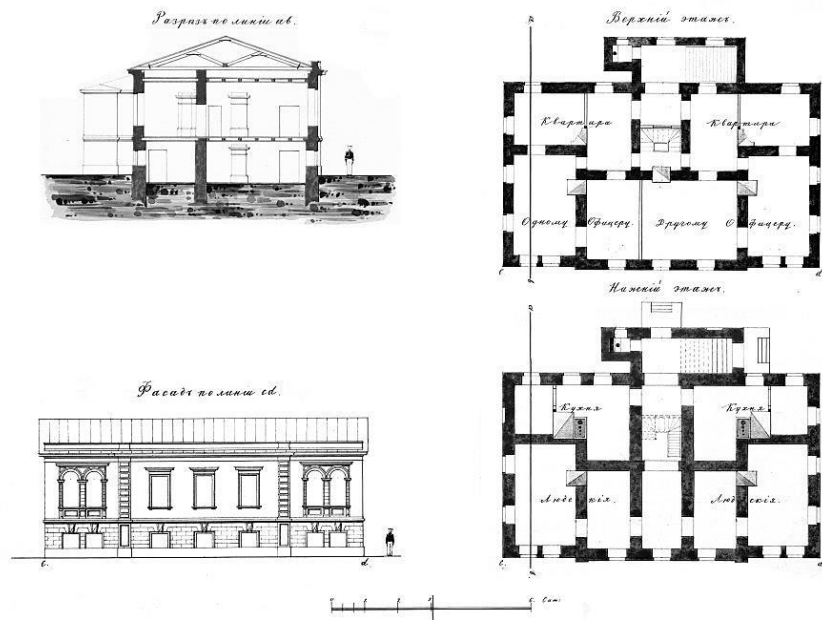

Продовження додатка В 4

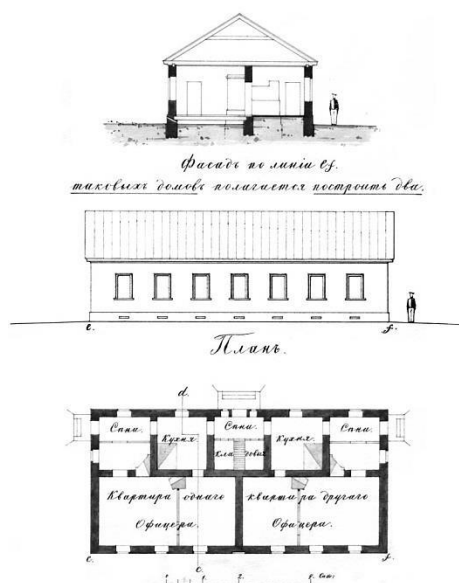
Мал. 6. Кам'яний будинок та надвірна будова для командира бригади в м. Чугуїв (1839 р.)

РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1536. Л. 1; РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1543. Л. 1.

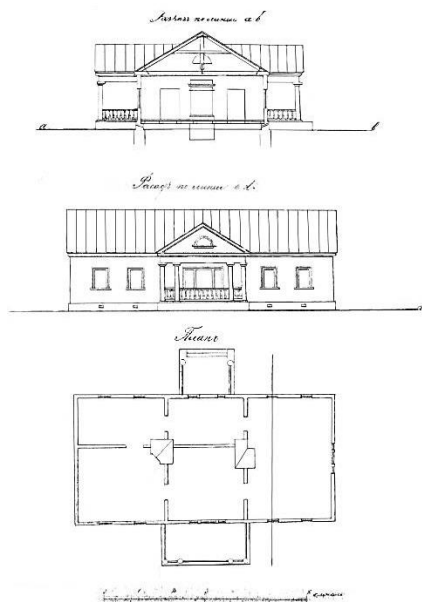
Мал. 7. Кам'яний будинок для двох одружених офіцерів в м. Чугуїв (1850 р.; 1855 р.).

РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1587. Л. 1.

Мал. 8. Кам'яний будинок (за методом Герарда) для двох неодружених офіцерів в сл. Коробочкине (1850 р.).

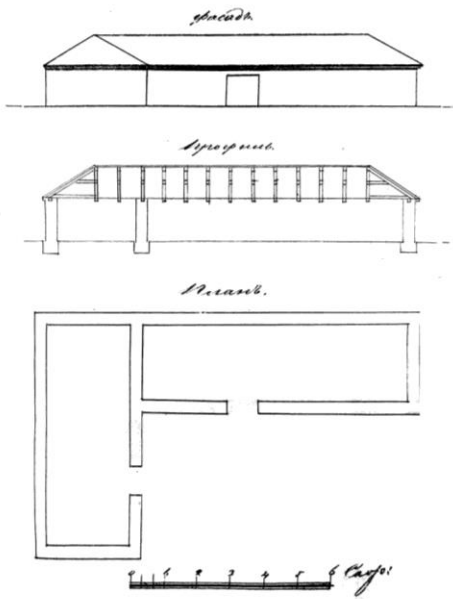
РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1175. Л. 1.

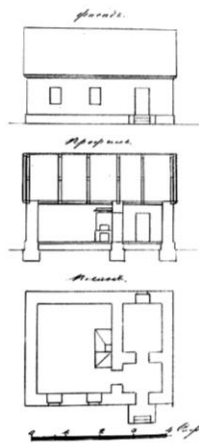
Мал. 9. Дерев'яний будинок для офіцерів в сл. Донцівка (1856 р.).

ЦДІАК України. Ф. 1351. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 539.

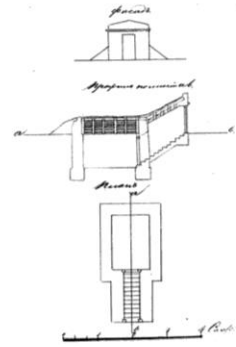
Продовження додатка В 4

10а)

10 б)

10 в)

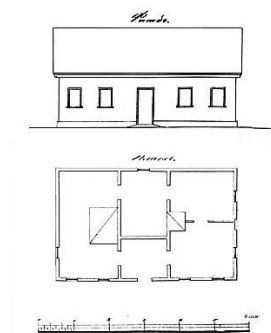
Мал. 10. Комплекс землебитних допоміжних будівель при будинках для офіцерів в 4-му окрузі Українського військового поселення (1856 р.):

а) надвірна будова

б) кухня

в) льох для продуктів.

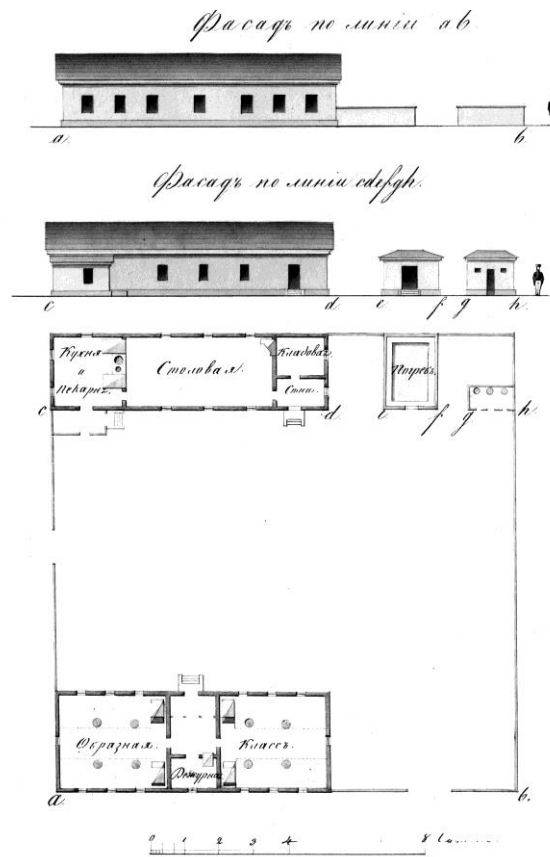
ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 834. Арк. 176, 178, 179.

Мал. 11. Фахверковий будинок для окружного ветеринарного помічника в 3-му окрузі Українського військового поселення в сл. Ново-Астрахані (1849 р.).

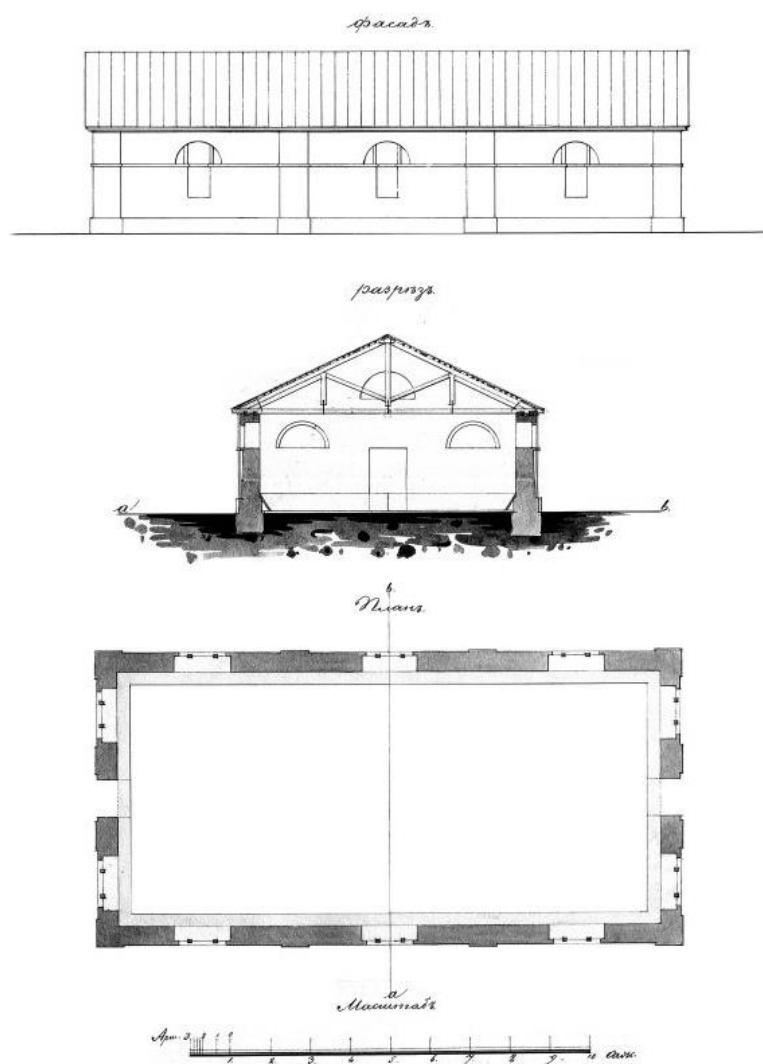
ЦДІАК України. 1353. Оп. 1. Спр. 834. Арк. 176, 178, 179.

Продовження додатка В. 4

Мал. 12. Будинок для непоселених чинів в с. Коробочкине (1826 р.), який було перебудовано 1839 року для розміщення учбового ескадрону кантоністів.

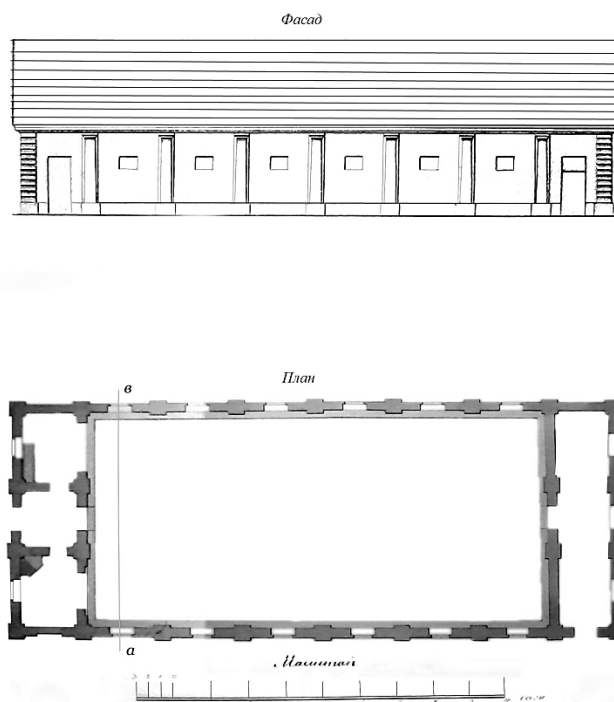
РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1173. Л. 1.

Будівлі для утримання та підготовки кінного складу кавалерійських полків

Мал. 1. Кам'яний манеж на два вольти у сл. Коробочкине (1825 р.).

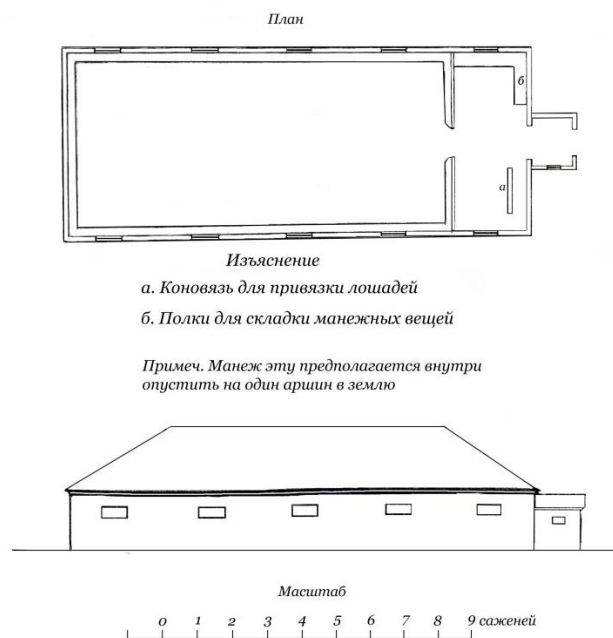
РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1168. Л. 1.

Продовження додатка В 5

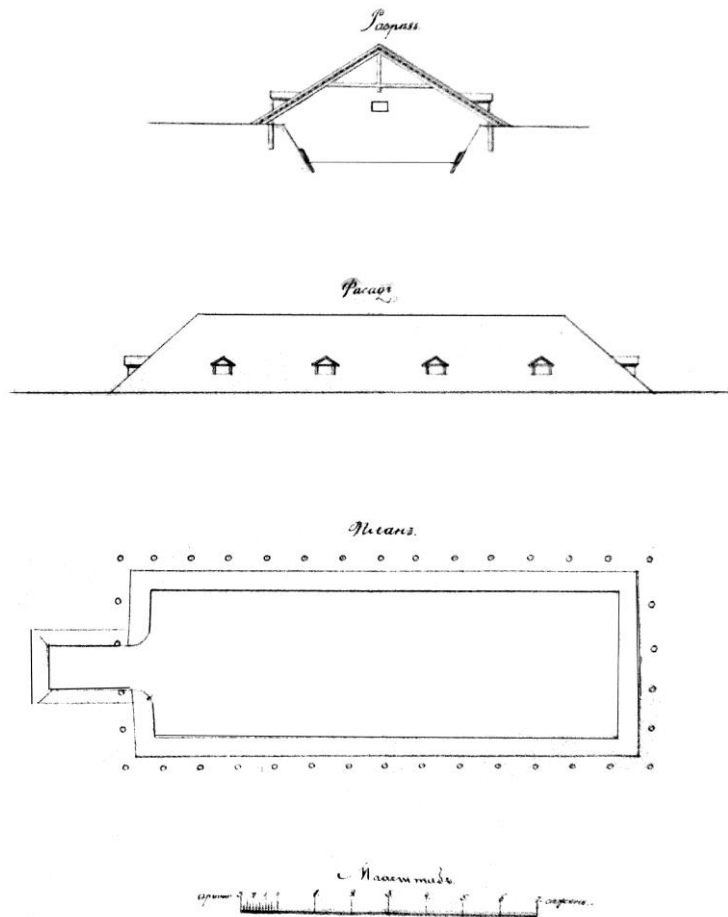
Мал. 2. Кам'яний манеж на два вольти в м. Чугуїв (1842 р.).

РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1502. Л. 1.

Мал. 3. Плотовий манеж на два вольти для будівництва у селищах цивільного відомства для розміщення 8 ескадронів 6-ої Легкої кавалерійської дивізії з артилерійською бригадою (1842 р.).

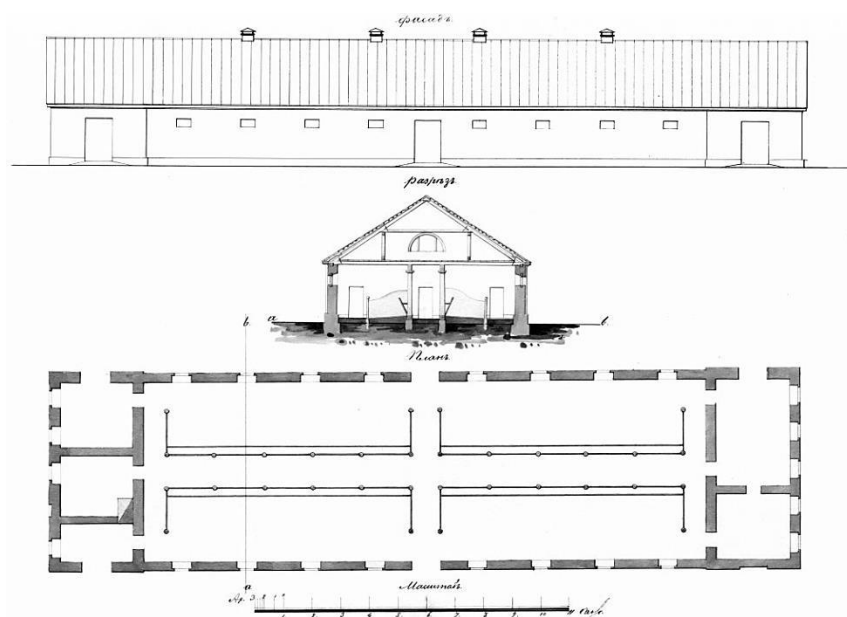
ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 587. Арк. 16.

Мал. 4. Земляний манеж в 3-му окрузі Українського військового поселення. (1842 р.).

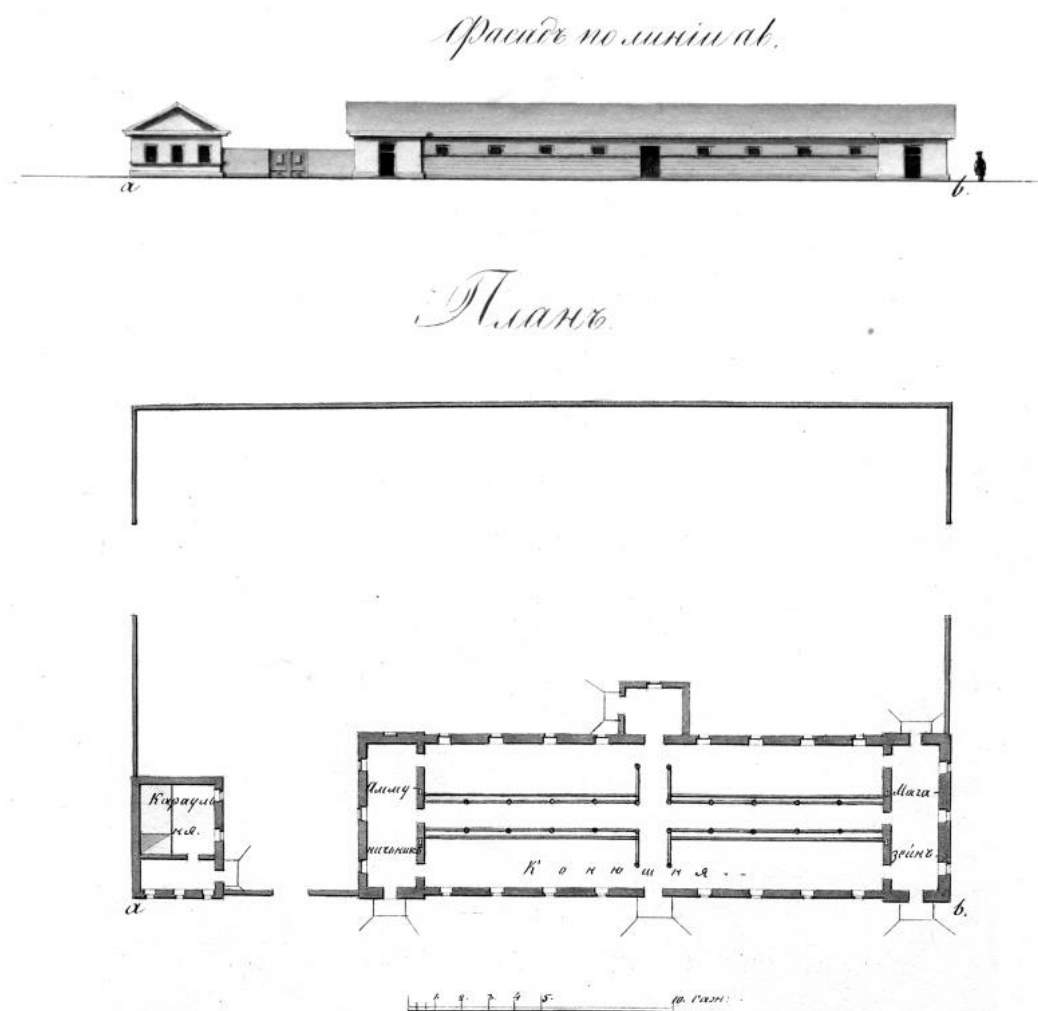
ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 587. Арк. 30.

Продовження додатка В 5

Мал. 5. Кам'яна взводна стайня в сл. Коробочкине (1840–1844 рр.).

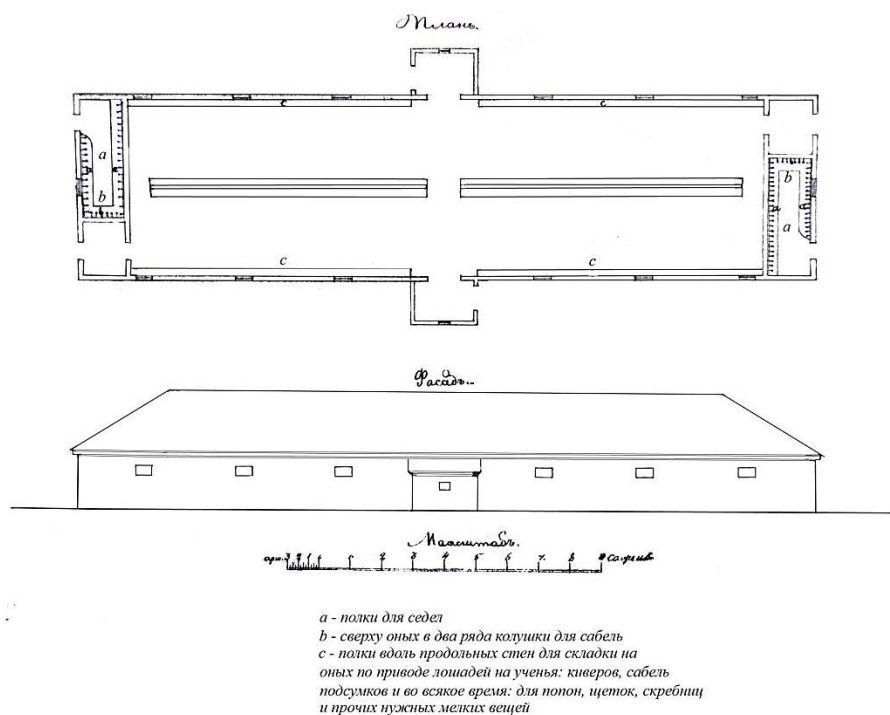
РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1169. Л. 1.

Мал. 6. Кам'яна взводна стайня з караульнею, запропонована для будівництва у селищах 8-го поселеного кавалерійського округу (1839 р.).

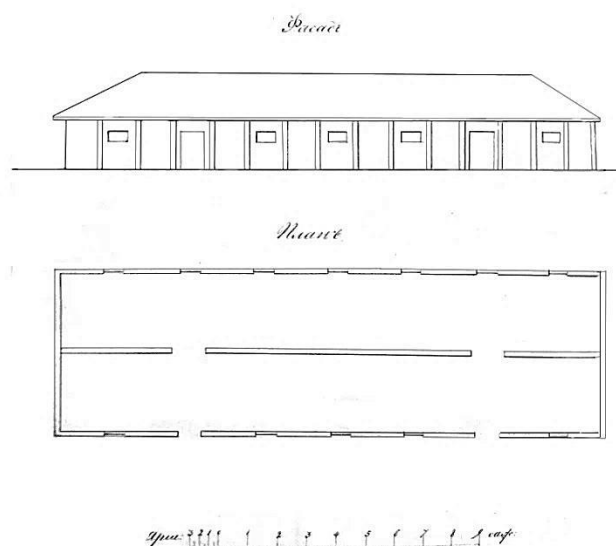
РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1711. Л. 1.

Продовження додатка В 5

Мал. 7. Плотова стайня на 45 коней з двома на поперечних стінах амунічниками для 6-ї Легкої кавалерійської дивізії (1842 р.).

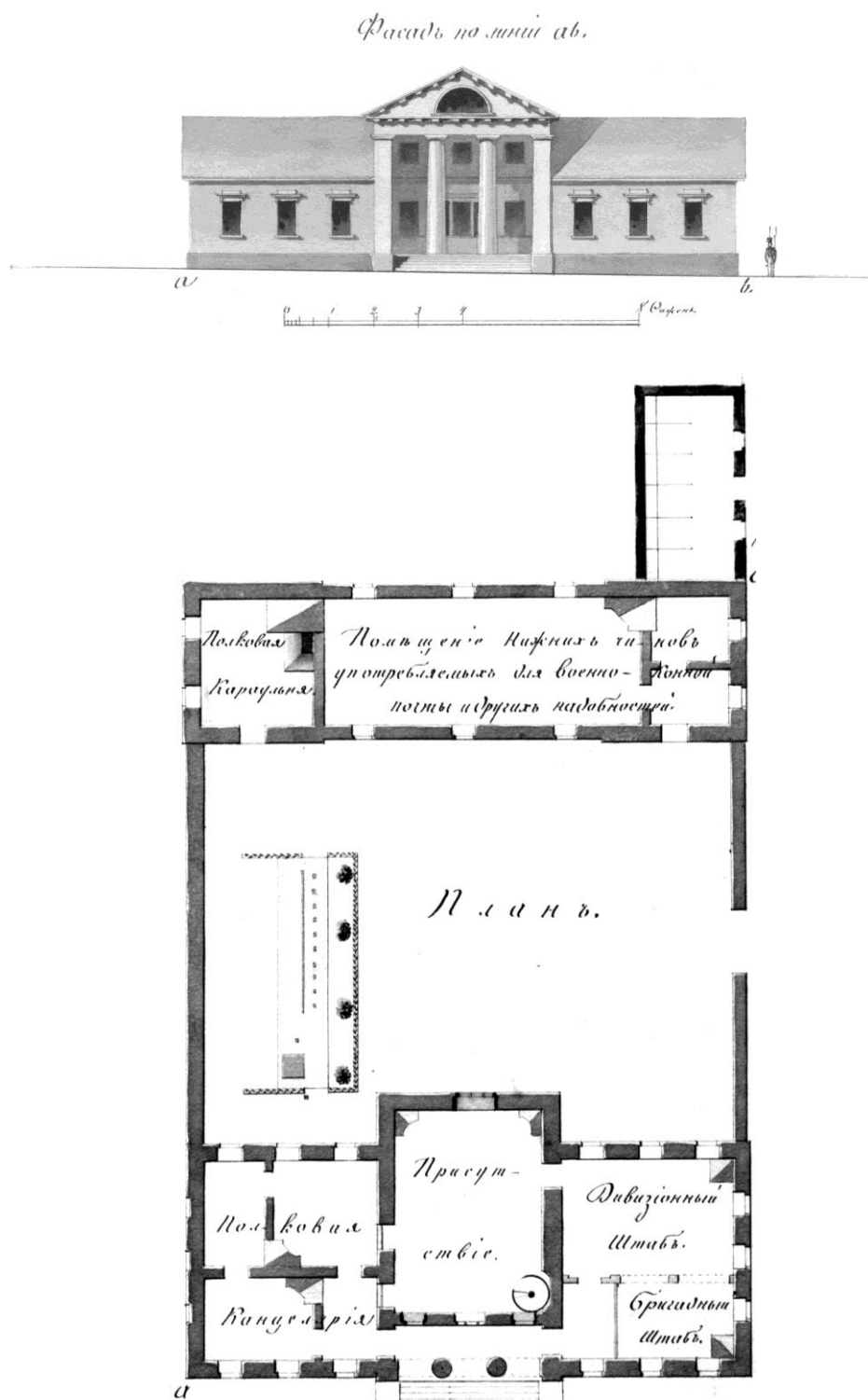
ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 587. Арк. 15.

Мал. 8. Плотова стайня запропонована для будівництва у сл. Ново-Красна (1851–1855 рр.).

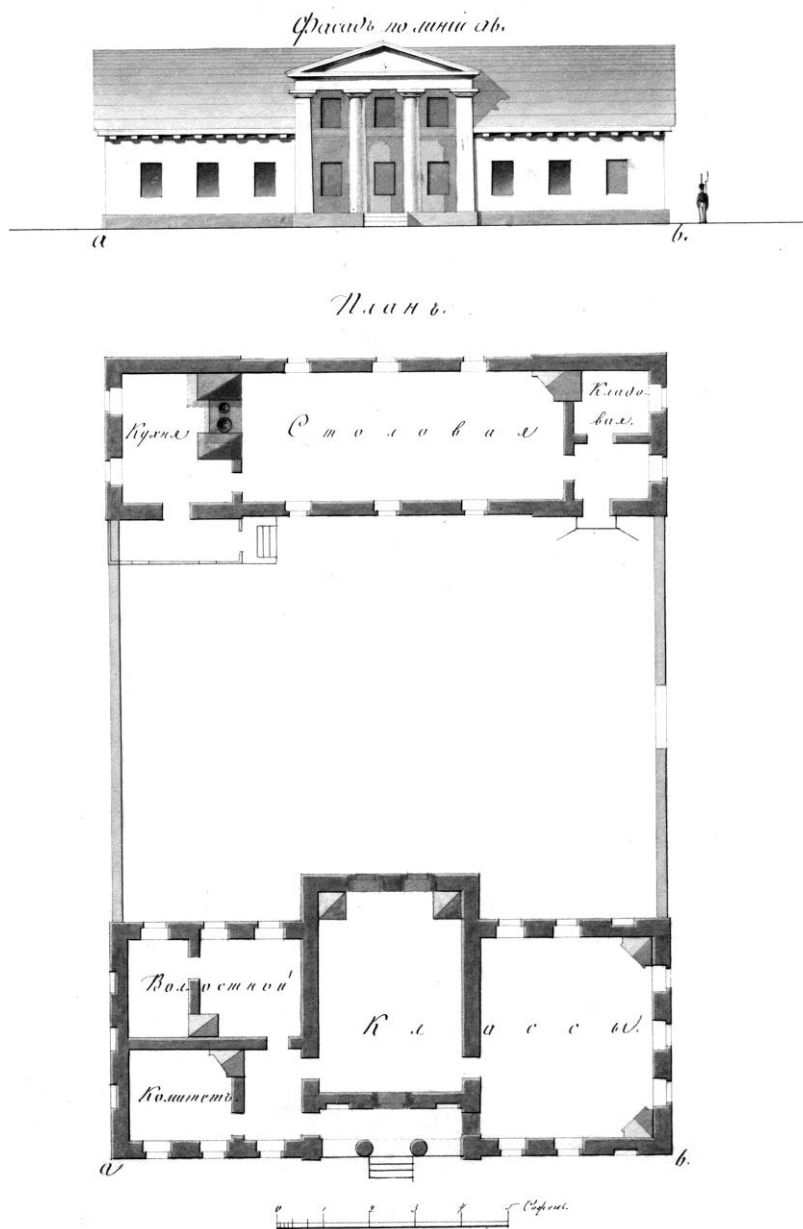
ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 816. Арк. 629 зв.

Будівлі для освіти та підготовки військових кадрів та резервів

Мал. 1. Кам'яна будівля ескадронної школи кантоністів в м. Чугуїв (1826 р.), пристосована під дивізійний, бригадний штаби та полкову канцелярію (1841 р.) РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1550. Л. 1.

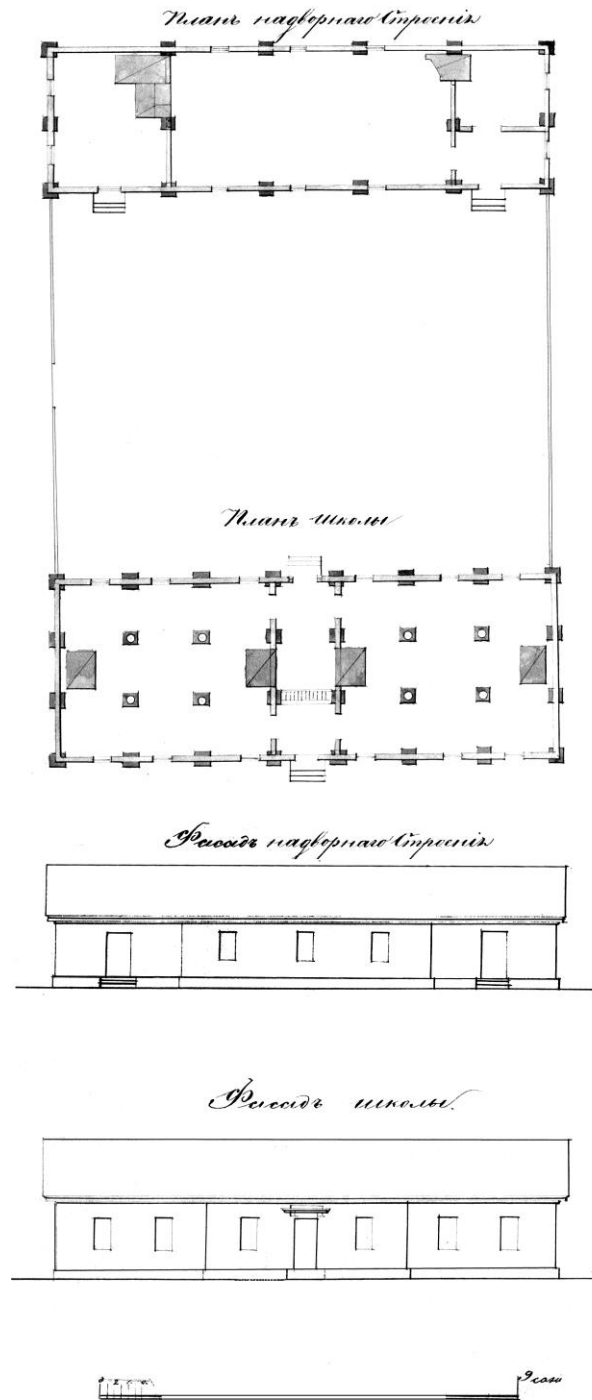
Продовження додатка В 6

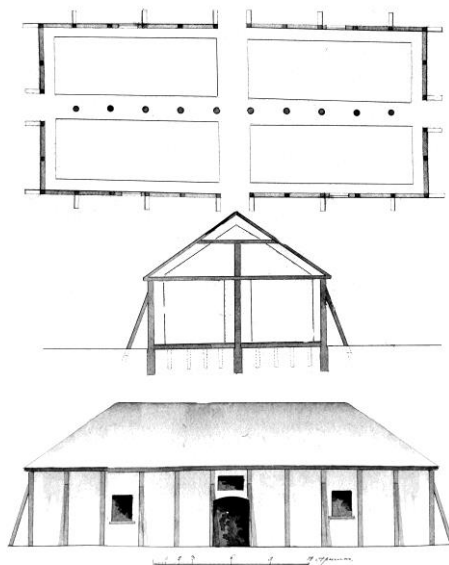
Мал. 2. Кам'яна будівля ескадронної школи кантоністів в с. Коробочкине (1824 р.) суміщена з волосним (ескадронним) комітетом (1841 р.).

РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 1170. Л. 1.

Продовження додатка В 6

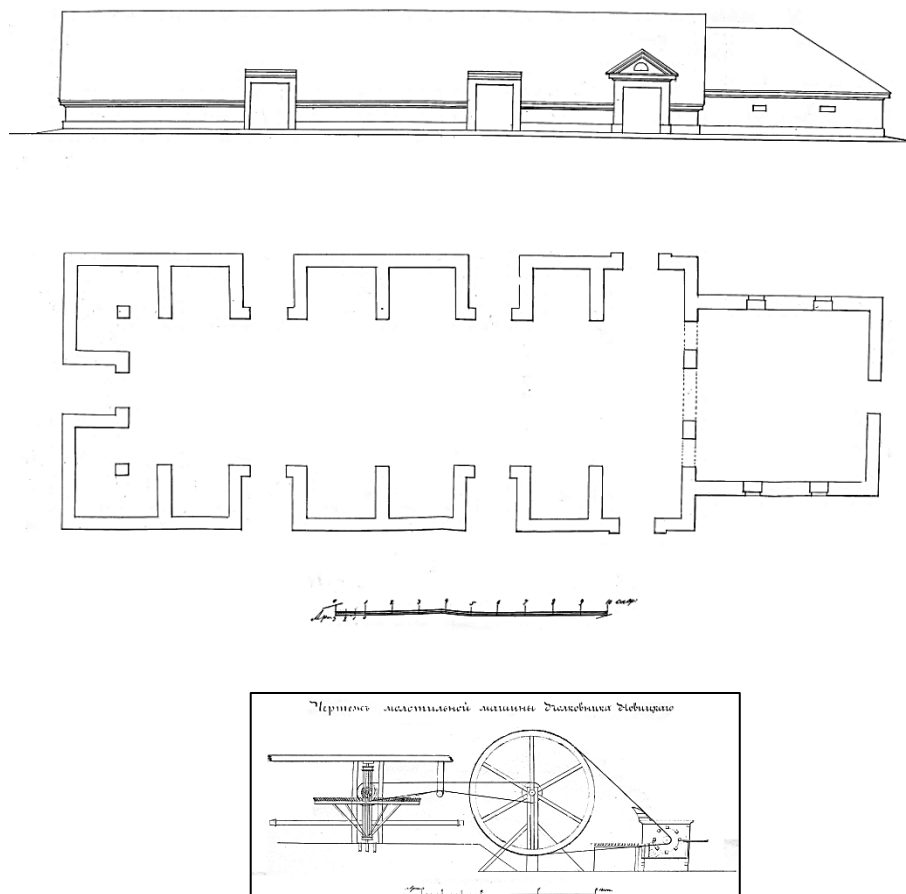
Мал. 3. Фасади та плани дерев'яним казармам для розміщення кантоністського ескадрону в сел. Коробочкине 6-го округу Українського військового поселення (б/д).

Будівлі для забезпечення господарчого розвитку

Мал. 1. План, розріз та фасад провіантського побічного магазину в округах 2-ї уланської дивізії (1818-1821 рр.)

ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 81.

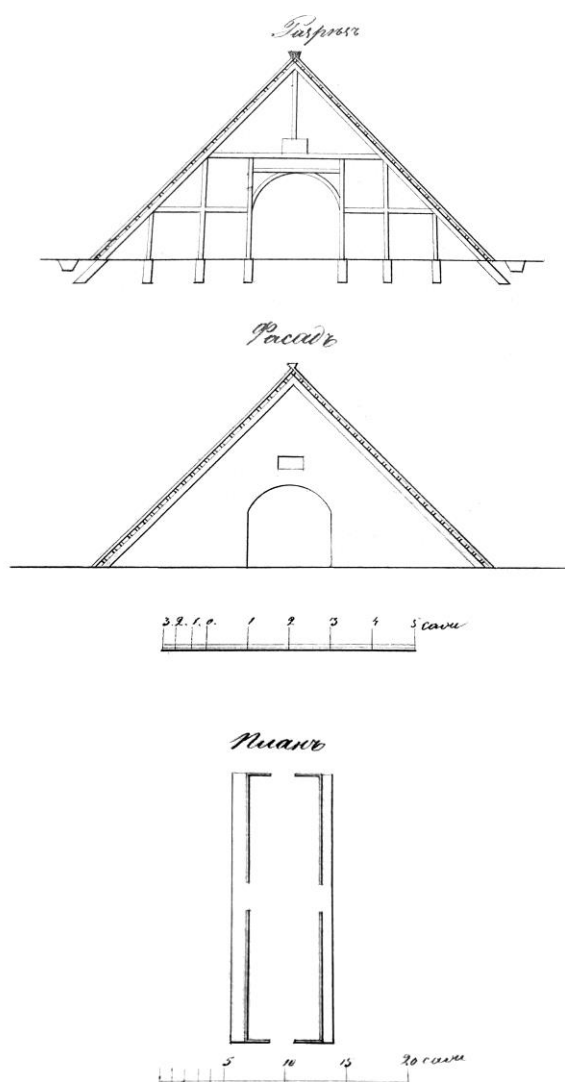
Продовження додатка В 7

Мал. 2. Фасад та план кам'яної клуні великого розміру з сараєм для молотильної машини в сл. Поповці на р. Жеребці 2-го округу Українського військового поселення (1856 р.). Креслення молотильної машини за проектом полковника Новицького (1844-1848 рр.)

ЦДІАК України. Ф. 1351. Оп.1. Спр. 157. Арк. 344; ЦДІАК України. Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 474. Арк. 268.

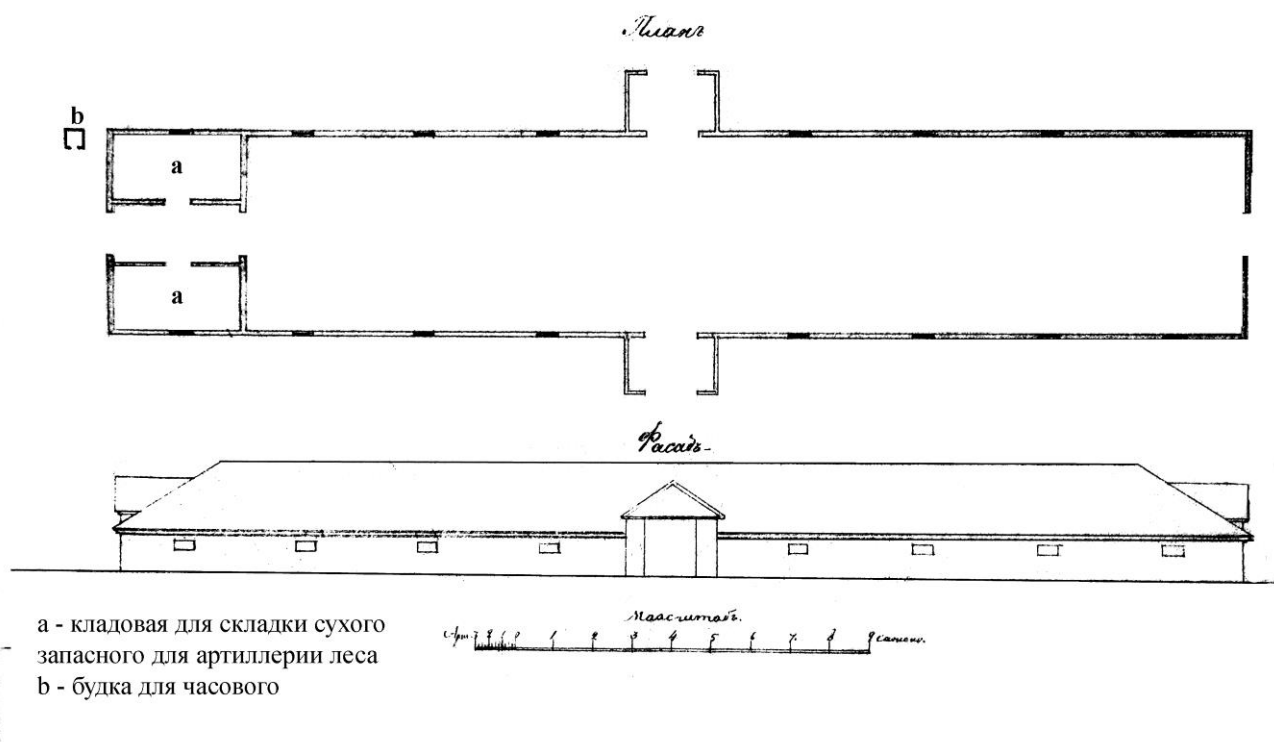
Продовження додатка В 7

Мал. 3. Розріз, фасад та план плотової клуні в сл. Містки 3-го округу Українського військового поселення (1857 р.).

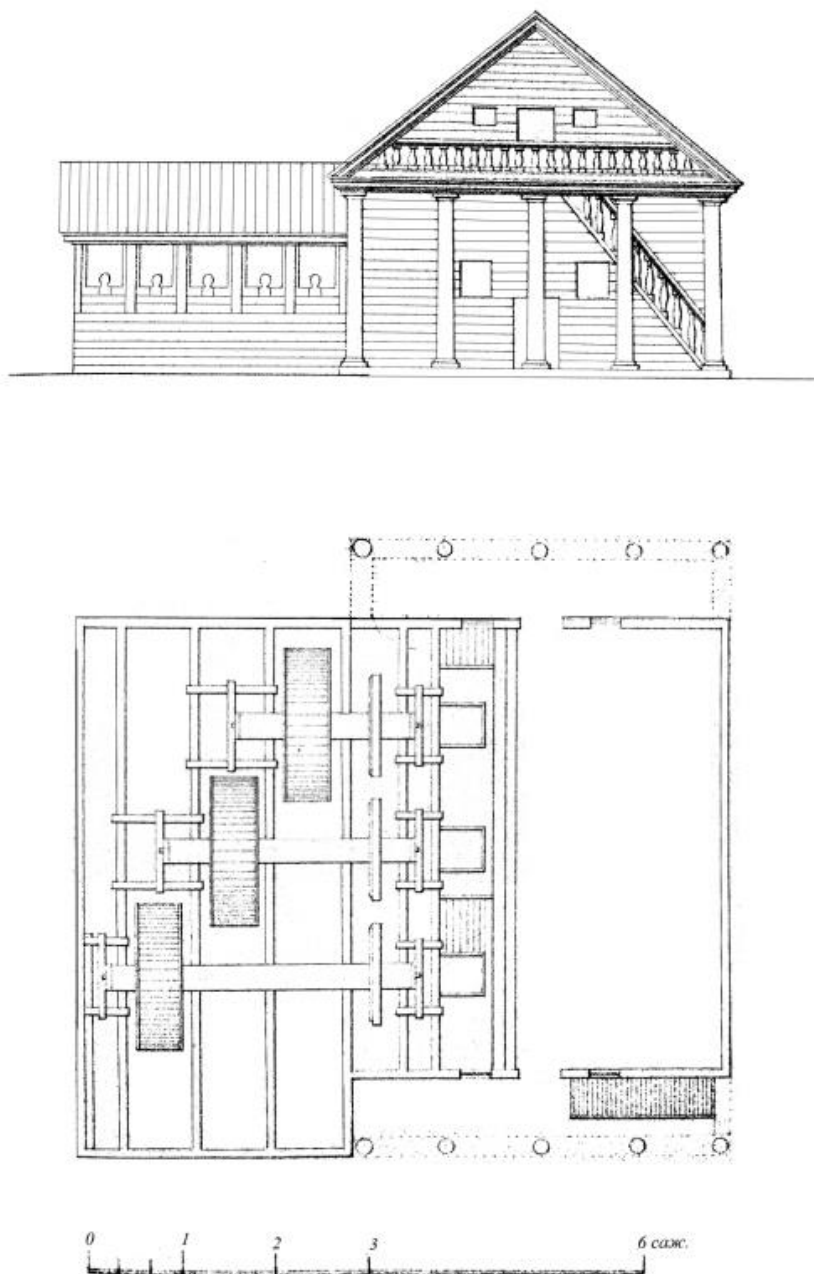
ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп.1. Спр. 989. Арк. 37.

Продовження додатка В 7

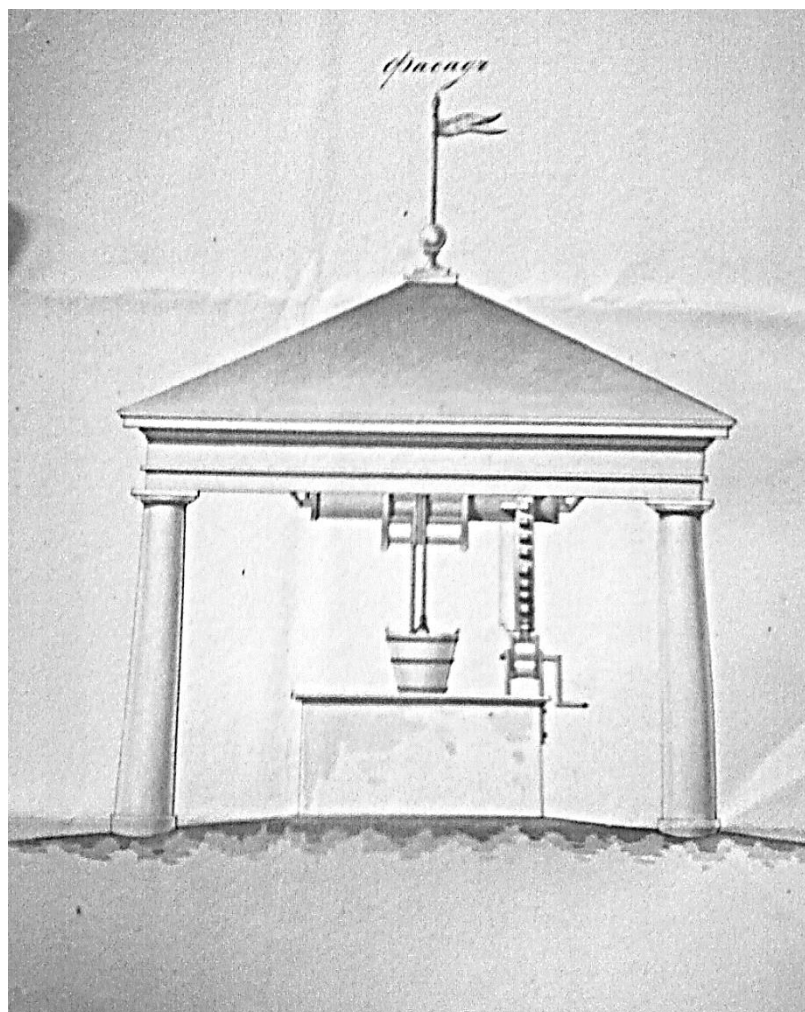
Мал. 4. План та фасад плетового сараю для артилерійського парку та обозу (1857 р.).

ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп.1. Спр. 587. Арк. 17.

Мал. 5. Дерев'яний водяний млин в сл. Кабанне (1856 р.).

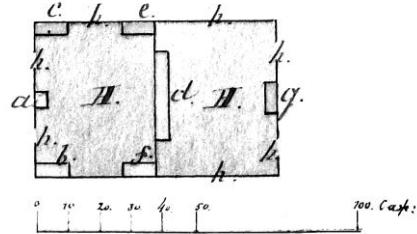
ЦДІАК України. Ф. 1351. Оп.1. Спр. 157. Арк. 449.

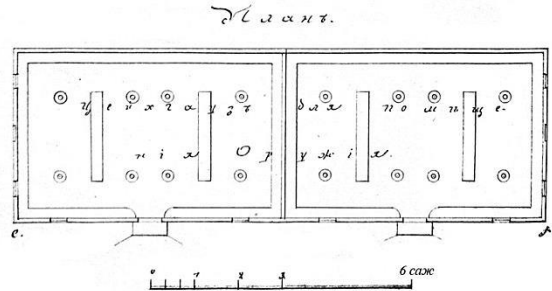
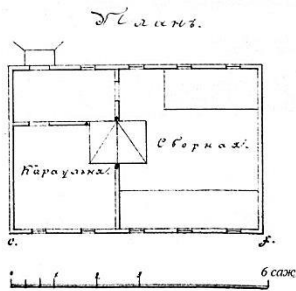
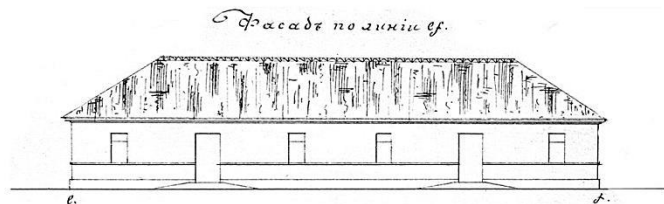
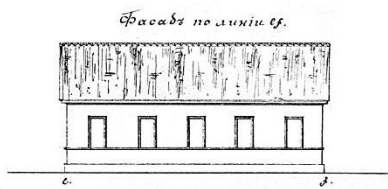
Мал. 6. Фасад шатра колодязя в м. Чугуїв (1832 р.)

РГВИА. Ф. 405. Оп. 2. Д. 7227. Л. 3 зв.-4.

**Будівлі для виробничої діяльності.
Комплекси військово-робочих підрозділів.**

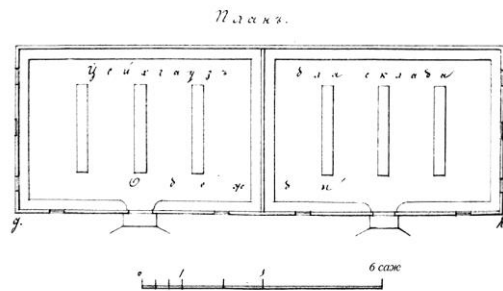
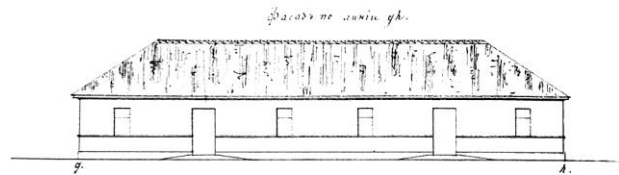

A)

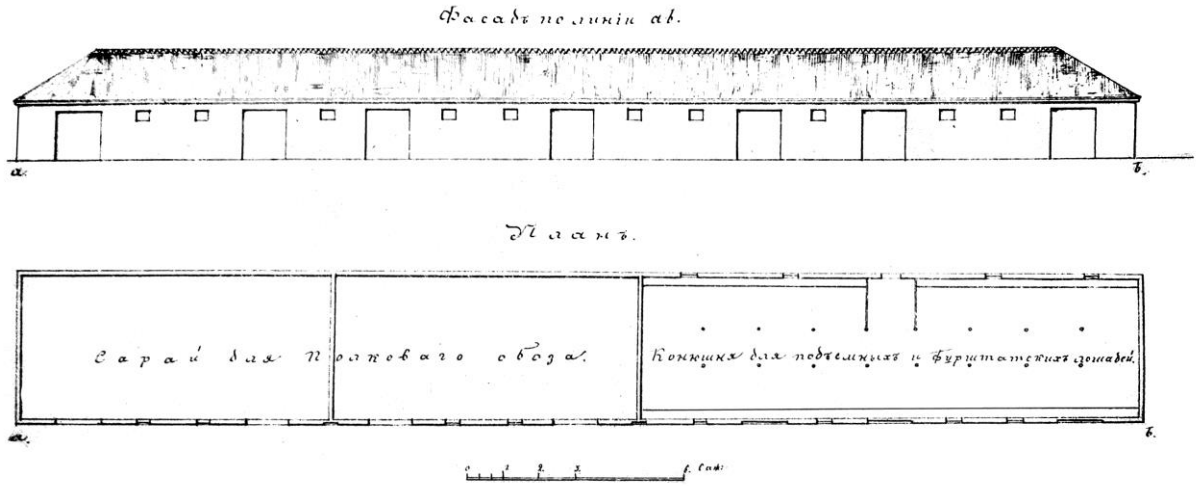
1 а)

1 б)

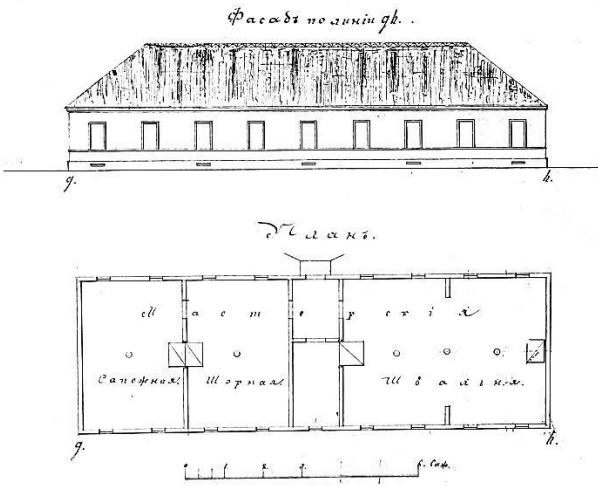

1 в)

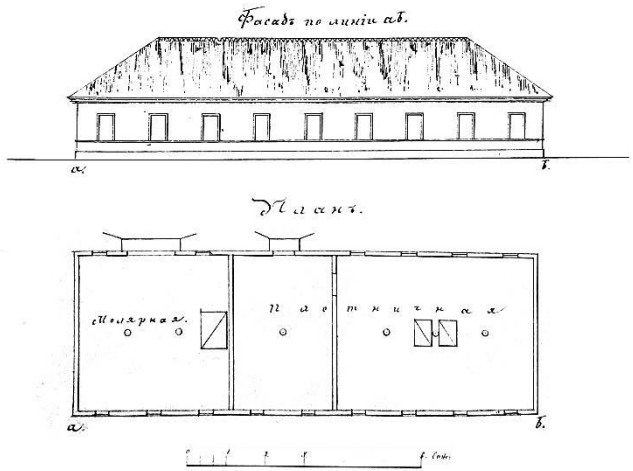
Продовження додатка В 8

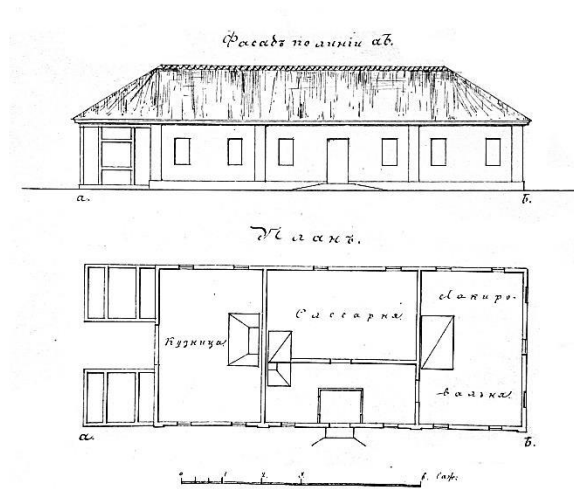
1 г)

1 д)

1 е)

е)

Мал. 1. Комплекс полкового ділового двору 7-го кавалерійського округу Українського військового поселення в сл. Ново-Андріївка (1847 р.):

А) генеральний план

а) фахверкова будівля для збірні та караульні

б) плотовий цейхгауз для складу зброї

в) плотовий цейхгауз для складу одягу

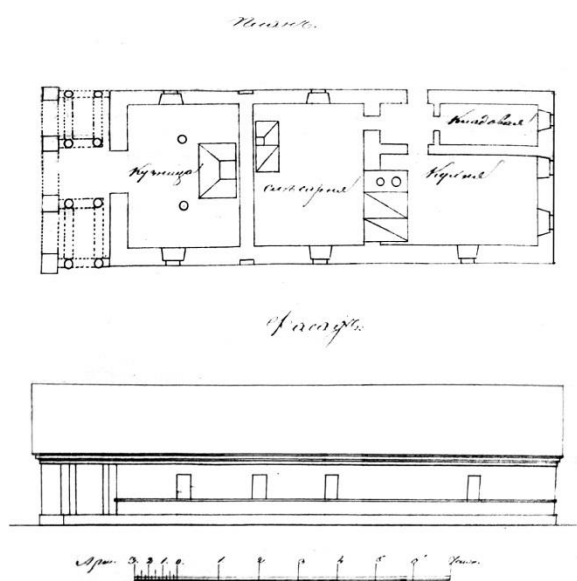
г) плотова стайня для підйомних та фурштатських коней із сараєм для полкового обозу

д) фахверкова будівля для майстерень

е) фахверкова майстерня

є) фахверкова кузня із слюсарнею та лакувальною.

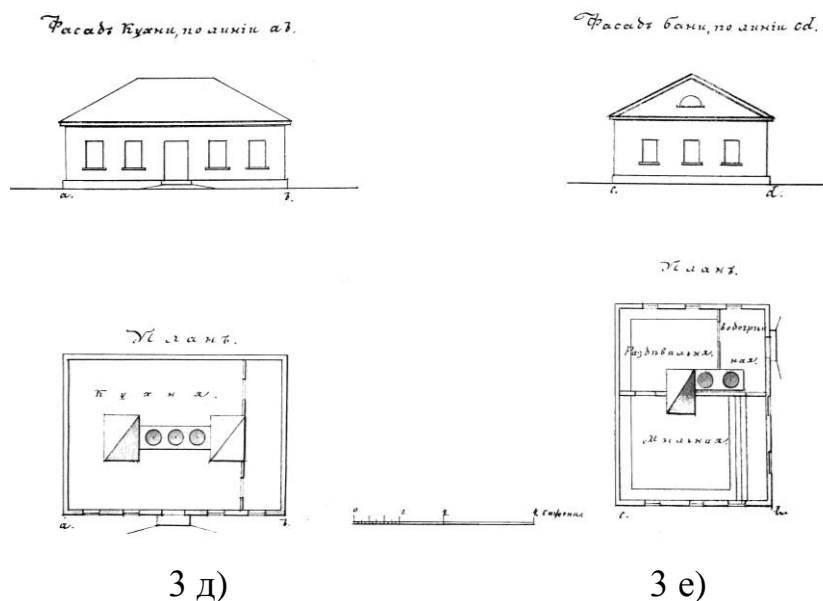
ЦДІАК України. Ф. 445. Оп. 1. Спр. 201. Арк. 12–18

Мал. 2. Будівля з повітряної цегли для кузні, слюсарні, кухні та комори полкового ділового двору 7-го кавалерійського округу Українського військового поселення в сл. Ново-Борисоглібськ (1849 р.).

ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 834. Арк. 273.

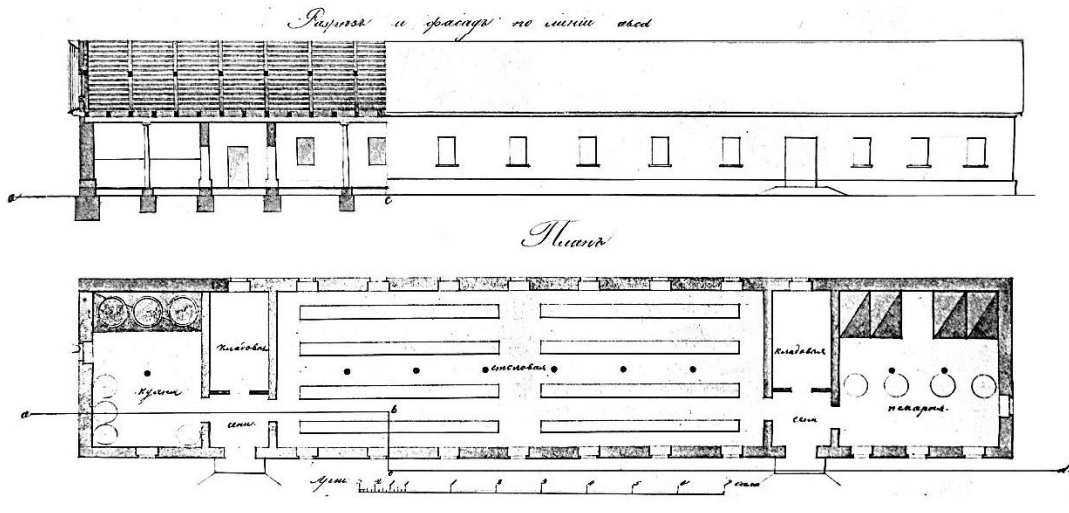
Продовження додатка В 8

Мал. 3. Проектні креслення комплексу будівель штабу 4-ї роти військово-робочого № 2 батальйону в сл. Ново-Серпухів 8-го кавалерійського округу Українського військового поселення (1847 р.):

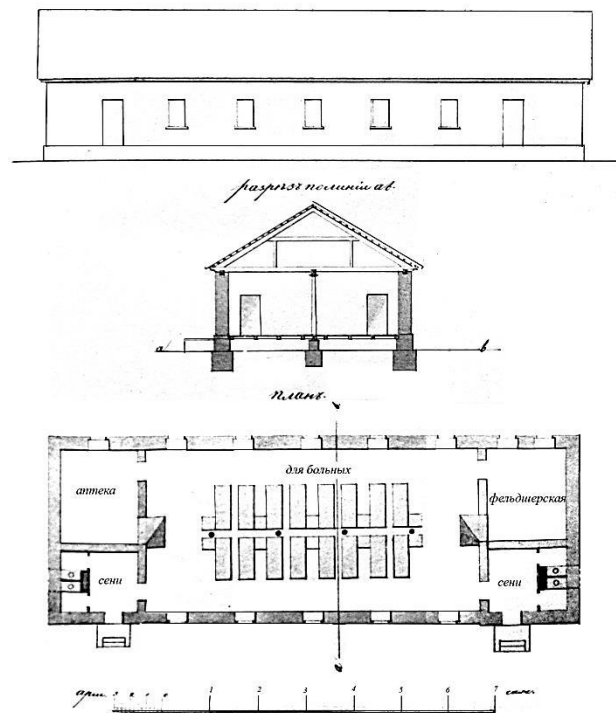
- А) генеральний план розміщення будівель
- а) фахверковий будинок для розміщення офіцера, який командує ротою
- б) фахверкова казарма для майстрових роти
- в) плотовий цейхгауз з амунічником
- г) плотова канцелярія
- д) плотова кухня
- е) плотова лазня

ЦДІАК України. Ф. 445. Оп. 1. Спр. 201. Арк. 2, 3, 4, 7, 9.

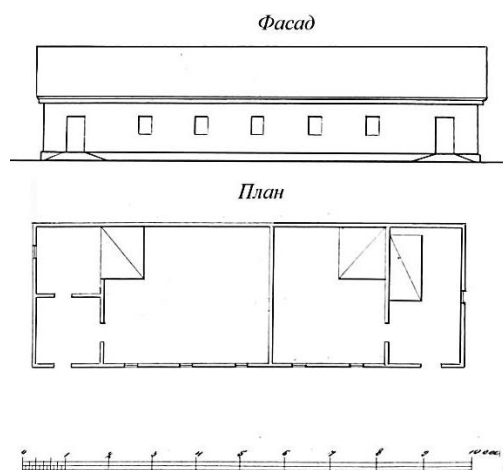
Мал. 4. Проєктне креслення землебитної кухні зі столовою для нижніх чинів військово-робочого № 2 батальйону в м. Чугуїв (1847 р.)

ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 750. Арк. 111.

Мал. 5. Проєктне креслення землебитного лазарету для нижніх чинів військово-робочого № 2 батальйону в м. Чугуїв (1847 р.).

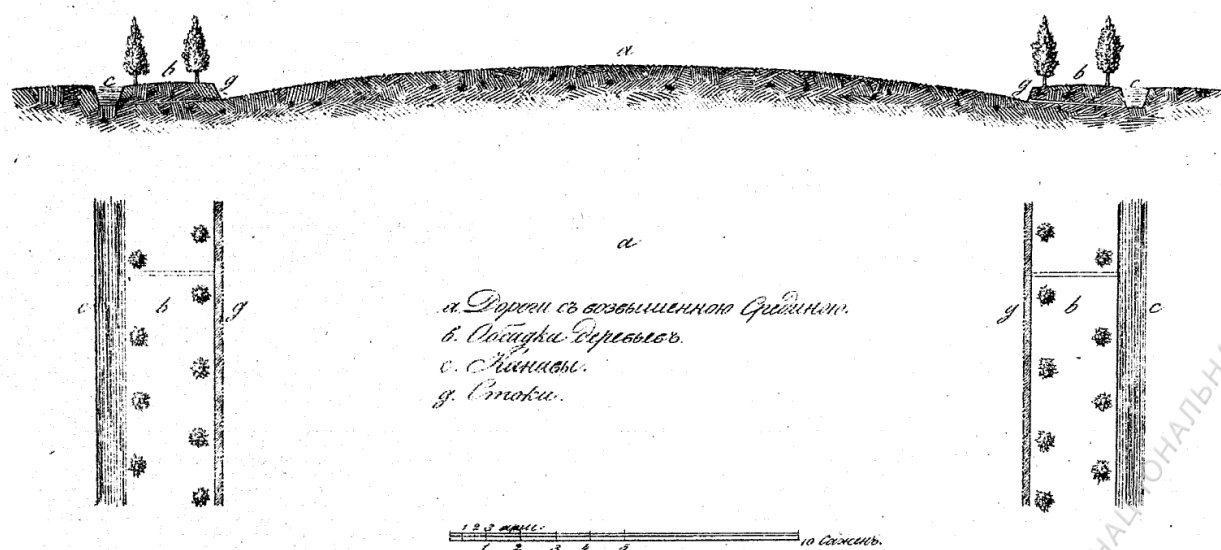
ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 750. Арк. 112.

Мал. 6. Фіксаційне креслення фахверкової кухні для нижніх чинів тимчасової робочої роти у сл. Ново-Астрахань 3-го округу Українського військового поселення (1849 р.)

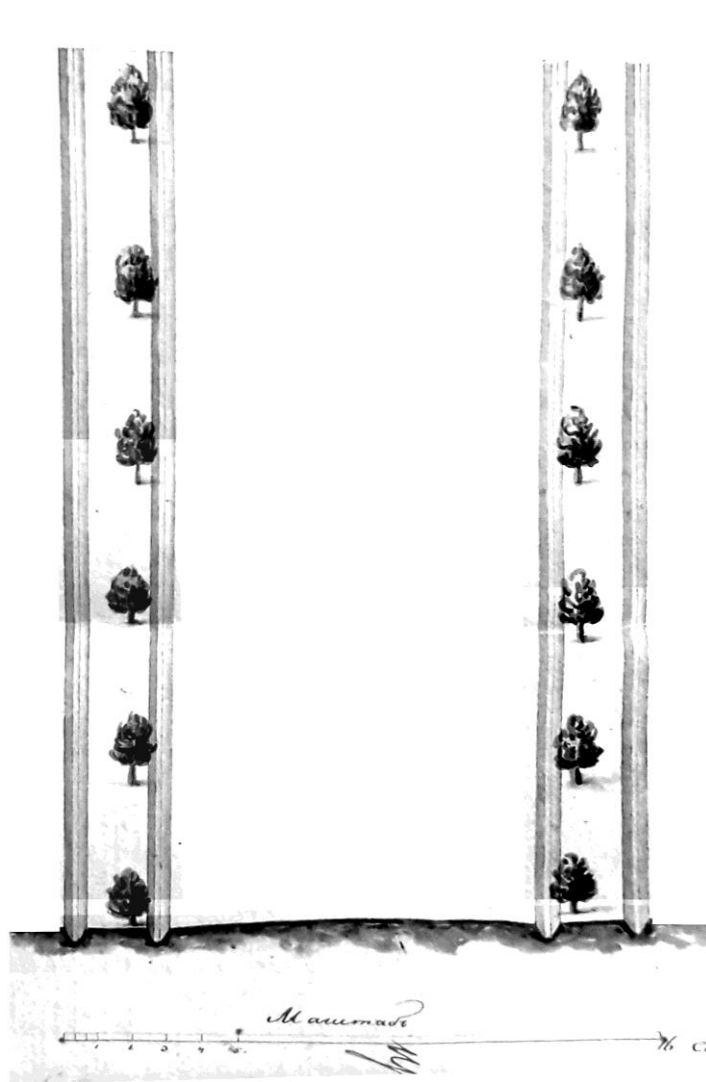
ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 834. Арк. 180.

Споруди, що забезпечували розвиток шляхів сполучення та комунікацій

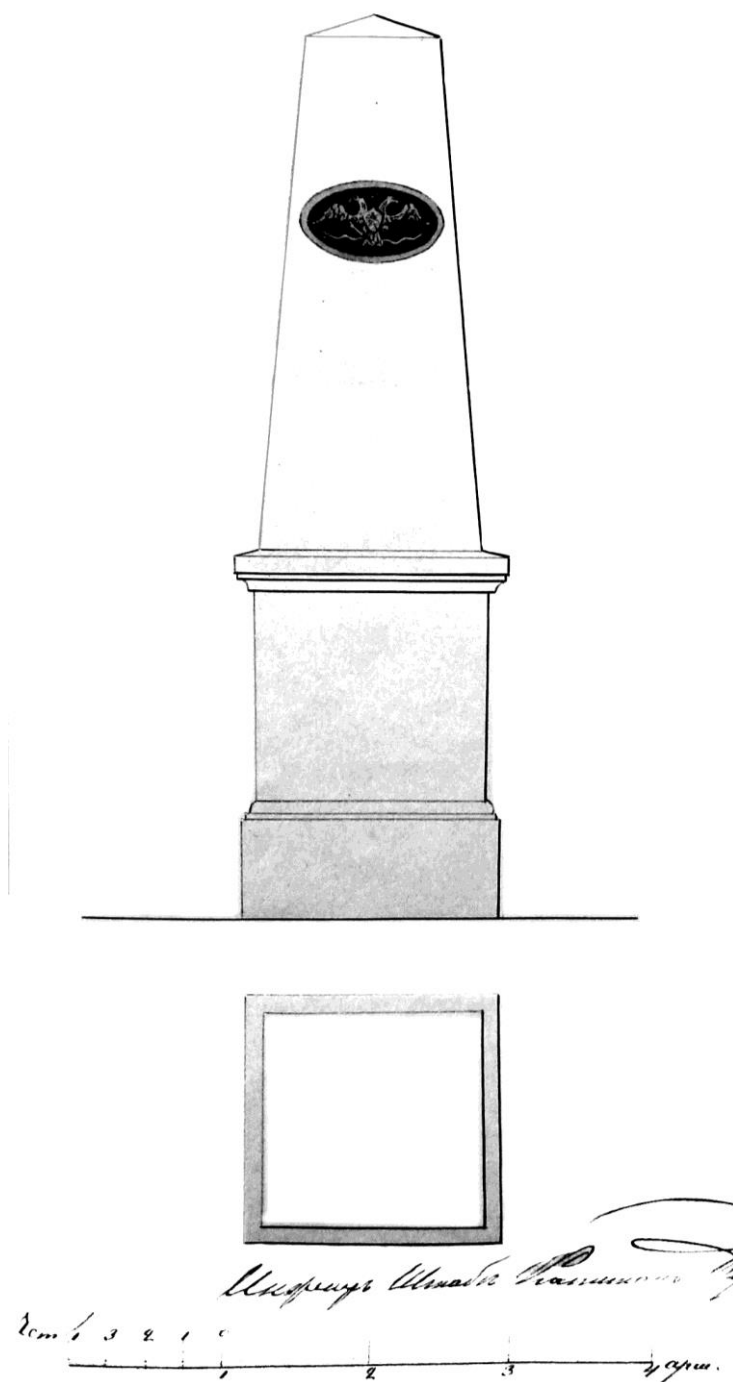
Мал. 1. План та профіль для нівелювання великої проїзної дороги з канавами та алеями. 1822 р.

ПСЗРИ. Собрание I. Т. 40. Книга чертежей и рисунков. № 29250а (1822 г.)

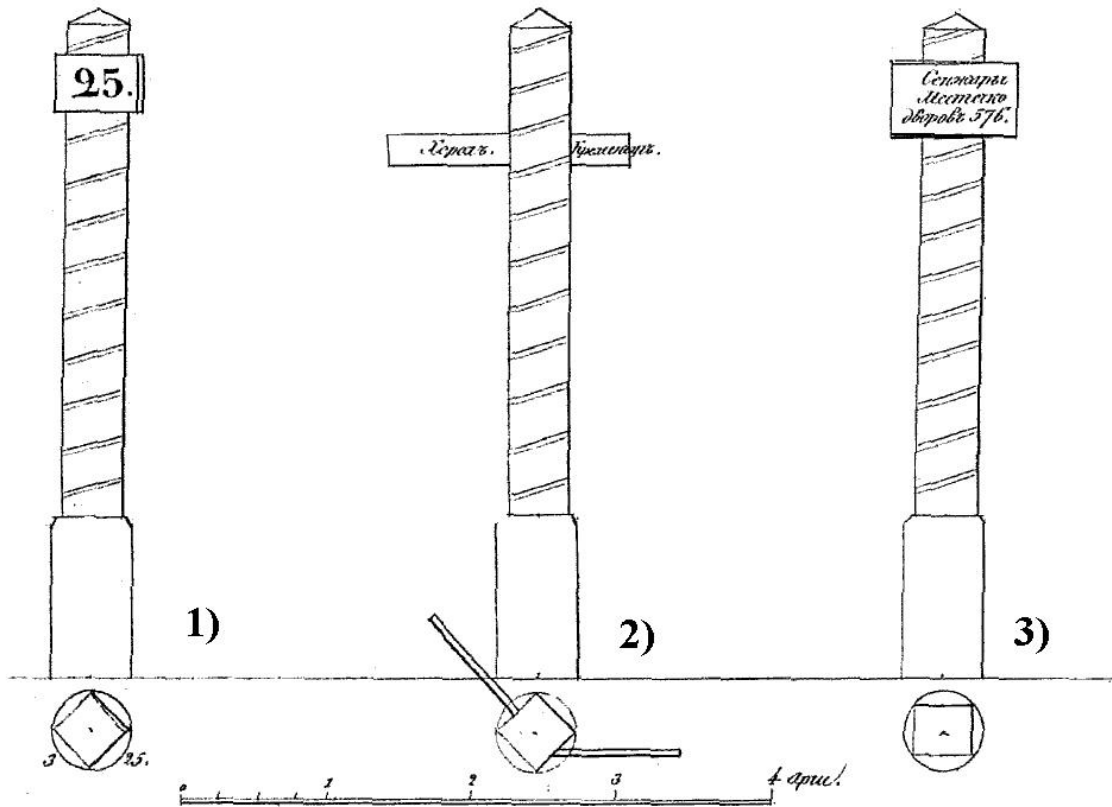
Мал. 2. План комунікаційної дороги між полковими штабами в окрузі 3-ї (пізніше 2-ї та 1-ї) уланської дивізії. 1818 р.

ЦДІАК України. Ф. 1352. Оп.2. Спр. 14. Арк. 13.

Мал. 3. Фасад та план прикордонного стовпа у 4-му окрузі Українського військового поселення (1841 р.).

ЦДІАК України. Ф. 1353. Оп.1. Спр. 411. Арк. 117а.

Мал. 4. Плани та фасади верстових стовпів у військових поселеннях для означення:

- 1) відстані між станціями
- 2) напрямків та кінцевих пунктів (на перехрестях доріг)
- 3) назв селищ, їх приналежності та кількості мешканців (на в'їздах до населених пунктів). 1817 р.

ЦДІАК України. Ф. 1352. Оп.1. Спр. 13. Арк. 13-15.